

स. ग्रं. सं. ठाणे

विषय श्री. पा. दा. का. प.

सं. क्र. ७३६

१९५३



REFBK-0008089

REFBK-0008089

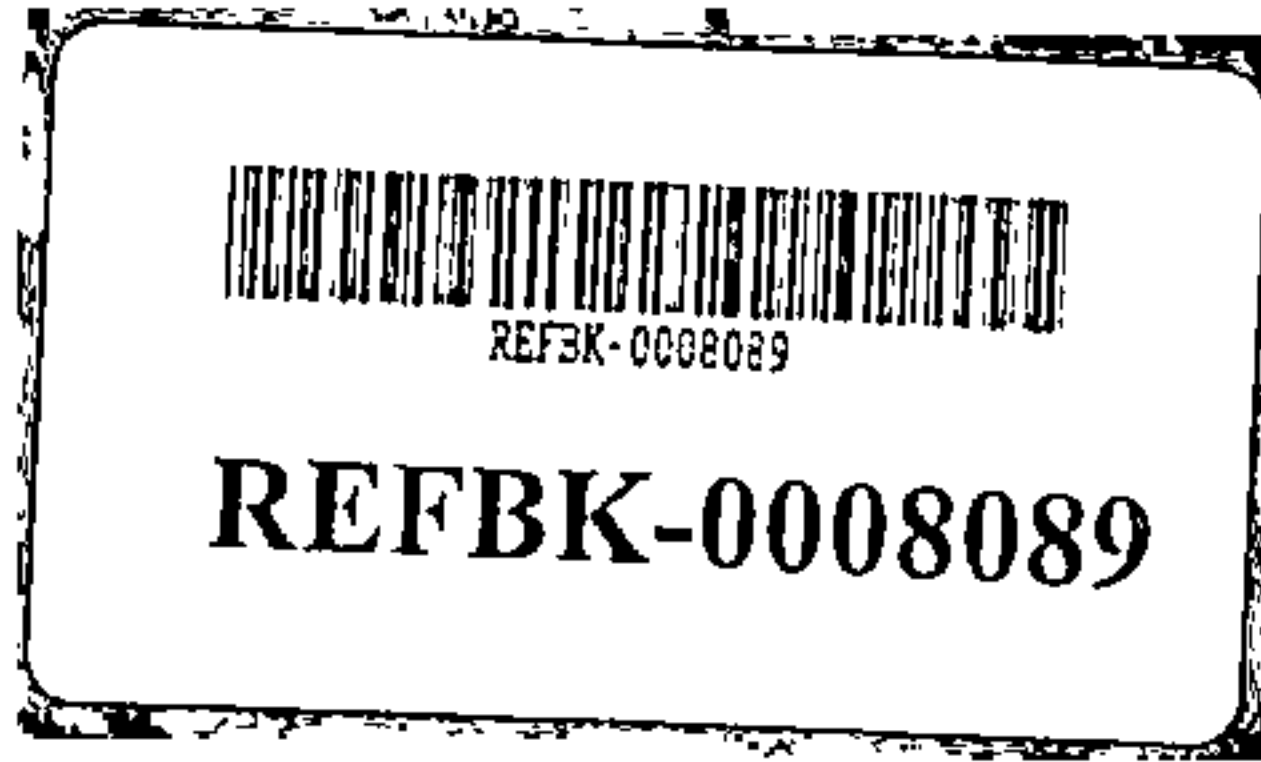
कविवर्य मोरोपंतकृत
श्लोककेकावलि

(विस्तृत प्रस्तावना व टीपांसहित)

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *श्लोककेकावलि*
सं. नं. *७७७७*

संपादक

श्रीनिवास नारायण बनहट्टी



सुविचार प्रकाशन मंडळ, लिमिटेड
कांग्रेसनगर, नागपूर

सुरवातीस

अनुक्रम

विषय

क्रमांक

दिनांक

१५६२४
सं. ११-०२-
१३७
२३/१/५५

प्रस्तुत आवृत्ति विद्यार्थी आणि इतर अभ्यासक यांच्याकरिता तयार केली आहे. ती करतांना साहित्यदृष्टीस प्राधान्य दिले आहे.

मूळ काव्य छापतांना प्रत्येक श्लोकाच्या अगोदर त्या श्लोकाची पूर्वीच्या श्लोकांतील कल्पनेशी संगति लावून देणारे प्रास्ताविक लिहिले आहे आणि श्लोकानंतर खुलासेवार अर्थ दिला आहे. तो देतांना एखाद्या शब्दाचा खुलासा करणारे किंवा निराळ्या रीतीने तोच अर्थ सांगणारे पर्याय शब्द गोल कंसांत () घातले आहेत; अर्थ पूर्ण करण्याकरितां अगर अर्थाची संगति जोडण्याकरितां बाहेरून मदतीकरितां घेतलेले शब्द अगर वाक्ये चौकोनी कंसांत [] घातली आहेत.

काव्याच्या सर्वांगीण सखोल अभ्यासासाठी ज्या ज्या गोष्टी आवश्यक त्या टीपांमध्ये देण्याचा यत्न केला आहे. त्यासाठी १. भाषा व व्याकरण; २. अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य; ३. पाठभेद व अर्थभेद; ४. गुणदोष व अलंकार--अशीं सदरे केली आहेत. त्यायोगे विद्यार्थ्यांना पद्धतशीर अभ्यासाची दिशा लागेल अशी आशा आहे.

प्रस्तुत आवृत्तीसाठी दादोबा पांडुरंग यांची यशोदापांडुरंगी, परशुरामपंत गोडबोले यांचा केकादर्श, श्रीधर विष्णु परांजपे यांची केकावलि 'गुरुशरणागति' ट. सह, वा. अ. भिडे यांची सुबोध केकावलि आणि मयूरमंडळपुरस्कृत केकार्यचर्चा, या पूर्वनिर्मित टीकांचा उपयोग केला आहे. मला वाटते, अर्थलापनिकेच्या व विवेचनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे प्रयत्न एवढेच झाले आहेत. या सर्वांमधून शब्द, विचार व प्रत्यक्ष मजकूर यांची येथे येथेच उसनवारी केली आहे. मजकूर घेतला

आहे तेथे मूळ निर्देश केला आहेच. तथापि निर्देश केला म्हणजे ऋण फिटतें असें नाही. या सर्वांचे उपकारभार मजवर फार आहेत. ज्यांचा निर्देश वर केला नाही अशाहि पूर्वसूरींचें ऋण पुष्कळ झालें आहे.

दुसऱ्या ग्रंथांतून मजकूर घेतांना संक्षेपासाठी व अर्थसंगतीसाठी कोठे न्यून तर कोठे थोडासा बदल केला आहे. प्रत्येक ठिकाणीं मुळांतोल आशयास धक्का लागणार नाही अशी खबरदारी घेतली आहे.

कोणत्याहि वाङ्मयकृतीच्या सर्वांगीण व सखोल अभ्यासाचा पाया तिच्यातील शब्दांच्याची पूर्ण छाननी करणें हा होय. टीपांतील 'भाषा व व्याकरण' हें सदर याकरितां योजिलें आहे. त्यांत जवळजवळ प्रत्येक समासाचा विग्रह करून दाखविला असून समासाचें नांव सांगितलें आहे. इतर व्याकरणनिर्देशहि भरपूर केले आहेत. 'पाठभेद व अर्थभेद' हें सदरहि या दृष्टीने उपयोगी पडण्याजोगें आहे. एकेका शब्दाचे, शब्द-समूहाचे, वाक्यखंडाचे निरनिराळे अर्थ कसे होऊं शकतात, निरनिराळी संगति कशी लाविली जाऊं शकते, याचें सूक्ष्म अवलोकन फार बोधप्रद असतें. तें आपल्या रसास्वादास मदत करतें.

तथापि टीपांमधील कोणतेंहि विवेचन होतां होईतों विद्यापीठाच्या मध्यमा (Intermediate) परीक्षेस बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या आवाक्याबाहेर जाऊं नये एवढी खबरदारी घेतली आहे. कोणत्याहि प्रश्नावर फार खोल पाण्यात न शिरतां थोडक्यांत आवरण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गुण, दोष व अलंकार हे मम्मटाचार्यांच्या काव्यप्रकाश या सर्व-मान्य ग्रंथास अनुसरून सांगितले आहेत. निरनिराळ्या अलंकारग्रंथांत अलंकारांच्या व्याख्या निरनिराळ्या दिलेल्या आढळतात; अलंकारांची संख्याहि कमजास्त असते. अशा अनेक ग्रंथांचा आधार घेतल्यास

घोटाळा व परस्परविसंगति उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. शिवाय अनेक नारीकसारीक विनमहत्वाच्या अलंकारांचीं नांविं विद्यार्थ्यांच्या नजरेसमोर येऊन त्यांचा घोटाळा उडतो. यास्तव प्रस्तुत टीपांमध्ये इतर टीकाकारांनी दिलेल्या अलंकारांचें जरूर तेथे निराकरण करून काव्यप्रकाशानुसार होत असलेल्या वास्तविक अलंकारांची योग्य समजूत दिली आहे.

टीपा व प्रस्तावना लिहितांना नागपूर व सागर विद्यापीठांच्या परीक्षांमध्ये विचारण्यांत आलेल्या प्रश्नांकडे लक्ष ठेवलें आहे.

टीपांमध्ये व प्रस्तावनेमध्ये संक्षेपांचा मनसुराद उपयोग केला आहे. प्रत्येक वाचकाने ७१ पानावरील 'संक्षेपांचा खुलासा' पाहून व लक्षांत ठेवून मगच ग्रंथवाचनास सुरवात करावी.

प्रस्तुत लेखकाने मोरोपंतांवर 'मयूरकाव्यविवेचन' नामक पुस्तक लिहिलें आहे व पंतांच्या आर्याकेकावलीची आवृत्ति संपादिली आहे. या दोहोंतून विचार, कल्पना व मजकूर प्रस्तुत आवृत्तीत जो घेतला गेला असेल, त्याला कांही माप लावतां येण्याजोगें नाही. मराठी साहित्य-फौजदारांच्या पीनल कोडांत स्ववाङ्मयचौर्यांचा गुन्हा मानिला आहे की नाही, माहीत नाही. पण गुन्ह्याची अगोदर कबुली देणें हा मॅजिस्ट्रेटाच्या मनांत दया उत्पन्न करण्याचा एक उपाय असतो. तेवढा करून मोकळा होतो.

अनेक अडचणींमुळे प्रस्तुत आवृत्तीचें काम फार लांबलें. विशेषतः केकांचें प्रास्ताविक व त्यांचा अर्थ लिहिण्याचा काळ आणि टीपा लिहिण्याचा काळ यांत फार अंतर पडलें. या दोन भागांत परस्पर-विसंगति राहूं नये याविषयी खबरदारी घेतली आहे; पण चुकून कोठे तशी राहिली असल्यास ती प्रस्तुत लेखकाच्या नजरेस आणण्याची कृपा करावी.

प्रस्तुत आवृत्तींत इतरहि अनेक प्रमाद असतील; मतभेदाची स्थळें असतील. या गोष्टी नजरेस आणून देणारांचा प्रस्तुत लेखक फार कृणी होईल.

अनेकवार शिकवितांना आणि प्रस्तुत आवृत्ति तयार करतांना केकावलीचें जें पठन व मनन घडलें त्यामुळे परम आनंदाची प्राप्ति झाली. या आनंदाच्या जनित्या मयूराच्या स्मृतीस प्रणाम करून ही आवृत्ति अभ्यासकांच्या हातीं देतो.

१०-८-१९९३

श्री. ना. बनहट्टी

प्रस्तावना

कवि मयूर आणि त्याचा अपूर्व महा १३७

नों. दि. २३/११

१ चरित्र

महाराष्ट्र भाषादेवीचा हृदयंगम सखा, साहित्यशास्त्राचा मित्र आणि रामभक्तशिरोवतंस मोरोपंत पराडकर हा पन्हाळगड येथे शके १६५१ सौम्य नाम संवत्सरीं जन्मला.

मोरोपंत कऱ्हाडे जातीचे ब्राह्मण होते. त्यांचें गोत्र जामदग्न्य. त्यांच्या बापाचें नांव रामचंद्रपंत व आईचें नांव लक्ष्मीबाई. पंतांच्या बायकोचें नांव रमाबाई. मोरोपंतांस, रघुनाथपंत आणि रामकृष्णपंत असे दोन पुत्र आणि एक कन्या होती. रघुनाथपंतास ग्वाल्हेरी येथे नोकरी होती, त्याचा वंश तिकडे आहे. रामकृष्णपंतास त्याचा चुलत सासरा विठ्ठल उपाध्याय याने निजामाचे दिवाण चंदूलाल यांजकडून एक गाव इनाम देवविला, तो कित्येक वर्षे त्याजकडे चालत होता.

मोरोपंतांचे पूर्वज रत्नागिरी जिल्ह्यांतील राजापूर तालुक्यापैकी मौजे सौंदळ या गावीं राहत होते. तेथून पंतांचे वडील रामाजीपंत हे कोल्हापूर संस्थानची त्या वेळची राजधानी पन्हाळगड येथे निघून आले व तेथेच त्यांनी घर करून संसार थाटला.

पंतांचे वडील रामाजीपंत यांना कोल्हापूर दरबारीं चाकरी मिळाली. रामाजीपंताने आपल्या मोतदारास कांही अपराधास्तव पैसा तापवून डाग दिला; तेव्हा राजाने मात्र करावयास योग्य असा दंड आपण आपल्या सेवकास केल्याबद्दल आपणास शासन होईल या भीतीने त्याने पन्हाळगड सोडला आणि तो बारामतीस आला. तेथे बाळाजी विश्वनाथ भट पेशवे यांचा जामात बाबूजी नाईक जोशी जहागिरदार होता त्याजकडे तो पागेच्या कामावर राहिला. तोंपर्यंत मोरोपंत पन्हाळगडासच होते. मोरोपंतही पुढे श्लो. के...१

पन्हाळगडाहून निघून बापास भेटण्याकरितां बारामती येथे गेले. मोरोपंत पन्हाळा सोडून बारामतीस कायमचे राहण्यास केव्हा गेले याविषयी पंत-चरित्रावर लिहिणाऱ्यांचें एकमत नाही. कै. ल. रा. पांगारकर हे आपल्या मोरोपंत चरित्रांत पंत शके १६७५ च्या सुमारास आपल्या वडिलांची भेट घेण्याकरितां म्हणून पन्हाळा सोडून बारामतीस गेले असें वर्णन करितात. पंतवंशज श्री. रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर हे करवीर संस्थानच्या अंदाधुंद व जुलमी राजवटींत पंतांवर कांही तरी प्राणघातक संकट आल्यामुळे ते पन्हाळा सोडून गेले असावे असें सुचवितात. कोल्हापूरचा छत्रपति संभाजी हा शके १६८२मध्ये मरण पावल्यानंतर त्याची बायको जिजाबाई व दासी-पुत्र येसाजी यांची जुलमी झोटिंगपाच्छाई सुरू झाली, असें इतिहास सांगतो. तेव्हा पंतांवर जें संकट आलें तें शके १६८३ ते १६८७ या अवधींत आलें असावें असा पराडकर तर्क करितात. अर्थात् या चार वर्षांत केव्हा तरी पंत पन्हाळा सोडून बारामतीस आले असा त्यांचा अभिप्राय दिसतो.

बारामतीस आल्यानंतर पंतांचा बाबूजी नाइकाशीं परिचय झाला. पंतांचे गुण पाहून बाबूजी नाईक यास फार संतोष झाला. त्याने सालीना ५०० रुपयांची नेमणूक करून देऊन पंतांस आपल्या घरीं पुराण सांगण्याकरितां ठेविलें. याखेरीज लग्नकार्य वगैरे प्रसंगीं विशेष द्रव्यसाहाय्यही तो करीत असे. नाईक हा पंतांस कांही जहागीर करून देत होता, परंतु ती घेण्याचें पंतांनी नाकबूल केलें. बारामतीस मोरोपंत बाबूजी नाइकांच्याच एका वाड्यांत राहत असत. तो वाडा शके १६९९ सालीं नाइकांनी पंतांना दान दिला.

पन्हाळगडचे केशव पाध्ये व गणेश पाध्ये हे बंधु मोरोपंतांचे गुरु होत. त्यांच्यापाशीं पंतांनी काव्य, व्युत्पत्ति, अलंकार, वेदान्त इ० विषयांचें अध्ययन केलें. पाध्यांच्या घराण्यास पंत फार पूज्य मानीत असत. पुढे पंढरपूरचे काशीनाथबाबा पाध्ये यांची कन्या सुंदराबाई ही मोरोपंतांचा चिरंजीव रामकृष्णपंत यास दिली, तेव्हा तर त्यांचा पाध्यांच्या घराण्याशीं शरीरसंबंधच घडून आला. यामुळे परस्पर स्नेह दृढतर झाला.

प्रतिदिवशीं रात्रीं धुळीची पाटी, संस्कृत पोथी व सदीप समई इतकी तयारी चाकराने करून ठेवावी. इकडे सर्व नित्य कृत्य आटोपल्यावर पंतांनी

सर्व पाटीभर ग्रंथ लिहावा आणि नंतर निजावयास जावें असा त्यांचा परिपाठ होता. दुसरे दिवशीं सकाळीं पाटीवरील ग्रंथाची प्रत शाईने करून ठेवण्याचें काम लक्ष्मणभट्ट वाईकर याजकडे होतें. एके दिवशीं चाकराच्या हातून पाटी उधळली, तेव्हा नष्ट झालेला ग्रंथ स्वतः भगवान् रामचंद्राने कागदावर लिहून ठेवला असें म्हणतात.

बारामतीकर जहागिरदार जोशी यांना पुराण सांगणें आणि रसिकजन-संतोषाकरितां व परमेश्वरप्रसादाकरितां काव्यरचना करणें हेच दोन उद्योग पंतांनी नाइकांच्या आश्रयास आल्यानंतरच्या आयुष्यांत केले. कांही थोडीं काव्यें त्यांनी बारामतीस येण्यापूर्वी लिहिलीं होतीं, परंतु आपल्या प्रचंड ग्रंथसंभारापैकी बहुतेक सर्व महत्त्वाचे काव्यग्रंथ त्यांनी बारामतीस आल्यानंतर लिहिले. त्यांच्या लेखनाचा कालक्रमवार आराखडा पुढे दिला आहे.

पंतांचा स्वभाव प्रेमळ पण एकमार्गी व मितभाषी होता. पुराण-कथन, सद्ग्रंथावलोकन आणि काव्यग्रथन यांखेरीज अन्य व्यवसाय त्यांनी आजन्म केला नाही. कोणाच्याही कसल्याही व्यावहारिक भानगडींत ते पडले नाहीत. अर्थात् त्यांस विरोधक किंवा शत्रु कोणीच नव्हते. पंतांचा ज्यांच्याशीं परिचय झाला त्यांच्या मनांत पंतांविषयी प्रेमादरच उत्पन्न झाला. त्यांचें मित्रमंडळ फार मोठें नव्हतें; पण त्यांना जे मित्र व आप्त लाभले ते त्यांच्यासारखेच सत्त्वशील, प्रेमळ, भक्तिप्रवण, विद्यावान आणि रसिक होते. ही मित्रमंडळी पंतांना काव्यरचनेच्या कामीं प्रोत्साहन देत असत आणि त्यांचें काव्य रचून होतांच त्याचा आस्वाद घेण्यास उत्सुक असत.

श्रीमंत बाबूजी नाईक व पंतांचे चिरंजीव पांडुरंगराय हे पंतांचे आश्रयदाते असले तरी प्रत्यक्ष वागणुकीच्या दृष्टीने त्यांच्या सुहृदांतच गणले पाहिजेत. या दोघांचा, विशेषतः पांडुरंगरावाचा पंतांविषयी फार आदरभाव होता. पुढे ज्या आख्यायिका दिल्या आहेत, त्यांत बाजीरावाशीं बोलतांना पांडुरंगरावाने पंतांविषयी 'ते आमच्या आश्रयाने आहेत असें नाही, तर आम्हीच त्यांच्या आश्रयाने आहों' असे उद्गार काढल्याचें नमूद केलें आहे. त्यावरून पंतांविषयी त्याची केवढी पूज्य भावना होती, हें स्पष्ट होतें.

पाध्येकुलाशीं पंतांचा, निरनिराळ्या वयांत निरनिराळ्या रीतींनी, पण निकट असा संबंध आला. पंतांचे विद्यागुरु पन्हाळगडचे केशव पाध्ये यांचा मुलगा सदाशिव हा पंतांच्च सहाध्यायी होता, तो पुढील आयुष्यांत त्यांचा जिव्हाळ्याचा मित्र बनला. पण पंतांचा दृढतम स्नेह आणि नंतर आप्तसंबंध जडला तो पंढरपूरच्या पाध्यांशीं. कोकणांतील वृत्तिच्छेदामुळे पंढरपुरास येऊन राहिलेले अनंत पाध्ये हे परमवैराग्यशील आणि भगवद्भक्त होते. हे पंतांचीं काव्ये वाचून त्यांना प्रोत्साहन देत. पंतांनी आपल्या आर्याभारताच्या अखेरीस दोन आर्यांमध्ये त्यांचें स्तवन करून 'सूर्य ज्याप्रमाणे कमळाला प्रफुल्लित करतो त्याप्रमाणे त्यांनी माझ्या कवनांना उत्तेजित केले' असें म्हटले आहे.

अनंत पाध्यांचे चिरंजीव विद्वच्छिरोमणि धर्मशास्त्रपारंगत विठ्ठलोपासक काशीनाथोपाध्याय उर्फ बाबा पाध्ये हे होत. हे पंतांपेक्षा वयाने लहान; पंतांविषयी त्यांना मोठा पूज्यभाव असे. पंतांचें नवीन काव्य तयार झालें की तें बाबांकडे अवलोकनार्थ जावयाचें, हें ठरल्यासारखें असे. त्यांच्या अभिप्रायाचा व सूचनांचा पंत आदर करीत. हे पंतांचे गाढ स्नेही होतेच; पुढे व्याही झाले.

बाबा पाध्ये पट्टीचे शास्त्री, तर विठोबादादा चातुर्मासे अनवेकर हे भगवद्भक्तशिरोमणि, साक्षात्कारी संत ! तथापि दोघेही पंतांचे व पंतकाव्याचे सारखेच चाहते. पंतांचें प्रकरण पुरें होतें केव्हा व आपल्याला वाचायला मिळतें केव्हा, अशी उत्कंठा यांना लागलेली असायची. विठोबादादा हे प्रेमरंगाने अंतर्बाह्य रंगून गेलेले आत्मानुभवी साधुपुरुष होते. पंतांनी त्यांच्यावर एक स्तोत्र रचलें आहे त्यांत ते दादांची खुद्द तुकोबारायांशीं तुलना करितात:—

वश जयासि सदा भगवान् हरी

कुतुक या तुक्यापरि भूवरी

बाबांप्रमाणे दादांचा व पंतांचाही गाढ स्नेह होता. दादा पंतांच्या आर्यांचा आपल्या कीर्तनांत उपयोग करीत. विठोबादादांचे पुत्र मैराळ-बुवा हे देखील सुप्रसिद्ध कीर्तनकार असून पंतांच्या काव्याचे भक्त होते. त्यांनी पंतांच्या आर्यांचा प्रसार केला.

विख्यात शाहीर रामजोशी सोलापूरकर यांचा व पंतांचा परिचय कसा झाला याविषयी जी आख्यायिका प्रचलित आहे ती पुढे दिली आहे. उत्तर आयुष्यांत रामजोशीबाबा वैराग्यशील बनले आणि त्यांनी डफ तुणतुणें टाकून देऊन चिपळ्या तंबोरी धारण केली. कीर्तनकाराच्या पेशामध्ये ते पंतांच्या आर्यांचा सररास उपयोग करीत. पंतकाव्यांच्या प्रसारकांमध्ये हे प्रमुख होत.

कांही काव्यें आपल्या मित्रांच्या सूचनेवरून पंतांनी लिहिलीं. पण यासंबंधांत ज्या आख्यायिका प्रचलित आहेत, त्या सर्व खऱ्या आहेत असें म्हणवत नाही. काशीनाथ उर्फ बाबा पाध्ये यांच्या सांगण्यावरून 'बृहद्दशम' भागवताच्या दहाव्या स्कंधाच्या आधारे लिहिला, परंतु तो 'फार विकट झाला असें पाध्ये यांचें म्हणणें पडल्यावरून मंत्रभागवत म्हणून सगळ्या भागवतावर सुलभ ग्रंथ लिहिला, अशी आख्यायिका आहे, पण इतर पुराव्यावरून ताडून पाहतां हिच्यांत कांही सत्यांश दिसत नाही. (म. का. वि. २१९-२२४) ब्रह्मोत्तरखंड, मदालसाख्यान आणि कृष्णामाहात्म्य हीं काव्यें पंतांनी आपला मित्र व गुरुबंधु सदाशिव पाध्ये यांच्या सांगण्यावरून लिहिलीं असा त्या काव्यांतच स्पष्ट उल्लेख आहे. तसेंच हरिवंश बाबूजी नाइकांचे चिरंजीव पांडुरंगराव यांच्या सांगण्यावरून केला असें त्या ग्रंथाच्या आरंभीच्या पुढील आर्येवरून दिसून येईल:—

श्रीपांडुरंगरायें असकृत् प्रेमेंकरुनि सांगावें ।

भगवन्निदेश जाणुनि सुयश यथाबुद्धि मग न कां गावें ॥

अशा तीन चार उल्लेखांखेरीज इतरत्र कोठे दुसऱ्याच्या सूचनेवरून काव्य लिहिलें असल्याचे उल्लेख आढळत नाहीत. पंतांची वृत्ति पूर्ववयांतच 'हरिध्यानासक्त' झालेली होती व 'चरितचि तुझे भावें गावें असें मज वाटतें' अशा तऱ्हेचे उद्गार त्यांनी वारंवार काढले आहेत. तेव्हा पंतांनी आपली बहुतेक सर्व काव्यें स्वप्रेरणेने लिहिलीं आहेत हें सत्य आहे.

गीतेच्या भाषांतराचे पहिले सहा अध्याय मात्र पंतांनी लिहिले, बाकीचे बारा अध्याय त्यांचा पुतण्या बाळाजीपंत उर्फ आपा पराडकर म्हणून ब्रह्मावर्ती राहत होता त्याने केले असें म्हणतात. यांतही तथ्य कितपत आहे हें सांगतां येत नाही.

शके १७१० च्या कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस, म्हणजे आपल्या वयाच्या ६० व्या वर्षी, मोरोपंत बारामतीनजीक असलेल्या माळेगावचे जहागिदार. अमरसिंग जाधव यांजबरोबर महायात्रेस गेले. त्यांनी आपली कविता बरोबर नेली होती, ती काशीतील पंडितांस दाखविली. त्या समयीं पंतांच्या ग्रंथांची शलाकापरीक्षा करावी असा तेथील पंडितांचा विचार ठरला. त्याप्रमाणे एके दिवशीं सभा भरून परीक्षा झाली, त्या समयीं कविता निघाल्या त्यांत खाली दाखल केलेल्या आर्या होत्या असें ऐकण्यांत आहे.

वदवि मयूराकरवीं श्रीराम विराटपर्व चवथें वा ।

स्वल्प म्हणोनि न सोडी अमृताची शक्ति सर्व चव थेंवा ॥

रामघन सत्प्रसादामृत जो जो बहु वळुनि वर्षतसे ।

तो तो भक्तमयूर स्वार्याक्रेका करुनि हर्षतसे ॥

‘ ह्या विराटपर्वाच्या शेवटल्या आर्या आहेत. यांत कथानकाचा कांही एक संबंध नसून ह्या केवळ पंतकवीच्या स्वतंत्र व निर्मल प्रतिभानिर्मितच आहेत. भगवत्प्रसादाने परीक्षेच्या वेळीं अशाच सुंदर कविता काशीतील पंडितांच्या प्रेमावलोकनास पात्र झाल्या ही मोठी आनंदाची गोष्ट झाली. ह्या आर्यांमधील साधे अनायासें साधलेलें सरल पदलालित्य, काश्मिरांतील वसंत ऋतूच्या गुलाबाप्रमाणे किंवा निरभ्रपूर्णिमेच्या शरच्चंद्राप्रमाणे अथवा सज्जनमानसाप्रमाणे प्रसाद, भागीरथीच्या स्फटिकरचित अगाध प्रवाहाप्रमाणे अर्थगांभीर्य आणि रसिकांस मोहून टाकणारे सुभग अलंकार पाहून काशीतील महापंडित फार प्रसन्न झाले आणि पंडितांची प्राकृतावर स्वाभाविक अप्रीति असतांही, प्राकृतांतील वरव्यासारख्या आर्यांचें अपूर्व लावण्य अवलोकन करून त्यांनी पंतांच्या कवितेची मोठी वाहवा केली. ’

याच गोष्टीस अनुसरून पंतांचे व्याही काशीनाथ बाबा पाध्ये यांनी म्हटले आहे कीः—

ज्या उपजतांचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला ।

आर्या या प्रौढपणीं जगतीतल हें पुरे न मायाला ॥

आर्यधर्मीयांच्या रिवाजाप्रमाणे पंतांनी प्रयाग, काशी व गया ही त्रिस्थळी यात्रा केली व ते शके १७१२ च्या प्रारंभीं बारामतीस परत आले. काशीहून परत येतांना नर्मदेच्या काठीं चोळीमहेश्वर येथे श्रीमंत कैलास-

वासी अहल्याबाई होळकर यांच्या भेटीचा योग आला, तेव्हा सालीना पांचशें रुपये घेऊन आपले पदरीं राहण्याविषयीं बाईंनी पंतांस पुष्कळ आग्रह केला; परंतु पंतांचें प्रेम नाइकांवर फार असल्यामुळे तें बोलणें कबूल न करितां ते बारामतीस परत आले.

सन १७४८ पासून १७९४ पर्यंत पेशवाईच्या भरभराटीचा काळ मोरोपंतांनी पाहिला. खडें येथे पेशव्यांनी शेवटचा विजय मिळविल्यावर बहुतेक महाराष्ट्रीय राजकार्यधुरंधर पुरुष हा भूलोक सोडून गेले; महाराष्ट्र कविमुकुटमणि मोरोपंतही त्याच सुमारास, म्हणजे शके १७१६ राक्षस नाम संवत्सरीं (इ० स० १७९४) चैत्र शुक्ल १५ रोजीं स्वर्गस्थ झाले.

आपलीं मातापितरें, यजमान, यजमानाचे चिरंजीव, आणि शेजारी इष्ट मित्र यांजविषयी पंतांनी आपल्या ग्रंथांत कोठे कोठे उल्लेख केलेला आहे, त्यांपैकी कांही पद्ये येथे दाखल केलीं आहेत.

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली ।
 आली सत्यवतीची कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली ॥
 जो धीर वीरहीर श्रीसिद्धेश्वरमहादयापात्र ।
 श्रीमान् बाबूराय प्रभु ज्याचें शोभलें यशें गात्र ॥
 शीलजितामरचंदन तन्नंदन पांडुरंगरायहि तें ।
 यश मिरवितो प्रजांचीं करि दशरथसा न राम काय हितें ? ॥
 श्री बाबूराय प्रभु माझा अत्यंत सदय अन्नद हा ।
 अर्थिजना न म्हणों दे तैसा तप्तास जेविं सन्नद हा ॥

२ आख्यायिका

मोरोपंत हे लहानपणीं एके समर्थीं पाध्ये यांजकडे द्वादशीच्या दिवशीं जेवावयास गेले. भोजनोत्तर त्या दिवसाच्या प्रसंगास उद्देशून एक आर्या करून ती त्यांनी पाध्यांच्या ओटीच्या भिंतीवर लिहून ठेविली आणि आपल्या घरीं निघून गेले. ती आर्या पाध्यांच्या दृष्टीस पडली तेव्हा तींत अर्थगौरव असून ती त्या दिवसाच्या प्रसंगास अनुलक्षून लिहिली आहे असें पाहून, त्यांनी ती कोणी लिहिली याविषयी चौकशी केली, तेव्हा ती पराडकराचा मुलगा मोरोबा याने लिहिली असें समजलें; त्यावरून त्या

मुलाच्या बुद्धिमत्तेविषयी खातरी झाल्यामुळे रामाजीपंतास सांगून त्यांनी त्या मुलास आपल्याकडे संस्कृत भाषा शिकण्याकरिता ठेविले.

X

X

X

महीपतिकृत भक्तिविजयाचे पंचेचाळिसावे अध्यायांत असें लिहिलें आहे की, एका अडक्याची चूक हिशेबांत लागल्यामुळे पुष्कळ रात्र होईपर्यंत दिव्याशी चुकीचा पत्ता लावण्याकरितां एकनाथ जागत बसला. नंतर पुष्कळ वेळ एकाग्र चित्ताने तपास केल्यावर चूक सापडली तेव्हा त्यास परमानंद झाला. तें पाहून एकनाथाचे यजमान जनार्दनपंत म्हणाले की, ईश्वराकडे असेंच लक्ष लागलें तर किती कल्याण होईल बरें ? तें ऐकतांच एकनाथाने यजमानाच्या पायावर लेखणी वाहिली आणि तेव्हापासून तो भक्तिमार्गांत शिरला. हीच गोष्ट कित्येक लोक मोरोपंतांविषयी सांगतात व ती जुळवण्याकरितां मोरोपंत हे बारामतीस जाण्यापूर्वी पन्हाळ्यास मुजुमदारीवर होते असें कल्पितात.

X

X

X

पंत आठ पंधरा दिवस बाबूजी नाईक यांजकडे राहिल्यावर एके दिवशीं बायका दळीत असतां ओव्या म्हणत आहेत असें त्यांनी ऐकलें; तेव्हा मी तुम्हांस राम व कृष्ण यांच्या चरित्रावर ओव्या करून देतो त्या तुम्ही म्हणाल काय ? असें त्यांनी त्या बायांस विचारलें. बायांनी होय म्हणून उत्तर दिल्यावर पंतांनी सीतागीत व रुक्मिणीहरणगीत अशीं दोन प्रकरणें बायकांच्या ओव्यांच्या चालीवर रचिलीं. त्यांतून दोन ओव्या मासल्याकरितां पुढे दाखल केल्या आहेत.

मांडीवरी मज घेतलें स्वामींनी। घनीं सौदामिनी जना वाटे ॥

श्रीराम दयेचा मेघ त्यासमोर। प्रेमें दास मोर नाचताती ॥ सीतागीत

श्रीमूर्ति श्रीगंगा या देहा ओहळा। स्वीकारी सोहळा पुरवाया ॥

मयूरासी वर्षां सज्जना हे तथा। स्वयंवरकथा रुक्मिणीची ॥ रुक्मिणीगीत

या ओव्या, बायका दळतांना म्हणतात त्या ओव्यांच्याच चालीच्या आहेत. पंतांच्या ओव्या दळते समयीं बायका म्हणूं लागल्या त्या यजमानांचे कार्णी पडल्या. त्यावरून त्यांनी ह्या नव्या ओव्या कोठल्या म्हणून

विचारापूस केली, तेव्हा रामचंद्रपंताचे चिरंजीव मोरोपंत यांनी त्या केल्या असें त्यांस कोणी कळविलें. तें ऐकून यजमानास संतोष झाला. यजमानास आपली कविताशक्ति कळविण्याची ही मोठी चमत्कारिक शककल पंतांनी काढली यांत संशय नाही.

×

×

×

बाबूजी नाईक यांजकडे प्रथम पंत कांही दिवस जाऊन राहिल्यानंतर, जवळच्या मंडळीने, रामचंद्रपंताचे चिरंजीव मोठे विद्वान असून ते आज आठ पंधरा दिवस पंक्तीस असतात, असें कळविल्यावरून संध्यावंदनसमयीं पंतांस नाइकांनी बोलावून आणिलें आणि पाट बसावयास देऊन सर्व हकीकत विचारून घेतली. नंतर जवळ रुद्राची पोथी होती ती पुढे करून याचा अर्थ तुम्ही आम्हांस सांगा असें नाइकांनी म्हटलें. त्यावर, रुद्र हा वैदिक ग्रंथ आहे, याचा अर्थ सांगण्यास पूर्वी भाष्य पाहून ठेविलें पाहिजे, दुसरा एखादा संस्कृत ग्रंथ दिल्यास त्याचा अर्थ यथामति सांगेन, अशी पंतांनी विनंती केली. ती ऐकून जवळ शिवकवचाची पोथी होती ती नाइकांनी पुढे केली. तेव्हा मूळ श्लोक वाचून त्याचा अर्थ तत्क्षणींच मराठी श्लोक रचून पंत सांगू लागले. याप्रमाणे सर्व शिवकवचाचा अर्थ सांगितला. तेणेंकरून नाईक फार प्रसन्न झाले आणि सालीना ५०० रुपये नेमणूक करून आपल्या घरीं पंतांस पुराण सांगण्याकरितां त्यांनी ठेविलें. रामरक्षेचाही अर्थ असाच मराठींत श्लोक रचून पंतांनी नाइकांस सांगितला असें म्हणतात.

×

×

×

रामाजीपंताचा मुलगा मोरोबा चांगला विद्वान असून कविही आहे असें बाबूजी नाइकांच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें, तेव्हा त्यांचे ठिकाणीं मोरोबाविषयी आदर उत्पन्न झाला. नाइकांच्या पंक्तीला जे आश्रित जेवायला बसत त्यांत ५०वा नंबर रामाजीपंताचा व ५१ वा नंबर मोरोबाचा असे. वरील प्रसंग घडला त्या दिवशीं रात्रीं भोजनप्रसंगीं मोरोबाला ५१ व्या नंबरावरून आपल्या शेजारीं दुसऱ्या नंबरच्या पाटावर नाइकांनी जेवावयास बोलाविलें. पण 'मी येथेच बरा आहे' असें म्हणून मोरोबा आपल्या जागेवरून उठेनात. दोनतीनदा आग्रह केला

तरी तोच प्रकार. नाइकांचे कारभारी दाजीवा हे फार चाणाक्ष होते. त्यांनी पंतांच्या हडाचें कारण हेरलें. त्यांनी दुसऱ्या पाटावर रामाजीपंतास नेऊन बसविलें व तिसऱ्या पाटावर भोरोवा जाऊन बसले. वडिलांचें अतिक्रमण होऊं नये म्हणून थोर व कुलीन पुरुष असेंच जपत असतात.

×

×

×

एके समयीं रामजोशी बोवा सोलापूरकर हे तमाशा घेऊन बारामतीस गेले, तेव्हा त्यांचा तमाशा करण्याचा बेत ठरला. परंतु नट पाहणें अशास्त्र असल्यामुळे पंतांनी तमाशास येण्याचें नाकबूल केलें. आपण माडीवर बसून जोशीबोवांचें कवन ऐकावें म्हणजे झालें, असा मंडळीने आग्रह केला त्यास पंतांनी रुकार दिला. इकडे कवन ऐकावयास पंत माडीवर बसले आहेत ही गोष्ट मंडळीने जोशीबोवांस कळविली होती. यामुळे डफावर थाप मारिल्या-पासून जोशीबोवांनी वैराग्य व बोध यास अनुलक्षून लावण्या म्हणण्याचा एक-सारखा सपाटा चालविला. तें पाहून पंतांस फार संतोष झाला व ते माडीवरून खाली येऊन जोशीबोवांस म्हणाले की, तुमची वाणी फार रसाळ आहे परंतु तुम्ही या नटास पुढे उभें करून आपण स्वतः मागे उभे राहतां हें बरोबर नाही. तुम्हीच पुढे उभे राहून कीर्तन करावें हें चांगलें. त्यावर जोशीबोवा म्हणाले की कीर्तनाचें साहित्य मजजवळ नाही. तें ऐकून पंत म्हणाले की, मी काव्य करीत आहे तें कोणाकरितां? तुमच्यासारखे जे कीर्तन करतील त्यांजकरितांच माझी खटपट चालली आहे. तेव्हापासून जोशीबोवांनी तमाशा करण्याचें काम सोडून दिलें व कीर्तन करण्यास आरंभ केला.

×

×

×

वरील आख्यायिकेंत सांगितल्याप्रमाणें पंत व जोशीबोवा यांचा स्नेह झाल्यावर एके समयीं पंत काय करीत आहेत याचा शोध करून येण्या-विषयी एका मनुष्यास जोशीबोवांनी सांगितलें, त्याप्रमाणे तो पंतांस भेटून त्यांचा परत निरोप घेऊन आला की, 'यावेळीं मी रघुनाथचरित लिहित आहे,' असें पंत बोलले; तें ऐकून, जे पंत मोठे विस्तरभीरु व संक्षेपाने सुरस ग्रंथ लिहिण्याविषयी ज्यांचा वाणा त्यांनी रामकथा असें एखादें लहान नांव न योजितां रघुनाथचरित्र इतकें लांबट नांव कां सांगितलें याविषयी

जोशीबुवा विचार करूं लागले. बराच वेळ विचार केल्यावर जोशीबुवांनी अटकळ केली की, पंत या समयीं निरोष्ठ रामायण लिहित असतील म्हणून त्यांनी रघुनाथचरित अशा लांबट नावाची प्रयोगिकेला असावा नंतर समक्ष गाठ पडल्यावर विचारून पाहतां आपण केलेली अंकळ खरी असें जोशीबुवांस समजून उभयतांस सानंदाश्चर्य झालें. नों. दि. २३/१७

×

×

दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे यांची बहीण दुर्गाबाई ही पांडुरंगराव नाईक यांस दिली होती. एके वर्षी बाजीराव साहेब भाऊबिजेकरितां बारामतीस आले. तेथे नाईक यांचे पदरीं मोरोपंत पराडकर मोठे विद्वान गृहस्थ आहेत असें पाहून ते आपल्या जवळ असावे अशी आपली मनीषा बाजीराव साहेबांनी नायकांस कळविली. त्याजवर नायकांनी उत्तर दिलें की, 'ते आमचे येथे आहेत असें नाही, तर आम्हीच त्यांच्या आश्रयाने आहों; यास्तव आपण पंतांसच विचारावें. ते कोणत्याही कामीं स्वतंत्र आहेत.' त्यावरून पंतांस विचारतां ते नायकांस म्हणाले की, 'आपले पाय सोडून जाण्याची माझी तर इच्छा नाही; पण माझा आपणास कंटाळा आला असल्यास ईश्वर जिकडे वाट दाखवील तिकडे जाईन.' नंतर आम्हांस निदान एकदा तरी आपण पुराण सांगावें असें बाजीराव साहेब म्हणाले. त्यावर पंत आपल्या यजमानांस म्हणाले की, 'आपण पुराणास असल्यावर मग दुसरें कोणी असलें तरी चिंता नाही.' एवढ्यावरून बाजीराव साहेब यास फार राग आला व त्यामुळे ते पंतांचा व त्यांच्या काव्याचा फार द्वेष करूं लागले. पुढे बाजीराव गादीवर असतांना व पदच्युत झाल्यावर ब्रह्मावर्ती असतांही कोणा हरदासाची कथा करावयाची असल्यास जीं पांच चार कलमें यजमानांचे आज्ञेवरून कारभारी हरदासास कळवीत असत त्यांपैकी मोरोपंतांची आर्या कथेंत म्हणूं नये हें एक असे.

×

×

×

मोरोपंत मोठा रसिक कवि आहे, याविषयी तो जिवंत असतांनाच प्रख्याति झाली होती. त्यासंबंधाने पद्यस्वरूप उद्गार जे आढळले त्यांपैकी कांही या ठिकाणीं दाखल केले आहेत.

श्रीमन्मयूरकविची देते संतोष मानवां कविता ।
 असता जरि भूमीवरि सुरगुरु तरि तोहि मान वांकविता ॥
 आर्या कविता कीजे एका बारामतीत मोराने ।
 अन्य कवी ते करिती फिरती बारा मती तमोरानें ॥
 वा राम तीत आहे म्हणुनि बारामती असें नांव ।
 तीत वसे तो मोरोपंत भवाब्धीत जीत नव नांव ॥
 आर्याछंदें जोडुनि रामायणभारतादि आयकवी ।
 नायक वीरकवींचा ऐसा होईल अन्य कांय कवी ॥

३ पंतांच्या काव्यरचनेचा कालक्रमवार आराखडा

पंतांनी काव्यरचनेस सुरवात आपल्या वयाच्या २२-२३ व्या वर्षी, म्हणजे शके १६७३-७४ च्या सुमारास केली असावी. संस्कृत महाकाव्यांच्या धर्तीवर विविध वृत्तांमध्ये रचलेले 'कुशलवाख्यान' हे त्यांचे पहिले काव्य होय. त्यानंतर त्यांनी शिवलीला ज्यांत वर्णिल्या आहेत असा 'ब्रह्मोत्तरखंड' आर्यावृत्तामध्ये लिहिला; व शके १६७७ च्या सुमारास श्रीमद्भागवत दशम स्कंधाच्या आधाराने आर्यागीतिवृत्तांत 'कृष्णविजय' लिहिण्यास सुरवात केली. त्याची रचना चालू असतांनाच स्कंद, मार्कंडेय, विष्णु इत्यादि पुराणांच्या आधारे कांही आख्याने त्यांनी रचिलीं. विष्णुपुराणांतील प्रल्हादकथेच्या आधाराने त्यांनी 'प्रल्हादविजय' हे आर्यागीति वृत्तांतील दुसरे उल्लेखनीय काव्य शके १६८० सालीं रचले असल्याचें, त्यांनी स्वतःच पोथीवर रचनाकाल दिला आहे, त्यावरून दिसून येते.

शके १६७२-७३ ते १६८२ पर्यंतच्या उमेदवारीच्या काळांत पंतांनी याप्रमाणे रचना केली असावी.

यानंतरचा शके १६८३ ते ८८ पर्यंतचा काळ हा पंतांच्या श्लोकवद्ध रचनेचा कालखंड होय. "हा काल म्हणजे काव्यरचनेच्या दृष्टीने पूर्वावस्थेचा; परंतु सांसारिक आयुष्यक्रमाच्या दृष्टीने पंतांच्या प्रौढ वयाचा व संसारसुखाच्या मध्यान्हीचा काल होय. या काळांतील त्यांच्या

काव्यांमध्ये पत्नीप्रेम, मित्रप्रेम, अतिथिसत्कार वगैरे गृहस्थाश्रमास शोभविणारे गुण उत्कर्षास गेलेले दृष्टीस पडतात; आणि याच काळांतील त्यांची श्लोकरचनाही प्रौढ, भरदार व पुष्ट अशी झाली आहे.” (या काळांत त्यांनी ‘साररामायण’, ‘कृष्णविजया’ चे ५५ ते ७९ अध्याय आणि इतर अनेक श्लोकबद्ध प्रकरणे रचलीं असावीत.

“यापुढील तिसरा कालखंड शके १६८८ ते १६९४ पर्यंतचा सहा वर्षांचा होय. या काळांतील रचनेचा मुख्य विशेष म्हणजे आर्यावृत्ताचे पूर्णपणे प्रस्थापित झालेले प्राबल्य हा होय. पंतांनी आपल्या लाडक्या आर्येला पुनः हाताशी घेतले व यानंतर पुनः केव्हाही त्यांनी तिचा अवेहर केला नाही. या कालाच्या प्रारंभीच बहुधा पंतांनी सीतागीत, सावित्रीगीत व रुक्मिणीगीत हीं रचलीं असावीत, असें त्यांच्या रचनाशैलीवरून वाटते. तथापि या काळांतील मुख्य रचना म्हणजे ‘कृष्णविजय’ अ० ८०-९०, ‘मंत्ररामायण’ (मराठी), आर्यामुक्तामाला, आर्याकैकावलि, नाममाहात्म्य, संशयरत्नावलि, नामसुधाचक्र, नामरसायन इ० सुंदर परमेश्वरस्तोत्रे व भीष्मभक्तिभाग्य, नारदाभ्युदय, अवतारमाला इ० अतिशय प्रेमळ व मोहक भागवती स्तोत्रे ही होय. या सर्व रचनेंत प्रेमळपणाची, भक्तिरसाची कमाल झालेली दिसून येते व आर्याग्रथनकौशल्यही उत्कर्षास पोचलेले आढळते.”

“यानंतरचा शके १६९४ ते १७०३ हा दहा वर्षांचा काल म्हणजे ‘महाभारत’ रचनेचा काल होय. यापूर्वीच्या १६८८-९४ या सहासात वर्षांच्या काळांत आर्यावृत्तांत पुष्कळ रचना करून ते वृत्त पंतांनी चांगले घटवून तयार केले होते. प्रतिभेचा उल्लासही कृष्णविजय अ० ८० ते ९० आणि मंत्ररामायण यांत उत्कृष्ट रीतीने दिसून आला होता. तेव्हा आपली पूर्वतयारी चांगली झाली आहे असे वाटून त्यांनी पुढे महाभारताचे अवाढव्य काम हातीं घेतले.”

“महाभारतरचनाकाळांत पंतांनी इतर कविता फारशी लिहिली असावी असे वाटत नाही. तत्कालीन पत्रव्यवहारामध्ये गीतार्या, अमृतपान या काव्यांचा उल्लेख सापडतो. यावरून भागवती प्रकरणांपैकी कांही

प्रकरणे व इतर कांही स्फुट प्रकरणे महाभारत रचीत असतांना लिहिलीं गेलीं असतील.”

“यानंतर पंतांच्या काव्यरचनेचा अखेरचा, म्हणजे महाभारत-रचनेच्या नंतरचा कालखंड येतो. शके १७०४ पासून पंतांच्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत, म्हणजे १७१६ पर्यंतचा, हा काळ होय. यांतील मुख्य रचना म्हणजे मंत्रभागवत, हरिवंश, संकीर्ण रामायण हे मोठे ग्रंथ व मंत्रमयभागवत, मंत्रमयरामायण, कांही संतस्तवनपर प्रकरणे, देवांचीं स्तोत्रे, साकीबद्ध आख्याने, काशीयात्रा प्रकरणे, श्लोककेकावलि वगैरे स्फुट काव्ये, ही होय. संकीर्ण रामायण हे नांव पंतांनी अष्टोत्तरशत रामायण रचण्याचा संकल्प केल्यानंतर जीं रामायण रचिलीं आणि जीं एकाच पोथींत एका पाठोपाठ एक अशीं लिहून ठेवलेलीं आहेत त्या सर्व रामायणांना उद्देशून येथे योजिलें आहे. हीं अनेकविध वृत्तांत रचलेलीं आहेत, हे सुप्रसिद्धच आहे. शिवाय श्लोककेकावलि, गंगास्तव वगैरे आर्येतर वृत्तांत रचलेलीं त्रोटक काव्येही या कालांत क्वचित् आढळून येतात. एवढे अपवाद वगळले असतां या कालांतील बाकीचे सर्व काव्य आर्याग्रथित आहे.”

याप्रमाणे या प्रेमळ परंतु चमत्कृतिप्रिय भक्तकवीने चाळीस वर्षांपेक्षा अधिक काल अखंड रीतीने केलेल्या साहित्यसेवेचा थोडक्यांत इतिहास आहे.

४. श्लोककेकावलीचा रचनाकाल

श्लोककेकावलि पंतांनी केव्हा लिहिली असावी याविषयी मतभेद होण्यास जागा नाही. आपल्या उतारवयाचा व रोगांनी शरीर जर्जर झालें असल्याचा स्पष्ट उल्लेख त्यांनी एका सुप्रसिद्ध केकेमध्ये (४६) केला आहे. त्याच्या अगोदरच्या केकेमध्ये (४५) आपण उतावीळ झालों असल्याचें सांगून ४७ व्या केकेत

कृतान्त शिवला नसे तंव दिसे बरे पावणें

असें देवाला स्पष्ट सुचविलें आहे. यांतला काव्योचित अतिशयोक्तीचा अंश जरी वजा घातला तरी म्हातारपणीं शरीर दुर्बल होऊन येत

असलेल्या मृत्यूच्या पावलांचा किंचित् भास होऊं लागला होता, अशा काळांत हें काव्य रचिलें असें दृढ अनुमान होतें. दुसऱ्या एका सुप्रसिद्ध केकेमध्ये (१०) गंगेने आपली उद्धारार्थ केलेली विनंती झिडकारली असल्याचा उल्लेख आहे. त्यावरून हें काव्य रचण्याच्या पूर्वी ते काशी-यात्रा करून आले असले पाहिजेत असें सूचित होतें. पंत शके १७१२ च्या प्रारंभी काशीयात्रा आटोपून परत आले व शके १७१६ च्या प्रारंभी निवर्तले. या दरम्यानच्या चार वर्षांत केकावलि केव्हा तरी लिहिली गेली असली पाहिजे असें अनुमानाने सिद्ध होतें.

पंतांनी आपल्या हाताने लिहिलेल्या त्यांच्या बहुतेक महत्त्वाच्या काव्यांच्या पोथ्या त्यांच्या वंशजांजवळ विद्यमान आहेत. पण श्लोक-केकावलीची पोथी त्यांच्या हाताने लिहिलेली उपलब्ध नाही. हें त्यांनी प्रस्तुत काव्य अगदी अखेरीस लिहिलें असावें याचें निदर्शक मानितां येईल. पंतलिखितं संकीर्ण रामायणांच्या पोथीचें—विशेषतः पुढच्या पुढच्या पत्रांचें—अक्षर फार कापरें व कष्टाने काढलेलें दिसतें. श्लोक-केकावलि बहुधा त्यानंतर रचली असावी. ती त्यांनी स्वतः न लिहितां बहुधा दुसऱ्याकडून लिहविली असावी. इतकी अवस्था म्हणजे त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरच्या एक दोन वर्षांतलीच असली पाहिजे. अर्थात् शके १७१४—१५ हाच केकावलीचा रचनाकाल असावा. हें कांही तर्कशुद्ध अनुमान नव्हे. पण वरील अनुमानास बळकटी आणणारी संभवनीय कल्पना म्हणून दाखल केली आहे.

५. वृत्ति, स्वभाव आणि चारित्र्य

पंतांची जीवनकथा, त्यांच्या विषयीच्या आख्यायिकांसह, वर वर्णिली आहे, त्यावरून त्यांच्या व्यक्तित्वाची थोडीबहुत कल्पना येईल. पंतांचा संसार सरळ, सीधा, एकमार्गीपणाचा होता. त्यांत भानगडी, उलाथापालथी होण्याचा कधी प्रसंग आलेला दिसत नाही. तथापि सांपत्तिक स्थिति वेताची असल्यामुळे व कुटुंबपरिवार मोठा असल्यामुळे त्यांच्यामार्गे प्रापंचिक विवंचना व काळज्या बऱ्याच असल्या पाहिजेत.

ते प्रकृतीने अशक्त होते व क्वचित् चिडखोर होत. 'मी बहु अशक्त निर्धन कोपी' असें त्यांनी स्वतःविषयी म्हटलें आहे. पण त्यांच्या कोपाचे प्रसंग फार दुर्मिळ असले पाहिजेत.

रागेजणें सुदुर्मिळ, तेंहि जिचें ज्वाळसें गगानिं जावें
हें त्यांनी द्रौपदीविषयी म्हटलें आहे, तें त्यांना स्वतःला चांगलें लागू पडत होतें यांत शंका नाही.

पंतांचा स्वभाव प्रेमळ आणि सत्त्वशील, वृत्ति निःस्पृह आणि मानी, आणि चारित्र्य उदात्त आणि थोर होतें. पतिपत्नी, पितापुत्र, बंधु बंधु, सास्वासुना, नवविवाहित दंपती, इत्यादि कौटुंबिक नात्यांचें व तद्गत प्रेमसंबंधांचें वर्णन त्यांनी इतक्या समरसतेने केलेलें आहे व या संबंधामधील रहस्ये इतक्या मार्मिक रीतीने काव्यांत दृष्टान्त व अर्थान्तर-न्यास यांच्या द्वारा ग्रथित केलेली आहेत, की मराठी काव्यवाङ्मयांत असे उल्लेख इतरत्र फारच विरळा आढळतील. कौटुंबिक संबधांतल्या सर्व प्रकारच्या प्रेमभावांचा, सुखदुःखांचा 'लिप्यन्नपि लिप्यते' या भूमिकेवरून आस्वाद घेणारे ते सौजन्यपूर्ण कुटुंबनायक होते, 'प्रपंचांत अनासक्त असून आसक्ताप्रमाणे व्यवहार करणारे' ते आदर्श गृहस्थाश्रमी होते. "मोरोपंतांचें चित्त फार प्रेमळ, कोमल व निर्मळ होतें... गरुजनांविषयी व साधुसंतांविषयी पूज्य बुद्धि, बंधुमित्रांविषयी सौहार्द, कन्यापुत्रादिकां-विषयी वात्सल्य, धर्मपत्नीविषयी प्रीति, अन्य सर्व जीवांविषयी अनुकंपा, हे सर्व प्रेमभावाचेच प्रकार होत व हे त्यांच्या आचारांत व विचारांत—चरित्रांत व ग्रंथांत—इतके ओतप्रोत भरले आहेत की त्यांचें चरित्र व ग्रंथ प्रेमरसाच्या मुशींतूनच काढले आहेत असें वाटतें" असे उद्गार पांगारकरांनी त्यांच्याविषयी काढले आहेत. (मो. च. ८२)

पंतांना मुलाबाळांविषयी फार प्रेम होतें. लहानमुलांच्या लीलांचें व बोंबड्या बोलांचें वर्णन त्यांनी आपल्या काव्यांमध्ये अनेक ठिकाणीं फार आवडीने आणि हृदयंगम रीतीने केले आहे. पिता आणि पुत्र, माता आणि बालक यांच्यामधील परस्पर प्रेमाची भावना तर त्यांनी इतक्या रीतींनी आणि इतक्या ठिकाणीं आळविली आहे की त्याला गणतीच नाही.

“स्वानुभवास्तव वत्सलरस त्यांच्या कवितेंत फारच बहारीचा उतरला आहे.” (मो. च. ८३).

६. पंतांची विनोदबुद्धि

प्रपंचांतील सर्व भावभावनांचा अनासक्त बुद्धीने आस्वाद घेणाऱ्या प्रेमळ आणि सहृदय मनुष्याच्या ठायीं विनोदवृत्ति बहुधा असतेच. तशी ती पंतांच्या ठायीं पण होती. त्यांच्या काव्याचा विषय भगवंताचीं आणि भगवद्भक्तांचीं चरित्रे हा असल्यामुळे मुख्य कथावर्णनामध्ये विनोदाला अवसर क्वचितच मिळतो. पण उपमादृष्टांतादिकांच्या द्वारे त्यांची विनोदबुद्धि अनेक ठिकाणीं प्रकट झाली आहे. जेथे पौराणिक कथाभाग आधारार्थ घेतलेला नाही अशीं जीं त्यांचीं स्फुट काव्ये आहेत, त्यांत त्यांच्या विनोदबुद्धीला अधिक अवसर मिळालेला दिसतो. पंत परमेश्वरा-विषयी लडिवाळपणे सलगीचे उद्गार काढतात, तेथे कित्येक वेळां विनोद निर्माण होतो. ही ‘नामरसायनां’ तील आर्या पहा—

आर्या मुक्तामाला दावीन, परंतु जरि न मागाल;
लागाल प्रभुकंठीं घालूं, फुगवील की रमा गाल.

‘सन्मनोरथराजि’ आणि ‘संशयरत्नमाला’ हीं पंतांचीं स्फुट प्रकरणें तर रम्य विनोदाचीं भांडारेंच आहेत. ‘सन्मनोरथराजी’ मध्ये एकामागून एक जे चमत्कृतिजनक दृष्टान्त दिलेले आढळतात, ते पंतांच्या विनोदबुद्धीची, तसेंच त्यांच्या मार्मिक अवलोकनशक्तीची साक्ष देतात.

कर्णयुगांत भरावें हें हरिहरिजनयश प्रचुर म्यां तें
जैसा दोंदीं कोंदी गुर्जरदेशस्थ विप्र चुरम्या तें.

यांत वर्णिलेली अन्यदेशीयांची वर्तनरीति, किंवा

- १ स्वप्रियलब्धरसकथन करिती स्वसखीजनीं जसी बाला,
प्रेमळ जनीं कथू निजसुख रसना स्तवुनि आपुल्या भाला.
- २ साध्वी स्त्रीने न ढळों द्यावा हा सुमतिने जसा पदर.

श्लो. के...२

या वचनांमध्ये व्यक्त झालेला स्त्रीस्वभाव पंतांच्या प्रतिभेत मार्मिक अवलोकन, योजकता आणि विनोदपरता यांना महत्त्वाचें स्थान होतें हें सिद्ध करावयास पुरेसा आहे.

पंतांना विनोदाचें अंग होतें; तथापि त्यांच्या स्वभावांत छचोरपणा, उच्छृंखलपणा, ग्राम्यतेची आवड यांचा लवलेशही नव्हता, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. विनोद हें मुख्य विषयाचें उपांग म्हणूनच त्यांनी योजिलें आहे. त्याला कोठेही मुख्यस्थानापन्न होऊं दिलेलें नाही. संयम, मर्याद-शीलपणा, संभावितपणा हे त्यांच्या स्वभावाचे, तसेच काव्याचे स्थायी गुण होत. पाल्हाळ, पुनरुक्ति, भडकपणा, अतिरेकीपणा, इ० दोष मुक्ते-श्वर प्रभृति इतर कांही कवींच्या रचनेत आढळतात. पंतांचें काव्य या दोषांपासून अलिप्त आहे.

७. निरिच्छ वृत्तीचा साधुपुरुष

पंत हे 'तनुनिर्वाहापुरता संग धरून' निरिच्छ वृत्तीने धर्माचरणांत आणि भगवद्भक्तींत काळ कंठगारे साधुपुरुष होते. मानसन्मान, द्रव्य, किंवा इतर व्यावहारिक लाभ यांची त्यांना चाड नव्हती. मागे दिलेल्या आख्यायिकांमध्ये दुसऱ्या बाजीरावाच्या संबंधाची जी आख्यायिका आहे तिजवरून त्यांचा मानीपणा व निःस्पृहपणा दिसून येतो. पुण्यश्लोक अहल्याबाई होळकर यांनी बोलावल्यावरून पंत त्यांच्या आश्रयास गेले असते तर त्यांना गजान्तलक्ष्मीचा लाभ झाला असता. पण धनलोभ त्यांच्या मनास शिवला नसल्यामुळे त्यांनी त्यांची विनंती मान्य केली नाही. त्यांचे आश्रयदाते बाबूजी व पांडुरंगराव नाईक यांची दौलत फार मोठी होती असें नाही; पेशव्यांच्या विरोधामुळे त्या दौलतीला उत्तरोत्तर पडती कळा येत चालली होती. तरी अशा मालकाच्या आश्रयास राहून त्यांनी चाळीस वर्षे काढलीं, दुसरीकडे कोठे जाण्याचें स्वप्नीही मनांत आणलें नाही, यांत दिसून येणारी त्यांची निष्ठा, कृतज्ञता व निर्लोभता अपूर्व होय. बरे नाइकांच्या आश्रयास ते होते, म्हणून त्यांची कोठे वारेमाप स्तुति केली आहे अगर त्यांवर कवनें रचलीं आहेत असाही खुशामतीचा खाक्या त्यांनी वठविला नाही. 'चाळीस वर्षे ज्याच्या आश्रयाने काढलीं

दयाचीही स्तुति त्यांनी १०-५ आर्यांतच आटोपली आहे' (मो. च. २०१). स्तुति करावी तर परमेश्वराचीच.

मन हेंचि फार इच्छी की आतां सेवणें तुझे पाय,
तुजवाचुनि इतरांच्या भजनीं मजलागिं होय फळ काय ?

अशी त्यांची वृत्ति होती.

पंत हे धर्मनिष्ठ होते आणि आचारशील होते. त्यावेळच्या सामाजिक रूढीस अनुसरून खाण्यापिण्याच्या व स्पर्शास्पर्शाच्या बाबतीं-तील जातिनिर्बंध ते पाळीत असले पाहिजेत. पण ते कर्मठ व कर्मकांडी नव्हते. सोवळ्याचा व पूजा आन्हिकाचा दंभ माजविणारे तर नव्हतेच नव्हते. त्यांची काव्यरचना कथानकांच्या बाबतींत आणि शब्दयोजना, शैली, वर्णनरीति यांच्या बाबतींत संस्कृताचा आश्रय करणारी असली, तरी त्यांची मनोभूमिका उदारधी भगवद्भक्तांच्या आणि संतांच्या शिकवणुकीने तयार झालेली होती. सर्वाभूतीं भगवंत असल्यामुळे परमेश्वरापुढे सर्व मानव सारखे आहेत, तेथे जाति, धर्म, वय, लिंग यांची मातब्बरी नाही, हें तत्त्व त्यांच्या मनांत बिंबलें होतें. मोक्षाचा किंवा आत्मोद्धाराचा मार्ग सर्वास सारखाच मोकळा आहे व असला पाहिजे; भगवद्भक्त, मग तो कोणच्याही जातीचा असो, ब्राह्मणांसुद्धा सर्वास पूजनीय आहे, हा भाव त्यांच्या काव्यांत अनेकवार व्यक्त झालेला आहे. उच्च जातींत जन्मल्याने सुसंस्कारांची अनायासाने प्राप्ति होते, हें खरें. पण ईशभक्तीचा गुण त्या सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ होय. जातिप्राप्त गुण त्यापुढे रद्द होत.

विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभ

पादारविंदविमुखात् श्वपचं वरिष्ठम् ।

या भागवतोक्तीचे ते अनुयायी होते.

८. पंतांची भूमिका, धोरण व उद्दिष्ट हेतु

अशा या निर्मळ वृत्तीच्या साधुपुरुषाने रचिलेल्या काव्यांमध्ये 'केकावलि' हें शेंडेफळ होय. तें केवळ कालक्रमाने नव्हे, तर गुणानुक्रमा-

नेहि शेंडेफळ म्हणून गणलें जातें. पंतांच्या सर्व वृत्ति आणि त्यांच्या प्रतिभेचे व रचनाचातुरीचे सर्व विशिष्ट गुण यांचा समतोल प्रमाणांत मोठा मनोहर संगम झालेला या लहानशा काव्यांत दिसून येतो. 'पंतांच्या कवितेचें गुणसर्वस्व त्यांच्या केकावलींत दिसून येतें' (मो. च. ५०६) असें पांगारकरांनी म्हटलें आहे. असेच धन्यतेचे उद्गार ज्यांनी ज्यांनी आजवर या काव्याविषयी विवेचनात्मक मजकूर लिहिला आहे त्यांनी त्यांनी काढले आहेत.

केकावलीच्या काव्यगुणांचें प्रत्यक्ष विवेचन करण्यापूर्वी पंतांची भूमिका, घोरण व उद्दिष्ट हेतु जाणून घेणें इष्ट होईल. प्रतिभा आणि काव्यगुण जरी एकाच पातळीवरचे असले, तरी कवीची भूमिका व हेतु भिन्न असले म्हणजे निर्माण होणाऱ्या काव्याचें स्वरूप अगदी निराळें होतें.

पंतांची भूमिका व हेतु यांचें विवरण मकावि. विभाग ३ (३४-६१) मध्ये केले आहे. आस्थेवाईक अभ्यासकांनी तें तेथून वाचणें इष्ट होईल. तथापि इथेहि त्या विषयाचा जरूरीपुरता उपन्यास करूं.

पंत हे भगवद्भक्त होते. स्वोद्धारार्थं भक्तीचा मार्ग चोखाळणारे साधक होते. भक्तिमार्गामध्ये परमेश्वराचें कथाकीर्तन, यशोगान आणि प्रार्थना यांना फार महत्त्वाचें स्थान आहे. पंतांनी आपलें काव्य लिहिलें तें भक्तिमार्गांतली साधना म्हणून परमेश्वराचें कथाकीर्तन व यशोगान करून त्याला आळविण्याकरितां. अर्थात् तें अथपासून इतिपर्यंत भक्तीच्या रंगाने रंगलेलें आहे. आणि केकावलींत तर या भक्तिरंगाचा परमोत्कर्ष झाला आहे. येथे परमेश्वराचें कथाकीर्तन आणि यशोगान तर सर्व काव्यभर भरलेलें आहे आणि परमेश्वराची प्रार्थना उर्फ आळवणी काव्यौघांत मधून मधून मिळवून दिली आहे. (पहा-के. ९, १४, २०, २४, ४६, ५०, ६२, ६७, ७९, ११३, ११८, ११९, १२०, ३०).

पण पंत जसे भगवद्भक्त तसेच कवि होते. रसिकजनांना संतोष व्हावा हा हेतु त्यांच्या मनांत सतत वागत होता. त्या हेतूच्या पूर्तीकरितां त्यांनी साहित्यगुणांनी मंडित अशी कविता बुद्धिपुरस्सर लिहिली. आपल्या हरिवंशाच्या प्रारंभीं ते म्हणतातः—

सुकुमारबुद्धि वक्ते श्रोते जे त्यांसि कीर्तनश्रवण

व्हाया, स्वल्पाचि कथा लिहिन रसिकसाधुरंजनप्रवण ॥१. ७.

यांत नवविधा भक्तीतील 'कीर्तन श्रवण' या दोन भक्तिसाधनांचा उल्लेख करून शेवटी 'रसिकांचें उत्तम रंजन करणारी' असें विशेषण आपल्या 'कथे'ला देऊन सुंदर काव्य लिहिण्याचा आपला हेतु पंतांनी चातुर्याने प्रकट केला आहे.

भक्त आणि कवि या दोन भूमिका परस्परांहून निराळ्या आहेत; पण परस्परांशीं विसंगत नाहीत. भक्तीचा रंग मिसळून साहित्यदृष्ट्या रसभावपूर्ण अलंकारमंडित असें काव्य कवि निर्माण करू शकतो. मोरोपंतांची कविता, विशेषतः केकावलि हेंच याचें प्रमुख उदाहरण आहे.

येथे जुन्या मराठी वाङ्मयातील संतकवि आणि दुसऱ्या बाजूने आख्यानकवि यांच्या भूमिकांची पंतांच्या भूमिकेशीं तुलना करून पाहणें मनोरंजक ठरेल.

ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम या संतकवींची भूमिका सर्वस्वी पारमार्थिक होती. रसाने ओथंबलेलें व कल्पनारंगाने रंगलेलें काव्य निर्माण करण्याचा हेतु, गौण स्वरूपांत ज्ञानदेवांच्या मनांत ज्ञानेश्वरी लिहितांना वागत असावा, असें म्हणण्यास आधार सापडतो. पण तुकाराम नामदेवादि कवि यांची रचना म्हणजे भक्तीच्या उमाळ्यासरशीं निघालेले आणि लोकांना परमार्थाकडे वळविण्यासाठी काढलेले स्फुट उद्गार होत. एकनाथ रामदासादि संतांची कविताहि सर्वस्वी पारमार्थिक हेतूने प्रवृत्त झालेली आहे. भक्तिप्रधान परमार्थाचें प्रतिपादन हेंच तिचें उद्दिष्ट. रसगुणालंकार आणि साहित्यशास्त्रोक्त रचनापद्धति हें सर्व त्यांच्या खिजगणतींत नव्हतें. सुरवंटाने आपल्या सुखनिद्रेकरितां निर्माण केलेला कोशेटा म्हणजेच माणसाचें मुलायम रेशीम होतें, त्याचप्रमाणे संतांनी स्वान्तसुखार्थ केलेली रचना हेंच लौकिकदृष्ट्या सुंदर काव्य झालें.

दुसऱ्या पक्षां भारत रामायण भागवतादि पौराणिक ग्रंथांतील कथांवर काव्ये रचणारे जे मुक्तेश्वर, विठ्ठल, अनंत, आनंदतनय इत्यादि कवि झाले त्यांची प्रधान भूमिका कवीची असून त्या काळच्या रसिक

श्रोत्यांना आवडेल असें काव्य रचणें हा त्यांचा प्रधान हेतु होता. त्या काळची सर्व जनता भाविक व देवाधर्माला मानणारी असल्यामुळे आणि या कवींच्या मनांतहि देवभक्तांच्या कथांविषयी पूज्यबुद्धि असल्यामुळे परमार्थाचा रंग यांच्याहि काव्यांत मिसळलेला आढळतो, पण तो थोड्या प्रमाणांत. मोरोपंतांप्रमाणे आपलें काव्य हें आपल्या भगवद्भक्तीचें साधन व्हावें किंवा लोकांसाठी तो भक्तिमार्गाचा प्रदीप ठरावा असा त्यांचा हेतु असल्याचें दिसत नाही.

पंतांनी मात्र आपल्या रचनेच्या द्वारा ईश्वराची कीर्तन-स्मरण-रूप भक्ति आपल्या हातून घडावी आणि आपली रचना म्हणजे सुंदर, रसिकानंददायक असें काव्य व्हावें, हे दोन्ही हेतु मनांत बाळगून त्यांच्या सिद्धार्थ जाणीवपूर्वक यत्न केला. पंतांचा हा दुहेरी दृष्टिकोन त्यांच्या

‘म्हणोनि कवितासुता तुज समर्पितौ साजरी’ (के. ३३)

या सुप्रसिद्ध केकेमध्ये सुंदर रीतीने ध्वनित झाला आहे. आपण रचतो तें काव्य तर आहेच, पण तें परमेश्वराला अर्पण करण्याकरितां रचलें आहे, ही दुपंखी जाणीव यांत व्यक्त झाली आहे. तोच आशय हिच्या अगोदरच्या केकेंत

‘कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते’ (के. ३२)

या परमेश्वराला दिलेल्या विशेषणांत आला आहे. आणखी ६१ व्या केकेंत ते म्हणतात—

म्हणें, ‘स्वकृतिच्या गुणें किमपि एक वर्णी न हो
असें तुज कधी बरें विगतशंक वर्णीन हो !’

येथे काव्यप्रकाशकारांच्या ‘तद्दोषौ शब्दार्थौ...’ या व्याख्येनुसार निर्दोष अशी कृति (म्ह० काव्य) आपल्या हातून रचली जावी आणि ती कृति परमेश्वराच्या गुणानुवादाच्या स्वरूपाची असावी ही पंतांची मनीषा प्रकट झाली आहे.

भावपूर्ण भगवद्गुणकीर्तन आणि रसालंकारपरिपूर्ण काव्य या दोहोंचा केकावलीमध्ये अत्यंत मनोहर मिलाफ झाला आहे. यांतील भगवद्गुणकीर्तनाची व भक्तिभावाची जी वाजू आहे तिचें विवरण येथे

करण्याची जरूरी नाही. केकावलींतील काव्यगुणांचा मात्र थोडा अधिक विचार करूं.

९. काव्याची व्याख्या आणि काव्यसौंदर्याचे घटक

काव्याची व्याख्या आजवर अनेक भारतीय व पाश्चात्य साहित्य-विवेचकांनी केली आहे. त्यांतील सूक्ष्म चर्चेच्या खोल पाण्यांत न शिरतां 'रमणीय अर्थाची निष्पत्ति करणारी शब्दरचना म्हणजे काव्य' ही एका प्रसिद्ध साहित्यशास्त्रकाराने केलेली व्याख्या स्थूलमानाने सर्वसंग्राहक व सर्वास पसंत म्हणून घेऊन चालण्यास हरकत नाही. वाचकांस तन्मय करून सोडणाऱ्या रमणीय अर्थाची निष्पत्ति करणें हें काव्याचें प्रधान उद्दिष्ट होय. ही रमणीय अर्थाची निष्पत्ति कवि दोन मार्गांनी करीत असतात. पहिला मार्ग रसनिष्पत्तीचा, म्ह० भावनांचा उत्कर्ष करून वाचकांना आनंदसंप्लवामध्ये लीन करून सोडण्याचा. दुसरा मार्ग कल्पनाविलासाच्या योगाने चमत्कृति निर्माण करून वाचकांना रमविण्याचा होय. अर्थात् भावना (feeling, sentiment) व कल्पना (imagination) या दोन्हींच्या द्वारा केलेली रमणीय अर्थाची निष्पत्ति म्हणजे काव्य असे सामान्यतः समजण्यास हरकत नाही.

काव्याच्या द्वारा कवि जो भावनोल्लास घडवून आणतात त्याला 'रस' हें नांव साहित्यशास्त्रांत दिलें गेलें आहे. जुन्या शास्त्रकारांनी रसांची नऊ ही संख्या ठरविली, तीच पुढे सर्वमान्य होऊन बसली. शृंगार, वीर, करुण, अद्भुत, हास्य, भयानक, बीभत्स, रौद्र आणि शांत हे नऊ रस म्हणून ठरून गेले आणि गतानुगतिकन्यायाने हीच परंपरा पुढे चालू राहिली. पण भावनांची उद्दीपित अवस्था म्हणजे रस, हें जर खरें असेल, तर या नवरसांशिवाय बाकीच्या भावनांना कायमचें दार बंद कां केलें जावें, याचें तर्कशुद्ध उत्तर मिळत नाही. भक्ति, वात्सल्य इत्यादि भावना एवढ्या प्रबळ आहेत आणि वाङ्मयांत त्यांचा उल्लास इतका आढळतो की रसपदवीवरील त्यांचा हक्क नाकारणें हें अयोग्य ठरेल. विशेषतः जुने मराठी वाङ्मय आपण जर पाहिलें तर त्यांत भक्ति-

भावनेपासून अलिप्त असलेले काव्य फार थोडे आढळेल. भक्तीची रसांत गणना करायची नाही असे म्हटल्यास जुने मराठी काव्य शेंकडा नव्याणव इतक्या प्रमाणांत नीरसत्वाच्या कोटीत ढकलावे लागेल. म्हणून निदान मराठी काव्याचा विचार करतांना तरी, भक्तीला रस-समुदायांत प्रधान स्थान द्यावे लागते आणि त्याप्रमाणे मराठीतील आधुनिक साहित्यविवेचक देतातहि.

१०. केकावलीचे काव्यगुण-

(अ) भक्तिरसाचा परमोल्लास

(तेव्हा काव्यांतील रमणीयतेचे भावना हे जे एक प्रमुख अंग, त्याचा परिपोष पंतांच्या काव्यांत कितपत झाला आहे) हे आजमावण्यासाठी त्यांत भक्तिरसाचा उत्कर्ष कितपत झाला आहे याचे निरीक्षण केले म्हणजे झाले. पण हे निरीक्षण पुन्हा नव्याने कशाळा करायला पाहिजे ? पंत हे थोर भगवद्भक्त होते व आपल्या भक्तीची साधना म्हणून त्यांनी काव्य रचले हे एकदा पाहिल्यानंतर भक्तिभावनेचा आविष्कार त्यांच्या काव्यांत सर्वत्र आढळणार हे ओघानेच आले. विशेषतः परमेश्वराची अखेरची आळवणी म्हणून जे काव्य त्यांनी रचले त्या केकावलीमध्ये भक्तिरसाचा परमोल्लास प्रकट व्हावा हे अगदी साहजिक होय. सर्वच काव्य भक्तीच्या उत्कट रंगाने रंगले असल्यामुळे उतारे देणे किंवा विशिष्ट स्थळांचा उल्लेख करणे अशक्यच. तथापि त्यांतल्या त्यांत पुढील केकांचे सहृदयतेने जर अवलोकन केले तर त्यांत भक्तिभावनेच्या निरनिराळ्या छटा मनोहर रीतीने उमटलेल्या दिसतील.

के. ३. देवाच्या उद्धरणसामर्थ्यावर विश्वास

के. ४. स्वतःविषयी आशंका

के. ९. आर्तभावनेने आळवणी

के. १६-१७. स्वापराधांची तीव्र जाणीव

के. २०-२१. 'कलीने व पडिपूनी पीडिलेल्या मला सोडवा !'

के. ४०-४२. 'मी विप्रयमग्न, पातकी, तरी मला क्षमा करा.'

के. ४६-४७. जरा आली, मृत्यु समीप आला, त्वरित रक्षण करा.

- के. ६१-६७. ध्रुवार्शी तुलना. तो कोठे मी कोठे; तथापि कृपा करतांना उणे अधिक पाहू नका !
- के. ७३-७५. नाममहिमा
- के. ७८-७९. मी दीन, रंक. बळीप्रमाणे माझा छळ करू नका.
- के. ९२-९९. पित्यापेक्षा, फार काय मातेपेक्षा देखील तुझी दया अधिक. ती दीनाला कधीहि कंटाळत नाही.
- के. १०२, १०६-१०७. कथामाहात्म्य. कथेची राधा, मोहिनी यांच्याशी तुलना.
- के. ११३. प्रभूचें कथावशत्व
- के. ११४. नारदाचें कीर्तनप्रेम
- के. ११६-११७. भगवज्जनमहिमा
- के. ११८-१२१. अंतिम प्रार्थना.

करुणा, आर्तता, घिटार्ई, निर्भर्त्सना, आशंका, विश्वास, समाधान इत्यादि अनेक भावांचे मनोहर तरंग पंतांच्य़ अगाध भक्तिसरावर उठलेले दिसतात, ते मूळ काव्यांतच पाहिले पाहिजेत. त्यांची उदाहरणे किती देणार ?

(आ) कौटुंबिक भावनांची सुंदर फुले

भक्तीच्या सर्वव्यापी आणि सर्वकष भावनेच्या छायेत पत्नीप्रेम, पुत्रवात्सल्य इ० कौटुंबिक व सामाजिक भावनांची सुंदर फुलेहि केकावलींत प्रसंगोपात्त फुललेली आहेत, हें नमूद करण्याजोगें आहे. कांही ठिकाणी मूळ वर्णनांत तर कांही ठिकाणी दृष्टान्तांच्या द्वारा या भावनांचा संनिवेश केलेला आढळतो. या संबंधांत खालील केका उदाहरणादाखल देतां येतील:—

- के. १०. बायकी तिटकारा
- के. १३. पतिसमागमावीण सर्व व्यर्थ
- के. २३. वैभवशाली मालकाची उदारता
- के. २६. बापाकडून केलें जाणारें मुलाचें कोडकौतुक
- के. ३२-३३. वरसंगमोत्सुक वधू

- के. ३८. आप्तभाव
 के. ४९. बालकाचा मातेविषयी जिव्हाळा
 के. ८१-८४. पुरुषाची पत्नीप्रेमाधीनता, स्त्रियांचा भलता हट्ट व
 अविवेकी वर्तन
 के. ८५-८७. मातेचें अथांग पुत्रवात्सल्य
 के. ९२-९४. पित्याचें पुत्रप्रेम व त्याच्या मर्यादा
 के. ९५. 'न जननी कुपुत्रीं विटे'
 के. १०१. विलासिनी स्त्रियांचें कौटाळ
 के. १०६. मातेची सदयता

कविप्रतिभेच्या सारख्याच महत्त्वाच्या दोन शाखा ज्या कल्पना व भावना, त्यांपैकी दुसरीविषयी एथवर विवेचन केलें. पहिली कल्पना ही पंतांच्या काव्यांत सर्वत्र विलसतांना दिसून येते. पंत हे पोथी खाकोटीस मारून लगवग करणाऱ्या व देवळांतल्या आजीबाईपुढे तोंडाचा पट्टा सोडणाऱ्या सामान्य पुराणिकांपैकी एक जड व मतिमंद पुराणिक नसून अभिजात कवि होते व निसर्गदत्त कल्पनाशालिता फार मोठ्या प्रमाणांत त्यांच्या ठायीं वसत होती. महाराष्ट्र वाङ्मयांत कल्पनावैभवाच्या बाबतींत पंतांची पाथरी ज्ञानराजांच्या खालोखालच लागेल.

कवींचा कल्पनाविलास काव्यामध्ये ज्या निरनिराळ्या प्रकारांनी प्रकट होतो, त्यांस साहित्यशास्त्रांत 'अलंकार' हें नांव प्राचीन काळापासून दिलें गेलें आहे. पंतकवितेचें अलंकारवैभव राजकन्येप्रमाणे फार मोठें आहे. वामन दाजी ओक, राजारामशास्त्री भागवत, हंस, पांगारकर वगैरे अनेक रसिकांनी पंतकवितेची अलंकारांच्या बाबतींतली ही समृद्धता कंठरवाने निवेदन केली आहे. हंसांनी आपल्या निबंधांत एके ठिकाणी म्हटलें आहे, 'कवितेचा आत्मा जो रस तो ज्या मायेच्या आश्रयाने राहतो ती चमत्कारिक कल्पनाहि मोरोपंताच्या काव्यांत सर्वत्र भरलेली आहे. कोणत्याहि विषयाचें वर्णन करतांना प्रत्येक गोष्टीचें स्वरूप दृष्टांतादि अलंकारांनी उत्कर्ष करून दाखविण्याचा प्रत्येक पद्यांत मोरोपंताने यत्न केलेला आढळतो.'

(इ) कल्पनाविलास

पंतांच्या कल्पनाशक्तीचा चमत्कृतिजनक विलास केकावलीमध्ये ठायीं ठायीं दृष्टीस पडेल. तथापि त्यांत एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. पंतांनी आपल्या कवितेला नखशिखान्त अलंकारांनी मढवून काढल्याप्रमाणे येथे केलेले नाही. त्यांची कवितामुता अलंकृतिमती आहे, पण संयम राखून अंतर्गत भावनेचे सौंदर्य खुलेल असेच साधेसुधे अलंकार तिने अंगावर घातले आहेत. कवचित एक दोन ठिकाणी कल्पनेच्या कसरतीमुळे भावनेच्या ओघाला अडथळा झाल्यासारखा वाटतो; विसंगति, ग्राम्यता, क्लिष्टता इ० दोषांचाहि आढळ एखाददुसऱ्या ठिकाणी होतो; पण इतर सर्वत्र कल्पना व भावना या हातांत हात घालून एकमेकींचे सौंदर्य खुलवीत चालत असल्याचा अनुभव सहृदय प्रेक्षकाला येतो.

कवीची कल्पनाशक्ति बहुधा भावनेच्या हातांत हात घालून चालत असल्यामुळे भावनेच्या परमोत्सासाची जी स्थळे, त्याच स्थळां कवीचा कल्पनाविलासहि विशेष मनोहर झालेला आढळतो. भावनेच्या दृष्टीने उल्लेखनीय स्थळांचा मागे निर्देश केला आहेच. तथापि कल्पनाविलासाच्या दृष्टीने विशिष्ट स्थळांचा त्रोटक विवेचनासह येथे उल्लेख करूं.

के. ७. हें पंतांच्या नेहमीच्या वर्णनपद्धतीचें एक उदाहरण आहे. भगवंताच्या सर्वश्रेष्ठत्वाचा व अमित वैभवाचा उल्लेख करून लोकोद्धाराकरितां तो किती सामान्य पातळीवर उतरतो याचें वर्णन लगेच करायचें. एकंदर पंतकवितेंत अशीं विरोधात्मक वर्णनें शकडो सापडतील.

के. १०. गंगेवर स्त्रीची कल्पना. भीतिग्रस्त स्त्रीचें हुबेहूब शब्दचित्र.

के. १३. पतिसमागमासाठी उत्कंठित झालेल्या स्त्रीचा दृष्टान्त साधाच, पण फार उचित व हृदयंगम आहे. भक्त-भगवंतांच्या संबंधाला पत्नी-पतीमधील संबंधाचा दाखला नेहमी दिला जातो.

के. १८. उत्तरार्धातील कल्पनाविलास मोठा चमत्कृतिजनक आहे. गोकुळांत नदीतीरीं लागलेला वणवा कृष्णाने पिऊन टाकला

अशी लहानशी कथा भागवतांत आहे (भा. १०. १७). तिचे नेमके स्मरण होऊन त्या अग्नीने आपले अपराध जाळून भस्म करावे असे सुचविणे हे पंतांच्या प्रत्युत्पन्नमतित्वाचे व चातुर्याचे द्योतक आहे. पोटांत अग्नि आणि बाहेर (दयेच्या) नद्या (खरोखरी पायापासून गंगा नदी निघालेली आहेच) हे जे भगवंताचे विरोधाभासात्मक चित्र कवीने उभे केले आहे, ते मोठे मनोरम आहे.

के. २१. मूळ विषयाच्या करुणार्ततेस पोषक असे श्लभ आणि व्रणार्त पशु यांचे दृष्टान्त दिले आहेत. दिव्याच्या ज्योतीवर भाजून मरणारे पतंग आणि कावळे जखमेंत टोचा मारीत असता तडफड करणारे जनावर यांची दृश्ये डोळ्यांसमोर आणली म्हणजे या दाखल्यांमध्ये जी उत्कट काव्यात्मकता आहे ती प्रत्ययास येते.

के. २२. येथे खरी बहार 'आतरास्तव मला विका' या विधानांत आहे. भव = महानदी; ईश्वर = नाविक हीं रूपके कोणासहि सुचतील. पण वरील कल्पना खऱ्या प्रतिभावंतालाच सुचणे शक्य. भवमहानदी तरून गेल्यावर पलीकडे कोण असणार? अर्थात् सत, भगवद्भक्त हेच. त्यांना मला विका; म्ह० तुमचे भाडे वसूल झाले व माझ्या उन्नतीचा मार्ग सुलभ झाला !

के. २५, २६. कवींनी वारंवार उपयोजिलेला साधाच, पण वर्ण्य विषयाला उचित दृष्टान्त.

के. ३१. स्तवनाची विषाशी समर्पक तुलना. या तुलनेतून शंकरापेक्षा भगवंताचे आधिक्य प्रस्थापित केले ते विशेष चमत्कृतिजनक व काव्यपूर्ण आहे.

के. ३२-३७. कवितेवर कन्येची कल्पना; तिची परमेश्वराला वरण्या-विषयीची उत्सुकता; तिच्या साजरेपणाविषयी विश्वास; तिच्या अनुप्रांगाने सत्यभामा, जांबवती, अहल्या, कंसदासी यांचे दाखले;—या सर्वांमुळे या केका फार वहारीच्या झाल्या आहेत. या मालिकेत ३६ व्या केकेचा मात्र अपवाद वाटतो. त्यांत एका

कल्पनेवर दुसरी कल्पना चढल्याप्रमाणे वाटते. अहल्येचा दाखलाहि समर्पक व उचित नाही.

- के. ४६. सुप्रसिद्ध आहे. यमराजाच्या सैन्याची चढाई होत असल्याचें हृदयभेदक वर्णन.
- के. ५२. खुद्द भगवंतांच्या मातेचा दृष्टान्त देऊन त्याला निरुत्तर करणारी चतुरोक्ति.
- के. ५३-५७. विषयवासनेला पिशाचिका व गाढवी अशा दोन उपमा देऊन तिजविषयी अत्यंत तिटकारा उत्पन्न होईल असें तिचें केलेलें वर्णन. मात्र यांत गाढवीचा दृष्टान्त फार लांबवल्यासारखा वाटतो. के. ५६ ही नसती तर अधिक बरें झालें असतें. तिच्यांत नवीन मुद्दा कांही नाही.
- के. ५८. कथा व सुरभि यांची तपशीलवार तुलना. सकस कल्पना-शक्तीची द्योतक.
- के. ६८-६९. कुपात्री व सत्पात्री दानासंबंधी शंकराशीं तुलना. शंकराला नाजूक टोमणे.
- के. ७६-७७. छळावरून बळीचा उल्लेख; सुवर्णाचा समर्पक दृष्टान्त; ७७ मध्ये त्रिलोकीवर सतीचें आणि गंगेवर मोत्यांच्या हाराचें भव्य व सुंदर रूपक.
- के. ८५-८७. सुंदर अर्थान्तरन्यासांतून यशोदामाता व बाल कृष्णाच्या खोड्या यांचे हृदयंगम उल्लेख.
- के. ८२, ८४. खुद्द भगवंताला व जगन्माता सीतेला उपरोधाचा तडाखा ! पंतांच्या घोट कल्पनाशक्तीचा द्योतक. कापसाचा साधा पण तितकाच हृद्य दृष्टान्त.
- के. ९२-९७. यांचा मागे निर्देश केला आहेच. भावनेबरोबरच कल्पना-शक्तिहि तिच्या हातांत हात घालून चालली आहे असें अत्यंत ठळक रीतीने कोठे प्रत्ययास येत असेल तर तें अशाच ठिकाणीं.
- के. १०६. तीच स्थिति याहि केकेची आहे. मातेच्या दयापरतेचा येथील दृष्टान्त तात्काळ अंतःकरणाला व्यापून टाकतो.

के. १०३-१०५, १०७-११०. यांतील पहिल्या गटांत कथेची मोहिनीशी तुलना आहे, ती कथौघाला भरून आहे व समुचित, सुंदर आहे. के. १०७-११० यांतील विषय मात्र कांहीसा ओढून ताणून आणल्यासारखा वाटतो. त्यांतून मूळ प्रतिपाद्य विषयाचा उत्कर्ष मनावर ठसत नाही. त्यांतील रचनेचे शब्दमाधुर्य प्रशंसनीय असले तरी विषयाच्या दृष्टीने तो उगीच पाव्हाळ वाटतो.

केकावलीतील कल्पनाविलासाचे एथवर जे अवलोकन केले ते अर्थात् त्रोटक आहे. त्यांत भर घालण्यास बरीचशी सामग्री टीपांमध्ये आढळेल. वरील विवेचनांत एकदोन ठिकाणी दोषदिग्दर्शन केले आहेच. बाकी राहिलेल्या दोषस्थळांचा पुढे निर्देश केला आहे:—

के. ८. पहिल्या अर्धातील कल्पना व दुसऱ्या अर्धातील दृष्टान्त यांत सुसंगति दिसत नाही. भिन्न कल्पनांचा घोटाळा.

के. १९. 'त्रिजगदब्जकीलालसें' हे पद क्लिष्ट. नीट अर्थ निघत नाही.

के. २२, २३. या दोहींत कल्पनेचा घोटाळा दिसतो. २२ मध्ये साधुसंतांच्या आश्रमांत त्यांचा चाकर म्हणून राहण्याची कल्पना दिसते, तर २३ मध्ये खुद्द परमेश्वराने आपल्या घरी चाकर म्हणून ठेवण्याची कल्पना दिसते. आपल्या घरीच ठेवायचे असेल तर २२ मधील आतरास्तव विकण्याचा उल्लेख त्याच्याशी विसंगत होईल.

के. ५८. च. १ मध्ये कथासुरभीची स्वजननीशी तुलना करण्यास प्रारंभ केला आहे. पण ती तिथेच अर्धवट सोडून च. २ पासून कथा आणि सुरभि यांच्यामधील तुलना गृहीत घेऊन सर्व वर्णन केले आहे.

के. १०१. उत्तरार्धातील शृंगारिक दृष्टान्त अनुचित. उत्तानता व अश्लीलता.

वरील स्थळांपैकी शेवटचे स्थळ खेरीज करून बाकी सर्वत्र कल्पनांची विसंगति किंवा क्लिष्टता असल्यामुळे भिन्न भिन्न टीकाकारांमध्ये त्यांच्या अर्थाबद्दल मतभेद झाले आहेत. (टीपा पाहिल्यास हे दिसून येईल.)

६) पौराणिक कथांचे उल्लेख व दाखले

केकावलींतील भावनोल्लास आणि कल्पनाविलास न्याहाळून पाहिल्यास एक गोष्ट लक्षांत आल्याखेरीज राहणार नाही. कवीच्या भावना आणि कल्पना बहुतेक पौराणिक कथांच्या आधाराने स्फुरलेल्या दिसतात. स्वतःशी तुलना करण्यासाठी पंत जिथे तिथे परमेश्वराच्या लीळाचरित्रांतील कथांचा उल्लेख करतात, त्यांत संबंध आलेल्या व्यक्तींचे दाखले देतात आणि त्यांच्या आधारावर परमेश्वराला पेचांत धरतात. केकावलींतील काव्यमाधुरीचा आधार याप्रमाणे भारतरामायणभागवतांतल्या (व क्वचित् इतर पुराणांतल्या) भगवंताच्या लीलाकथा याच बहुतांशी आहेत, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे.

पंत व्यवसायाने पुराणिक होते. त्या नात्याने त्यांना या पौराणिक कथा करतलामलकवत् झाल्या होत्या. पण एवढेच केवळ नव्हे. ते एक फार वरच्या दर्जाचे कथाकार (story teller) होते. म्हणूनच भारत रामायण भागवत या महाग्रंथांतील कथाभाग सरळ व चटकदार रीतीने वर्णन करणारी मोठमोठी काव्ये त्यांनी रचलीं. (मकावि. ४३) 'केकावली'चे स्वरूपच असे पडले की त्यांत कथा सांगण्यास अवकाश मिळण्याजोगा नव्हता. तेव्हा प्रसंगानुसार कथांचा किंवा त्यांतील व्यक्तींचा त्यांनी निर्देश मात्र केला व त्यांच्या आधाराने आपल्या भावना, कल्पना व युक्तिवाद सजविले.

सर्व काव्यच इथून तिथून पौराणिक कथांच्या व व्यक्तींच्या निर्देशाने भरले असल्यामुळे येथे त्या सर्वांचा पुन्हा उल्लेख करित बसणे हा वायफळ उद्योग होईल. उजळणीकरितां अगदी धावते समालोचन करणे बस होईल.

दुसऱ्याच केकेमध्ये अजामिळ, अघासुर, व्रजवधू, बकी (पूतना), पिंगळा या परमेश्वराने उद्धरलेल्या पातक्यांचा उल्लेख केल्यानंतर के. ५, ६, ७ मध्ये आपल्या उद्धरणप्रार्थनेस आधार म्हणून इतर उद्धरणलीलांचा निर्देश कवीने केला आहे. के. ८ मध्ये सत्राजित कथेचा उपमेकरितां उल्लेख केल्यानंतर के. १८, २१ (कळीने नळाचा केलेला

छळ), २४, ३० (शंकराचें हलाहलप्राशन)—हे प्रसंगोपात्त दृष्टान्तादिकां-
करितां केलेले निर्देश ओलांडून आपण कवितासुतेचा अंगीकार करायला
लावण्याकरितां पौराणिक आधारांची जी मालिका कवीने दाखल केली
आहे तेथे येऊन पोचतो (के. ३४-३९). सत्यभामा, जांबवती, अहल्या,
कुब्जा, सुदाम्याचे पोहे, विदुराच्या कण्या, शबरीचीं बोरें—यांपैकी
प्रत्येकाची कथा जराशी घोळवून तिच्या वैशिष्ट्यासह सुमारे एक एक
श्लोकांत पंतांनी वर्णिली आहे.

यानंतर ४२ (पुन्हा अजामिळ), ४३ (पुन्हा गोवर्धन), ५१
(भृगु) हे निर्देश पहात आपण ५२ पार्शीं आलों म्ह० यशोदामाय
कृष्णाला मांडीवरून टाकून विस्तवावरील दुधाकडे धावल्याचा रमणीय
निर्देश आपल्याला क्षणभर तल्लीन करतो. पुढे ५४ (शुक), ५५ (बकी
पुन्हा व ताटका), ५५-५६ (खरासुर) हे पौराणिक व्यक्तींचे प्रसंगोपात्त
निर्देश झरकन नजरेखाली घालून आपण ध्रुवाख्यानापार्शीं येऊन ठेपतो
(के. ६२-६५). एकच पौराणिक कथा बरीच घोळवून तिच्या वैशिष्ट्यासह
अनेक श्लोकांत वर्णन केल्याचें हें केकावलींतील पहिलेंच उदाहरण होय.
ध्रुवावर केलेला महान कृपाप्रसाद, त्या प्रसादाला पात्र ठरणारी त्याची
अलौकिक योग्यता, त्या मानाने 'मेरुशीं मोहरी' या प्रमाणांत आपलें
स्वतःचें लघुत्व, या गोष्टी कवीने भव्योदात्त रीतीने कथन केल्या आहेत.
त्यानंतर ६६ (विभीषण) ओलांडून आपण के. ६८-७२ या शिवस्त-
वनाच्या व शिवविष्णु-ऐक्याच्या मनोहर पंचकापार्शीं क्षणभर थांबूं
शकतो. वृकासुराला वर देण्यांत झालेल्या शंकराच्या भोळसटपणापासून
सुरवात करून क्षमायाचनापूर्वक विष्णुशिवांच्या ऐक्याच्या वर्णनाने
पंतांनी हें उपाख्यान संपविलें आहे. मध्यंतरींच्या एकदोन किरकोळ
उल्लेखांनंतर के. ७६-७७ मध्ये बळीच्या छळाचें काव्यमय वर्णन
निरीक्षून आपण वनवासांतील रामचरित्रवर्णनाच्या पंचकाकडे (८०-
८४) दृष्टिक्षेप करतो. पंतांच्या ईषद्रोषरंजित व उपरोधपूर्ण शैलीचा
मासला आपणाला येथे पाहावयास मिळतो. 'बायकोच्या नादीं लागून
तुम्ही कुकार्य केलेंत, संकटांत पडलांत आणि आम्ही अगदी मऊ म्हणून
आम्हांला मात्र तुम्ही घोपटतां!' भक्ताने देवाचें खासें वर्म काढलें आहे.

या करड्या वाक्ताडनाशीं विरोधी अशा पुढील यशोदा-कृष्णांच्या वर्णनाच्या वात्सल्यरंगाने रंगलेल्या तीन केका (८५-८७) अधिकच खुलतात. ईश्वरी दयेच्या प्रतिपादनार्थ पुन्हा बळीचा (के. ८८) व बकीचा (९१) उल्लेख. पिता म्हणून नंदाचा (९२), माता म्हणून यशोदा (९७) व देवकी (९८) यांचा व वैरीण म्हणून पुन्हा बकीचा (९८) असे उल्लेख दयेचें माहात्म्य वर्णितांना आले असून अखेरच्या कथामाहात्म्यांत कथेशीं तुळण्याकरितां राधा (१०२) व मोहिनी (१०३-१०५, १०७, ११०) यांचा निर्देश झाला आहे. कथेची राधिकेशीं तुलना थोडक्यांत मार्मिक व हृदयंगम आहे; मोहिनीशीं तुलना बरीच विस्तृत, थोडीशी कृत्रिम, श्लिष्टविशेषणयुक्त असली तरी सुंदर व काव्यपूर्ण आहे. अखेर कथागायकांचा शिरोमणि नारद महर्षि यांच्या परमरमणीय वर्णनाने केकावलींतील पौराणिक कथामालिकेचा मेरुमणि पंतांनी गुंफिला आहे.

एकेकट्या केकेमध्ये प्रसंगोपात्त आलेले पौराणिक कथांचे व व्यक्तींचे उल्लेख सोडले, तर ओळीने सुमारे चारपांच केकांत वर्णविषय म्हणून आलेलीं पौराणिक कथांचीं अंशकें केकावलींत आढळतात. हे केकागट पुढीलप्रमाणे--

- (१) के. ३४-३९; (२) ६२-६५; (३) ६६-७२; (४) ८१-८४; (५) ८५-८७; (६) १०२-११०; (७) ११३-११५.

पौराणिक कथांच्या या आढाव्यावरून एके गोष्ट सहज स्पष्ट होईल की भागवतांतून घेतलेल्या भगवंताच्या लीलाकथांचे प्रमाण त्यांत फार मोठे आहे. त्यांत साहजिकपणेच कृष्णकथांचे संख्याबाहुल्य आहे. विशेषकरून कृष्णाच्या पूर्वायुष्यांतले गोकुळांतल्या लीलांचे उल्लेख ठायीं ठायीं आढळतात. कृष्णाची पालक माता यशोदा हिचा उल्लेख केकावलींत एकूण चारदा आला आहे आणि ५२ व ८५-८७ येथील हृदयंगम काव्योद्धारांस ती निमित्त झाली आहे. नवलार्ईची गोष्ट ही की बकी-(पूतनामावशी)चाहि निर्देश चारदा झाला आहे (२, ५५, ९१, श्लो. के....३

१८). रामचरित्रांतील कथांचे निर्देश फार थोडे आहेत. पण त्यांपैकीच एक निर्देश विस्तीर्ण व ठसकेदार आहे (८१-८५), त्याचें विवरण वर आलेच आहे.

पंत स्वतः पूर्ण श्रद्धावान भक्त होते. भगवंताच्या लीलाकथांवर त्यांची गाढ श्रद्धा होती. त्यांनी स्वतःच्या उद्धाराचा जो युक्तिवाद देवापार्शी केला, त्याला आधार म्हणून या लीलांचा निर्देश केला. या लीलाकथा त्यांच्या भक्तिभावनेच्या उल्लासाला आणि कल्पनाविलासाला आधारभूत झालेल्या, केकावलींत सर्वत्र दृष्टीस पडतील. भावनो-ल्लासाच्या बाबतींत दोनतीनच उदाहरणे देणे बस होईल. के. ६२-६५ यांत केलेला ध्रुवाचा उल्लेख पंतांच्या अंतःकरणांतून केवढे भव्य भावनात्मक उद्गार निघण्याला कारणीभूत झाला आहे; तसेच यशोदा-मातेशी कृष्णाने केलेल्या लीलांचें वर्णन (के. ८५-८७) आणि कीर्तनकार-मुकुटमणि नारदाचें अखेरचें वर्णन (११३-११५) किती भावनारम्य झालें आहे, हें पाहिलें म्हणजे पौराणिक कथांचा पाया भावनोल्लासाला कसा उपयोगी पडला आहे हें स्पष्ट होईल. कल्पनाविलासाला पौराणिक कथा आधारभूत झाली असल्याचें ठळक उदाहरण मोहिनीकथेचें (के. १०३-१०५) आहे.

निरनिराळ्या पौराणिक कथांच्या संनिवेशामुळे श्लोककेकावलीला मोठें वैचित्र्य आलें आहे व तिचें रंजकत्व वाढलें आहे. हा विशेष आर्याकेकावलीशीं श्लोककेकावलीची तुलना केली असतां ठळकपणें डोळ्यांत भरेल. आर्याकेकावलींतील श्रीरामचंद्राची करुणापूर्ण आळवणी श्रद्धावान भगवद्भक्ताला ठीक वाटेल, पण निवळ रसिकाला एक-सारख्या त्याच सुरांत केलेल्या आळवणीचा थोडासा कंटाळा आल्या-खेरीज राहणार नाही. श्लोककेकावलींत नाना रंगतरंग आहेत आणि ते बहुशः पौराणिक कथांच्या आधाराने प्रकट झाले आहेत. त्यामुळे काव्याची आकर्षकता वाढली आहे.

या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां, अश्रद्ध रसिकास देखील हें पटेल की पौराणिक कथांचा संनिवेश श्लोककेकावलीची चारुता वाढविण्यास नाना रीतींनी कारणीभूत झाला आहे.

(३) युक्तिवादचातुरी

प्रस्तुत काव्याची चारुता वाढविण्यास कारणीभूत झालेली आणखी एक गोष्ट म्हणजे त्यांत प्रकट झालेली कवीची युक्तिवाद-चातुरी होय. नुसती तार्किकता काव्य प्रसवू शकणार नाही, हें खरें; पण भावना व कल्पना यांना जर तार्किकतेची योग्य प्रमाणांत जोड मिळाली, तर काव्याच्या आल्हादकतेत भर पडेल हें निःसंशय. केकावलींत तोच 'की पंचमालाप आणि सुगंध । परिमळ आणि सुस्वाद' अशा मास-ल्याचा योग जमून आला आहे. हें काव्य म्हणजे स्वोद्धारार्थ केलेल्या युक्तिवादांची एक मालिकाच, असें बऱ्याच अंशीं झालें आहे. येथे पंत आत्मविश्वासाने देवाविरुद्ध जणू कांही दावा सांडून आपली 'केस' आपण स्वतः चालवीत आहेत. पंतांचा Case law (आधारभूत निकालांचा संग्रह) जबरदस्त तयार आहे. भक्तोद्धरणार्थी नानाविध उदाहरणें दाखल करून त्यांच्या आधाराने ते स्वोद्धाराचा हक्क शाबीत करीत आहेत. भावनेची उसळी त्यांस येत असली तरी ती युक्तिवादांत मिसळून जाऊन त्यास प्रबल करीत आहे.

पंतांनी केलेले युक्तिवाद आणि लढविलेले तार्किक पाचपेच यांचें संपूर्ण उद्घाटन करावयाचें म्हटल्यास अनावर विस्तार होईल. पूर्वापर श्लोकांमध्ये अदृश्यरूपाने वसत असलेला हा युक्तिवादाचा धागा प्रस्तुत आवृत्तींत प्रत्येक श्लोकाच्या पूर्वी जें प्रास्ताविक लिहिलें आहे त्यांत स्पष्ट करण्याचा यत्न केला आहे. टीपांमध्ये 'अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य' नांवाचें जें सदर आहे, त्यांतहि जरूर तेथे कवीच्या कल्पनेची संगति पूर्वीच्या श्लोकांशीं लावून देण्याचा यत्न केला आहे. या दोन साधनां-वरून पंतांच्या तर्कसंगत युक्तिवादपद्धतीचा अभ्यास चांगला करितां येईल. येथे प्रारंभीच्या ३-४ श्लोकांची (पहिला मंगलचरणाचा श्लोक सोडून) नमुन्यादाखल शास्त्रशुद्ध अनुमानपद्धतीने फोड करून दाखवितों.

स्वोद्धारासाठी कवि (विष्णुरूपी) भगवंताची प्रार्थना करण्यास सिद्ध झाला खरा; पण पहिलीच शंका ही की हा देवच तारणारा आहे हें कशावरून ? कोणचाहि सिद्धान्त उदाहरणांवरूनच सिद्ध होत असतो.

जीं आढळतील तीं उदाहरणे अनुकूल असलीं आणि प्रतिकूल उदाहरण एकहि नसलें, म्हणजे निगमन (induction) सिद्ध होतें. तेव्हा कवीने प्रथम सिद्धान्त सांगितला व त्याला उपोद्बलक अशीं अजामिळ, अघासुर इ० उदाहरणे दाखल केलीं.

पण एवढ्याच उदाहरणांनी सिद्धान्त कसा सिद्ध होणार ? सिद्धान्ताला प्रतिकूल उदाहरण आजवर एकहि घडलें नसेल कशा-वरून ? शिवाय हीं दिलेलीं उदाहरणे तरी खरीं कशावरून ? अशा अनेक शंकांनी हें अनुमान दूषित होऊं शकतें, हें जाणून कवीने दुसऱ्या श्लोकांत आप्तवाक्याचा आश्रय केला. नाहीतरी 'आप्तवागनुमानाभ्यां साध्य' असें कालिदासाने परमेश्वराला म्हटलेंच आहे. ईश्वरविषयक कोणतीहि गोष्ट नुसत्या अनुमानाने सिद्ध व्हावयाची नाही. तेव्हा 'सदाचार बुध' असें सांगतात, तें खोटें असें आम्हीं कसें म्हणावें ? (के. ३)

तेव्हा ईश्वराचे चरणरज पातक्यांना पावन करतात हें उदाहरणां-वरून व शहाण्या सज्जनांच्या सांगण्यावरून सिद्ध झालें. हें जर सिद्ध आहे तर मी तसाच कसा उरलों ? येथे कवीने आपण तसाच उरण्यास तर्कदृष्ट्या जेवढे म्हणून विकल्प संभवनीय आहेत तेवढे दाखल केले आहेत. मी पतितच नाही काय ? (हें शक्यच नाही). किंवा तीं दिलेलीं उदाहरणे जुन्या काळचीं; आता परमेश्वराजवळची दया संपून गेली असेल. (जगन्नाथकाच्या ठायीं हें संभवत नाही). मग मी देवाच्या नजरेसच पडलों नसेन (हेंहि अशक्य). नजरेस पडूनहि देवाने उपेक्षा केली असेल (तेंहि शक्य नाही). (के. ४).

पुढच्या केकेंत तर्कबद्ध युक्तिवाद थोडा बाजूला ठेवून पंतांनी काव्यात्मकतेचा आश्रय केला आहे. परमेश्वराने तीन अवजड गोष्टी खालच्या वर उचलल्या, त्यांचा दाखला देऊन मला पतिताला तुम्ही कां उद्धरीत नाही असा सवाल केला आहे. वास्तविक 'अघाचलहि (पापांचे पर्वतहि) तारिले' असें पूर्वी (के. २) म्हटल्यानंतर या केकेंत जड पदार्थांचीं आणखी उदाहरणे देण्यांत तर्कदृष्ट्या स्वारस्य नाही. शिवाय गोवर्धन, मंदर हे पर्वत व पृथ्वी या जडवस्तु; त्यांच्यामधील व 'हा पतित' (स्वतः कवि) यांच्यामधील दुर्घरत्वाचें साम्य केवळ कल्पनागम्य आहे.

शोधनादिकांचें दुर्धरत्व म्ह० जड भार आहे, तर कवीचें दुर्धरत्व केवळ आध्यात्मिक आहे. त्यांच्यामधील साम्य तर्कांच्या कसोटीवर टिकणारें नाही.

अर्थात् केकावलि हें किती झालें तरी काव्य आहे. त्यांतील युक्तिवाद हे काव्यमय युक्तिवाद आहेत. शास्त्रीय अनुमानाची तर्कशुद्धता त्यांत सर्वत्र आढळेलच असें नाही. कांही युक्तिवाद भावनांवर आणि कांही कल्पनांवर आधारलेले असे आढळतील. (के. ४ मधील युक्तिवाद काल्पनिक साम्यावर आधारलेला आहे.) पण युक्तिवाद सर्वत्र आहेत. म्हणूनच कुशल वकिलाची अथवा अधिवक्त्याची (अडव्होकेटाची) उपमा पंतांना द्यावीशी वाटते. मुरलेल्या अधिवक्त्याचें स्वपक्षसमर्थनाचें भाषण सर्वच तर्कशुद्ध अनुमानाने भरलेलें असतें असें कांही नाही. थोड्याशा अनुमानाबरोबर बराचसा अनुनय, क्वचित दटावणी, कांहीसा कल्पनाविहार आणि अंतःकरण हलवून सोडणारें भावनांचें आवाहन यांचें तें चतुर मिश्रण असतें. पंतांचा केकावलींतील आविर्भाव तशा प्रकारचा भासतो. केकावलि हें बोलून चालून काव्य असल्यामुळे त्यांत कल्पनाविहाराचें व भावनोत्सासाचें प्राबल्य अधिक प्रमाणांत अनुभवास यावें, हें साहजिक आहे. पण तन्हा एकंदरीने तीच-अधिवक्त्याची.

तार्किक युक्तिवादांच्या धार्याने दृढबद्ध अशा भागांचा उल्लेख करावयाचा झाल्यास पुढील केकांचे गट उल्लेखितां येतील:—(१) के. १०-१४; (२) के. २५-३५; (३) के. ४०-४४; (४) ६६-६९; (५) ७६-७९; (६) ८५-९७. अभ्यासकांनी यांतील प्रत्येक गटाचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्यांतील तर्कबद्धता उलगडून दाखवावी.

(ऊ) संवादपाटव

युक्तिवादचातुरीशीं संलग्न असलेला पंतांच्या प्रतिभेचा आणखी एक गुण संवादपाटव हा होय. “पंतकाव्यांतील पात्रांचीं संभाषणें नेहमीच अत्यंत उचित, जोरदार व समर्पक असतात. संभाषणांच्या बाबतींतलें पंतांचें चातुर्य केवळ अप्रतिम आहे...हरएक प्रकारच्या मनोभावना... व्यक्त करणारी संभाषणें खुलविण्याचें पंतांचें कौशल्य निरुपम असलेलें दृष्टीस पडतें.” (मकावि. ३१५). कथाकथनचातुर्याप्रमाणे संवाद-

पाटव दाखविण्यासंहि केकावलि या काव्यांत फारसा अवकाश नाही. येथे अनेक व्यक्ति व त्यांच्या हर्षामर्षामधून विकसित होत असलेले कथानक नाही. तरी देखील पंतांनी खुद्द भगवंताला आपल्यासमोर कल्पून त्याला संबोधून आपला युक्तिवाद चालविला असल्यामुळे हे संबंध काव्य म्हणजे सामनेवाल्यावर मात करून त्याला आपलासा करून घेण्याकरितां केलेले जणू एक दीर्घ भाषणच झाले आहे. केवळ एकट्याचेंच भाषण असतें तर तें कदाचित कंटाळवाणें झालें असतें, हें लक्षांत घेऊन पंतांनी मधून मधून देवाच्या तोंडीं शंका, प्रश्न, स्वसमर्थन इ० चे दर्शक असे उद्गार घालून चटकदारपणा निर्माण केला आहे. ही उत्तरप्रत्युत्तराची खुमारी के. २५, ३५, ४८, ५२, १०७, १११ मध्ये दिसून येईल. याखेरीज भाषणांच्या अगर उद्गारांच्या दृष्टीने के. १० (गंगेचे उद्गार); २७ (ब्रह्मदेवाचे उद्गार); ६१ (कवीचे आशंसात्मक उद्गार); ८३ (सीतेचा रामाला आग्रह); इ० स्थले लक्षणीय आहेत.

११. सगुण भक्तीची एकतानता

पंत सगुण साकार परमेश्वराचे भक्त होते. त्यांचा परमेश्वर भक्तांच्या कैवारासाठी अवतार घेणारा, मानवरूपाने जगतीतलावर वावरून अद्भुत कृत्ये करणारा असा होता. वस्तुतः तो निर्गुण, निराकार, अतींद्रिय, अखिल ब्रह्मांडाचा नियंता आहे हें त्यांस समजत नव्हतें असे नाही. परंतु असे असूनहि तो दुष्कृतांच्या विनाशाकरितां आणि साधूंच्या परित्राणाकरितां अवतार घेतो, भक्तजनोद्धारार्थ लीला करितो अशी त्यांची अचल श्रद्धा होती. ईश्वराच्या या लीलांचें श्रवण कीर्तन स्मरण केल्याने मानवाचा उद्धार होतो असाहि त्यांचा दृढ विश्वास होता. ही श्रद्धा आणि हा विश्वास त्यांच्या मनांत इतका मुरलेला होता की त्यांच्या सर्व वृत्ति ईश्वराच्या लीलाकथांशी एकतान होऊन गेल्या होत्या. त्यांतील व्यक्ति आणि त्यांचीं कृत्ये पंतांना आपल्या समोर प्रत्यक्ष घडत असल्याप्रमाणे भासत होती. ती यशोदामास आणि तिच्या मांडीवर स्तनपान करणारा तो बाल कृष्ण, तो प्रखर तप करणारा ध्रुवबालक

आणि त्याच्या गालाला आपल्या शंखाचा स्पर्श करून स्फूर्ति देणारा चतुर्भुज भगवान विष्णु, तो कीर्तनरंगांत नाचणारा नारद आणि त्याला 'तत्र तिष्ठामि' असें आश्वासन देणारा श्रीहरि—हे सर्व जणू आपल्या समोर वावरत आहेत असें पंतांच्या मनश्चक्षूंना भासत होतें. म्हणूनच परमेश्वराची सगुण मूर्ति जणू काय आपल्यासमोर उभी आहे, आणि त्या निकटवर्ती व्यक्तीला उद्देशून आपण बोलतो आहों, गळ घालतो आहों, अशा स्वरूपांत त्यांनी संपूर्ण केकावलि लिहिली आहे. 'संशय-रत्नमाला' नामक दुसऱ्या एका ईश्वरप्रार्थनारूप मनोहर काव्याच्या शेवटीं पंतांनी म्हटलें आहे—

कीं मागे गुप्त उभा असशि प्रेमें उभारुनी बाहे
तरि काय बाळकाचे तूं सादर बोल ऐकशी वा ! हे ?

जो परमेश्वर आपल्या मागे गुप्त रूपाने उभा असल्याचा त्यांना संशय येत होता तोच आपल्या समोर येऊन ठाकला आहे अशी दृढ भावना पंतांची होऊन त्यांनी त्याला उद्देशून हा केकावलिरूप टाहो फोडलेला दिसतो.

पंत आणि त्यांच्यासारखे इतर भक्त कवि यांची ही मनोभूमिका समजून घेऊन तिच्याशीं समरस झाल्याशिवाय आपल्याला त्यांच्या काव्याची खरी गोडी चाखतां येणार नाही. परमेश्वराच्या सगुण साकार रूपावर त्यांची नितान्त श्रद्धा होती एवढेंच नव्हे, तर त्यांच्याशीं ते वृत्तीने एकतान झाले होते. तो जर अर्जुनाचा सखा झाला, सुदाम्याचे मूठभर पोहे खाऊन संतुष्ट झाला, गोपींची कामना जर त्याने पुरविली; तर आपल्याहि भक्तिभावाला तो कां वश होणार नाही ? या कथांच्या दृढसंस्कारांमुळे, तो आपला जिर्वीचा जिवलग आहे, प्राणसखा आहे, सद्य पिता आहे, असंख्य अपराध पोटांत घालणारी माता आहे, अशी भावना या कवींची सहजच होऊन जात असे. केकावलींत ही भावना प्रकट झालेली कितीतरी ठिकाणीं आढळेल. सभाग्य आप्त (३८), प्रियतमा ! (४८), प्रियजनोत्तमा ! जीवा ! (४९), असें प्रियसख्या सुखी बहुतकाळ (५०), तूं जनक, मुलें जीव (९०), इ० परमेश्वरास उद्देशून केलेली संबोधनें किंवा काढलेले उद्गार पंतांच्या अपार प्रेम-भावनेची साक्ष देतील.

१३. भक्तीच्या आविष्काराच्या नाना तन्हा

अवतारधारी सगुण परमेश्वरावरील अपार प्रेमासुळे आमच्या भक्तकर्वींनी परमेश्वराशीं अनिवार लडिवाळपणा केलेला आढळतो. जो परमेश्वर अर्जुनाचे घोडे खाजवीत होता, सुदाम्याचे पाय चेपीत होता, जनीला दळू लागत होता, एकोबाच्या घरीं पाणी भरीत होता, त्याला तुकोबांनी 'अरे विठ्या!' म्हणून हाक मारली किंवा मोरोपंतांनी त्याची लाज काढली (के. १५) तर त्यांत काय नवल? "आमचे साधुसंत भक्ति मार्गांतले बडे 'खेळिये' होते. सगुणभक्तीच्या नशेने मस्त होऊन त्यांनी ईश्वराशीं अनिवार सलगी केली आहे. करुणा वचनांनी देवाला आळविणें, त्याची प्रार्थना करणें,...हा अगदी साधा मार्ग झाला. भक्तिप्रेमाचे वारकरी सर्व या घोपट मार्गाने जातच असतात. पण जे दास्यभक्तीची पायरी ओलांडून पलीकडे गेले, त्यांच्या प्रेमरंगाची बहार कांही और असते...ते कृष्णाला आपलें पाडस म्हणतात, त्याला माता, प्रियकर, गडी, सखा इ० म्हणणें हें तर नेहमीचेंच आहे. याच्याहि पुढे जाऊन विरोधी भावनांचा अथवा कल्पनांचा लटका खेळ ते परमेश्वराशीं खेळू लागतात तेव्हा त्यांच्या वर्णनांत अधिकच रंग भरतो. कोणी देवाला कंजूष म्हणतो, कोणी निर्दय म्हणतो. कित्येक भक्त देवाशीं डावपेच लढविण्यांत महदानंद मानितात. कोणी कोणी तर त्याला शिव्या हासडण्यासहि कमी करीत नाहीत. तुकोबासारखा देवाला इरसाल शिव्या मोजणारा भक्त दुसरा झाला नसेल.

निलाजरा तुज नाही यातिकुळ ।

चोरटा शिंदळ ठावा जना ॥

ते म्हणतातच मुळी, की देवा, तूंच मला भांडखोराला खवळविलें आहेस. आता माझ्या तोंडाला सुमार राहणार नाही.

तुका म्हणे मज खवळिलें भांडा ।

आता धीर तोंडा न धरवे ॥”

पंत त्याच कोटींतील भगवद्भक्त ! त्यांनी तुकोबा प्रभृतींचाच मार्ग चोखाळून भगवंताशीं अनिवार सलगी केली असली, त्याला

मनसोक्त दूषणें दिलीं असलीं आणि वरपांगी रोषाने त्याच्याशीं भांडण उभें केलें असलें तर त्यांत कांहीच नवल नाही. के. ८ मध्ये ते भगवंताला आळशी म्हणतात; के. १५ मध्ये त्याची लाज काढतात; के. ४३ मध्ये 'मला एकटा उद्धरशील तर मी तुला मर्द म्हणेन' अशी शाबासकीची लालूच दाखवितात; के. ९० पासून पुढे बाप व मूल असा संबंध प्रस्थापित करतात. सवाल जबाबांमध्ये देवाला निरुत्तर करण्याची धिटाई तर त्यांनी अनेक ठिकाणीं दाखविली आहे (के. २५, ३५, ५२). के. ७ मध्ये त्यांनी परमेश्वराच्या लक्ष्मीशीं चाललेल्या शृंगारविलासाचा उल्लेख केला आहे. याहीपेक्षा बहार म्हणजे वरपांगी रुसवा धारण करून पंत वक्रोक्तीचा (देवाला टोचून बोलण्याचा) थाट उभा करतात तेव्हाची. अशीं दोन स्थळें केकावलींत आढळतात. "मजवर पुरती दया करणार नसाल तर जें दिलें आहे, तें देखील परत घ्या; मी तर हावरा ठरलोंच आहे" (के. १४). ही वक्रोक्ति मनोरम आहेच, पण याहीपेक्षा सीतेने आज्ञापिलेलें कुकार्य करणाऱ्या रामावर आणि खुद्द सीतेवर उपरोधाचा जो झणझणीत कडाखा पंतांनी उडविला आहे त्याची माधुरी निरुपम आहे (के. ८१-८४).

१३. केकावलीवरील आक्षेप—

(अ) देवाशीं सलगी व अतिप्रसंग

वरील विवेचनारून हें दिसून येईल की पंतांनी व इतर कवींनी परमेश्वराशीं अनिवार सलगी केलेला जी दिसून येते. तिच्यांत खऱ्या भक्तिभावास बाध आणणारें असें कांही नाही. उलट त्यांत प्रेमाची अत्यंत गाढता व तदाकार वृत्ति प्रकट होत असल्यामुळे असे सलगीचे उद्गार भक्तिप्रेमाच्या उच्चावस्थेचे द्योतक आहेत असें मानिलें पाहिजे. लहान मूल आईवर रागावतें, आईला मारूं लागतें, अनुरक्त पति-पत्नीमध्ये रुसवा निर्माण होतो—हे सर्व ज्याप्रमाणे प्रेमातिशयाचे प्रकार होत, तसाच प्रकार भक्तांनी देवाशीं केलेल्या सलगीचा, रुसव्या-फुगव्याचाहि होय. आपल्या देशांतील परंपरागत विचार, कल्पना आणि

करावयाची ती रसिकजन त्यांतील सिद्धांताच्या खरेखोटेपणावर तादृश करीत नसतात.....तर आमच्या कवींचीं धर्मविषयक मते रावबहादुरांच्या मतांहून कितीही भिन्न असलीं, किंवा वादविषयक काव्यांत त्याने ईश्वराचें वर्णन कोणत्याही पद्धतीने केले असले तरी कवित्वदृष्ट्या हे सर्व विचार केवळ बाह्य होत हैं रावबहादुरांनी लक्षांत आणावयाचें होतें.

मालाकारांच्या उत्तरांतील विवेचनाचा पसारा गाळून त्यांचे मुद्दे तेवढे त्यांच्याच शब्दांत वर उद्धृत केले, त्यावरून त्यांचें म्हणणें बरोबर असल्याचें दिसून येईल. शेवटीं रावबहादुरांच्या आक्षेपांतील एक विधान राहिलें. तें हें की, अशा तऱ्हेची परमेश्वराशीं सलगी या देशांत प्रचलित असलेल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानापासून उद्भवते आणि अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा मार्ग खऱ्या भक्तीचा विध्वंसक होय. या विधानाची इजेरी मालाकारांनी ५५ व्या अंकांत घेतली आहे. तिचा अनुवाद येथे करण्याचें कारण नाही. खुद्द पंतांची मनोवृत्ति व त्यांची एकंदर काव्य-रचना पाहिली तर द्वैताद्वैताच्या भानगडींत पडणारे ते होते असें दिसत नाही. 'वैकुण्ठपेठ मोठी नामावरि हीन दीन खटपटती' असें मानणारे ते होते. मराठींतील भक्त कवींची वृत्ति स्थूल मानाने अशाच प्रकारची दिसते. अद्वैत तत्त्वज्ञानावरच त्यांचा भर होता, असें फार करून दिसत नाही. आपल्या भारतवर्षांत जीवात्मा आणि परमात्मा यांचें ऐक्य प्रतिपादणारें अद्वैत तत्त्वज्ञान हेंच सर्वत्र प्रचलित आहे असें नाही. येथे द्वैती आहेत, विशिष्टाद्वैती आहेत, प्रकृतिपुरुषवादी आहेत आणि इतर नानापंथी आहेत. विशेषकरून वैष्णवांचे जे भक्तिप्रधान अनेक पंथ आहेत त्यांपैकी बहुतेकांना अद्वैत मत मान्य नाही. आणि या सर्व पंथांतील भक्तकवींच्या काव्यामध्ये परमेश्वराशीं सलगी किंवा अतिप्रसंग केल्याची उदाहरणे वाटेल तितकीं आढळतील. तेव्हा परमेश्वराशीं अतिप्रसंग करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होण्यास अद्वैत तत्त्वज्ञान हें जें कारण रावबहादुर रानडे यांनी दिलें आहे तें लटकें पडतें.

एकंदरीने पहातां केकावलीवरील रानडे यांचा अभिप्राय त्यांच्या अंगीं व्यापक रसिकता नसल्याचा दर्शक होय. काव्याची योग्यता अज-

भावतांना कवीची प्रेरणा भरीव आहे की नाही, त्याच्या वर्ण्य विषयाशी तो तन्मय झालेला आहे की नाही, हेच मुख्यतया पाहावयाचे असते. त्याचा वर्ण्य विषय आपल्या मतास अनुसरणारा असला पाहिजे असा आग्रह घरणे अरसिकतेचे द्योतक होय. रानड्यांच्या अभिप्रायावरून दुसरी एक गोष्ट लक्षांत येते. ज्यावेळेस त्यांनी केकावलीवरील हा अभिप्राय लिहिला त्यावेळी (१८६७ च्या सुमारास) त्यांचे मन आपल्या परंपरागत संस्कृतीस, कल्पनांस व विचारांस पारखे झालेले होते. देवतांना सगुण व साकार मानून त्यांचे मनोहर रूप वर्णन करण्याची पद्धत खुद्द वेदांत आढळते. पुढे रामायण महाभारतांत तर परमेश्वराच्या मानव-वेषधारी अवतारांचे जिव्हाळ्याचे वर्णन सर्वत्र भरलेले आपणांस दिसते. पुढे श्रीमत् भागवतांत भक्त आणि परमेश्वर यांच्यामधील जिव्हाळा व सलगी अधिकच वाढलेली दिसते. भागवताच्या आधाराने काव्ये लिहिणाऱ्या भक्तकवींनी हे सलगीचे प्रमाण कमाल मर्यादेपर्यंत वाढवून भगवंताला प्रसंगोपात्त टोमणे हाणण्यास व शिव्या देण्यासही कमी केले नाही, हे आपण मागे पाहिलेच आहे. या सर्व परंपरेतील स्वारस्य, तींतील प्रेमाची गाढता व निर्मळता लक्षांत न घेतां प्रार्थनासमाजी मतांच्या आहारी जाऊन रानडे यांनी जो अभिप्राय लिहिला तो खेदास्पद होय.

रानड्यांनी घेतलेला आक्षेप दादोबा पांडुरंग यांनीही आपल्या यशोदा पांडुरंगीच्या प्रस्तावनेत घेतला आहे. त्यांनी मोठ्या सौम्यतेने व तारतम्य बुद्धीने आपले म्हणणे मांडले आहे व या देशांतील परंपरागत समजुतींचे जे कारण आम्ही दिले आहे, त्याचा त्यांनीही उल्लेख केला आहे. त्यांच्या लेखांतून थोडासा उतारा येथे घेणे अप्रासंगिक होणार नाही.—

“ ईश्वराचे महत्त्व आणि पवित्रता, आणि मनुष्याचे क्षुद्रत्व आणि पापमलिनता, यांविषयी विचार केला असतां जें महदंतर दिसते, त्यावरून पाहतां मनुष्याने तर ईश्वरापुढे घुळीतच पडून असावे;..... असे असतां त्या ईश्वराला उद्देशून केलेली जी प्रार्थना तीत प्रार्थकाने सलगी अथवा लडिवाळपणा अथवा रोष, यांतून कोणत्याहि भावाचे

प्रदर्शन करणें, हें तर त्याला केवळ अनुचित होय..... ज्यास स्वाप-
राघाचें ज्ञान होऊन पश्चात्ताप झाला असेल अशा क्षुद्र मानवाने परमे-
श्वरापुढे शुद्ध विनय भावानेच प्रार्थना करावी, हेंच त्यास उचित
होय असें माझे मत होय. आणि या मतदृष्टीने पाहिलें असतां हें पुढलें
आमच्या कवींचें काव्य (केकावलि) दोषारोषणास पात्र होण्यास
योग्य आहे खरें; परंतु ज्या लोकांमध्ये लडिवाळपणाने व सलगीने
ईश्वराची प्रार्थना व स्तुति करण्याचा सांप्रदाय व्यासाच्या वेळेपासून
पडला आहे, त्यांमध्ये आपल्या कवीसच निवडून काढून या दोषाचा
भार त्यांच्या मस्तकावर ठेवण्यास त्यांस पुढें करणें मला योग्य दिसत
नाहीं. सर्वांच्या पंक्तींत यथायोग्य त्या भाराचे विभाग करून त्यांच्या
वांटणीस जो यःकश्चित् विभाग येईल तो निराळा काढून ठेवण्याचें जर
कोणाच्या मनांत येईल तर भलें येवो.” (य. प्रस्तावना ३१, ३३)

(आ) देवाचें शृंगारिक वर्णन

याच्याच अनुषंगाने आणखी एक दोषारोप केकावलीवर केला
जातो. पंतांनी या काव्यांत परमेश्वराचा शृंगार वर्णन केला, हें अत्यंत
अनुचित होय, असें या आरोपाचें स्वरूप आहे. हा आरोप करण्यांत
दादोबा प्रमुख आहेत, तेव्हा त्यांच्याच शब्दांत तो येथे मांडूं—

“आता आणखी एक दोष प्रस्तुत काव्यांत आढळतो, तो पूर्वोक्त
दोषापेक्षाही अधिक शोचनीय होय, असें विचारशील पुरुषांच्या बुद्धींत
वागल्यावाचून राहणार नाही; आणि वर जी म्यां दयाळू आणि न्यायी
अशा परमेश्वराच्या प्रार्थनेत विनयातिक्रमणरूप दोषाची सूचना केली,
त्याच दोषाचें हें परिपक्व फल होय...एकदा विनयभाव सुटला म्हणजे
सलगीस प्रारंभ होतो, आणि ती सलगी विनोदास पोहोचविते; या देशांत,
त्यांत विशेषेंकरून संस्कृत काव्यांत, शृंगाररसाचें प्राधान्य असल्याने त्या
विनोदांत हा रस प्रचुर होऊन शेवटीं वीभत्स रसाचाही प्रादुर्भाव होतो.
...परंतु भगवत्स्तुतींत या रसाचें (शृंगाराचें) नुसत्या लवणाप्रमाणेंही
अल्प सेवन दुःसह, मग या रसाचे द्रोण भरभरून पिणें हें साहस कर्म
भरतखंडनिवासी भक्तजनांनीच करावें; इतरांच्यानें होणार नाही....”

“ मग असा शृंगाररसान्वित भक्तिप्रेम प्रकट करण्याचा जेथे शिष्टसंप्रदाय प्राचीन काळापासून चालत आहे, तेथे आपल्या यःकश्चित् प्राकृत कवीने (मोरोपंतांनी) पुढल्या स्तोत्रांत (केकावलींत) कोठे सात आठ श्लोकांत या रसाचे एक दोन थेंब ओतले असल्यास (पहा—केका ७, १३, २४, ३५, ३६, ३७, ८३, १०२) हा त्यांजकडेस मोठा दोष न येतां उलटें मला वाटतें कीं, हें त्या रसाचें अत्यल्पत्व त्यांच्या सदभिरुचीचें शापक होतें. ” (य. प्रस्तावना ३३, ३४, ३५).

हा आक्षेप म्हणजे ईश्वराशीं सलगी व अतिप्रसंग केल्याचा जो व्यापक आक्षेप त्याचीच एक शाखा होय; आणि याचा परिहारहि त्याच युक्तिवादाने होण्याजोगा आहे. खुद्द दादोबांनी “शृंगाररसान्वित भक्तिप्रेम प्रकट करण्याचा जेथे शिष्टसंप्रदाय प्राचीन काळापासून चालत आहे” असें म्हणून त्या परिहाराची दिशा स्वतःच दाखवून दिली आहे. परमेश्वर आणि इतर देवता सगुण साकार होऊन अवतरतात ही समजूत ज्या अर्थी आपल्या संस्कृतींत अत्यंत प्राचीन काळापासून मुरलेली आहे त्या अर्थी त्या मानवरूपधारी परमेश्वराचे व इतर देवतांचे सर्व सोपस्कार भक्तजनांकडून वर्णिले जावे, हें स्वाभाविकच नव्हे, तर अपरिहार्य होतें. परमेश्वराच्या ठायीं मानव पुरुषाची कल्पना केल्यावर, त्याची स्त्री, त्याचा संसार हें सर्व आलेंच. अर्थात् त्याचा शृंगार हाहि ओघानेच येणार. वृक्षाचें रोपटें एकदा अंगणांत लावल्यावर त्याच्या शाखेविषयी तक्रार करण्यांत काय अर्थ आहे ? आता मुळांत संस्कृतांतील सर्व काव्य-वाङ्मय शृंगारप्रचुर असल्यामुळे आणि त्यांतील शृंगारोद्भावन्याची पद्धत बाह्य, शारीर वर्णनाच्या रूपाची असल्यामुळे परमेश्वराच्या शृंगारवर्णनांतहि अनौचित्याचा विचार न करितां अमर्याद चावटपणा कवींनी केलेला आढळतो. अर्थात् तो दोषास्पद होय. पण जुन्या मराठी कवितेंत असा प्रकार फारच क्वचित् आढळेल. मोरोपंतांची वृत्ति मुळांतच सोज्वळ व संयमी असल्यामुळे त्यांच्या काव्यांत तर अशीं उदाहरणें बारीक तपास करून शोधूनच काढावीं लागतील.

हें सर्वसामान्य विधान झालें. केकावलीसंबंधाने पाहूं जातां त्यांत बदल करण्याची कांही जरूरी दिसत नाही. केकावलींतही परमेश्वराच्या

शृंगाराचा एकदोन ठिकाणी उल्लेख आहे, पण तो निव्वळ उल्लेखच; त्याला वर्णन असेंहि म्हणतां येणार नाही. प्रत्येक स्थळीं शृंगारिक उल्लेखाचें पर्यवसान देवाची भक्तवत्सलता प्रामुख्याने निदर्शित करण्यांत झालें आहे. अशीं स्थळे केका ७ व २४ हीं होत. केका ७ मध्ये प्रत्यक्ष लक्ष्मीदेखील ज्याच्या रतिसुखाला पात्र नाही असा प्रभु भक्तांची वाटेल तशी चाकरी करतो असा च. १, २ मध्ये उल्लेख असून त्याच अभिप्रायाचा उल्लेख च. ३, ४ मध्ये आहे. केका २४ मध्ये 'इंदिराबृहदुरोजसंगा क्षण त्यजुनि' असा उल्लेख आहे. येथेही लक्ष्मीबरोबरचे भोगविलास एक क्षणभर सोडून माझ्या भक्तकावर पद ठेवा, म्हणजे भक्ताचा उद्धार करा, असें तात्पर्य आहे. रतिसुख, उरोज असले शब्द उच्चारतां क्षणींच ज्यांचें मन बावरून जातें असे जे अतिसोवळे अथवा अतिलैंगिक लोक असतील, त्यांनाच हे उल्लेख दोषास्पद वाटतील. आपल्या देशाच्या संस्कृतीमध्ये, परंपरागत कल्पनांमध्ये ज्यांचें मन मुरलेलें आहे, रोजच्या देवपूजेमध्ये 'समस्तराजोपचारान्समर्पयामि' असें आपण देवाला म्हणतो हें ज्याला माहीत आहे तो कवीच्या या मनमोकळ्या उद्गारांनी विचकणार नाही. दादोबांनी उल्लेखिलेल्या बाकीच्या केकांमध्ये काय आक्षेपाई आहे हें पाहणें मौजेचें आहे. केका १३ मधील 'अलंकृतिमती सती मनिं झुरे न जों संगती' यांतल्या संगति शब्दावर त्यांचा कटाक्ष दिसतो. आम्ही हृदयंगम दृष्टान्त म्हणून ज्याची वाखाणणी करतो त्यालाच दादोबा गुन्हा म्हणून दाखल करूं पाहतात ! त्यानंतर ३५, ३६, ३७ या केका जांबुवंती, अहल्या आणि कंसदासी कुब्जा यांच्या वर्णनाच्या आहेत. त्यांत शृंगारिक उल्लेख कोठे आहेत हें समजणें दुरापास्त आहे. ३६ मधील 'यथारुचि सजली' आणि ३७ मधील 'आवडे' हे शब्द शृंगारिक असल्याचें तर दादोबांच्या मनाने घेतलें नाही ना, अशी शंका येते. आता या सर्व वर्णनांत देवाने एकामागून एक अनेक बायका केल्या, कुब्जेवरहि कृपा केली, असें वर्णन आहे; तें दादोबांच्या मतीं देवाला अत्यंत लघुत्व आणणारें असेल, पण तो अपराध मूळ भारतभागवत इत्यादि ग्रंथांचा आहे. पुढे ८३ व्या केकेत सीतेला 'कुकार्य आशापिती' असें म्हटलें

असून रामाला 'कामुक' म्हटलें आहे. मुळांत कांहीच नसतांना दादोबा त्या केकांचा दूषणास्पद म्हणून उल्लेख करतात; मग येथे तर ईश्वरावतार रामचंद्राला 'कामुक' म्हटलें आहे हा दादोबांच्या मतीं घोरतम अपराध समजला पाहिजे ! वास्तविक हें उदाहरण शृंगाराच्या आरोपाखाली न येतां सलगीच्या आरोपाखाली जावयास पाहिजे. केका १०२ मध्ये राधेचा दृष्टान्तादाखल उल्लेख आहे. तिला परमेश्वराने 'शरीराधिका' म्हटलें असल्याचें वर्णन असून तिजसंबंधाने 'सेवन' या शब्दाचा उपयोग केला आहे. दादोबांच्या मतीं हा मोठाच अपराध होय !

सारांश, संगति, सजली, आवडे, सेवन यांसारखे शब्द आणि कुब्जा, राधा यांच्यासारख्या स्त्रिया यांचाहि उल्लेख दादोबांना शृंगारिक म्हणून दूषणास्पद वाटतो. त्याकाळच्या इतर कित्येकांनीही पंतांवर शृंगारिकतेचे व अश्लीलतेचे आरोप केले होते. त्यांचेहि आधार असेच फुसके व अतिसोवळेपणाचे निदर्शक होते हें सांगावयास नको. यांत दादोबांचा आणि इतर आक्षेपकांचा दोष नाही. रानडे काय, दादोबा काय, आणि इतर आक्षेपक काय, त्याकाळच्या प्रवृत्तीचे वाहक होते. ऐतिहासिक दृष्टीने पाहिलें म्हणजे त्यांच्या अशा प्रकारच्या मतांचा उलगडा होतो. त्या काळच्या इंग्लंडच्या सामाजिक आणि वाङ्मयीन इतिहासाकडे नजर टाकली तर तेथे शिष्टाचार, सोवळेपणा आणि कृत्रिमता यांचा दंभ सामाजिक वागणुकींत फार माजलेला दिसून येतो. व्हिक्टोरिया राणीचा काळ (Victorian Age) हा स्त्रीपुरुषसंबंधांत अतिलाजाळूपणा (prudery) करितां प्रसिद्ध आहे. या कृत्रिम व अतिलाजाळू इंग्रजी वृत्तीचा पगडा अव्वल इंग्रजी अमलांतील आमच्याकडील सुशिक्षितांवर पडला असल्यामुळे त्यांना रतिसुख, कुचतटी, पत्रावळी असले शब्द तर राहोतच, पण संगति, सेवन असले शब्द देखील सहन होईनासे झाले होते. पण अभिरुचींतील ही कृत्रिमता आणि हा अतिसोवळेपणा आपल्या देशांतील विचारांत व कल्पनांत नव्हता. तो चांगला नाही व नीतिमत्तेला आणि सद्गुणाला पोषक आहे असें म्हणतां येत नाही. मनुष्यामधील इतर संबंधांचें आपण जसें मोकळेपणाने

वर्णन करतो तसेच उत्तानता व ग्राम्यता टाळून आणि औचित्य पाळून स्त्रीपुरुषांच्या (अर्थात् परमेश्वराच्याही) प्रेमव्यवहाराचें वर्णन करण्यास कांही हरकत नाही. हें जर मान्य केले तर दादोबांनी नमूद केलेल्या केकांच्या बाबतींत पंतांना दोषमुक्त करण्यास हरकत येऊ नये.

(इ) वास्तविक अश्लीलता

वास्तविक जेथे पंतांच्याकडून अनौचित्याचा व अश्लीलतेचा दोष घडला आहे त्या स्थळाचा उल्लेख दादोबांनी केलाच नाही. केका १०१ मध्ये पंतांनी कथेला विलासिनीचा दृष्टान्त देऊन तिला वश न होणाऱ्या तृतीयप्रकृति जनांचा उल्लेख केला आहे. हा दृष्टांत व त्यांत योजलेले शब्द यांवर अश्लीलतेचा आणि अनौचित्याचा आरोप बरोबर लागू पडेल. सर्वत्र केकावलींत दोषरूप असें हें एकच स्थळ आहे असें आम्हांस वाटते.

(ई) दुर्बोधता

पंतांच्या कवितेवर नेहमी करण्यांत येणारे दोषारोप म्हणजे (१) ती निवळ भाषांतरात्मक आहे; (२) ती क्लिष्ट व दुर्बोध आहे, आणि (३) ती कृत्रिम आहे, हे होत. यांपैकी पहिला आरोप केकावलीसंबंधाने उद्भवतच नाही हें उघड आहे. दुसरा आरोप क्लिष्टतेचा. अपरिचित शब्द, लांबलांब समास आणि दूरान्वयाची रचना हे दोष पंतांच्या काव्यांत इतरत्र कोठे कोठे आढळतात हें खरें. पण त्यांची केकावलि या दोषांपासून, अगदीच नसली तरी, बहुतांशी अलिप्त आहे. प्रसाद हा या काव्याचा स्थायी आणि सर्वव्यापी गुण आहे. दुर्बोध स्थळे केवळ अपवादात्मक आहेत. पुढे दिलेल्या टीपांवरून दूरान्वय, संदिग्धता इत्यादि कारणांमुळे ज्या केकांमध्ये दुर्बोधता उत्पन्न झाली आहे त्यांचें ज्ञान होईलच. केका ८, १६, १९, ३६, ५८ आणि १२२ यांचे केका अर्थाच्या दृष्टीने थोडेबहुत नडविणाऱ्या आढळतील. इतरत्र कोठेही अर्थलापनिकेची विशेष अडचण उपस्थित होत नाही. भिन्न भिन्न टीकाकारांनी निरनिराळे अर्थ केले असतील तो भाग निराळा.

अपरिचित व दुर्बोध शब्दांचा प्रयोग केकावलींत फार थोड्या प्रमाणावर आढळतो. पुढील शब्द बिनसरावलेल्या वाचकांस कदाचित् कठीण वाटतील असे आहेत—

किण ११, मंतु १८, ३४, कीलाल १९, प्रसृति ३८, गद ४४, ४६, कटक ४६, जीवातु ४९, वंदारु ६०, दर (शंख, भीति) १, ६१, ६२, ७४, अत्यय ४४, ७४, निर्लिप १०८, कायाधव ७४, रंकु ८३.

पंतांचें काव्य ज्याने मुळीच वाचलेलें नाही आणि ज्याला संस्कृताचें ज्ञान नाही त्यालाच हे शब्द कठीण वाटतील. तसे ते फार दुर्बोध आहेत असे म्हणतां येत नाही.

तेव्हा शब्दगत क्लिष्टता आणि वाक्यगत क्लिष्टता या दोन्ही दृष्टींनी केकावलींत नांवे ठेवण्याजोगें फारसें नाही. योग्य ठिकाणीं विराम दिलेले असल्यास वाचल्याबरोबर ज्यांचा अर्थ लक्षांत येणार नाही असे फार तर पंधरा वीस श्लोक संबंध केकावलींत सापडतील. वाकीचे सर्व द्राक्षापाकाप्रमाणे वाचल्याबरोबर अर्थनिष्पत्ति करून गोडी उत्पन्न करणारे असेच आढळतील.

(उ) कृत्रिमता

तिसरा दोषारोप कृत्रिमतेचा. पंतांची कविता म्हणजे महाकृत्रिम व बोजड, तिच्यांत लांब लांब यमक साधण्यासाठी विलक्षण खटाटोप केलेला असावयाचा; अनुप्रास जुळविण्यासाठी घडपड केलेली आढळावयाची. श्लेष, म्हणजे एक शब्द अनेक अर्थी वापरणें, हा तर काय पंतांच्या हातचा मळ, इत्यादि अनेक समजुती पंतांच्या कवितेसंबंधी पूर्वी प्रचलित होत्या. चिपळूणकरांनी 'मोरोपंताची कविता' या निबंधांत या समजुतींचा निरास करण्याचा प्रयत्न केला आणि पांगारकरांनी आपल्या मोरोपंतचरित्रांत पंतकवितेचें सोडवळ स्वरूप उघड केलें. त्यामुळे आता या समजुतींचा पगडा फारसा राहिलेला नाही. तथापि त्या अज्ञानही कोठे कोठे दबा घरून राहिलेल्या आढळतात. पंतांच्या इतर काव्यांच्या संबंधी आपणास येथे विचार करावयाचा नाही. केकावलीपुरताच आपण विचार करूं.

काव्यगत कृत्रिमतेचीं दोनतीन अंगें नेहमी सांगितलीं जातात. (१) शब्दालंकार; (२) श्लेष; व. (३) अर्थालंकार. येथे हें लक्षांत ठेवले पाहिजे की ह्या तीनहि गोष्टी स्वभावतःच दुष्ट आहेत, त्यांचा प्रवेश झाला रे झाला की काव्यास कृत्रिमता आलीच, अशांतला मुळीच भाग नाही. शब्दालंकार व श्लेषासहित अर्थालंकार हे बोलूनचालून अलंकार म्हणजे भूपणें आहेत. तारतम्याने अल्पप्रमाणांत त्यांचा काव्यांत समावेश केल्यास त्यांच्या सौंदर्यांत भरच पडेल. विशेषतः अर्थालंकारांच्या बुडाशी असलेली कल्पनाशक्ति हें काव्यसौंदर्याचें केवढें महत्त्वाचें अंग आहे याचें विवेचन मागे केलेच आहे. तेव्हा या प्रकारांमध्ये मूलतः वाईट असें कांही नाही. यांच्याविषयीची हौस किंवा हव्यास जेव्हा प्रमाणाबाहेर जातो तेव्हाच त्यामुळे काव्यास कृत्रिमता येते. यमक व प्रास अर्थाची हानि न करतां जेथे सहजासहजी साधलेले दिसतात तेथे ते काव्यसौंदर्यास पोषकच होतात. तसेंच कल्पनाशक्तीच्या सहजरम्य विलासाने जे अर्थालंकार निर्माण होत असतील ते काव्यास शोभादायकच होतात. पण कवि जेव्हा कल्पनाशक्तीला वेटीला धरून तिच्याकडून कसरत करून घेतो आहे असें दिसूं लागतें तेव्हा सहृदय वाचकाला ती कृत्रिमता जाणवते आणि त्याचा विरस होतो.

कसोटीचीं हीं मापें लक्षांत ठेवून जर आपण केकावलीकडे पाहिलें तर आपणास चिपळूणकरांचें पुढील विधान स्थूलमानाने यथार्थ असल्याचा प्रत्यय येईल. ते म्हणतात, “पंतांच्या काव्यांचें उगीच वरवर ज्याने अवलोकन केलें असेल त्याससुद्धां सहज कळून येणार आहे कीं या काव्यांत (केकावलींत) प्रस्तुत कवीच्या वाग्वधूचें स्वरूप जें प्रगट झालें आहे, तें,

लज्जा व्यालोलदृष्टीं स्मित रुचिर मुखीं भ्रूयुगीं नृत्य नर्म
व्याहारीं, कोमलांगीं अभिनव मिरवे घर्मरोमांचवर्म ।

अशा शृंगारवेषाचें नसून उलट एखाद्या व्रतस्थ राजस्त्रियेप्रमाणें,

कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषाविरहिता

विराजे सिंदूरें धवलवसनै भूपवनिता ।

असें आहे. प्रास तर प्रस्तुत काव्यांत प्रायः मुळीच नसून यमकेही चार चार पांच पांच अक्षरांचीं म्हणजे शिकस्त !” (निबंधमाला, अंक ५२).

यमकें—केकावलींतलीं सगळीं यमकें अगदी स्वाभाविक, काव्यौघाबरोबर आलेलीं आहेत, असें म्हणणें सत्यास सोडून होईल. आर्याकेकावलींतील उद्गार अंतःकरणाच्या उमाळ्यासरशी आलेले असल्यामुळे तेथे यमकें जुळविण्याचा प्रयास जवळजवळ मुळीच दिसत नाही; तशी स्थिति सामान्यतः श्लोककेकावलीची नाही. बुद्धिपुरस्सर यमकें जुळविण्याचा प्रयत्न येथे बऱ्याच ठिकाणीं दिसून येतो; पण तो फार तारतम्याने केलेला आहे. खेरीज संबंध आयुष्यभर ही करामत केल्यामुळे पंतांना यमकें जुळविण्याच्या कलेंत अखेरीस इतकी निपुणता आली होती की केकावलि रचतांना कृत्रिमता भासून देतां चातुर्यपूर्ण सुंदर यमकें ते जुळवूं शकले. पंतांच्या अप्रतिम कौशल्याचा एक मासला पाहूं:-

सुरर्षि म्हणतो, 'तुझे यशचि धन्य, यो गायना
मला; कवि म्हणोत ते सुखद अन्य योगायना.'

विमुक्तिबहुसाधनें तदितरें गणीनाच तो

सजूनि वरवल्लकी तव सभांगणीं नाचतो. के.—११४

केकावलींतील उत्कृष्ट केकांपैकी ही एक आहे. च. १-२ व ३-४ यांत पांच अक्षरीं यमकें असून तीं प्रयत्नपूर्वक साधलेलीं आहेत हें उघड आहे. पांच अक्षरांचें यमक आपोआप स्वाभाविक रीतीने जुळेल हें शक्यच नाही. असें असूनहि या केकेंत कृत्रिमता मुळीच भासत नाही. कथाकारशिरोमणि नारदाचें वर्णन इतक्या सहजसुंदर रीतीने केलें आहे की त्या सहजतेंतच भावपूर्णता साठविली गेली आहे. यमकामुळे काव्यात्मतेस बाधा आली नसून पदलालित्यांत भरच पडली आहे.

केकावलींत ९ अक्षरी यमक बहुधा एकाच स्थळीं असावें. तें स्थळ के. २२, च. ३-४ हें होय. या ठिकाणीं अर्थाची विवाद्यता आहे ती दीर्घयमकरचनेच्या प्रयासामुळे उद्भवली असावी की काय हा विचार करण्याजोगा प्रश्न आहे.

अर्थसौंदर्यास बाधा न आणतां बऱ्याच अक्षरांचीं यमकें चातुर्यपूर्ण रीतीने जुळविल्याचीं कांही उदाहरणें:—सात अक्षरी—'नदेवरा-चाकरी' के. ८४, च. १-२; सहा अक्षरी—'खासदारापरी' के. ७, च.

१-२; 'आप्तकामातशी' के. ३८, च. १-२; पांच अक्षरी—'महाका-
मुका' के. २५, च. १-२; 'पटाकापुसा' के. ८४, च. ३-४; 'यकेलेकरुं',
'ळकोपेक्षण' के. ९२ इ० इ० चार अक्षरी यमकें तर पुष्कळच आहेत.

यमकांविषयी वर जें विवेचन केलें तेंच अनुप्रासांना लागू पडण्याजोगें आहे. त्यासंबंधांत अधिक कांही लिहिण्याचें कारण नाही. अनुप्रास टीपांमध्ये दर्शविले आहेत.

यमक अनुप्रास यांच्याहून अधिक कृत्रिम शब्दबन्धादि प्रकार होत. यांना 'शब्दचित्र' असें म्हणण्यांत येतें. शब्दचित्राचा एक विशिष्ट प्रकार पंतांनी आपल्या काव्यांमध्ये सर्रास योजिलेला आढळतो. परमेश्वरनामस्मरणाचे निरनिराळे मंत्र पद्यरचनेंत साधणें, हा तो प्रकार होय. मंत्ररामायण, मंत्रभागवत या नांवांवरूनच हें दिसून येईल की या काव्यांमध्ये विशिष्ट स्थलीं विशिष्ट अक्षरांची योजना करून मंत्र साधिले आहेत. महाभारतामध्ये 'श्रीपांडवसहायो भगवानरविंदाक्षो जयति' या अठरा अक्षरी भगवत्पर वाक्यांतलें एकेक अक्षर प्रत्येक पर्वाच्या प्रारंभीच्या आर्येंत योजिलें आहे.

ही मंत्रयोजना आपल्या भगवद्भक्तीच्या साधनेंतलें एक अंग म्हणून पंतांनी केली आहे हें उघड आहे. पारमार्थिक हेतु त्यांच्या मनांत प्रधान असल्यामुळे साहित्यदृष्ट्या ती चांगली किंवा वाईट याची क्षिति त्यांच्या मनाने वाळगिली नसेल, हें सहज समजण्याजोगें आहे. पण निवळ साहित्यदृष्ट्या जे विचार करूं इच्छितात त्यांचा अभिप्राय मंत्रयोजनेमुळे काव्याला तेवढ्यापुरती कृत्रिमता येते, असा पडेल वांत शंका नाही. काव्यरसिकांच्या सुदैवाने केकावलीला या कृत्रिमतेचा स्पर्श झालेला नाही. केकावलींत अमुक ठिकाणीं अमुक मंत्र साधणारीं अक्षरें योजलेलीं आहेत, असा अद्याप तरी कोणाहि टीकाकाराने वा विवेचकाने शोध लाविलेला नाही.

श्लेष—आता श्लेषाविषयी विचार करावयाचा. जी विचारसरणी यमकानुप्रासांना, तीच श्लेषाला लागू पडेल. माफक प्रमाणांत, काव्य-विषयाचें आणि तदंतर्गत भावनेचें पोषण होईल अशा रीतीने श्लेषाची

योजना केली असल्यास तिच्यामुळे काव्यसौंदर्यात भरच पडेल असे दृढवर्ती शब्दयोजनेचा हव्यास धरून तिच्याच पाठीमागे लागण्यास त्यामुळे मात्र कृत्रिमता निर्माण होईल. पंतांच्या काव्यांत एकंदरीने श्लेषाविषयीचा हव्यास दिसून येत नाही आणि केकावलीत तर नाहीच नव्ही. थोडी-बहुत श्लेष योजना जेथे दिसून येते अशा केका पुढील होतः—३१, ३३, ३६, ५४, ५८, ७५, ९१, १०४, १२२. यांपैकी ९१, १०४ यांमध्ये 'अमृत' शब्दांत श्लेषाची केवळ छटा मात्र आहे. के. ३३, ३६, ५४, ७५ यांमध्ये अनुक्रमे 'निजात्मजाग्रह', 'हरि', 'सदंड', आणि 'अधोगति' हे एकेक शब्द फक्त श्लेष आहेत आणि त्यांच्या द्वयर्थी योजनेमुळे त्या त्या केकांतील अर्थाची चारुता निःसंशय वाढलेली आहे. विशेष ठळक आणि वाक्यभर विस्तारलेले श्लेष फक्त ३१, ५८, १२२ या तीनच केकांमध्ये आहेत. के. ३१ मध्ये स्तवनाची विप्राशी तुलना केली असून त्या वर्णनांत माजवी, मलिन, सद्यशोमुख, रस, अमृत या शब्दांमध्ये दोन अर्थ किंवा अर्थांच्या छटा भासमान होतात. के. ५८ मध्ये कथांची सुरभीशी (गाईशी) तुलना असून तेथेहि असाच प्रकार आहे. के. १२२ मध्ये मयूर कवीवर मयूरपक्ष्याचें श्लेष रूपक असून त्यांतील अथपासून इतिपर्यंत सर्व वर्णन दोघांकडे लागणारें आहे. या शेवटल्या श्लोकांतच काय ती थोडीशी ओढून ताणून आणलेली श्लेषयोजना दिसते. पण या श्लोकाची खुद्द केकावलीमध्ये गणना केली जात नाही. बाकीच्या केकांमधील श्लेष सुगम, प्रसादाची हानि न करितां अर्थांचें पोषण करणारे असेच आहेत.

दादोबांनी पुष्कळ ठिकाणीं ओढाताण करून एकाक्षरी कोशादिकांचें साहाय्य घेऊन एकाहून अधिक अर्थ बसविण्याचा खटाटोप केला आहे. पण असल्या खटाटोपाने कोणत्याहि कवीच्या कोणत्याहि कवितेंतून तीन चार अर्थ काढून दाखविणें अशक्य होणार नाही. टीकाकाराची बौद्धिक कसरत; एवढेंच त्याचें महत्त्व. तात्पर्य, श्लेषाच्या मुद्द्यावर कृत्रिमतेचा आरोप केकावलीवर करतां येणार नाही.

— अर्थालंकार—मागे कल्पनाविलासांच्या सदराखाली सविस्तर विवरण केलें आहे त्यावरून हे दिसून येईल की कल्पनाशक्तीच्या आहारीं

१-२; 'आप्तकामातशी' के. ३८, च. १-२; पांच अक्षरी—'महाका-
मुका' के. २५, च. १-२; 'पटाकापुसा' के. ८४, च. ३-४; 'यकेलेकरुं',
'ळकोपेक्षण' के. ९२ इ० इ० चार अक्षरी यमके तर पुष्कळच आहेत.

यमकांविषयी वर जें विवेचन केलें तेंच अनुप्रासांना लागू पडण्याजोगें आहे. त्यासंबंधांत अधिक कांही लिहिण्याचें कारण नाही. अनुप्रास टीपांमध्ये दर्शविले आहेत.

यमक अनुप्रास यांच्याहून अधिक कृत्रिम शब्दबन्धादि प्रकार होत. यांना 'शब्दचित्र' असे म्हणण्यांत येतें. शब्दचित्राचा एक विशिष्ट प्रकार पंतांनी आपल्या काव्यांमध्ये सर्रास योजिलेला आढळतो. परमेश्वरनामस्मरणाचे निरनिराळे मंत्र पद्यरचनेंत साधणें, हा तो प्रकार होय. मंत्ररामायण, मंत्रभागवत या नांवांवरूनच हें दिसून येईल की या काव्यांमध्ये विशिष्ट स्थलीं विशिष्ट अक्षरांची योजना करून मंत्र साधिले आहेत. महाभारतामध्ये 'श्रीपांडवसहायो भगवानरविंदाक्षो जयति' या अठरा अक्षरी भगवत्पर वाक्यांतलें एकेक अक्षर प्रत्येक पर्वाच्या प्रारंभीच्या आर्येंत योजिलें आहे.

ही मंत्रयोजना आपल्या भगवद्भक्तीच्या साधनेंतलें एक अंग म्हणून पंतांनी केली आहे हें उघड आहे. पारमार्थिक हेतु त्यांच्या मनांत प्रधान असल्यामुळे साहित्यदृष्ट्या ती चांगली किंवा वाईट याची क्षिति त्यांच्या मनाने वाळगिली नसेल, हें सहज समजण्याजोगें आहे. पण निवळ साहित्यदृष्ट्या जे विचार करूं इच्छितात त्यांचा अभिप्राय मंत्रयोजनेमुळे काव्याला तेवढ्यापुरती कृत्रिमता येते, असा पडेल यांत शंका नाही. काव्यरसिकांच्या सुदैवाने केकावलीला या कृत्रिमतेचा स्पर्श झालेला नाही. केकावलींत अमुक ठिकाणीं अमुक मंत्र साधणारीं अक्षरे योजलेलीं आहेत, असा अद्याप तरी कोणाहि टीकाकाराने वा विवेचकाने शोध लाविलेला नाही.

श्लेष—आता श्लेषाविषयी विचार करावयाचा. जी विचारसरणी यमकानुप्रासांना, तीच श्लेषाला लागू पडेल. माफक प्रमाणांत, काव्यविषयाचें आणि तदंतर्गत भावनेचें पोषण होईल अशा रीतीने श्लेषाची

योजना केली असल्यास तिच्यामुळे काव्यसौंदर्यात भरच पडेल. शब्दयोजनेचा हव्यास धरून तिच्याच पाठीमागे लागल्यामुळे मात्र कृत्रिमता निर्माण होईल. पंतांच्या काव्यांत एकंदरीने श्लेषाधिपत्याचे हव्यास दिसून येत नाही आणि केकावलींत तर नाहीच. थोडी-बहुत श्लिष्ट योजना जेथे दिसून येते अशा केका पुढील होतः—३१, ३३, ३६, ५४, ५८, ७५, ९१, १०४, १२२. यांपैकी ९१, १०४ यांमध्ये 'अमृत' शब्दांत श्लेषाची केवळ छटा मात्र आहे. के. ३३, ३६, ५४, ७५ यांमध्ये अनुक्रमे 'निजात्मजाग्रह', 'हरि', 'सदंड', आणि 'अघोर्गति' हे एकेक शब्द फक्त श्लिष्ट आहेत आणि त्यांच्या द्वयर्थी योजनेमुळे त्या त्या केकेतील अर्थाची चारुता निःसंशय वाढलेली आहे. विशेष ठळक आणि वाक्यभर विस्तारलेले श्लेष फक्त ३१, ५८, १२२ या तीनच केकांमध्ये आहेत. के. ३१ मध्ये स्तवनाची विप्राशी तुलना केली असून त्या वर्णनांत माजवी, मलिन, सद्यशोमुख, रस, अमृत या शब्दांमध्ये दोन अर्थ किंवा अर्थांच्या छटा भासमान होतात. के. ५८ मध्ये कथांची सुरभीशी (गाईशी) तुलना असून तेथेहि असाच प्रकार आहे. के. १२२ मध्ये मयूर कवीवर मयूरपक्ष्याचें श्लिष्ट रूपक असून त्यांतील अथपासून इतिपर्यंत सर्व वर्णन दोघांकडे लागणारें आहे. या शेवटल्या श्लोकांतच काय ती थोडीशी ओढून ताणून आणलेली श्लेषयोजना दिसते. पण या श्लोकाची खुद्द केकावलीमध्ये गणना केली जात नाही. बाकीच्या केकांमधील श्लेष सुगम, प्रसादाची हानि न करितां अर्थांचें पोषण करणारे असेच आहेत.

दादोबांनी पुष्कळ ठिकाणीं ओढाताण करून एकाक्षरी कोशादिकांचें साहाय्य घेऊन एकाहून अधिक अर्थ बसविण्याचा खटाटोप केला आहे. पण असल्या खटाटोपाने कोणत्याहि कवीच्या कोणत्याहि कवितेंतून तीन चार अर्थ काढून दाखविणें अशक्य होणार नाही. टीकाकाराची बौद्धिक कसरत; एवढेंच त्याचें महत्त्व. तात्पर्य, श्लेषाच्या मुद्द्यावर कृत्रिमतेचा आरोप केकावलीवर करतां येणार नाही.

— अर्थालंकार—मागे कल्पनाविलासांच्या सदराखाली सविस्तर विवरण केले आहे त्यावरून हें दिसून येईल की कल्पनाशक्तीच्या आहारीं

जाऊन अलंकारांचा गजबजाट करून सोडण्याची प्रवृत्ति केकावलींत दिसत नाही. वर्णविषयाला अनुरूप आणि तद्रत भावनेचा परिपोष करणारे असेच अलंकार कवीने योजिले आहेत. तेथील विवरणामध्ये थोड्याशाच आढळणाऱ्या दोषस्थळांचाहि निर्देश केला आहे. पण ते दोष कल्पनांची विसंगति किंवा घोटाळा अशा स्वरूपाचे आहेत. कृत्रिमता किंवा फाजील अवडंबर या सदराखाली येणारे नाहीत.

१४. केकावलीची भाषाशैली

(अ) साहित्यशास्त्रोक्त काव्यगुण

किलंष्टता, कृत्रिमता हे बऱ्याच अंशी भाषाशैलीचे दोष होत. म्हणून त्यांच्या विचारानंतर भाषाशैलीचा विषय ओघानेच पुढे येतो. पंतांच्या भाषाशैलीविषयी आजपर्यंत उलट सुलट पुष्कळच लिहिले गेले आहे. खुद्द केकावलीच्या शैलीविषयी निराळे आणि स्वतंत्र असें मात्र फारसें लिहिले गेले असेल असें वाटत नाही.

साहित्यशास्त्रकारांनी माधुर्य, ओज व प्रसाद हे तीन काव्यगत गुण म्हणून सांगितले आहेत. हे तात्त्विक दृष्ट्या जरी रसाचे गुण असले तरी ते भाषाशैलीच्या अंगभूत असल्यामुळे लाक्षणिक रीतीने भाषेचे गुण म्हटले जातात (गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता । काप्र. ८. ७१). म्हणून या गुणांच्या दृष्टीने केकावलीच्या भाषाशैलीचे परीक्षण करणे हे आपले पहिले कर्तव्य ठरेल.

✓ **तीन काव्यगुण**—माधुर्य, ओज आणि प्रसाद हे तीन गुण मानिले आहेत. माधुर्य म्हणजे ज्याला मराठींत आपण पदलालित्य म्हणतो ते; मृदुव्यंजने, अनुनासिके यांचे बाहुल्य, लांब समासांचा व व कर्णकटु जोडाक्षरांचा अभाव, यांनी हा गुण सिद्ध होतो. शृंगार, करुण व शान्त या रसांना माधुर्य हा गुण पोषक होतो, असें म्हटले आहे. भक्ति हा देखील प्रेमात्मक भाव असल्यामुळे त्याला माधुर्य हाच गुण उपकारक होईल. अंतःकरणाची दीप्ति उर्फ जाज्वल्यता निर्माण करणारा जो गुण तो ओज. हा कठोर व्यंजने, टवर्ग, दीर्घसमास व

कठोर जोडाक्षरें, यांच्या प्रयोगाने निष्पन्न होतो आणि याचें कार्य वीर, रौद्र, बीभत्स या रसांमध्ये असतें. अर्थात् केकावलीमध्ये याचें प्रयोजन नाही, हें कोणासहि सहज पटेल. शब्द ऐकल्याबरोबर त्यांच्या अर्थाचा बोध ज्याच्यामुळे होतो तो प्रसाद गुण होय. हा गुण अर्थात् सर्व रस आणि सर्व प्रकारच्या रचना यांच्यामध्ये असणें अवश्य आहे हें उघड आहे.

माधुर्य आणि ओज हे शब्दगुण (म्ह० काव्यांतील अक्षररचनेचे गुण) होत आणि प्रसाद हा अर्थगुण होय, हें वरील विवरणावरून लक्षांत येईल.

माधुर्य—केकावलीची भाषा माधुर्य आणि प्रसाद या गुणांनी युक्त असावयास पाहिजे, तरच ती वरील कसोटीनुसार रसोत्कर्षकारक मानिली जाईल. आता साहित्यशास्त्रकारांच्या व्याख्येत बरोबर बसेल अशा रीतीची माधुर्ययुक्त रचना पंतांनी जाणीवपूर्वक केलेली जरी दिसत नसली, तरी केकावलींतील बहुसंख्य श्लोक श्रुतिमधुर आहेत, म्हणण्यास व ऐकण्यास गोड आहेत, अशी कोणीहि ग्वाही देईल. मागे दाखल केलेली के. ११४, तसेंच के. १३, या माधुर्याची उत्कृष्ट उदाहरणे मानितां येतील. तसेंच के. ६७, ९४, १००, १०३, १०९ याहि माधुर्य गुणाचीं चांगलीं उदाहरणे होत. के. १९ च. १-२; के. ४६ च. १-२ यांसारखीं अपवादात्मक स्थळें केकावलींत अगदी थोडीं सापडतील.

ओज—भक्तिरसाला ओजोगुण अनुकूल नसल्यामुळे पंतांनी केकावलीमध्ये सुद्धा ओजोयुक्त रचना केली असणें शक्य नाही. पण समास करण्याकडे पंतांची बरीच प्रवृत्ति असल्यामुळे 'ओजः समास-भूयस्त्वम्' ('पुष्कळ वा मोठे समास असणें हा ओजोगुण') या एका ग्रंथकाराने केलेल्या व्याख्येनुसार कांही थोडीं ठिकाणें ओज गुणाचीं निघूं शकतील. तीं पुढे दर्शविलीं आहेत. (पृष्ठ ६०)

प्रसाद, म्ह० अर्थाची सुगमता, या गुणाविषयी उलट्या बाजूने विवेचन मागे क्लिष्टता या दोषासंबंधी लिहितांना केलेंच आहे. पंतांची कविता समजण्यास फार कठीण असा जो प्रवाद आहे तो त्यांच्या इतर काव्यांविषयी खरा असो अथवा नसो, केकावलीच्या बाबतींत तो खरा नाही. शब्दांची दुर्बोधता, अन्वयाचा विकटपणा, कल्पनांची संदिग्धता वा घोटाळा, इ० कारणांमुळे क्लिष्ट झालेल्या

केकांचा उल्लेख मागे केलाच आहे. काकट्टीने तपासणी करून, मतभेदास वाव देऊन, आणखी यांत भर घातली तरी अशा केकांची संख्या १०-१२ च्या वर जाणार नाही. याचा अर्थ हा की प्रस्तुत काव्याचा शेंकडा ९० भाग प्रसादगुणपूर्ण आहे. त्यांतहि पुढे नमूद केलेल्या केका मॅट्रिकपर्यंत शिकलेल्या अगदी साधारण वाचन असलेल्या मनुष्यास वाचल्याबरोबर समजतील अशा आहेत:—के. ४, १३, १४, १५, २८, २९, ४०, ४१, ४७, ५२, ५३, ५५, ६५, ६७, ७५-७८, ८२, ८४, ८५, ८८, ९०, ९४, ९७, ९८, १००, १०६, ११२, ११३, ११६, ११७, ११८, ११९.

प्रस्तुत पुस्तकांतील टीपांमध्ये दोषांच्या सदरांत जेथे न्यूनपदत्व, साकांक्षत्व, अपुष्टार्थता, नेयार्थता, संदिग्धता, क्लिष्टता इ० दोष दर्शविले आहेत, तेथे तेवढ्यापुरती प्रसादगुणाची हानि झाली आहे असें समजावे. कारण हे अर्थाच्या सुगमतेस बाधा आणतात. मात्र बहुतेक ठिकाणी हे दोष संबंध श्लोकाची प्रसादहानि करीत नाहीत, तेवढ्या वाक्यांशापुरतीच त्यांची व्याप्ति असते हे लक्षांत ठेवावे.

(आ) भाषाशैलीचे इतर विशेष

साहित्यशास्त्रोक्त गुणांची कसोटी लावून केकावलीच्या भाषा-शैलीचे एथवर निरीक्षण केले. आता पंतांच्या भाषाशैलीचे जे विशेष (अथवा दोष) म्हणून आजवर चर्चिते गेले आहेत त्यांचा केकावली-पुरता विचार करूं.

संस्कृतशब्दप्राचुर्य—इतर मराठी कवींपेक्षा पंतांच्या कवितेंत शुद्ध (संस्कृत) शब्दांचे प्रमाण बरेच अधिक आढळते, ही प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध होणारी गोष्ट आहे. तथापि संस्कृतशब्दप्राचुर्य नेहमी दोषरूपच असते असें नाही. संस्कृत हे आपल्या हक्काचे अक्षय्य भांडार आहे. त्यांतून पाहिजे तितके शब्द घेणे यांत गैर कांहीच नाही. परंतु काव्याच्या संबंधाने दृष्टि थोडी निराळी ठेवली पाहिजे. भाषेच्या सौंदर्यास बाधक होईल असा कोणताहि अतिरेक काव्यामध्ये दूषणीयच ठरेल. संस्कृत शब्दांविषयी, मराठींत रुळलेले न रुळलेले, साजणारे न साजणारे

असैं कांही एक तारतम्य न बाळगतां सर्व संस्कृत शब्दांचा अमर्याद उपयोग करणें हें केव्हाहि इष्ट होणार नाही. हा अतिरेक पंतकाव्यामध्ये पुष्कळ ठिकाणीं आढळतो व तो दूषणास्पद होय, यांत कांही शंका नाही; मग मालाकार चिपळूणकर रुचिभेदास्तव आणि वा. म. हंस संस्कृत भाषेच्या सकसपणास्तव या अतिरेकी प्राचुर्याचें भलेहि समर्थन करोत.

आता या अतिरेकाचें कांही गमक आपणास सापडतें की काय हें पाहूं:—

‘कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते !’

येथे तीन वस्तूंनी घटित असैं सांगरूपक कवीला करायचें आहे; तें उठावदार रीतीने करायचें तर संस्कृत शब्द वापरणें अवश्य; शिवाय शब्द वापरले आहेत, तेहि सोपे व ‘पयोनिधि’ खेरीज बाकीचे सामान्य भाषेंत प्रचलित असलेले असेच. तेव्हा या ठिकाणचें संस्कृतशब्दप्राचुर्य क्षम्यच नव्हे, तर गुणरूप होय. पण पंत जेव्हा ‘पसाभर पोहे’ किंवा ‘पोह्यांचा पसा’ न म्हणतां ‘पृथुक-तंदुल-प्रसृति’ (के. ३६) असा प्रयोग कांही सबळ कारण नसतां करतात, किंवा ‘कृतापराध’ न म्हणतां ‘कृतमंतु’ (के. ३४) म्हणतात तेव्हा तें आपल्या मनांत खटकतें. दोष किंवा अपराध याऐवजी मन्तु किंवा आग, पाणी किंवा जल ऐवजी कीलाल, भीति भय ऐवजी दर, नाश ऐवजी अत्यय, देव ऐवजी निर्लिप असे शब्द पंत योजितात तेव्हाच त्यांचा राग येतो.

असे शब्द वृत्त जुळवण्याकरितां किंवा यमकप्रासांकरितां पंतांना आणावे लागतात अशी सबब कोणी पुढे करतील. पण खरा रसिक ती मानणार नाही. काव्यांत प्राधान्य वृत्ताला व यमकाला की रसनिष्पत्तीला अवश्य असलेल्या प्रसादगुणाला ? बोजड अवघड शब्दांच्या योगाने जर प्रसादगुणांत उणें होत असेल तर तो शब्द कवीने न वापरणें हेंच इष्ट. मग तुम्ही वृत्त कसेंहि जुळवा आणि यमकाचें नांविनिशाण ठेवूं नका. खरा रसिक त्याची परवा करणार नाही.

तेव्हा संस्कृतशब्दप्राचुर्य हें स्वभावतः दोषास्पद नाही. अप्रचलित, अपरिचित संस्कृत शब्द सबळ कारण नसतां (वृत्तरचना किंवा

यमक हीं सबळ कारणें नव्हेत) वापरणें हें दोषरूप होय. त्याच्या योगें प्रसादहानि होते म्हणून तें दोषास्पद.

असे अपरिचित शब्द केकावलींत पंतांनी कोणचे वापरले आहेत त्यांची यादी मागे क्लिष्टता या सदराखाली दिली आहे. त्यावरून संबंध काव्यांत असे शब्द फार तर १२-१५ निघतील असें निष्पन्न होतें. अर्थात् केकावलीतील संस्कृतशब्दयोजना एकंदरीने अतिरेकी व दूषणास्पद नाही, असा निष्कर्ष या परिगणनावरून निघतो.

असले अपरिचित संस्कृत शब्द वापरण्यास पंतांना प्रवृत्त करणारीं निमित्तें दोन—१ यमक; २ संस्कृतीकरणाचा हव्यास. या दोन नादांमुळे त्यांनी आपल्या काव्याला फार कृत्रिमता आणली आहे; पण ती इतरत्र. केकावलींत तिचा आढळ फारसा होत नाही हें मागे स्पष्ट केलेच आहे.

—संस्कृत वाक्यप्रयोग—संस्कृतीकरणाच्या हव्यासामुळे पंत संस्कृतव्याकरणघटित वाक्यप्रयोग कित्येक ठिकाणीं ठेवून देतात हें प्रसिद्ध आहे. केकावलींत असा प्रयोग (‘नमस्ते’ के. १ याखेरीज) ‘क्षमस्व भगवन्नजामिलसखोऽस्मि’ (के. ४२) हा एकच आहे. आणि तो सहज समजण्याजोगा असल्यामुळे फारसा दोषावह नाही.

दीर्घ समासः—संस्कृतीकरणाच्या प्रयोगांतलें बऱ्याच टीकेस कारणीभूत झालेले हें आणखी एक कलम होय. पण या बाबतींतहि केकावलीस नांवे ठेवण्यास फारशी जागा नाही. या काव्यांत दीर्घ समास फार नाहीत; आणि जे आहेत ते बहुशः साध्या शब्दांचे, विग्रह करण्यास सोपे असे आहेत. त्यांमुळे काव्याच्या प्रसन्नतेस बाधा पोचत नाही.

केकावलीस प्रारंभच दीर्घसमासघटित विशेषणांनी झाला आहे. ती केका सोडल्यास, त्रिजगदब्जकीलालसें १९ (हाच काय तो जरा कठीण समास आहे), इंदिरावृहदुरोजसंगा २४, कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या ३२, अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या ४४, कृतांतकटकामलध्वजजरा ४६, जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन ६३, दयामृतरसार्द्रधी ९५, सितासिताभिघनदीसदोर्घी १०७, जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं १०९, कुवलयद्युतिश्यामला, अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला ११०, एवढेच

समास त्यांतल्या त्यांत लांब असे आहेत. समासांची मोडणी ज्याला नीट समजलेली आहे अशा, गोडीने वाचणाऱ्या वाचकास यांतला कोणताहि किंवा केकावलींतला इतर कोणताहि समास कठीण वाटणार नाही. बहुधा त्याला त्वरित अर्थबोध होईल.

अभिमानरहित प्रेम—संस्कृतीकरणाच्या नादाने पंतांनी पुष्कळ प्रकार केले. हंसांनी म्हटलें आहे, “ज्या ठिकाणीं अप्रसिद्ध संस्कृत शब्द न घालतां प्रचारांतील संस्कृत अथवा प्राकृत-शब्दांची योजना करितां आली असती अशा ठिकाणींहि पंताने संस्कृत ओतून दिलें आहे.” यावरून संस्कृत भाषेवरील त्यांचें गाढ प्रेम व्यक्त होतें यांत शंका नाही. (तसें प्रेम प्रत्येक भारतीयाचें असणार—असावें.) पण सध्या भाषाशुद्धीची जी विशिष्ट दृष्टि उत्पन्न झाली आहे तिला अभिप्रेत असलेला अभिमान त्यांच्या ठायीं होता असें दिसत नाही. संस्कृतेतर शब्दांना वगळूं पाहणारें त्यांचें संस्कृतप्रेम नव्हतें. शुद्ध संस्कृत (तत्सम) शब्दांवरुन तद्भव, देशी शब्दहि त्यांच्या काव्यांत सररास खेळीमेळीने वावरतांना दिसतात. ‘स्वरिपुची बटिक’ ३७, ‘कण्या आस्वादिल्या’ ३८, ‘बळें (दाटून, मुद्दाम) पातकें जोडिलीं’ ४२, ‘उशीर मग कां’ ४७, असे शब्दप्रयोग ते अगदी खुशीने करतात. पूर्वार्ध संस्कृतशब्दमय करूनहि उत्तरार्ध

असेंहि म्हणशील वा ! जरि तरी तुझी मावली

तुज त्यजुनि पाजितां कशि दुधाकडे घावली ?

असा गोकुळांतल्या यशोदेप्रमाणे अगदी साधासुधा, निवळ मराठी (त्यजुनि खेरीज) शब्दांनी भरलेला रचूं शकतात.

परकी शब्द—अर्थात् परकी शब्दांविषयी त्यांचा दुजाभाव नव्हता. ‘कोटिगा’ (१७) सारखा कानडींतून आलेला शब्द तर ते वापरतातच; पण जरूर दिसेल तेथे फारसींतून आलेले आरबी शब्दहि वापरण्यास कमी करीत नाहीत. खासदार (७), हवाला (१५), दावा (२१), चाकर (२२, ६७), मर्द (४३), मिरवणें (?) (५१), बरोबरी (६४), लुबरा (७२), दाई (९७), तोटा (९७), सोमल (१०६)—इतके शब्द अशा तऱ्हेचे केकावलींत आलेले दिसतात. यांपैकी मिरवणें, बरोबरी

यांखेरीज बाकीचे शब्द यमकाकरितां आणलेले दिसतात, हें मात्र लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. कोटिगा देखील यमकाकरितांच आला आहे.

१५. केकावलीच्या भाषेचे व्याकरणविशेष

एकशें एकवीस श्लोकांचें हें काव्य म्हणजे पंतांच्या काव्यसमुद्रांतलें एक लहानसें आखात ! व्याकरण सांगावयाचें तर तें पंतांच्या सर्व काव्य-रचनेस अनुलक्षून सांगितलें पाहिजे; तरच त्याला पूर्णता येईल व शास्त्रीय दृष्ट्या त्याला मूल्य प्राप्त होईल. तथापि पंतांचीं बाकीचीं काव्ये सध्या आपल्या विचाराच्या बाहेर असल्यामुळे आपण केकावली-चेंच व्याकरणाच्या दृष्टीने अवलोकन करूं.

पंतांना जन्मून २२५ वर्षे आणि मृत्यु पावून १६० वर्षे झालीं. अर्थात् त्यांच्या काव्याची भाषा स्थूलमानाने २०० वर्षांची जुनी आहे. पण काव्य वाचतांना ती तितकी जुनी वाटत नाही. याचें एक कारण संस्कृत शब्द व समास यांचें त्यांच्या रचनेतील प्राचुर्य हें होय. मराठी शब्दरूपांत गेल्या २०० वर्षांत कांही बदल झाला असला, तरी संस्कृत शब्द जसेच्या तसेच आहेत. त्यांचा भरणा जिच्यांत फार आहे ती भाषा कमी बदललेली वाटावी हें साहजिक आहे.

दुसरें कारण असें आहे की, आधुनिक काळांत मराठी भाषेला वळण लावणारे जे भाषाप्रभु निर्माण झाले ते पंतकाव्याचे व्यासंगी आणि पंतभाषेची शुद्धता व प्रौढता यांजबद्दल आदर बाळगणारे असल्यामुळे पंतांच्या भाषेचा त्यांजवर मोठाच परिणाम झाला; यामुळे त्या काळाच्या मराठी गद्यावर आणि व्याकरणावर पंतभाषेचा चांगलाच पगडा बसला.

या दोन कारणांमुळे पंतांची भाषा व आधुनिक गद्य यांतील अंतर कमी झालें आहे.

स्वतः पंत भाषाशुद्धीचे मोठे उपासक होते. 'शास्त्रपूतां वदेद्वाचम्' या वचनास अनुसरून त्यांनी आपली वाचा सर्वतोपरी शुद्ध ठेविली याबद्दल त्यांस धन्यवाद देणें उचित आहे. कवींच्या सवलतीचे जे

चारपांच नियम सांगितले आहेत (मकावि. २५७) त्यांच्या बाहेर जाऊन मर्जीस येतील तशीं रूपें त्यांनी कधी केलीं नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर त्या सवलतींचाहि आश्रय शक्य तितक्या थोड्या ठिकाणीं त्यांनी केला आहे. या त्यांच्या भाषाशुद्धीविषयीच्या दक्षतेबद्दल आपण मराठी लोकांनी सदैव त्यांचे ऋणी असलें पाहिजे.

येथे केकावलीच्या भाषेचें संपूर्ण व्याकरण सांगण्याचा मानस नाही. तसें केल्यास विस्तार फार होईल व त्याची जरूरीहि नाही. सध्याची प्रौढ गद्याची जी भाषा आहे, तिजहून केकावलीची भाषा कोणच्या बाबतींत कशी भिन्न आहे एवढेंच येथे दाखवून देण्याचा उद्देश आहे. अशाच तऱ्हेचें विवेचन, मुख्यतया पंतांच्या भागवती काव्यांस अनुलक्षण, मकावि. विभाग ६ (२५६-२८०) यांत केले आहे. अभ्यासकांनी तें जरूर वाचावें.

विभक्तिरूपें—व्याकरणग्रंथांत तृतीया विभक्तीचे ने, एं, शी—नी, हीं, ईं, शीं हे प्रत्यय सांगितलेले आढळतात. पण सध्या प्रचारांत ने, नी आणि निराळ्या अर्थाने शीं हेच असलेले दिसतात. जसें, रामाने विभीषणाशीं सख्य केले.' पण केकावलीच्या भाषेंत एं याच प्रत्ययाचा वापर दिसतो. शीं हा प्रत्यय एकदा तरी संबंध काव्यांत आला असेल की नाही याची शंकाच आहे. नें (णें) आणि हीं हे प्रत्यय लावून केलेलीं रूपें सर्वनामांचीं फक्त दिसतात. जिहीं, तिहीं ७; तिणें ९७, १०४; जिणें ९१. बाकी एं याच प्रत्ययाचा उपयोग सार्वत्रिक दिसतो. राधारतें २, रजें ३, रदाग्रें ५, पोटे १८, पदे १९, बळें २२, मुखें २६ इ० इ०. नें प्रत्यय लावून केलेलें नामाचें रूप केकावलींत असलेंच तर फार विरळा असेल.

चतुर्थीचे प्रत्यय स, ला, तें—स, ला ना, तें असे व्याकरणांत सांगितले आहेत. यांपैकी तें हा प्रत्यय कवितेंतच प्रचलित असल्याचें सांगितलें जातें. पण नवलाची गोष्ट ही की केकावलींत हा दिसत नाही. (कवचित् एखाद्या ठिकाणीं असल्यास नकळे.) सध्याच्या भाषेंत ला चा प्रचार जास्त आहे; पण केकावलींत स आणि ला दोन्ही सारखेच आढळतात. स चें सि असेंहि रूप आढळतें. सुखास ७, भिडेस १०,

भीतिला १०, प्रभुवरासि १६, भाविकाला १६, वस्तुला २३. अनेक-
वचनी ना केकावलींत दिसत नाही. सर्वनामांना साधारणतः नामां-
प्रमाणेच प्रत्यय लागलेले दिसतात. स चा कांही ठिकाणी ज होतो.
तुला ८, त्यास ८, मला ९, मज ११, तुज ११, तयास, कशास १४,
तिस १८.

चतुर्थीचे प्रत्यय न लावतां नुसतें नामाचें सामान्यरूप योजून
चतुर्थीचें काम भागविण्याची पद्धत कवितेमध्ये फार काळापासून
चालत आलेली आहे. केकावलींतहि ती सर्रास आढळते. नीचते ३,
सेवकां ७, जनां, पावलां ९, श्रितां १८, कवणां, तुम्हां १९, चातकां,
सेवकां २०, इ० इ०.

षष्ठीचीं रूपें अर्थात् सध्याप्रमाणेच केकावलींत आहेत. पण
प्रत्ययान्त शब्दाचें सामान्यरूप करतांना तुमच्या ऐवजी तुमच्या १८,
२३ अशा प्रकारचीं रूपें पुष्कळ आढळतात. य ऐवजी इय करण्याची
केवळ काव्यांतच नव्हे तर जुन्या गद्यांतहि पद्धत होती.

तृतीयेचा नें प्रत्यय ज्याप्रमाणे नामांत न आढळतां सर्वनामांत
आढळतो व नामांत फक्त एं दिसतो, त्याप्रमाणे सप्तमीचा आंत प्रत्यय
फक्त सर्वनामांत आढळतो आणि नामांत सर्वत्र ई हाच प्रत्यय दिसतो.
केकावलीचें हें वैशिष्ट्य लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. नखात्रीं ५, स्वपृष्ठीं ५,
धावनीं ६, जेमनीं ८, याचकीं (अव.) १२, सदाश्रमीं २२, ठायीं ९९.
पण त्यांत १७, तयांत २१, दोवींत १०७ (हें आंत प्र. लागलेलें
विशेषण आहे).

संबोधनें कित्येकवेळां मराठी व्याकरणास, तर कित्येक वेळां संस्कृत
व्याकरणास अनुसरून केलेलीं आढळतात. मराठी—सदाश्रितपदा १,
रमाहृदयवल्लभा १०२, दयानिधि २६, हरि ३३, प्रभु ३४. संस्कृत—
प्रभो २४, पते ३२, सद्गुरो ३ इ०.

या बाबतींत नियम दिसत नाही; वृत्ताला जरूरी असेल त्याप्रमाणे
करावयाचें असें कवीचें धोरण दिसतें. मात्र अकारान्त शब्दांचीं संबोधनें
मराठी पद्धतीस अनुसरून नियमाने आकारान्त केलेलीं दिसतात.

इतर विभक्तींच्या संबंधाने विशेष कांही सांगण्याजोगें नाही.

विशेषणं—मराठीत लिंगाप्रमाणे बदलणारीं जीं विशेषणं आहेत त्यांच्यः विशेष्याला विभक्तिप्रत्यय लागल्य की त्या विशेषणांचें सामान्य रूप होतें. जसें—चांगल्या घोड्यास, मेल्या म्हशीला इ. हा नियम तर केकावलींत पाळलेला दिसतोच—जोडिल्या आयसें २३; पण याखेरीज आणखी एक प्रकार संस्कृतीकरणाच्या हौसेमुळे पंतांनी सर्वत्र (अर्थात केकावलीमध्येहि) केलेला दिसतो. संस्कृतांत विशेष्याच्या लिंगवचनविभक्तीनुसार विशेषणांचेंहि रूप होतें. पंतांनी असा प्रकार आपल्या मराठी काव्यांत केला आहे. अर्थात विशेष्य स्त्रीलिंगी असेल तर विशेषणांचेंहि स्त्रीलिंगी रूप करण्यांत येतें.—रविसखोत्थिता आळ ८, सहजा दया ८८, लीलालसें पदें १९, सुनिर्मळीं नळीं २१, सुदीना मला २२, इ० इ०. ही संस्कृत दीक्षा त्यांनी केवळ तत्सम (संस्कृतांतून बदल न करितां घेतलेल्या) विशेषणांनाच दिली आहे असें नाही. कित्येक वेळां इतरांनाहि ते ती देतात.—प्रभुस्तुति ठाउकी २५.

क्रियापदें—आख्यातरूपांमध्ये प्रथमच ज्याचें निरूपण केलें जातें तो वर्तमानकाळ जुन्या मराठीमध्ये सध्याच्याहून निराळा होता. सध्याच्या वर्तमानकाळाचीं लिंगविशिष्ट रूपें होतात, जुन्या वर्त० चीं होत नसत. खालील रूपें पहा.—

	जुना वर्तमान		नवा वर्तमान	
मी	करीं	म्हणें	करितां (पु.) करितें (स्त्री.) करितें (न.)	म्हणतां (पु.) म्हणतें (स्त्री.) म्हणतें (न.)
आम्ही	करूं	म्हणों	करितां	म्हणतां
तूं	करिसी	म्हणसी	करितोस (पु.) करितेस (स्त्री.) करितेंस (न.)	म्हणतोस (पु.) म्हणतेस (स्त्री.) म्हणतेंस (न.)
तुम्ही	करा	म्हणा	करितां	म्हणतां
तो	करी	म्हणे	करितो	म्हणतो
ती	करी	म्हणे	करिते	म्हणते

	जुना वर्तमान		नवा वर्तमान	
तें	करी	म्हणे	करितें	म्हणतें
ते, त्या, तीं	करिती	म्हणती	करितात	म्हणतात.

जुन्या वर्त० चीं रूपें सध्या प्रचलित नाहीत. थोड्याशा फरकाने तीं रीतिभूतकाळाचीं म्हणून वापरलीं जातात. पण पूर्वीच्या काळीं तींच वर्त० काळाचीं रूपें म्हणून प्रचलित होतीं. पंतांच्या काव्यांत हा जुना वर्तमानच सररास नजरेस येतो. नवा वर्तमान त्या मानाने कमी. जुना वर्त०—असे, वी, भुले, वर्णवी, नये, म्हणे २६; म्हणसि, भजे ११; ठेविती, सेविती २३; वारिती, करिती १९, नायकों करूं ९२; म्हणा २५, ४५; नवा वर्त०—ठेविते १०, जोडितों १३, कथितों १७, मारितो २५.

पहिल्या २६ केकांमध्ये जुन्या वर्त०चीं ४३ रूपें आलीं आहेत, तर नव्याचीं फक्त ४ आलीं आहेत. यावरून नवा वर्त० त्या काळीं नुकता प्रचारांत येऊं लागला असावा असें अनुमान होतें.

केकावलींतील भूतकाळ, भविष्यकाळ व आजार्थ यांचीं रूपें सध्याच्या रूपांसारखीं दिसतात. त्यांत विशेष सांगण्याजोगें दिसत नाही.

क्रियापदांच्या संबंधांत सांगण्याजोगा आणखी एक विशेष म्हणजे ज-कर्मणि होय. प्रचलित मराठी भाषेंत वर्तमानकाळीं धातूंचीं कर्मणि रूपें होत नाहीत व भूतकाळीं सकर्मक धातूंचीं कर्तरि रूपें करतां येत नाहीत. इतर भाषांतल्या सारखी कर्मणि रचना करावयाची झाल्यास सहाय क्रियापदें घेऊन कसा तरी प्रयोग करावा लागतो. 'तो काम करतो' याचें कर्मणि 'त्याच्याकडून काम केलें जातें' असें करावें लागतें. हा भाषेचा लंगडेपणा पूर्वीच्या काळीं नव्हता. तेव्हा ज प्रत्यय लावून धातूंचीं कर्मणि रूपें करण्याची प्रक्रिया सररास चालू होती. सकर्मक धातूंच्या कर्मणीबरोबर अकर्मक धातूंचीं 'भावे' रूपेंहि अर्थांत होत होतीच. 'राम काम करितो' याचें 'रामें काम करिजे' असें सरळ कर्मणि आणि 'राम हसतो' याचें 'रामें हसिजे' असें सरळ भावे होत असे. पंतांच्या कवितेंत या ज-कर्मणि व भावे रूपांचा प्रचार साधारण दृष्टीस पडतो. केकावलीमध्ये अशीं रूपें आहेत; पण फार नाहीत.— दाविजे १९, मिरविजे ६६, नेदिजे ९०.

क्रियापदांच्या बाबतींत केकावलीचे विशेष एवढेच दिसतात.

घातुसाधितें—या सदरांत एकच गोष्ट सांगण्याजोगी. कर्त्रर्थक घातुसाधितें ऐकता, करता, बोलता इ० यांचा प्रयोग सध्या फक्त हो, कर या सहाय क्रियापदांबरोबर होतो, स्वतंत्र रीतीने सहसा होत नाही. 'तो बोलता झाला' 'त्याला बसता करा' असें आपण म्हणतो. पण 'त्या सभेंत ऐकतीं माणसें थोडीं, बोलतीं फार होतीं' असें म्हणत नाही. पण केकावलींत त्यांचा असा स्वतंत्र रीतीने प्रयोग केलेला दिसतो.—ऐकते, बोलते ३, तारिता ११, पुरती १४, आज्ञापिती ८३ इ०.

केकावलीचे व्याकरणविशेष जेवढे उल्लेखनीय वाटले तेवढे वर नमूद केले. व्यासंगी अभ्यासकांना हा विषय आणखी वाढवितां येईल. पण बांधून दिलेली शिदोरी या नात्याने एवढें रगड झालें.

१६. केकावलीचें वृत्त

केकावलीची भाषाशैली ज्याप्रमाणे शुद्ध, प्रौढ, घोटीव, संयमी, म्हणजे एकंदरीने विषयाच्या उदात्ततेला व गंभीर भावनेला साजेशी आहे, तसेंच तिचें वृत्तहि वर्ण्य विषयाला आणि तद्गत भावनेला अनुरूप असें आहे. सतरा अक्षरी चरणाचें पृथ्वी वृत्त हें भक्तिभाव, ईश्वरी लीलेचा दाखला यांनी सहित असा युक्तिवादाचा एक मुद्दा स्वयंपूर्ण रीतीने व्यक्त करण्याइतकें मोठें आहे; पण विचारांचा फाकटपसारा वाटावा इतकें लांबलचक नाही. त्याच्या म्हणण्याच्या चालींत माधुर्य व गांभीर्य हे दोन्ही गुण प्रतीत होतात.

केकावलीसाठी पृथ्वी वृत्त पंतांना कसें सुचलें, याविषयी पांगारकरांनी एक कल्पना व्यक्त केली आहे. पंतांनी आपल्या कृष्णविजयाच्या ५५ ते ७९ या अध्यायांत विविध अक्षरगणवृत्तांची म्ह० श्लोकांची योजना केली आहे. पांगारकरांचें म्हणणें असें की या अध्यायांत ईशस्तवनाच्या प्रसंगी बहुधा हें (पृथ्वी) वृत्त पंतांनी योजिलें आहे. "हे सर्व श्लोक पाहतां माझ्या मते कृष्णविजयांत सदर वृत्त प्रथम सहज म्हणून व पुढे पुढे ईशस्तवनाला अनुरूप म्हणून पंतांनी योजिलें आहे. पुढे कृष्णविजयांतले पृथ्वीछंदांतले ईशस्तवनपर गोड श्लोक वारंवार वाचतां वाचतां

याच वृत्तांत एक स्वतंत्र स्तोत्र रचावें अशी पंतांस इच्छा झाली असावी. म्हणजे केकावलि बीजरूपाने कृष्णविजयांत प्रथम प्रकट झाली!” (मोच. २६७)

कृष्णविजय अध्याय ५५ ते ७९ यांत फक्त दोन ठिकाणी (अध्याय ५६ व ६४) ईशस्तुतीकरितां पृथ्वीवृत्ताचा उपयोग केलेला आहे. ईशस्तुतीशिवाय इतर विषयांकरितां पृथ्वीवृत्ताचा उपयोग अनेकवार केलेला दृष्टीस पडतो; उलट ईशस्तुतीकरितां इतर वृत्तांचा उपयोग केलेलाहि नजरेस येतो. तेव्हा पांगारकरांच्या या कल्पनेसंबंधी निश्चित कांही सांगतां येत नाही. ती केवळ कल्पना आहे, सबळ अनुमान नव्हे, एवढें लक्षांत ठेवलें म्हणजे झालें.

— १७. केकावलि 'स्तोत्र' आहे की नाही ?

शेवटीं एका लहानशा वादाचा उल्लेख करून या प्रस्तावनेचा उपसंहार करूं. हा वाद मथळ्यांत दर्शविलेल्या प्रश्नाविषय होय. रेव्हरेंड विल्सन नामक मिशनरीच्या विधानाचें खंडन करितांना मालाकार चिपळूणकरांनी केकावलीस स्तोत्र हा शब्द यथास्थितपणे लागणारा नाही असें जातां जातां विधान केलें. पांगारकरांनी 'तें बरोबर नाही' असें म्हणून पुढीलप्रमाणे त्याचें खंडन केलें आहे. — “राम, कृष्ण, पांडुरंग, दत्त, शंकर हे सर्व एकच होत असा त्यांचा (पंतांचा) निश्चय झाल्यामुळे केकावलींत जरी एका विशिष्ट देवतेचें वर्णन नाही, तरी रामकृष्णादिकांचा पूर्ण अभेद भावून त्यांनी जगज्जनकाचें हें स्तोत्र गायिलें आहे. केकावलीला स्तोत्र म्हणायला मालाकार कां कचरतात हें समजत नाही. कदाचित मी मागे म्हटल्याप्रमाणे पंत हे केवळ कवि होते ही मालाकारांची समजूत याला कारण झाली असावी.” (मोच. ५०७). या दोन विरुद्ध मतांतून मार्ग काढण्यासाठीच जणू काय, बा. अ. भिडे यांनी “केकावलीस स्तोत्रकाव्य म्हणण्यापेक्षा विशिष्टकाव्य म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल. नारायणाच्या रामकृष्णादि अवतारांतील लीलाविलासांत दिसून येणाऱ्या ईश्वरी विभूतीच्या गुणधर्मावर या विशिष्टकाव्याची उभारणी केली आहे.” (सुक्ते. ७) अशा रीतीने 'विशिष्टकाव्य' हें एक नवेंच नांव सुचविलें आहे.

चिपळूणकर मुळांत म्हणतात काय तें तरी नीट पाहूं. ते म्हणतातः—
 “शेवटील वाक्यांत विल्सन साहेब सांगतात की, ‘केकावली’त मुख्यतः
 कृष्णाचा महिमा वर्णिला आहे...या काव्यांतील मुख्य विषय कृष्ण किंवा
 इतर कोणीहि देव नसून कवीचा स्वोद्धार हाच होय...संसारांतोळ ताप-
 त्रयाने पीडित होत्सात्या मयूराने ‘दयामृतघना’च्या वृष्टीविषयी सोत्कंठ
 होऊन टाहो फोडला...प्रसंगवशात् त्याने मधे मधे वऱ्याच भराऱ्याहि
 मारल्या आहेत. तेव्हा एकंदरीत पाहतां प्रस्तुत काव्यांत कोणत्याही
 देवतेचें विशेष वर्णन आहे असें नाही व त्यास ‘स्तोत्र’ हा शब्दही यथा-
 स्थितपणे लागणारा नाही.” (निबंधमाला, अंक ५६).

चिपळूणकरांच्या या विधानाच्या संदर्भाकडे लक्ष पुरवून त्याचा
 अर्थ नीटपणें पाहिला, तर त्यांत आक्षेप घेण्याजोगें फारच थोडें आढळेल.
 पांगारकरांनी संदर्भाचा रोख लक्षांत घेतला नाही; ‘यथास्थितपणें’ या
 शब्दाकडेहि त्यांचें जावें तसें लक्ष गेलेलें दिसत नाही. स्तोत्र हा शब्द
 केकावलीला यथास्थितपणें, म्ह० पूर्ण समाधानकारक रीतीने, लागू
 पडणार नाही; थोड्याबहुत अंशाने तो लागू पडेलहि, असा चिपळूण-
 करांचा आशय दिसतो. आणि तो बरोबर आहे.

स्तोत्र म्ह० स्तुति, प्रशंसा. Praise, eulogium, a hymn of
 praise—असे त्याचे कोशांत अर्थ आढळतात. महिम्नस्तोत्रादि सुप्रसिद्ध
 स्तोत्रें पाहिलीं तर त्यांत एका देवतेचें—क्वचित् अनेक देवतांचें—स्तवन
 वर्णन हाच मुख्य विषय असलेला आढळतो. प्रार्थना आळवणी बहुधा
 शेवटीं आढळते, किंवा मधून मधून असली तरी ती गौण स्वरूपाची
 असते. केकावलीत याच्या उलट प्रकार आहे. तीत स्वोद्धारार्थ केलेली
 प्रार्थना, आळवणी अथवा धावा हाच मुख्य आहे. आपला हा धावा
 सफल व्हावा म्हणून ईश्वराच्या लीलाकथांचा दाखला पुष्कळ ठिकाणीं
 कवीने दिला आहे, हें खरें; पण हे लीलाकथांचे उल्लेख केवळ दाखल्याच्या
 स्वरूपाचे आहेत. त्यांत परमेश्वराची कोणतीहि लीला पूर्णपणे वर्णिली
 नाही. परमेश्वराचें स्तवन आहे, पण तें मुख्य विषयाच्या अनुपंगानेच आलें
 आहे. कित्येक केका अशा आढळतील की त्यांत परमेश्वराच्या स्तवन-
 वर्णनाचा अंश नसून स्वतःची हीन दीन अवस्था व उद्धाराविषयीची

तळमळ हीच दृष्टीस पडेल. (उदा० के. २, ३, ४, ८, ९, १०, ४४-६० इ० इ०) तात्पर्य, आपण सामान्यतः ज्याला स्तोत्र मानतो, त्यासारखी केकावलीची रचना किंवा तिचें उद्दिष्ट नाही. केकावलि ही प्रार्थना आहे, आळवणी आहे, धावा आहे. (आणि हें सर्व असून उत्कृष्ट काव्य आहे.) त्याला 'विज्ञप्तिकाव्य' असें बोजड व अप्रचलित नांव देण्याचीहि कांही जरूरी आहे असें नाही.

१८. समारोप

आतापर्यंत या काव्याचें निरनिराळ्या रीतींनी आपण अवलोकन केलें. त्यावरून या समालोचनाच्या प्रारंभी "पंतांच्या सर्व वृत्ति आणि त्यांच्या प्रतिभेचे व रचनाचातुरीचे सर्व विशिष्ट गुण यांचा समतोल प्रमाणांत मोठा मनोहर संगम या लहानशा काव्यांत झालेला दिसून येतो" असें जें म्हटलें होतें त्याची यथार्थता वाचकांस पटेल.

या काव्यांत भक्तिभाव आहे, पण तो नास्तिकासही गोड वाटेल अशा रीतीने व्यक्त केला आहे; हृदयाची आर्तता आहे, पण ती कर्कश होईल एथपर्यंत तिची तीव्रता जाऊ दिलेली नाही; कल्पनाविलास आहे, पण त्याला कोठेही भावनेवर कुरघोडी करूं दिलेली नाही; परमेश्वराच्या लीलाकथा आहेत, पण पाह्याळ न करतां मुद्दथापुरताच त्यांचा चटकदार उल्लेख केला आहे; युक्तिवाद आहेत, पण रुक्षता येईपर्यंत कोठेहि तार्किकता ताणलेली नाही; देवाशीं सलगी व लडिवाळपणा आहे, पण कोठेही अतिप्रसंग व पायमल्ली नाही; संस्कृतशब्दप्राचुर्य आहे, पण साधारण सुशिक्षितास झेपेल एवढेंच आहे; दीर्घ समास व अपरिचित शब्द आहेत, पण क्लिष्टता येऊं नये अशा सावधगिरीने अल्प प्रमाणांत घातले आहेत—अशा रीतीने सर्व गुणांचा समतोल प्रमाणांत मनोहर संनिवेश येथे झालेला आहे. सध्याच्या सुशिक्षित समाजांत भक्तीचा भाव पार उतरलेला आहे आणि परमार्थ पाचोळ्याप्रमाणे उडून गेला आहे. अशा स्थितीतहि मराठी काव्यवाङ्मयांत तेजस्वी हिरकणीप्रमाणे चमकून मराठी मनांमध्ये पारमार्थिक विवेकाची कळ थोडी तरी उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य त्या साधुपुरुषांच्या या अखेरच्या वाणींत खास आहे.

संक्षेपांचा खुलासा

[संक्षेपासाठी दिलेलें टिंब कांही ठिकाणीं ० असें पोकळ, तर कांही ठिकाणीं . असें भरीव पडलें आहे. त्यांत फरक नाही असें समजावें. फक्त प्र च्या बाबतींत टिंबाच्या भरीवपोकळपणावरून फरक केला आहे. तो खाली दिसून येईल. एका संक्षेपाचीं एकापेक्षा अधिक स्पष्टीकरणें कांही ठिकाणीं दिलीं आहेत; त्यांपैकी विशिष्ट ठिकाणीं जें जुळेल तें घ्यावें. अशा स्पष्टीकरणांच्या मध्ये अर्धविराम घातले आहेत.]

अ०	अलंकार	त०	तत्पुरुष
अव.	अनेकवचन	तृ०	तृतीय; तृतीया
इ०	इत्यादि	द्वि०	द्वितीय; द्वितीया
उ०	उदाहरण; उदाहरणार्थ	न०	नपुंसक लिंग; नपुंसकलिंगी
उदा०		नपुं०	
उप०	उपपद	प.	महाराष्ट्र कविवर्य मोरो- पंतकृत केकावलि, संपादक, रामदासा- नुदास श्रीधर विष्णु परांजपे, आवृत्ति ४ थी, मुंबई, १९२४.
एव०	एकवचन		
कर्म०	कर्मधारय		
काप्र.	काव्यप्रकाश		
के.	केका; श्लोककेकावलि.		
केच.	केकार्थचर्चा, संपादक, शं. आ. परांडकर, पुणे, १९४०.	पु०	पुरुष
		पं०	पंचमी
केद.	केकादर्श, परशुरामपंत गोडबोले.	पुं०	पुल्लिगी
		प्र.	प्रत्यय
क्रि०	क्रिया; क्रियापद.	प्र०	प्रथम; प्रथमा
क्रिवि०	क्रियाविशेषण	बव०	बहुवचन
गी०	भगवद्गीता	बहु०	बहुव्रीहि
च.	चरण	भा०	श्रीमद्भागवत

मकावि.	मयूरकाव्यविवेचन, ले.	सं०	समास
	श्री. ना. बचहट्टी,	सं०	संस्कृत
	पुणे, शके १८४८.	सप्त०	सप्तमी
मध्य०	मध्यमपदलोपी	सुके०	मोरोपंती सुबोध केका-
मोच०	मोरोपंत चरित्र आणि		वलि, संपादक,
	काव्यविवेचन, ले.		बाळकृष्ण अनंत
	लक्ष्मण रामचंद्र		भिडे, आवृत्ति २ री,
	पांगारकर, मुंबई,		मुंबई, १९३७.
	१९०८.	स्त्री०	स्त्रीलिंगी.
म्ह०	म्हणजे	...	कित्येक अक्षरें अगर
य०	रामनंदन मयूर विरचित		शब्द गाळले आहेत हे
	केकावलि. रा. ब.		दर्शविण्याकरितां वापर-
	दादोबा पांडुरंग यांनी		लेले चिन्ह.
	केलेल्या यशोदा		शब्दाचा संक्षेप दर्श-
	पांडुरंगी या नांवाच्या		विण्याकरितां त्याच्या
	विस्तीर्ण टीकेसहित.		पहिल्या दोन तीन
	आवृत्ति २ री, मुंबई,		अक्षरांनंतर योजिलेले
	१९३१.		चिन्ह.
वर्त०	} वर्तमान; वर्तमान	+, =	इ० चिन्हांचे अर्थ
वर्तमान०			
वि०	विशेषण		सहज कळण्याजोगे
ष०	षष्ठी		आहेत.

ग्रंथांचीं नांवां व त्यांचे संक्षेप यांच्यापुढे जे आकडे आहेत ते पृष्ठांचे आहेत. जसे, य. ७२ म्ह० यशोदा पांडुरंगी, पृष्ठ ७२. काव्य अथवा कविताबद्ध ग्रंथ यांच्या पुढील आकडे हे विभाग, पोटविभाग (असल्यास) व कवितासंख्या यांचे निदर्शक आहेत. जसे, भा. ४.८-१२ म्ह० श्रीमद्भागवत, स्कंध ४, अध्याय ८-१२; के २२ म्ह० श्लोक-केकावलि श्लोक २२ वा.

कविवर्य मोरोपंतकृत श्लोककेकावलि

अनुक्रम

क्र. सं.

क्र. सं.

नं. दि.

23/1/54

—१—

मंगलाचरणाने काव्याला प्रारंभ करावा अशी परंपरा पद्धति आहे. तिला अनुसरून पहिल्या श्लोकांत कवीने ईश्वर-नमस्काररूपी मंगलाचरण केले आहे.

सदाश्रितपदा, सदाशिवमनोविनोदास्पदा,
स्वदासवशमानसा, कलिमलांतका, कामदा,
वदान्यजनसद्गुरो, प्रशमितामितासन्मदा,
गदारिदरनंदकांबुजधरा, नमस्तु सदा!

सज्जनांनी ज्याच्या पावलांचा आधार घेतलेला आहे, शंकराच्या मनाला ज्याच्यामुळे शांतिसमाधान प्राप्त झाले आहे, आपल्या भक्तांच्या अधीन ज्याचे मन आहे, कलियुगांत घडणाऱ्या पापांचा जो नाश करितो आणि जो भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करितो, उदार लोकांचा जो श्रेष्ठ आचार्य [म्हणून शोभतो], अगणित दुष्टांचा गर्व ज्याने पूर्णपणे जिरविला आहे, अशा गदा, चक्र, शंख, नंदक नांवाचा खड्ग आणि कमल यांना धारण करणाऱ्या [विष्णुरूपी परमेश्वरा !] तुला निरंतर नमस्कार असो !

—२—

साधुसज्जनांनी ईश्वराच्या चरणांचा आश्रय केला असेल, प्रत्यक्ष श्रीशंकरांना परमेश्वराच्या नामोच्चाराने आनंद वाटला, आणि परमेश्वर-नेहमी भक्ताधीन असतो, हे सर्व खरे असेल; पण या सर्व गोष्टींचा तुझ्यासारख्या क्षुद्र व पापी माणसाला काय उपयोग ?

के...१

तुझ्यासारख्या अगदी तुच्छ आणि पापांनी बुजबुजलेल्या माणसांना उद्धाराची आशा धरण्याजोगें त्यांत काय आहे ? अशी शंका जर कोणी काढली, तर तिला उत्तर म्हणून कवि म्हणतो—

पदाब्जरज जें तुझें सकलपावनाधार तें;
अघाचलहि तारिले बहु तुवांचि राधारतें;
अजामिळ, अघासुर, ब्रजवधू, बकी, पिंगळा,
अशां गति दिली; उरे न तृण भेटतां इंगळा.

तुझ्या चरणकमलांच्या धुळीचा कण [इतरांना] शुद्ध करणाऱ्या सर्व वस्तूंचें आश्रयस्थान होय; राधेच्या ठायीं रममाण असणाऱ्या अशा तूंच पापांचे पर्वत (म्हणजे महापापी लोक) देखील उद्धरिले आहेस; [याला आधार काय म्हणून विचारशील, तर] अजामिळ, अघनामक दैत्य, गोपी, पूतना आणि पिंगळा अशा (क्षुद्र व पापी) व्यक्तींनाही तूं मुक्ति दिलीस. गवताची विस्तवाशीं गाठ पडली तर तें शिलक राहणार नाही.

—३—

महापाप्यांचा उद्धार ईश्वराच्या चरणरजाने होतो, असें तूं म्हणतोस व आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनाकरितां कांही उदाहरणेंही देतोस; पण तूं सांगतोस हें खरें कशावरून ? तुझें सांगणें खोटें आणि उदाहरणें मनःकल्पित कशावरून नसतील ? अशी शंका कोणी काढल्यास त्यास उत्तर म्हणून कवि म्हणतो—

तुझ्या बहुत शोधिले अघनिधी पदांच्या रजें,
न तें अनृत, वर्णिती बुध जनीं सदाचार जें;
असे सतत ऐकते, सतत बोलते, मीच ते
प्रमाण न म्हणों जरी, उचित माझिया नीचते.

तुझ्या पावलांच्या धुळीने पुष्कळ पापांचे साठे (म्हणजे महापापी लोक) शुद्ध केले, असें सद्वर्तनी शहाणे लोक सामान्य माणसांना जें

सांगतात तें कांही खोटें नाही. [असें] सतत बोलणारे व ऐकणारे जे या प्रकारचे लोक आहेत, त्यांच्यावर मी एकटाच जर विश्वास ठेवणार नाही, तर तें माझ्या नीचपणास साजेंसें होईल.

—४—

अत्यंत पापी माणसांचाही परमेश्वर उद्धार करतो, हें सज्जन ज्ञानी लोकांच्या वचनांचा आधार देऊन कवीने याप्रमाणे सिद्ध केलें. पण त्याचा उपयोग काय ? ' इतर महापापी जर तरून गेले तर तूंच कसा उरलास ? ' ही शंका राहतेच. कवीच्या मनांतही तीच डाचत असल्यामुळे कवि तिचा काकुळतीच्या स्वरांत उल्लेख करितो—

तसाचि उरलों कसा ? पतित मी नसें काय ? कीं
कृपाचि सरली ? असेंहि न घडे जगन्नायकीं;
नसेन दिसलों कसा ? नयन सर्वसाक्षी रवी;
विषाद धरिला म्हणों ! न सुरभी विष क्षीर वी.

[इतर महापापी जनांचा उद्धार झाला असतां] मी [पूर्वीपासून जसा आहे] तसाच कसा राहिलों ? काय मी पातकी नाही ? [हें तर शक्यच नाही.] मग काय तुमच्याजवळचा दयेचा साठा संपुष्टांत आला ? जगताच्या चालकाच्या ठायीं हेंही संभवत नाही. बरें, मी तुम्हांला दिसलों नसेन असें तरी कसें मानावें ? जगतांतील सर्व पदार्थांना पाहणारा जो सूर्य तो तर तुमचा डोळा आहे. बरें [मी दिसलों असूनही] माझी तुम्ही उपेक्षा केली, असें म्हणावें, तर तें तरी कसें संभवतें ? गाय (किंवा कामधेनु) कधी विष देत नाही, तर दूधच देते.

—५—

माझ्याकडे भगवंताचें लक्ष गेलें नसेल, किंवा त्याच्या जवळचा दयेचा साठा आटला असेल, या गोष्टी तर शक्य नाहीत. मग झालें तरी काय ? माझ्या पातकांचा भार फार असल्यामुळे एवढा अवजड बोजा उचलण्यास तर परमेश्वर बिचकत नसेलना ? अशी शंका काढून पंत म्हणतात—

ब्रजावन करावया बसविलें नखाग्रीं धरा;
 सलील तइं मंदराख्यहि नग स्वपृष्ठीं धरा;
 वराहतनु घेउनी उचलिली रदाग्रें धरा;
 सुदुर्धर तुम्हां कसा पतित हा ? न कां उद्धरा ?

गोकुळाचें रक्षण करण्याकरितां तुम्ही आपल्या नखाच्या टोकावर [गोवर्धननामक] डोंगर उचलून धरला. तेव्हा (कूर्मावतारीं) मंदर नांवाचा पर्वत सुद्धा तुम्ही सहजगत्या आपल्या पाठीवर धारण केला. वराहाचें रूप धारण करून तर तुम्ही पृथ्वी आपल्या सुळ्याच्या टोकाने वर काढली. मग तुम्हांला मी जो हा पापांत पडलेला तो वर उचलण्यास अत्यंत कठीण कसा ? [आणि जर कठीण नसेल तर] कां मला उद्धरीत नाही ?

—६—

‘ खरखरमुंडेपणा करून माझ्याच पाशीं तूं कां धरणें धरून बसला आहेस ? दुसरा कुणी तुला त्राता मिळत नाही काय ? माझी नसेल मर्जी तर तुझा एवढा हट्ट कां ? ’ असें कदाचित् श्रीकृष्ण परमात्मा म्हणेल, अशी शंका घेऊन ‘ तुझ्याखेरीज दुसरा मला कोणीच त्राता नाही ’ हें पुढील ५।६ श्लोकांत पंत निरनिराळ्या रीतींनी आळवून सांगतात—

नतावनधृतव्रत ज्वलन तूंचि बाधावनीं;
 पदप्रणतसंकटीं प्रजव तूंचि, वा ! धावनीं;
 दया प्रकट दाखवी कवण सांग त्या वारणीं ?
 सतीव्यसनवारणीं ? जयजयार्थ त्या वा रणीं ?

[संसाराची] पीडा हेंच कोणी अरण्य, त्या अरण्याला, शरण आलेल्याचें रक्षण करण्याचें व्रत ज्याने धारण केलें आहे असा तूंच अग्नीप्रमाणे आहेस. पायांशीं अत्यंत नम्र झालेल्यांच्या (पायां पडणाऱ्यांच्या) संकटांत धावून जाण्याच्या कामीं अतिशय वेगवान असा तूंच आहेस. त्या (पुराणप्रसिद्ध) गजेंद्रावर [संकट आलें असतां], साध्वी

(द्रौपदी) चीं संकटें निवारण करण्यासाठी, किंवा त्या (भारतीय) युद्धा-
मध्ये अर्जुनाला जय मिळवून देण्यासाठी, आपली दया कोणी उघड
करून दाखविली (अनुभवास आणून दिली), हें सांग बरें !

—७—

इतर ऐश्वर्यशाली लोक आपल्या सुखांत मग्न राहून दीनां-
वर दया करण्याचें विसरतात. पण सर्वश्रेष्ठ सुखोपभोगांचा भोक्ता
असूनही तूं भक्तांचा कैवार घेण्यास सदा सज्ज असतोस, हें सुरस
रीतीने वर्णन करून 'तुझा असा स्वभाव असल्यामुळे तूंच माझ्या
साह्यार्थ धावून येशील' असें पंत सूचित करतात—

सुपात्र न रमाहि यद्रतिसुखास दारा परी,
असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी;
प्रियाकुचतटीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी,
तिहीं अमित काढिल्या नृपमखांत पत्रावळी.

लक्ष्मीसारखी पत्नी असून देखील ती ज्याच्या प्रेमास पूर्णपणे योग्य
ठरली नाही, असा (सर्वैश्वर्यसंपन्न) परमेश्वर असूनही तूं मोतद्वाराप्रमाणे
आपल्या भक्तांची सेवा करितोस. ज्या [श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या] हातांनी
आपल्या वल्लभेच्या स्तनभागावर आकृति (वेलबुट्टी) कांही फार वेळां
काढल्या नसतील, त्या हातांनी [युधिष्ठिर] राजाच्या [राजसूय] यज्ञांत
असंख्य पत्रावळी (जेवळेल्या लोकांचीं उष्टीं पानें) काढून टाकल्या.

—८—

इतकी काकळूतवाणी प्रार्थना करीत असतांही परमेश्वर आप-
ल्याला पावत नाही, हें पाहून पंत त्याला नांवे ठेवण्यास प्रवृत्त होतात—

न पावसि म्हणोनि मी म्हणतसें तुला आळशी;
बरी न असदुक्ति हे, रविसखोत्थिता आळशी;
असंख्य जन तर्पिले, क्षुधित एकला जेमनीं
चुकेल, तत्रि त्यास दे; परि वदान्य लाजे मनीं.

ब्रजावन करावया बसविलें नखाग्रीं धरा;
 सलील तडं मंदराख्यहि नग स्वपृष्ठीं धरा;
 वराहतनु घेउनी उचलिली रदाग्रें धरा;
 सुदुर्धर तुम्हां कसा पतित हा ? न कां उद्धरा ?

गोकुळाचें रक्षण करण्याकरितां तुम्ही आपल्या नखाच्या टोकावर [गोवर्धननामक] डोंगर उचलून धरला. तेव्हा (कूर्मावतारीं) मंदर नांवाचा पर्वत सुद्धा तुम्ही सहजगत्या आपल्या पाठीवर धारण केला. वराहाचें रूप धारण करून तर तुम्ही पृथ्वी आपल्या सुळ्याच्या टोकाने वर काढली. मग तुम्हांला मी जो हा पापांत पडलेला तो वर उचलण्यास अत्यंत कठीण कसा ? [आणि जर कठीण नसेल तर] कां मला उद्धरीत नाही ?

—६—

‘ खरखरमुंडेपणा करून माझ्याच पाशीं तूं कां धरणें धरून बसला आहेस ? दुसरा कुणी तुला त्राता मिळत नाही काय ? माझी नसेल मर्जी तर तुझा एवढा हट्ट कां ? ’ असें कदाचित् श्रीकृष्ण परमात्मा म्हणेल, अशी शंका घेऊन ‘ तुझ्याखेरीज दुसरा मला कोणीच त्राता नाही ’ हें पुढील ५।६ श्लोकांत पंत निरनिराळ्या रीतींनी आळवून सांगतात—

नतावनधृतव्रत ज्वलन तूंचि बाधावनीं;
 पदप्रणतसंकटीं प्रजव तूंचि, बा ! धावनीं;
 दया प्रकट दाखवी कवण सांग त्या वारणीं ?
 सतीव्यसनवारणीं ? जयजयार्थ त्या वा रणीं ?

[संसाराची] पीडा हेंच कोणी अरण्य, त्या अरण्याला, शरण आलेल्याचें रक्षण करण्याचें व्रत ज्याने धारण केलें आहे असा तूंच अग्नीप्रमाणे आहेस. पायांशीं अत्यंत नम्र झालेल्यांच्या (पायां पडणाऱ्यांच्या) संकटांत धावून जाण्याच्या कामीं अतिशय वेगवान असा तूंच आहेस. त्या (पुराणप्रसिद्ध) गजेंद्रावर [संकट आलें असतां], साध्वी

(द्रौपदी) चीं संकटें निवारण करण्यासाठी, किंवा त्या (भारतीय) युद्धा-
मध्ये अर्जुनाला जय मिळवून देण्यासाठी, आपली दया कोणी उघड
करून दाखविली (अनुभवास आणून दिली), हें सांग बरें !

—७—

इतर ऐश्वर्यशाली लोक आपल्या सुखांत मग्न राहून दीनां-
वर दया करण्याचें विसरतात. पण सर्वश्रेष्ठ सुखोपभोगांचा भोक्ता
असूनही तूं भक्तांचा कैवार घेण्यास सदा सज्ज असतोस, हें सुरस
रीतीने वर्णन करून ' तुझा असा स्वभाव असल्यामुळे तूंच माझ्या
साहाय्यार्थ धावून वेशील ' असें पंत सूचित करतात—

सुपात्र न रमाहि यद्रतिसुखास दारा परी,
असा प्रभुहि सेवकां भजसि खासदारापरी;
प्रियाकुचतटीं जिहीं न बहुवार पत्रावळी,
तिहीं अमित काढिल्या नृपमखांत पत्रावळी.

लक्ष्मीसारखी पत्नी असून देखील ती ज्याच्या प्रेमास पूर्णपणे योग्य
ठरली नाही, असा (सर्वैश्वर्यसंपन्न) परमेश्वर असूनही तूं मोतद्वाराप्रमाणे
आपल्या भक्तांची सेवा करितोस. ज्या [श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या] हातांनी
आपल्या वल्लभेच्या स्तनभागावर आकृति (वेलबुट्टी) कांही फार वेळां
काढल्या नसतील, त्या हातांनी [युधिष्ठिर] राजाच्या [राजसूय] यज्ञांत
असंख्य पत्रावळी (जेवळेल्या लोकांचीं उष्टीं पानें) काढून टाकल्या.

—८—

इतकी काकळूतवाणी प्रार्थना करीत असतांही परमेश्वर आप-
ल्याला पावत नाही, हें पाहून पंत त्याला नांवे ठेवण्यास प्रवृत्त होतात—

न पावसि म्हणोनि मी म्हणतसें तुला आळशी;
बरी न असदुक्ति हे, रविसखोत्थिता आळशी;
असंख्य जन तर्पिले, क्षुधित एकला जेमनीं
चुकेल, तर्हि त्यास दे; परि वदान्य लाजे मनीं.

तूं मजवर प्रसन्न होत नाहीस म्हणून मी तुला आंळशी म्हणतो. पण हा अपवाद (निंदावचन), सत्राजिताने तुमच्यावर जो खोटा आरोप केला होता, त्याप्रमाणे [एकंदरींत] चांगला नाही. [एखाद्या धर्मात्म्याने] अगणित लोकांना (जेवायला घालून) संतुष्ट केलें असतां, एकच भुकेलेला मनुष्य जर जेवायचा चुकून राहिला, तर तो त्याला जेवण देतो; परंतु तो उदार मनुष्य मनांत मात्र शरमून जातो.

—९—

देवाला अपशब्द बोलून डिवचण्यांतही कांही फायदा नाही, त्याच्याशिवाय आपल्याला सत ना गत. तेव्हा त्याला शक्य तितकें गौरवूनच आपलें काम साधून घ्यावें, अशा वेताने पंत म्हणतात—

‘अगा प्रणतवत्सला’, म्हणति त्या जनां पावलां,
म्हणोन तुमच्याच मी स्मरतसें सदा पावलां;
‘करूं बरि कृपा, हरूं व्यसन, दीन हा तापला’,
असें मनिं धरा; खरा भरंवसा मला आपला.

“अत्यंत नम्र झालेल्याच्या विषयी कनवाळू अशा हे देवा” अशी जे तुला हाक देतात त्या लोकांना तुम्ही प्रसन्न झालां, म्हणून तुमच्याच पावलांचा मी सदोदित आठव करीत असतो. तेव्हा तुम्ही “याच्यावर आपण चांगला अनुग्रह करूं आणि याचें संकट निवारण करूं, कारण हा दुबळा असून संसारतापाने पोळलेला आहे” असें मनांत आणा. मला जर खरोखरी कोणाचा विश्वास वाटत असेल तर तो तुमचाच होय.

—१०—

‘तूच माझे संकट हरण करूं शकशील, तुझाच काय तो मला भरवसा आहे’ असें हा परोपरीने कां म्हणतो आहे, इतर देवतांचा याला प्रतिकूल अनुभव आलेला आहे की काय, अशी अर्थात् भगवान् विष्णु शंका काढतील. अशी कल्पना करून पंत म्हणतात—

मला निरखितां भवचरणकन्यका आपगा

म्हणे, ‘अगइ ! ऐकिलेंहि न कधीं असें पाप !’ गा !

कर श्रवणिं ठेविते, नुघडि नेत्र, घे भीतिला;
न घालिन भिडेस मी, जरिहि कार्यलोभी, तिला.

हे देवा, तुमच्याच पावलांपासून निघालेली नदी (गंगा) मला पाहतांक्षणीं म्हणते, “अग चाई ! असलं पाप मी कधी ऐकलं सुद्धा नाही हो !” [इतकेंच नव्हे तर] ती कानांवर हात ठेवते, डोळे मिटून घेते ! [सारांश] ती घाबरून जाते. म्हणून, माझें काम व्हावें अशी जरी मला फार इच्छा असली, तरी मी तिला गळ घालणार नाही.

—११—

‘गंगा नाही तर नाही, इतर देवदेवता काय थोड्या गेल्या आहेत ? त्यांना तूं कां शरण गेला नाहीस ?’ अशी शंका देव काढतील; तिला उत्तर म्हणून, इतर देवतांचाही मला असाच अनुभव आलेला आहे, हें सुचविण्याच्या उद्देशाने पंत म्हणतात—

सदैव नमितां जरी पद ललाट केले किणें,
नसे इतर तारिता मज भवत्पदाब्जाविणें;
नता करुनि मुक्तही म्हणसि ‘मी बुडालों रिणें,’
अशा तुज न जो भजे मनुज, धिक् तयाचें जिणें !

एकसारखें पायां पडपडून कपाळाला जरी घट्टे पडले, तरी तुमच्या चरणकमलाशिवाय दुसरें कोणीही मला उद्धरण्यास पुढे येत नाही. [तूंच एकटा असा आहेस की] नमस्कार करणाऱ्यांना मोक्ष देऊन आणखी वर ‘मी तुमच्या उपकारांमध्ये बुडालों आहे’ असें म्हणतोस. अशा तुला जो मनुष्य भजणार नाही त्याच्या जिण्याला धिक्कार असो.

—१२—

‘माझ्यावर दया करा’ म्हणून तूं एकसारखा टाहो फोडतो आहेस, पण परमेश्वराने अगोदरच तुला काय कमी दिलें आहे, असें कोणी म्हणेल, तर त्याचें समाधान करण्याकरितां पंत म्हणतात—

पदुत्व सकलेन्द्रियाँ, मनुजता, सुवंशीं जनी,
द्विजत्वहि दिलें भलें, बहु अलभ्य जें कीं जनीं;
यशःश्रवणकीर्तनीं रुचि दिली; तरी हा 'वरा'
म्हणे 'अधिक द्याच कीं,' अखिल याचकीं हावरा.

“निकोप (समर्थ, कार्यक्षम) अशीं सर्व इंद्रियें, मानव योनि, उत्तम वंशांत जन्म आणि या जर्गीं प्राप्त होण्यास फार कठीण असें चांगलें ब्राह्मणत्व देखील याला दिलें. त्यांतही आणखी भगवंताचा महिमा ऐकण्याची आणि वर्णन करण्याची आवड दिली. तरी देखील हा आणखी देणगी द्याच (प्रसाद कराच) असें म्हणतो आहे. तेव्हा हा सर्व याचकां-मध्ये अत्यंत लोभी (हावरा) दिसतो.” [असें कदाचित् तुम्ही म्हणाल.]

—१३—

मी एकसारखा मागत सुटलों आहे म्हणून मला तुम्ही हावरा म्हणाल, असें देवाला उद्देशून कवीने म्हटलें खरें, परंतु हा आपण भलताच आरोप देवावर केला असें वाटून त्याला याबद्दल खेद झाला. तो खेद तर व्यक्त करायचा पण आपला मुद्दा मात्र सोडायचा नाही, अशी खुबीदार कसरत या श्लोकांत पंतांनी केली आहे.—

असें न म्हणसील तूं, वरद वत्सल श्रीकरा !
परंतु मज भासलें, म्हणुनि जोडितों मी करा;
दिलें बहु बरें खरें, परि गमे कृपा व्यंग ती;
अलंकृतिमती सती मनिं झुरे न जों संगती.

इच्छिलेलें देणाऱ्या, प्रेमला, लक्ष्मीपते ! तूं असें म्हणणार नाहीस [हें अगदी खरें.] परंतु मलां असें वाटलें, म्हणून मी तुला हात जोडतो. तूं मला पुष्कळ दिलें आहेस, हें तर खरेंच. परंतु त्या तुझ्या कृपेंत मला उणीव भासते. दागिने अंगावर घालून सजलेली पतिव्रता स्त्री, जोंपर्यंत तिला पतिसमागम मिळत नाही तोंपर्यंत, मनांत झुरत असते.

—१४—

तुला इतक्या उत्तम उत्तम गोष्ठी दिल्या तरी तूं ' गमे कृपा व्द्यंग ती ' असेंच म्हणतो आहेस; तर मग मी दिलेलें सगळें परत देऊन टाक कसा, असें कदाचित् भगवंत म्हणतील, असें मनांत आणून त्यावर पंत युक्तिवाद करितात—

कराल पुरती दया, तरि असो दिलें पावलें,
परंतु हरि ! एकदां त्वरित दाखवा पावलें;
प्रसाद करणें मनीं जरि नसेल, हें आवरा;
जया बहु तयास द्या; मज कशास ? मी हावरा !

जर तुम्ही मजवर पूर्ण (तुमच्या पदाची प्राप्ति होईपर्यंत) कृपा करणार असाल, तर तुम्ही मला यापूर्वी जें दिलें आहे, तें असूं द्या; तें मला पावलें (मी स्वीकारलें). पण, हे हरे ! [त्या गोष्टींनी माझा संतोष झाला असें मात्र समजूं नका] तुम्ही एकवार आपल्या पावलांचें दर्शन मला घडवा. ही कृपा करण्याचें जर तुमच्या मनांत नसेल, तर बाकीच्या देणग्यांचा पसारा आवरा कसे (त्या परत द्या) ! ज्याला हेंच पुष्कळ वाटत असेल त्याला हें द्या. मी बोलून चालून हावरा ठरलोंच आहे, मला कशाला देतां ?

—१५—

दिलेलें दान परत घेणें, हें मोठें पाप आहे. तें करायला परमेश्वराला आपण सांगितलें, काय भलताच त्रागा केला आपण हा ! आता जरा सावरून घेतलें पाहिजे. असें मनांत येऊन पंत म्हणतात—

दिलें, फिरुनि घेतलें, अशि अकीर्ति लोकीं न हो;
सुनिर्मळ तुझीं पदे कधि तरी विलोकीन हो !
निजप्रियजनांकडे तरिहि दे हवाला; जशी
पडेल समजाविशी तशि करोत; कां लाजशी ?

दिलेलें दान परत घेतलें, असा तुमचा दुर्लौकिक जगांत न होवो (होण्याचा प्रसंग न येवो). देवा ! तुमचीं पूर्ण निष्कलंक अशीं पावलें

मी केव्हा तरी डोळे भरून पाहीनच ! (किंवा, पाहीन काय ?) [तुला माझ्या भानगडीत पडावयास नको असेल तर] तूं आपल्या प्रिय भक्तांकडे माझे प्रकरण सोपवून दे कसे ! त्यांच्याने जशी होईल तशी ते माझी समजूत घालोत. त्यांत तुला लाजण्याचें काय कारण आहे ?

—१६—

कितीही मनाला आवरण्याचा प्रयत्न केला तरी, वैतागाच्या भरांत आपण पुन्हा घसरलों व ईश्वराची लाज काढलीच ! असें मनांत येऊन पंत स्वतःचा अधिक्षेप करितात—

अहा ! निपट धृष्ट मी प्रभुवरासि कां लाजशी
म्हणें; तुज नसो तशी विकृति, भाविकाला जशी;
परंतु अपराध हा गुरु म्हणोनि शिक्षा करीं;
असेचि धरिली नयच्युतदमार्थ दीक्षा करीं.

अरेरे ! मी निखालस उद्धट; सर्वश्रेष्ठ प्रभूला 'कां लाजशी' असें म्हणतो ! भावनाशील माणसांचें मन जसे विकारवश होतें तसें तुझे नसणारच. परंतु [तुला जरी राग आला नाही तरी] माझ्या हातून हा मोठा अपराध घडला, म्हणून मला तूं शासन कर. नीतीपासून भ्रष्ट झालेल्यांना ताळ्यावर आणण्याचें व्रत तूं धारण केलें आहेसच.

—१७—

“प्रथम मला वाटेल तसें टाकून बोलतोस आणि मग स्वतःच 'केवढा मी हा अपराध केला !' असें म्हणून छाती पिटून घेतोस. हा काय तुझा विलक्षण प्रकार आहे ?” असें यावर सहजच भगवंत म्हणतील, अशी कल्पना करून पंत प्रथम आपल्या अपराधांचा सरसगट कबुलीजबाब देऊन टाकतात; आणि त्याचाच उपयोग करून लगेच परमेश्वरावर आपली कोटि लागू करतात.—

सदैव अपराध हे रचितसें असे कोटि गा !

स्वयेहि कथितों, नसे तिळहि लाज, मी-कोटिगा;

अजांडशतकोटि ज्या उदरिं सर्वदा नांश्वा

न त्यांत अवकाश यां ? स्थळ दिलें तदा कां दवा ?

अहो ! अशा प्रकारचे कोट्यवधि अपराध मी नित्य करीत असतो; आणि स्वतःच ते सांगत सुटतो. यांत मला मुळी सुद्धा शरम वाटत नाही—असा मी निर्लज्ज [बनलों आहे.] [पण हे देवा !] ज्या आपल्या पोटामध्ये तुम्ही शंभर कोटि ब्रह्मांडें आरामशीर रीतीने वागवितां; त्यांत काय यांना (माझ्या अपराधांना) जागा नाही ? [जागा नाही, म्हणावें तर] त्या वेळीं (बालपणीं गोकुळामध्ये) वणव्याला कशी जागा दिलीत बरें ?

—१८—

देवाने आपले अपराध पोटांत घातले नाहीत, याबद्दल या खेपेस कवि ईश्वराला मात्र दोष देत सुटलों नाही. त्यांत आपलाच कांही तरी दोष असेल हें तो मान्य करतो; पण त्यांतूनही आपले अपराध नाहीसे करण्याची युक्ति परमेश्वराला सुचवितोच. — शास्त्री

तुझ्या जिरविले बहु प्रणतमतु पोटें, पण
त्यजी मदपराध, हें मजकडेचि खोटेंपण;
दवाग्नि जठरीं अतिक्षुधित, त्यास हें अन्न द्या;
वितृष्ण करिती श्रितां तुमचिया दयासन्नद्या.

तुझ्या पोटाने पुष्कळ शरणागतांचे अपराध आपल्यांत रिचवून टाकले आहेत; असें असून देखील तें माझ्या अपराधांचा स्वीकार करीत नाही, याबद्दलचा दोष माझ्याकडेच असला पाहिजे [माझे अपराधच तसे फार भयंकर असतील]. [तरी देखील मी एक तोड सुचवितों.] तुमच्या पोटामधली वणव्याची आग अत्यंत भुकेलेली (वखवखलेली) आहे, तिच्या भक्ष्यस्थानीं हे माझे अपराध घाला. तुमची दया याच कोणी उत्कृष्ट नद्या त्यांच्या आश्रयाला जाणाऱ्यांना तृप्त करून सोडतात.

आपलीं पापें नाहीशीं करून आपल्याला सद्वृत्ति देण्याविषयी परोपरीने-विनवणी करीत असतां ईश्वर कांहीच तिकडे लक्ष देत नाही, याबद्दल कवि आश्चर्य प्रकट करीत होत्साता म्हणतो—

न होय कवणाहि, तें तुमचियाचि लीलालसें
पदें चरित दाविजे त्रिजगदब्जकीलालसें;
मदुद्धरण मात्र कां जड तुम्हां दिसे ? वारिती
स्वकव्यसन मर्त्यही, न करितीच सेवा रिती.

इतर कोणाच्याही कडून जें होत नाही असें, या ब्रह्मांडरूपी कमळाला पाण्याप्रमाणे आधारभूत असणारें चरित्र तुमचे चरण सहज-गत्या (फार थोड्या प्रयासांनी) करून दाखवितात. [असें असतां] माझा उद्धार करणें हेंच तेवढें तुम्हांला अवघड कां वाटतें बरें ? सामान्य माणसें देखील आपल्या (आश्रित आप्तादिक) लोकांचें संकट हरण करितात; त्यांनी केलेली चाकरी व्यर्थ जाऊं देत नाहीत.

जरी तूं माझी आजवर उपेक्षा केली असलीस, तरी अखेर तूंच माझ्यावर दया करशील, हा भाव कवि व्यक्त करितो—

दयाब्द वळशील तूं, तरि न चातकां सेवकां
उण किमपि; भाविकां उवगशील तूं देव कां
अनन्यगतिकां जनां निरखितांचि सोपद्रवा
तुझेचि, करुणार्णवा ! मन धरी उमोप द्रवा.

तूं दयेचा मेघ जर ओथंबून घेशील तर तुझी चातकाप्रमाणे वाट पाहणारे जे तुझे भक्त त्यांना कांही कमी पडणार नाही (ते पूर्ण तृप्त होतील). तुला भजणाऱ्यांचा तूं देव कां कंटाळा करशील ? हे

दयेच्या सागरा परमेश्वरा ! ज्यांना कोणताही [तुझ्याशिवाय] आधार उरलेला नाही असे जे पीडलेले लोक त्यांना पाहतांक्षणीं तुझ्याच मनाला खूपसा पाझर फुटतो (तुझेच मन अगदी विरघळून जाते).

—२१—

पीडिलेल्या जनांना पाहून तुझे मन द्रवते असे वर्णन केल्यानंतर, मी स्वतः कसा अत्यंत पीडिला गेलों आहे, हे कवीने वर्णन करणें ओघानेच येतें. म्हणून कवि आपल्याला होत असलेल्या आत्यंतिक पीडेचें वर्णन करितो—

कळी करि सुनिर्मळीं परम उग्र दावा नळीं,
तयांत अविशुद्ध मी, शलभ जेंवि दावानळीं;
व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वर्नीं उभे काकसे
स्मरादि रिपु मन्मनीं; अहि न काळ भेका कसे ?

कळीने (कलियुगाच्या देवतेने) फार पवित्र असा जो नळराजा त्याच्याशीं अत्यंत निकराचा विरोध केला (त्याचा अति भयंकर छळ केला); त्या मानाने मी तर काय, अगदी मलिन, वणव्याच्या आगीमध्ये ज्याप्रमाणे एखादा टोळ [सापडावा तशी माझी अवस्था आहे !] जखमांनी त्रस्त झालेल्या पशूच्या मस्तकावर रानांत जसे कावळे [टोंच मारण्यासाठी] उभे असतात, त्याप्रमाणे काम आदिकरून सहा शत्रु माझ्या मनांत [दवा धरून बसलेले] आहेत. वेडकाला साप जसे काळाप्रमाणे, [त्याचप्रमाणे ते षड्रिपु मला आहेत].

—२२—

असा संसारतापाने त्रस्त झालेला मी तुमच्याच आधाराने यांतून पार पडण्याची आशा बाळगून आहे, हे कवि एका समर्पक व चमत्कृतिजनक दृष्टांताच्या साहाय्याने वर्णन करितो.—

तरेन तुमच्या बळें भवमहानदी नाविका !

तुम्हीच मग आतरास्तव मला सुदीना विका;

असे विदित वासही मज सदाश्रमींचा; करा

दया, गुण पहा; सवे मज सदा श्रमीं चाकरा.

हे नौतरणचतुरा ! (नावाड्या !) तुमच्या आघाराने मी संसार-
रूपी प्रचंड नदीतून तरून पलीकडे जाईन. [नावेंतून नेल्याबद्दल भाडें
तुम्ही मागाल तर मी हा असा अगदी अनाथ तुम्हांला भाडें काय देणार ?]
भाडें वसूल करण्यासाठी तुम्हीच अगदी गरीब अशा मला [साधुजनांना]
विका. साधूंच्या आश्रमांत राहणें मला माहीत आहे; तेव्हा तुम्ही मजवर
दया करा आणि माझ्या अंगी कोणते गुण आहेत हें तर पहा ! मला
चाकराला सतत श्रम करण्याची सवय असणारच !

—२३—

पंतांच्या मनांत विचारतरंग येतात, ' मला साधुजनांना
विका, असें आपण म्हटलें खरें, पण एवढा तरी आडवळणाचा
मार्ग कशाला ? साक्षात् भगवंतांनीच मला आपल्या पदरीं ठेवून
घेतलें तर ?—पण खुद्द परमेश्वराच्या घरीं नोकराचाकरांना काय
तोटा ?—असतील ईश्वराघरीं पुष्कळ चाकर, म्हणून काय झालें ?
आणखी एखादा माणूस ते पदरीं ठेवून घेणार नाहीत. काय ?—
आपण विनवणी तर करून पाहावी.' या विचारतरंगांतून श्लोक
प्रकट होतो—

धना परिजना घरीं तुमच्या उणें कायसें ?

न लाभ मणिहेमभूपतिस जोडिल्या आयसें;

परि प्रभुहि संग्रहीं सकल वस्तुंला ठेविती,

गुणा न म्हणतां उणा, अधिक आदरें सेविती.

देवा, तुमच्या घरीं संपत्तीला आणि नोकराचाकरांना काय कमी ?
रत्नें, सुवर्ण आणि पृथ्वी यांचा जो स्वामी आहे, अशाला (राजाला)
लोखंडाचा तुकडा मिळाल्याने कांही लाभ (फायदा) नाही [तशीच तुम्ही
गोष्ट आहे.] परंतु समर्थ व्यक्ति सुद्धा सर्व (लहान मोठ्या) वस्तूंचा संग्रह

करतात. [एखाद्या वस्तूंत] गुण कमी आहे असें न म्हणतां उलट अधिकच आस्थेने तिचा उपयोग करितात.

—२४—

तेव्हा मी कितीही क्षुद्र असलों तरी मला तुम्ही पदरांत घेतलें पाहिजे हें तर झालेंच. परंतु मी असाच क्षुद्र व दीन सदाचा राहीन काय ? माझे हें दीनपण तुम्ही सहज नाहीसें करूं शकाल असें कवि प्रतिपादितो—

दिसें, म्हणुनि शाश्वतप्रकृतिरंक मी काय ? हो !
प्रसन्न तुमचे बरें मजवरी प्रभो ! पाय हो.
क्षण त्यजुनि इंदिराबृहदुरोजसंगा , धरा
शिरीं पद , मिळो सखा सम सुशील गंगाधरा .

मी जरी तसा (दरिद्री, करंटा) दिसत असलों, तरी मी निरंतरचा आणि स्वभावतःच असा दरिद्री आहे काय ? हे प्रभो ! तुमच्या पायांचा मजवर एकदा अनुग्रह होऊं द्या बरें ! [मग काय चमत्कार होतो तो पहा !] एक पळभर लक्ष्मीच्या पुष्ट स्तनांशीं असलेला संपर्क सोडून तुम्ही आपले पाय माझ्या मस्तकावर ठेवा. [आणि] गंगा [शिरावर] धारण करणाऱ्याला (महादेवाला) स्वतःसारखा सज्जन मित्र [म्हणजे मी] मिळूं द्या.

—२५—

आतापर्यंत मी परोपरीने तुमची स्तुति व प्रार्थना केली खरी; पण कुणास ठाऊक, ती तुम्हांला योग्य वाटली, रुचली की नाही ! तुम्ही कदाचित् मनांत म्हणत असाल—

‘ प्रभुस्तुति न ठाऊकी, परि तिच्या महाकामुका
मला कृपण मारितो बहु सकाम हाका मुका, ’
म्हणा मनिं असें; कसें प्रथम नीट ये लेंकरा ?
हळू हळू पटु स्वयें सुपथिं लावियेलें करा.

“स्वामीची स्तुति कशी करावी हें तर याला कळत नाही; असें असून देखील स्तुतीची अत्यंत लालसा असलेल्या मला, हा क्षुद्र परंतु अति हव्यासी असा मनुष्य, घड बोलतां येत नसूनही, हाका मारीत सुटला आहे.” असें तुम्ही मनांत म्हणत असाल. तर तुम्ही असा विचार करा, की मुलाला पहिल्यांदाच (कोणतेंही काम, बोलणें) कसें नीट येईल वरें ? [लेकरासारख्या असलेल्या मला] तुम्ही स्वतः आस्ते आस्ते चांगल्या मार्गाला लावून चतुर (प्रवीण) करून सोडा.

—२६—

‘मला स्तुति नीट करतां येत नसेल तर तुम्हीच मला शिकवा’ असें म्हणून पंतांनी देवाच्या गळ्यांत घोंगडें तर घातलेंच ? पण याही पुढे जाऊन ‘मी जरी वेडीवाकडी स्तुति केली तरी ती स्वीकारून तुम्ही तिचें कौतुक केलें पाहिजे,’ असें दर्शवीत होत्साते पंत म्हणतात—

जनीं तरि असें असे, शिशुहि जे सुखें वर्ण वी,
पिता पिउनि ते भुले, मधुरता सुखें वर्णवी;
मना जरि नये, गुरुक्तहि म्हणे कटु प्रायशा;
दयानिधि ! तुम्हांपुढें जनकथा अशा कायशा ?

लोकांत रीत तर अशी आहे, की लहान मूल तोंडाने जीं अक्षरें उच्चारतें तीं ऐकून बाप आनंदित होतो. [त्या बोंबड्या बोलांची] गोडी मोठ्या उल्लासाने इतरांना वर्णावयास लावतो. [याच्या उलट मुलगा मात्र] प्रत्यक्ष बापाचें बोलणें जर त्याच्या मनास आलें नाही तर तें कडू आहे असेंच बहुधा म्हणतो. हे करुणासागरा ! सामान्य जनांच्या असल्या गोष्टी तुमच्यापुढे कशास सांगाव्या ?

—२७—

मला तुमची स्तुति नीट नसेल करतां येत; पण मोठ्या-मोठ्यांना तरी तुमची स्तुति यथासांग करतां येते काय ? आणि त्यांना देखील नीट जमत नसेल तर मग ?—

अतर्क्य महिमा तुझा, गुणहि फार, बा ! हे; विधी
श्रुतिज्ञहि म्हणे सदा, 'स्तविल आमुची केंवि धी ?'
तरी जन यथामति स्तवुनि जाहले सन्मती;
स्तवार्थ तुझिया तुझ्यासम कवी कधीं जन्मती !

हे देवा ! तुझा मोठेपणा तर्काला (बुद्धीला) अगम्य आणि हे तुझे
गुण देखील अपरंपार आहेत. वेदांचा ज्ञाता ब्रह्मदेव देखील नेहमी
म्हणतो, "आमची बुद्धि परमेश्वराचें गुणगान कसें करूं शकेल ?"
असें जरी आंहे तरी देखील सामान्य लोक आपल्या बुद्धीनुसार तुझी स्तुति
करून साधुवृत्तीचे बनले. तुझी [यथार्थ, यथासांग] स्तुति करण्यासाठी
तुझ्यासारखेच श्रेष्ठ ज्ञाते पुरुष हवेत—तसे कधी तरी जन्मास येतील
काय ? [अर्थात् नाही.]

—२८—

सामान्य जन देखील आपल्याला जमेल तशी स्तुति करून
उन्नतीच्या मार्गाला लागले, असें कसें होईल ? मी परमेश्वर सर्वांत
श्रेष्ठ; मला जें कांही उत्तमोत्तम असेल तेंच पसंत पडणार,
सामान्य लोकांची वेडीवाकडी स्तुति मला कशी पसंत पडेल ?
अशी यावर देव अडवणूक करतील असें कल्पून पंत त्यावर
प्रत्युत्तर करतात.—

निजस्तुति तुम्हां रुचे; स्तविति त्यां वरें तर्पितां;
नमस्कृतिपरां वरें स्वधन सर्वही अर्पितां;
स्वभाव तुमचा असा विदित जाहला याचकां;
करूं स्तव जसा तसा; फळ नव्हे जना याच कां ?

तुम्हांला आपली स्तुति केलेली आवडते; जे स्तुति करतात त्यांना
तुम्ही इच्छिलेल्या गोष्टी देऊन संतुष्ट करतां; जे लोक तुम्हांला सतत
नमस्कार करतात त्यांना आपलें सगळें धन (म्हणजे चारी मुक्ति, किंवा

परमात्मपद) सुलभ रीतीने देतां. असा तुमचा स्वभाव (प्रकृतिधर्म) आहे हे मागणाऱ्यांना माहित झाले आहे. [म्हणून आम्ही याचकमंडळी] आम्हांला जशी येईल तशी तुमची स्तुति करित असतो. [इतरांना तिचे फळ मिळते, आणि] मला मात्र तिचे फळ कां बरे मिळू नये ?

—२९—

आतापर्यंत केलेल्या स्तुतीकडे कदाचित तुमचे लक्ष गेले नसेल, तर पुन्हा एकवार अगदी ठळक रीतीने करितो, ऐका, अशा भावार्थाने पंत म्हणतात.—

‘तुम्ही परम चांगले बहु समर्थ दाते; असें सुदीन जन मी; तुम्हां शरण आजि आलों;’ असें पुन्हाहि कथितो, बरे श्रवण हे करा यास्तव; समक्ष किति आपुला सकललोकराया ! स्तव ?

“तुम्ही अतिशय चांगले, अत्यंत शक्तिमान व उदार आहां; मी अगदी बापुडवाणा (क्षुद्र) मनुष्य तुम्हांला आज शरण आलों आहे.” [हे स्तवन व निवेदन पूर्वी अनेकवार केलेच आहे, तथापि] पुन्हा एकवार मी हे सर्व निवेदन करतो आहे, यास्तव तुम्ही हे चांगले लक्षपूर्वक ऐकून घ्या. हे ब्रह्मांडनायका ! आपल्या तोंडावर आम्ही आपली स्तुति करायची तरी किति ?

—३०—

कां ? स्तुति करायला रे कां मागे घेतोस ? स्तुतीला काय पैसे थोडेच पडतात ? असें यावर स्वाभाविकच कोणीही विचारील, ही कल्पना करून पंत म्हणतात.—

किति श्रवण झांकितो प्रभुहि, काय ते पोळती !
पुसाल जरि कोण ते, पदरजीं तुझ्या लोळती.
बरे तुजचि सोसवे स्तवन; कृत्तिवासा गरा
न पी तरि कसें घडे ? हितकरा दयासागरा !

किती तरी लोक, स्वतः समर्थ असूनही, [स्वतःची स्तुति ऐकून] आपले कान झाकून घेतात. जणू काय ते भाजून निघताहेत ! ही मंडळी कोण, म्हणून जर विचारांल, तर, ही मंडळी तीच की जी तुझ्या पायांच्या धुळीमध्ये लोळण घेतात (तुझी भक्ति करितात). [अशी ही संतांना देखील दुःसह वाटणारी] स्तुति तुला तेवढी सोसते, तेव्हा घन्य तुझी ! [आणि खरे पाहिले असतां हे योग्यच आहे, कारण] हे मंगलदायका, करुणानिधे ! शंकर जर विष पिऊन टाकणार नाहीत, तर होईल तरी कसे ?

—३१—

स्तवनाला वर विषाचा दृष्टांत दिला तो योग्य नाही असे कोणी म्हणेल, यास्तव तो विशद करून सांगतात.—

गमो मधुर हे विष स्तवन, सेवितां माजवी,
करी मलिन सद्यशोमुख, हलाहला लाजवी;
हरापरिस तूं बरा, प्रभुवरा ! सदा जो पिशी
असा रस, समर्पि त्या अमृत आपुले ओपिशी.

स्तुति कोणास गोड वाटो, वस्तुतः तें विष आहे. कसें तें पहा—तें (स्तवन, पक्षीं विष) घेतलें असतां माज येतो (गर्व चढतो, पक्षीं शरीर बेफाम होतें) सत्कीर्तीला [स्तुतीच्या सेवनाने] कलंक लागतो, पक्षीं [विषसेवनाने] तोंड काळें ठिककर पडतें. एवंच स्तवनाचे गुण हालाहल नांवाच्या भयंकर विषाला लाजवितील असे आहेत. तेव्हा हे परमेश्वरा, शंकरापेक्षा देखील तुझी कोटि वरची आहे. [शंकर एकदाच हालाहल प्याले; हालाहलापेक्षा जालीम] असें हे स्तवनरूपी पेय तूं सदा पीत असतोस; [आणि पुन्हा असा पदार्थ] जो अर्पण करितो, त्याला तूं आपलें अमृत (देवांचें पेय किंवा मोक्ष) देतोस !

—३२—

अशी ही स्तुति देवाच्याच मालकीची असल्यामुळे सज्जन लोक तिचा स्वीकार करीत नाहीत, हा आशय पंत अधिक विस्ताराने वर्णन करितात.—

कवीश्वरमनःपयोनिधिसुतास्तुतीच्या पते !
 भले न वरिती स्तुतिप्रति; न जोडिती पाप ते;
 गळां पडति ज्यांचिया तवगुणैकदेशभ्रमे,
 तिहीं तुजचि दावितां, भजति वा ! तुला संभ्रमे.

कविश्रेष्ठांचें मन हाच कोणी क्षीरसमुद्र, त्यांतून उद्भवलेली स्तुति हीच कोणी लक्ष्मीदेवी तिचे स्वामी हे परमेश्वरा ! सज्जन लोक स्तुतीचा स्वीकार करीत नाहीत; कारण हें पाप ते पदरांत घेऊं इच्छीत नाहीत. तुझ्या गुणांपैकी कांही गुणांचें वास्तव्य दिसून आल्यामुळे चुकीची समजूत होऊन ती ज्यांच्या (ज्या भगवद्भक्तांच्या) गळ्यांत पडते, त्यांनी तुझा निर्देश केला म्हणजे ती स्तुति मोठ्या गडबडीने तुझा आश्रय करते.

—३३—

मोठमोठ्या कवींनी केलेली स्तुति याप्रमाणे तुझ्याचकडे धाव घेते; तेव्हा मी केलेली कवितारूप स्तुति तरी दुसरे काय करणार ? तीहि तुझाच आश्रय करण्यास उत्सुक आहे, तेव्हा तू तिचा स्वीकार कर, असें पंत आर्जवून सांगतात.—

म्हणोनि कवितासुता तुज समर्पितों साजरी;
 नसे बहुतशी गुणी कनकपीतवासा ! जरी,
 तरी न इतरा वरी; हरि ! करीं इला किंकरी;
 मयूरहि निजात्मजाग्रहविमुक्त, जैसा करी.

वर दर्शविलेल्या कारणास्तव (जो प्रकार मोठमोठ्या कवींच्या कवितेचा तोच माझ्याही कवितेचा, असणार हें जाणून) माझी कवितारूपी नीटनेटकी कन्यका मी तुला देतो. सोन्याप्रमाणे पिवळ्या रंगाचें वस्त्र नेसणाऱ्या परमेश्वरा, या माझ्या कविताकन्यकेच्या अंगीं जरी फार मोठे गुण नसले तरी ती दुसऱ्या कोणाला पसंत करीत नाही [तेव्हा तुलाच हिचा स्वीकार करणें प्राप्त आहे]; हे हरि, [पत्नीपद द्यायचें नसेल तर] हिला तुम्ही आपली दासी करा [आणि] ज्याप्रमाणे गर्जेद्राला

[नक्रापासून सोडविलेंत] त्याप्रमाणे मला स्वतःच्या कन्यकारूपी उपाधी-पासून पूर्णपणें मोकळें करा (पक्षीं, या माझ्या कन्यकेने तुमच्याकडेच जायचा जो हट्ट घेतला आहे त्यांतून माझी सुटका करा.)

—३४—

एखादी मुलगी सांगून आली, तर तिचें कुलशील, आईबाप कसे आहेत, हें पाहावेंच लागतें; या लौकिक प्रघातानुसार माझ्याकडे पाहून माझ्या अपराधांस्तव माझी कविताकन्यका भगवंत कदाचित् स्वीकारणार नाहीत, अशी शंका उपस्थित करून, कवि त्यावर आपली कोटि लढवितात.—

स्मरोनि कृतमंतुला, न कवितावधूस्वीकृती
कराल, तरि आयका प्रभु ! खराच मी दुष्कृती.
नमस्कृतिपुरःसर स्वकृति अर्पितों आजि, ती
दिली रविसखें तुम्हां जशि नमोनि सात्राजिती.

माझ्या अपराधांकडे लक्ष देऊन जर आपण माझ्या कविताकन्येचा अंगीकार करणार नसाल, तर, हे स्वामी, ऐका, मी पापकर्मा आहे हें अगदी खरें ! [पण असें असूनही] मी माझी कृति (मी रचलेली कविता) नमस्कारपूर्वक तुम्हांला अर्पण करतो; [हें कसे म्हणाल, तर] ज्याप्रमाणे सूर्याचा मित्र सत्राजित याने तुमच्यापुढे नम्र होऊन तुम्हांला आपली कन्या (सत्यभामा) अर्पण केली, त्याप्रमाणे.

—३५—

आईबाप वाईट असले, तरी कित्येक वेळां कन्या चांगली सुलक्षणी असते; 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि' असें स्मृतींत म्हटलेंच आहे; तदनुसार मी सत्यभामेचा अंगीकार केला असें कृष्ण भगवान म्हणेल, तर त्याला निरुत्तर करणारा दुसरा दाखला पंत देतात.—

‘पिता खळ, परंतु ती गुणवती सती चांगली,
म्हणोनि मज आपुल्या, भजनिं लावणें लागली;’

म्हणाल, तरि तत्सुता कशि ? तुम्हांसर्वे भांडगा
अहर्निशिंहि भांडला त्रिणव रात्र जो दांडगा.

‘बाप जरी दुष्ट असला, तरी ती (सत्राजिताची मुलगी सत्यभामा)
सुंदर, सद्गुणी व साध्वी होती म्हणून तिचा अंगीकार करणें मला भागच
पडलें’ असें जर तुम्ही म्हणाल, तर जो भांडखोर दांडगा तुमच्याबरोबर
सत्तावीस रात्री एकसारखा रात्रंदिवस युद्ध खेळला, त्याची (जांबवनाची)
कन्या जांबवती कशी बरें [तुम्ही स्वीकारलीत] ?

—३६—

जांबवती मुळांत कितीही कुरूप असली तरी पत्नी म्हणून
स्वीकार करतांना परमेश्वराने तिला सजवून सुंदर केली
असणारच, तेव्हा तिचा दृष्टान्त काय उपयोगी ?—असें जर कोणी
म्हटलें, तर त्याचें समाधान करण्याकरितां आणखी तिसरा दृष्टान्त
आपल्या जवळच्या कथाभांडारांतून काढून पंत पुढे मांडतात.—

तिलाहि बरवी म्हणा, उचित होय; तोषाकरें
असेल सजली यथारुचि तयीं स्वयोषा करें,
जशी पदरजे शिला; परि असे न हे शापिलीं
धवे, हरिमनोहराकृति सती अर्धे व्यापिली.

त्या जांबवतीला देव्हील तुम्ही सुंदर म्हणत असाल तर तें योग्य
आहे [हें मी मान्य करीन]; कारण आनंदाचें निधान अशा तुमच्या
हाताने पाणिग्रहणसमयीं तिला तुमच्या आवडीनुसार (तुम्हांला पसंत
पडेल अशा रीतीने) नटविलें असेल (तिचें रूप चांगलें बनविलें असेल).
[निवळ स्पर्शाने वाइटाला तुम्ही चांगलें बनवूं शकतां] याला दृष्टांत
तुम्ही आपल्या पायाच्या धुळीने शिळला सुंदर स्त्री (अहल्या) बनविलें
[हा देतां येईल]. तथापि [त्या शिळा होऊन पडलेल्या अहल्येपेक्षा
माझी कविताकन्यका किती तरी श्रेष्ठ आहे;] तिला तिच्या पतीने शाप
दिला होता, [कारण] ती पतिव्रता असली तरी तिच्या रूपाने इंद्राला

मोह पाडल्यामुळे [परपुरुषसंगरूपी] पापाने ती भरलेली होती; ही (माझी कविताकृति) चांगली (सती), श्रीकृष्ण भगवानाला जिची रचना मनोहर वाटेल अशी असूनही अहल्येसारखी शापिलेली व पापाने व्यापिलेली नाही.

—३७—

निराळ्या प्रकारचा आणखी एक दृष्टान्त देत होत्याता कवि म्हणतो.—

भलें स्मरण जाहलें समयिं; कंसदासी करें
कशी उजरली समुज्ज्वल दयासुधासीकरें ?
तुम्हां स्वरिपुची तशी बटिक आवडे; मत्कृती
नको, न सजवे, असा बहुत काय मी दुष्कृती ?

अगदी वेळेवर फार चांगली आठवण झाली; करुणामृताचा शिडकाव करणाऱ्या आपल्या हाताने तुम्ही कंसाची दासी अत्यंत तेजःपुंज होईल अशा रीतीने कशी नीट केलीत वरें ? तुम्हांला तशी (वेडीविद्री, अनेक ठिक्राणीं वाकलेली) आपल्या शत्रूची बटिक आवडते, पण माझी कृति (कवितारचना) [मात्र] नको, तिला सुधारून (सुशोभित करून) घेण्याची तुमची इच्छा नाही; [इतका टाकाऊ ठरावा] असा मी फार भयंकर पापी आहे काय ?

—३८—

वाइटाला चांगलें बनविण्याचें सामर्थ्य तर तुझ्या अंगी आहेच; पण भक्ताने अर्पण केलेल्या वस्तूच्या संबंधांत चांगलें वाईट हा भावच तूं ठेवीत नाहीस. तेव्हा माझी कृति कशीहि असली तरी तूं पतकरावीस, असा कवि युक्तिवाद करतो.—

जशी पृथुकतंदुलप्रसृति आपकामा तशी
रुचो कृति; सभाग्य तूं सुनय आप कां मातशी ?

कण्या विदुरमंदिरीं म्हणति साधु आस्वादिल्या;
खरें जरि, कशा तुज प्रभुसि आपुल्या स्वा दिल्या ?

ज्याच्या सर्व इच्छा तृप्त झालेल्या आहेत, अशा तुला पसाभर पोह्यांचे दाणे जसे [आवडले] त्याप्रमाणे माझी कवितारचना तुला आवडो; तूं ऐश्वर्यसंपन्न आहेस [तथापि] सदाचारसंपन्न (विनीत) आणि [भक्तांचा] हितकर्ता आहेस, तेव्हा तूं [माझी कृति अन्वहेण्याचा] चढेलपणा कसा करशील बरें? [अर्थात् करणार नाहीस.] असें सांगतात की विदुराच्या घरीं तुम्ही कण्या [देखील] मिटक्या मारीत खाल्ल्यात. हें जर खरें असेल, तर [त्या महाज्ञानी पुरुषाने] आपलें सर्वस्व अशा तुला ईश्वराला [त्या कण्या] कशा दिल्या बरें!

—३९—

याच्याही पेक्षा खराब वस्तु दिल्याचें आणखी एक उदाहरण कवि दाखल करतो.—

जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं रदीं चाविलीं,
सुवासहि कळावया प्रथम नासिकीं लाविलीं,
तुम्हांसि शबरी तशीं बदारिकाफळें दे; जुनी
कथा अशि असो, पहा स्वचरितें तुम्ही मेजुनी.

आंबट गोड पाहण्याकरितां आपल्या अगदी ढिल्या झालेल्या दातांनी जिने अगोदर चावून पाहिलीं, तसेंच चांगला वास येतो की नाही हें पाहण्याकरितां नाकाला लावलीं अशीं बोरें ती शबरी तुम्हांला देती झाली, [आणि तुम्ही तीं स्वीकारलींत]. ही जुनी हकीकत असूं द्या (लक्षांत आणा, जमेस घरा). आणि [अशींच] आपलीं कृत्यें किती आहेत, याची गणना करून तुम्ही पहा बरें.

—४०—

परमेश्वराच्या या सर्व लीलाकथांचें तात्पर्य काय, यांतून परमेश्वराचा कोणता स्वभाव दिसून येतो, तें कवि सांगतो.—

प्रभो ! शरण आलियावरि न व्हां कधीं वांकडे,
म्हणोनि इतुकेंचि हें स्वहितकृत्य जीवांकडे.
प्रसाद करितां नसे पळ विलंब वापा ! खरें;
घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें.

हे परमश्रेष्ठा ! तुम्हांला [कोणी] शरण आला म्हणजे तुम्ही स्याच्याशीं तेढेपणा कधीहि करीत नाही (त्याला तुम्ही इटकून अनुकूल होतां). म्हणून माणसांनी स्वतःच्या कल्याणासाठी, तुम्हांला शरण जाणें, एवढेंच कृत्य करावयाचें उरतें. अहो बाप्पा ! [शरण आलेल्यावर] अनुग्रह करण्यास तुम्ही एका क्षणाचाहि उशीर लावीत नाही, हें खरें आहे; [तरी पण] पाखराने चोंच उघडल्याशिवाय त्याच्या तोंडांत मेघांतून पडणारें पाणी कसे पडेल बरें !

—४१—

शरण आलेल्यावर तूं तातडीने कृपा करतोस हें तर खरें; इकडे मीहि तुझ्या काकळूतवाण्या विनवण्या करतो आहे, हेंही खरेंच आहे ! मग नडतें आहे कोठे ! या संबंधांत विचार करून घंत अखेरीस दोष आपल्याकडेच असल्याची ग्वाही देतात.—

शिवे न तुझिया पदा अदयताख्य दोष क्षण;
प्रभो ! चुकतसों तरी करिसि तूंचि संरक्षण.
नसेचि शरणागती घडलि सत्य अद्यापि ती;
रुचे विषय; ज्यां मिळे अमृत ते न मद्या पिती.

हे सर्वसमर्था ! निष्ठुरपणाचा दोष तुझ्या पावलांना चुकून सुद्धा (पळभर देखील) स्पर्श करीत नाही. आम्ही वेडेंवाकडें वागतों तरी तूंच आम्हांला सांभाळून घेतोस. [असें असूनही. माझा अद्याप उद्धार होत नाही याचें कारण,] तुला तशा प्रकारें (नितांत श्रद्धेने, अनन्यभावाने) शरण येण्याची क्रिया मजकडून अद्याप घडलीच नाही. [हें कशावरून,

तर] इंद्रियसुखाची गोडी मला [अद्याप] वाटते; ज्यांना अमृत मिळाले आहे, ते दारूला शिवत नाहीत.

—७७—

मला इंद्रियसुखामध्ये गोडी वाटत असल्यामुळे खरी शरणागति मजकडून अद्याप घडलीच नाही, याच मुद्द्याचा पंत अधिक विस्तार करतात व या आपल्या अपराधांबद्दल क्षमा मागतात. —

विपाक न गणोनि, म्यां प्रकट आपुल्या घातकें
कळोनि अमितें वळें विविध जोडिलीं पातकें.

‘क्षमस्व भगवन्नजामिलसखोऽस्मि’ ऐसें तुला
म्हणें, नमुनियां सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला.

परिणामाची कांही परवा न करितां मी उघड उघड आपला नाश करून घेण्यास सिद्ध होऊन, कळून सवरून मुद्दाम नाना प्रकारचीं असंख्य पापें आचरिलीं आहेत. [तेव्हा यावर एकच एक उपाय म्हणून] तरून जाण्यास अत्यंत कठीण अशा अनर्थरूपी नदीवरील पूलच जणू काय, अशा तुझी “हे भगवन् ! मी अजामिळाचा सोबती शोभेन [इतका पापी आहे], तेव्हा मला क्षमा कर ” अशी मी हात जोडून विनवणी करतो.

—७८—

अजामिळाइतका जर तूं पापी असशील तर तुला उद्धरणें फारच विकट काम, त्या भानगडींत कोण पडतो, असें कदाचित् परमेश्वर म्हणेल, तर त्याची जिद्द, इरेसरी जागृत करण्याकरितां कवि म्हणतो. —

नव्हे अनृत, सत्य तें, अचल ऊचलीला करें
तुवां हरिमदापहें बृहदुदारलीलाकरें.

समुद्धरसि एकटा जरि जडासि या कर्दमीं,
म्हणेन भुवनत्रयीं तरि तुला भला मर्द मी.

भव्य आणि कल्याणकारक अशा लीला (कृत्ये) करणाऱ्या, इंद्राचा गर्व हरण करणाऱ्या अशा त्वां हाताने पर्वत उचलून धरला, हें खोटे नाही, खरेंच आहे. [पण त्यांत तुझी मोठीशी शहामत नाही.] विषयो-पभोगाच्या चिखलांत रूतलेल्या या जडाला (पापांमुळे ओझें बनलेल्या मला) जर तूं एकटा (कोणाचीहि मदत न घेतां, कारण दुसरा कोणी मला उद्धरायला तयारच नाही) वर खेचशील तर ' तीन्ही जगतांमध्ये तूं खराखुरा बहादर (पराक्रमी) आहेस, ' असें मी म्हणेन.

—७७—

तुझ्याच तेवढ्या प्रशस्तिपत्राची मला काय जरूरी आहे, असें देव म्हणतील, तर त्यास उद्देशून पंत सांगतात.—

चिकित्सक भला भला म्हणुनि फार वाखाणिला,
जरी बहुजनामयद्रुम समूळही खाणिला,
तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया-
विना न हृदयीं धरी सरुज पामर प्रत्यया.

फार चांगलें रोगनिदान करणारा वैद्य म्हणून एखाद्याची खूप ख्याति झालेली असली आणि त्याने पुष्कळ लोकांचे रोग जरी पूर्णपणें बरे केले असले, तरी ज्याला रोग झाला आहे असा हलकट (क्षुद्र) मनुष्य [देखील] अगदी असह्य झालेल्या स्वतःच्या रोगरूपी शत्रूचा नाश झाल्याखेरीज आपल्या मनांत (त्या वैद्याविषयी) विश्वास बाळगीत नाही.

—४५—

पण तूं इतका निकरावर कां आला आहेस ? मी अद्याप तुझा उद्धार केला नाही यावरून मी तुझ्याकडे कधीच वळणार नाही असा तर्क करून मला दोष देतो आहेस, असें कां ? थोडा दम धर; सावकाशीने, क्रमाक्रमाने तुझाही उद्धार होईल;—असें कदाचित् देव म्हणतील, अशी कल्पना करून पंत उद्धारतात.—

म्हणा मज उताविळा, गुणचि घेतला; घावरें
असो मन असेंचि, वा भजकवर्हिमेघा ! वरें;
दिसे क्षणिक सर्व हें, भरंवसा घडीचा कसें
धरील मन ? आधिनें बहु परिभ्रमे चाकसें.

[मी एकसारखा तुमचा पिच्छा पुरविला आहे यावरून] तुम्ही
मला उतावळा (घायकुतीला आलेला) म्हणत असाल, [तर ठीकच
आहे] तुम्ही यांत माझा गुणच सांगितलात; भक्तरूपी मोरांना [आनंद-
विणाऱ्या] हे मेघरूपी [परमेश्वरा] ! माझे मन असेंच कासावीस होणारें
(घायकुतीला येणारें) असो ! कारण हें सर्व (मानवी जीवित) क्षण-
भंगुर (आज आहे, उद्या नाही असें) असल्याचें अनुभवास येतें; तेव्हा
मनाने घटकेचा तरी भरवसा कसा घरावा ? अर्थात् तें [आपलें कसें
होईल या] काळजीने एकसारखें चाकासारखें गरगरा फिरत असतें
(म्हणजे त्याच त्या विषयांची फिरफिरून चिंता करीत असतें.)

घटकेचा देखील भरवसा नाही असें वाटून मन उतावळें
होण्याचें कारण काय, हें पंत निवेदन करतात.—

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली,
पुरःसरगदांसर्वे झगडतां तनू भागली;
सहाय दुसरा नसे तुजविणें बळें आगळा;
न हों जरि उताविळा, स्वरिपु कापितो हा गळा.

यमराजाच्या सैन्याचें पांढरें निशाणच जणू असें जें म्हातारपण तें
थेऊन ठेपलें आहे; [यमराजसैन्याच्या] आघाडीस चालणाऱ्या रोगां-
बरोबर झुंज घेऊन माझे शरीर मेटाकुटीस आलें आहे; तुझ्याशिवाय
दुसरा कोणी अत्यंत बलिष्ठ (बलाढ्य, महासमर्थ) माझा साह्यकारी नाही;
[अशा स्थितीत] मी जर अधीर होणार नाही तर माझा शत्रु माझा
गळा कापण्यास हा टपूनच बसलेला आहे.

—७१०—

मी तुम्हा उद्धार करीन, पण जरा दमाने घे, असें जर भगवंत म्हणत असतील तर त्यावर आणखी युक्तिवाद करून कवि त्वरा करण्याची इष्टता प्रतिपादन करतो.—

अवश्य करणें खरें प्रणतरक्षण स्वोचित,
उशीर मग कां ? बसों कृपण मीहि कां शोचित ?
नव्हे प्रभुवरा ! तुम्हां उचित एकटें धावणें;
कृतांत शिवला नसे तंव दिसे बरें पावणें.

शरणागताचा प्रतिपाळ करणें हें आपल्याला उचित, अतएव अवश्य करावयाचें जर आहे, तर मग त्यासाठी विलंब कां ? मला दीनाला तरी त्यासाठी खंत करीत बसण्याची कां पाळी यावी ? हे सर्वसमर्था ! [कांही लवाजमा बरोबर न घेतां] नुसतेच स्वतः धावून येणें हें तुम्हांला योग्य नाही. यमराजाने मला स्पर्श केला नाही, तोंपर्यंत तुम्ही मजकडे येऊन पोचणें (मजवर प्रसन्न होणें) हें बरें होईल.

—४८—

‘तुम्ही एकटेच धावत येणें हें बरें नाही’ असें म्हणून भगवंताला कांही तरी धोका होण्याचा संभव कवीने सुचविला, त्यावर भगवंत जणू उत्तर देत आहे, अशी पंत कल्पना करतात.—

‘ कसें तरि करूं तुझें अवन, पूरवूं आळ जी
असेल मनिं; आमुची तुज कशास रे काळजी ? ’
असें जरि म्हणाल, हो प्रियतमा जगजीवना !
तदाश्रितमृगासि ती सुखसमृद्धिं वा ! जी वना.

“आम्ही कोणत्या तरी रीतीने तुझें रक्षण करूं; तुझ्या मनांतली इच्छा पूर्ण करूं; आमच्याबद्दल तूं कशाला चिंता करतोस ?” असें जर तुम्ही म्हणाल, तर, हे जिवींच्या जिवलगा, जगाच्या प्राणा ! जी सुखाची विपुलता अरण्याला, तीच त्यांत राहणाऱ्या पशूंना [प्राप्त होणार] !

—४९—

मागील श्लोकांत शेवटच्या चरणांतील दृष्टांताने 'जर तूं सुखी असशील तरच आम्ही सुखी राहूं' हा मतलब ध्वनित केला; तोच आशय दृष्टान्तादिकांनी विवरून कवि सांगतात.—

सुखेंचि सुख वाळका प्रकट होय मातेचिया,
तिला घडति जे श्रम प्रियजनोत्तमा ! तेचि या;
म्हणोनि न शिवो पळक्षणहि कष्ट जीवा ! तुला
विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला.

मातेला आनंद झाला की तिच्या बाळाला उघडउघड आनंद होतो. हे जिवलगांच्या मेरुमणे ! तिला जे कष्ट होतात तेच तिच्या मुलाला होतात. म्हणून, हे माझ्या जिवा ! संकटरूपी समुद्रावरील पूल, आणि सर्व लोकांना जीवनाधारभूत अशा तुला क्षणभर देखील मुळीसुद्धा त्रास न होवो !

—५०—

परमेश्वर हा जणू सामान्य माणसाप्रमाणे मृत्यु, जरा, सुख, दुःख इ० विकारांच्या अधीन असलेला आपला जिवलग मित्र आहे, ही गेल्या दोन तीन श्लोकांत प्रकट झालेली भूमिका कायम ठेवून पंत ईश्वराचें शुभचिंतन करतात.—

असोत तुज आसुचीं सकळ भाविकायुर्वळे;
जगोनि बहु काय म्यां सुकृत जोडिलें दुर्बळे !
असें प्रियसख्या ! सुखी बहुत काळ; मायातमीं
जना सुपथ दाखवीं; मुदित सत्तमा ! यांत मी.

आम्हां भक्तांचीं सर्व आयुष्यें तुला मिळोत, म्यां दीनाने पुष्कळ जगून तरी काय मोठें पुण्य संपादन केलें आहे ? हे प्रिय मित्रा ! तूं फार काळपर्यंत सुखांत कालक्रमणा कर; या अज्ञानांधकारामध्ये लोकांना सन्मार्ग दाखीव; हे सज्जनश्रेष्ठा ! यांत मला आनंद आहे.

—५१—

तुझ्याच मागे लागून तुला आम्ही आमचीं आयुष्यें देखील
च्यायला तयार झालों तें कांही उगीच नाही. मायामोहाने ग्रासलेल्या
लोकांना एकसारखें सन्मार्ग दाखविण्याचें काम करीत राहणें
ही सोपीसुधी गोष्ट नाही; अथांग करुणा ज्याच्या अंतःकरणांत
वसत असेल त्याचेंच हें काम, येरागबाळांचें नाही; असा अद्वितीय
क्षमावान तूच आहेस. अशा प्रकारें आपल्या कृतीचें सयुक्तित्व
दर्शवीत होत्साता कवि म्हणतो.—

‘ भले परिशिले सुरासुरनरीं तसे लक्ष मीं,
म्हणोत म्हणणार; वा ! तुज असा नसेल क्षमी;
उरीं भृगुपदाहती मिरवितोसि अद्यापि ती;
कवी तव यशःकथा नवसुधानवद्या पिती.

‘ तसे (लोकांना अज्ञानांधकारांतून सोडविणारे) सज्जन देव, दैत्य
आणि मानव यांच्यांत लक्षावधि आहेत असें मी ऐकिलें आहे ’ असें
म्हणणारे जे असतील ते असोत ! [मला तर असें वाटतें की] तुझ्या-
सारखा क्षमावान दुसरा कोणी नसेल. [मी हें कशावरून म्हणतो, तर]
आपल्या छातीवर भृगुऋषीने मारलेल्या लाथेचें चिन्ह अझून सुद्धा तूं
भूषण म्हणून धारण करतोस; अशीं नित्यनूतन वाटणारीं तुझीं कीर्तिप्रद
चरित्रें अमृताप्रमाणे निर्दोष असल्यामुळे ज्ञाते लोक मोठ्या हव्यासाने
त्यांचें ग्रहण करितात.

—५२—

‘ मला अद्याप विषयांची आवड आहे, तस्मात् मजकडून पूर्ण
शरणागति घडलेली नाही ’ हें मी स्वतः तर कबूल केलेंच आहे. पण
हें कारण दाखवून तूं जर माझा अव्हेर करूं पाहशील, तर तें मात्र
चालणार नाही बरें, हा आशय दर्शवीत होत्साता कवि म्हणतो.—

‘ भवन्मतिस आवडे जरि, धनादिकालागिं ते
मदीय गुणकीर्तनश्रवण कां तरी त्यागिते ? ’

असेंहि म्हणशील वा ! जरि, तरी तुझी मावली
तुज त्यजुनि पाजितां कशि दुधाकडे धावली ?

“ माझा चरित्रमहिमा गाणें व ऐकणें यांत तुझ्या बुद्धीला जर गोडी वाटत असती तर द्रव्यादिकांच्या [उपभोगा] साठी तिने [तुझ्या बुद्धीने] माझ्या गुणांचें कीर्तन व श्रवण टाकून कां दिलें असतें ? ” असें देखील जर तूं म्हणशील, तर हे देवा ! [मी तुला उलट असें विचारतो की] प्रत्यक्ष तुझी आई तुला पाजीत असतां, तसेंच टाकून [उतूं जात असलेल्या] दुधाकडे कशी धावत गेली बरें ?

—५३—

तेव्हा यांतलें तात्पर्य काय, की विषयवासना मोठी बलवत्तर आहे; तिच्या अधीन झाल्याबद्दल आम्हांला नांवे ठेवण्यांत कांही अर्थ नाही; तिचें निर्मूलन करण्याची देखील जबाबदारी तुजवरच आहे ! अशा रीतीने देवाच्याच गळ्यांत पंत पुन्हा घोंगडें अडकवितात.—

अनावर पिशाचिका विषयवासना सत्य, जी
असें करवि कृत्य, जी भुलविते, कधीं न त्यजी;
म्हणोनि तुज जाणत्या विनवितों, इला काढ गा !
करीन, मग तूं जरी म्हणसि, ‘ आपणा गाढ गा. ’

सुखोपभोगांविषयीची इंद्रियांची ओढ ही एक जबरदस्त जखीण आहे हेंच खरें; कारण ती वर वर्णिल्याप्रमाणे [भगवद्गुणकीर्तनाकडे मनाला जाऊं न देतां इंद्रियसुखें उपभोगण्याचें] कृत्य मनुष्याच्या हातून करविते आणि त्याला जी एकदा झपाटते ती कधी सोडीत नाही. म्हणूनच भूतविद्या जाणणारा पंचाक्षरी जणूं काय असा जो तूं, त्या तुझी मी प्रार्थना करितों की या [विषयवासनेला] माझ्यामधून काढून टाक; मग तूं जर म्हणालास की ‘नितान्त निष्ठेने माझें गुणकीर्तन कर’ तर तसें मी करीन.

—५४—

विषयवासना खरोखरच इतकी प्रबळ व अनर्थकारक आहे काय अशी कोणाच्या मनांत शंका उद्भवल्यास तिचें समाधान करण्यासाठी कवि तिच्या दुष्ट प्रभावाचें भडक वर्णन करितो—

तुझ्या गुणकथा महासुरभि, त्यांत ही रासभी
शिरे विषयवासना; जशी शुका अहीरास भी
तशी न इतरांस भी; इस सदंडही हाकितो,
तथापि बहु लाथळी; मग अदंड मी हा कितो!

अनंत कल्याणकारक गुणांनी भरलेल्या तुझ्या लीळा लक्षजणूशाखा कांही श्रेष्ठ कामधेनु होत; पण त्यांच्यामध्ये ही विषयवासनारूपी गाढवी शिरते; ही जशी शुकाचार्यरूपी गवळ्याला भिते, तशी इतर कोणासही भीत नाही; ज्यांनी (संन्यासाश्रमाचा दर्शक असा) दंड धारण केला आहे, [पक्षीं, ज्यांनी हातांत दंडुका घेतला आहे] अशा लोकांनी जरी हिला घालविण्याचा प्रयत्न केला तरी ही [त्यांना न जुमानतां] मोठी लाथाळी माजविते; मग ज्याने दंड धारण केलेला नाही, (म्हणजे जो गृहस्थाश्रमी आहे) अशा मला ती काय जुमानणार !

—५५—

तुझी भक्ति मनापासून मजकडून होत नाही, कारण विषयवासना आडवी येते (४१); आणि ही विषयवासना तर अशी दुर्निवार आहे की मोठमोठ्यांना देखील ही आवरत नाही ! मग आता हा पंचप्रसंग सुटायचा कसा ! त्याला एकच मार्ग—

खरासुर जसा, तशी विषयवासना हे खरी;
हिचा वध करावया तुजचि शक्ति आहे खरी;
बकी सुमति, ताटका लघु, न हे भली; लाजशी
उगाचि; तशि एक ही व्रजवनांत लीला जशी.

श्लो. के....३

खर नांवाचा राक्षस (किंवा गाढवाचें रूप धारण केलेला दैत्य) जसा [भयंकर] होता, त्याप्रमाणे विषयवासनारूपी गर्दभी [भयंकर] आहे; [खर राक्षसाचा तूं नाश केलास त्याप्रमाणे] हिला मारून टाकण्याची शक्ति खरीखुरी तुलाच आहे. [ही स्त्री आहे, हिला मी कसा मारुं असें जर तुम्ही म्हणाल, तर तुम्ही मारिलेली] पूतनामावशी (हिच्या तुलनेने) मोठी सज्जन आणि ताटका अगदी क्षुद्र म्हणावी लागेल, इतकी ही वाईट आहे; तेव्हा [स्त्रीचा वध आपल्या हातून घडेल म्हणून] तूं विनाकारणच संकोच करतोस; गोकुळांत ज्याप्रमाणे [तूं राक्षस राक्षसिणींचा वध करण्याच्या लीला केल्यास] तशापैकीच हीही एक लीला समज.

—५६—

विषयवासनेचा नाश तुम्हीच केला पाहिजे हें पटवून देण्याचा एथवर प्रयत्न केला. माझ्याकरितां नव्हे, तर तुम्ही स्वतःचें ब्रीद राखण्याकरितां हें केलें पाहिजे, असें प्रतिपादन करून कवि आपल्या मागणीला अधिकच बळकटी आणूं पाहतो.—

कसें तरि असो मग; स्वपणरक्षणाकारणें
अवश्य शरणागतव्यसन तों स्वयें वारणें;
तुम्हां विहित मुख्य हें; न पुसतां करा हो खरी
निजोक्ति; खर काय तो अधिक ? संहरा हो खरी !

काय वाटेल तें असो, (कोणच्याहि कारणास्तव कां होईना,) आपलें ब्रीद राखण्याकरितां (प्रतिज्ञापालन करण्याकरितां) शरण आलेल्याचें संकट आपण स्वतः दूर करणें हें तर तुम्हांला केलेंच पाहिजे; कारण तें तर तुमचें मुख्य कर्तव्य आहे. तेव्हा विचार करीत न वसतां स्वतः दिलेलें वचन खरें करून दाखवा बरें ! त्या खरराक्षसाची मातब्बरी ती काय ? (या विषयवासनारूपी) राक्षसिणीचा (पक्षी गर्दभीचा) नाश करून दाखवा.

कोणाचाही वध करणें मुळांत वाईट; त्यांतून स्त्रीचा वध हा तर शास्त्राने निषिद्ध मानिला आहे. मग या (स्त्रीरूपिणी) विषय-वासनेचा वध कसा करावा ?—या शंकेवर एका परीने उत्तर मागे (५५) दिलेंच आहे; पण आणखी निराळ्या युक्तिवादाने तिचा वध निन्द्य नाही असें पंत सिद्ध करतात.—

खरी करितसे कशी तव जनींहि सत्ता, पहा;
इचा वध न निंद्य, वा ! प्रवळ मूर्त सत्ताप हा;
कथासुरभिचा रस स्वहित, पुष्कळ, स्वादुही,
म्हणे, 'त्यजुनि कां मला निजधना परखा दुहीं ?'

ही विषयवासनारूप गाढवी तुझ्या भक्तांच्याही वर कसा अंमल गाजवीत असते हें तूं लक्षांत घे. ही साधुजनांच्या मागे लागलेली मूर्ति-मंत पीडाच आहे. [यास्तव] हे देवा ! हिला मारून टाकणें गैर नाही. तुझी कथा हीच कोणी कामधेनु, तिच्यापासून प्राप्त होणारा आनंद हें जणू दूध, तें आपल्याला पुष्टिकारक, भरपूर आणि रुचकर असूनही, ही (गाढवी) म्हणते, “तुमच्या सत्तेची असलेल्या मला सोडून तुम्ही पर-क्याच्या (ईश्वराच्या) मालकीच्या (कथारूपी कामधेनूला) कां दोहतां ?”

—५८—

विषयवासनेशीं तुलना करण्याकरितां भगवत्कथेला सुरभि उर्फ कामधेनूची उपमा दिली. तीच पुढे चालवून तिच्या द्वारे पंत भगवत्कथेचें गुणवर्णन करितात:—

कथासुरभि या भल्या स्वजननीहुनी वाटती;
शिशूस जरठांसही निरखितां रसें दाटती;
दुहोत भलते सदा, तरि न लेशही आटती;
स्ववत्समल भक्षिती, परि न सर्वथा बाटती.

तुझ्या गुणकथारूपी कामधेनु स्वतःच्या आईपेक्षाहि अधिक चांगल्या वाटतात. [ह्या तुझ्या कथा] बालांना, त्याचप्रमाणे म्हाताऱ्यांनाहि पाहून पान्हावतात (पक्षीं, मायेने द्रवतात); कोणीहि येऊन एकसारखें, तिन्ही त्रिकाळ दूध काढो (पक्षीं कथांचें श्रवण गायन करो), त्या थोड्यासुद्धा आटत नाहीत (पक्षीं, त्यांच्यातील प्रेमकारुण्य कमी होत नाही); आणि त्या स्वतःच्या वासरांचा मळ खातात (पक्षीं भक्तांचीं पापें नाहीशीं करितात) तथापि मुळीसुद्धा अपवित्र होत नाहीत (पक्षीं, दूषित होत नाहीत).

—५९—

इश्वराच्या गुणकथांचें सर्वश्रेष्ठ कल्याणकारित्व आणखी उज्ज्वल रीतीने वर्णन करण्याच्या भरांत येऊन पंत आपणच दिलेल्या कामधेनुच्या उपमेचा अधिक्षेप करतात.

कथांसि उपमा दिली सुरभिची, दिसे नीट ती;
परंतु बहुमंद मी, म्हणुनि सच्छुती वीटती;
कथा निरुपमा तयांप्रति पशूपमा शुद्ध तें
नव्हेचि; न विचारिलें बुधजनांसि म्यां उद्धतें.

भगवंताच्या कथांना मी कामधेनुची उपमा दिली, [कारण] मला ती ठीक वाटली. पण मी अगदी जड बुद्धीचा असल्यामुळे [ही अयोग्य उपमा देण्याची धृष्टता मजकडून झाली व परिणामी] साधुजनांच्या कानांनी [या उपमेचा] तिटकारा केला. भगवत्कथा या अतुलनीय आहेत; त्यांना चतुष्पाद प्राण्याची उपमा देणें हें खरोखरी गैरशिस्त; पण म्यां गर्विष्ठाने शाहण्या लोकांचा [या संबधांत] सल्ला घेतला नाही [आणि भलतेंच करून बसलों.]

—६०—

चाळिसाव्या केकेपर्यंत आळवीत आणलेल्या विषयाचें सूत्र पंत येथे पुन्हा हातीं घेतात असें दिसतें. माझी स्तुति जरी ओबड-

घोबड अल्पगुणी असली तरी तिचा स्वीकार करून तूं माझा उद्धार कर असें पंत भगवंताला विनवीत होते. पण आपल्या मनांत अनन्यशरणागतीचा भाव उत्पन्न झाला नाही, कारण विषयवासनेचा आपल्या मनावर पगडा आहे, असें त्यांस वाटून, विषयवासना महा दुर्निवार आहे, तिच्या कर्दमांत मी फसलों आहे आणि तिच्यांतून बाहेर काढण्यास देखील तुझीच कृपा समर्थ आहे— इत्यादि एकांतून एक निघणाऱ्या मुद्द्यांच्या प्रतिपादनाकडे ते वळले (४१-५६). विषयवासरूपी पिशाचिकेचा नाश करण्यासाठी परमेश्वराची निकराची प्रार्थना केल्यावर (५३-५६) भगवत्कथेशी विषयवासनेची तुलना उपस्थित करून (५७-५९) कथा-बस्तूला मोठ्या कौशल्याने पंत वळण देतात आणि तिला मागे मुरडवून माझे स्तवन कसेही जरी असलें तरी त्याचा तूं स्वीकार कर हा ४०व्या केकेत सोडलेला विषय पुन्हा आळवूं लागतात.

शिवाय मागील (५९) केकेशी प्रस्तुत केकेचें सुंदर रीतीने अनुसंधान जुळविण्यास पंत विसरले नाहीत. भगवत्कथांना घेऊंची उपमा मी दिली, हें गैर झालें तर खरेंच, परंतु परमेश्वराला कसलेंहि स्तवन चालतें असें थोरामोठ्यांचा आधार देऊन पंत प्रतिपादितात.—

असेंहि उपदेशिती गुरु रहस्य मंदा, 'रुचे'
निजस्तव जसा तसा, अगुण घे न वंदारुचे;
म्हणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितो,
परंतु हृदयीं महाजनभयास मी मानितो.

हे शहाणे लोक असेंहि एक मोठें गूढ तत्त्व [माझ्यासारख्या] अजाण मनुष्याला सांगतात की, '[परमेश्वराला] आपली स्तुति कशीहि केलेली असली तरी आवडते; आपली स्तुति करणाऱ्याचे तो दोष काढीत बसत नाही. म्हणून, वेदांनी स्तविलेल्या [हे परमेश्वरा]! मला जसें येईल तसें मी तुझे स्तवन करितो. पण (असें जरी केलें तरी) मनांतल्या मनांत थोर लोकांचे (विद्वानांचे) भय मला वाटतेंच.

—६१—

वाटेल तशी स्तुति केलेली जर देवाला चालते, तर मग विद्वान पंडितांचें भय बाळगण्याचें कारण काय, हें पंत स्पष्ट करतात.—

म्हणें ‘ स्वकृतिच्या उणें किमपि एक वर्णीं न हो

असें तुज कधीं बरें विगतशंक वर्णींन हो !’

असेचि अशि आवडी, करिशि कां न अत्यादर ?

स्वभक्तसुरपादपा हरि ! नसेचि सत्या दर.

मला असें वाटतें, “मी केलेल्या कवनामध्ये एक अक्षर देखील सदोष राहूं नये, अशा रीतीने निर्भय चित्ताने तुझें केव्हा बरें मी स्तवन करूं शकेन !” अशीच माझी खरोखर हौस आहे. ती तूं मोठ्या अगत्याने कां बरें पुरी करीत नाहीस ? आपल्या भक्तांना कल्पवृक्षाप्रमाणे असणाऱ्या हे हरि ! खऱ्याला मुळीच कसली भीति नाही.

—६२—

कोणताहि मुद्दा निघो, त्याच्या समर्थनार्थ पौराणिक कथांचे दाखले पंतांच्या जिव्हाग्रीं नाचत असतात. भगवंताची स्तुति करण्याचा ध्यास घेतला आणि तो भगवंताने पुरा केला, या प्रस्तुत कथौघाच्या पुष्ट्यर्थ पंत ध्रुवाचें सुप्रसिद्ध उदाहरण दाखल करतात.—

ध्रुव स्तवनिं आवडी धरि, म्हणोनि अत्यादरें

तुम्हीं करुनि दाविली शिवुनि गळु सत्या दरें;

तसें मज करा, करांबुज धरा शिरीं मावरा !

वराभयपरा ! पराक्रमपटो ! मना आवरा !

ध्रुवाने तुमची स्तुति करण्याची उत्कृष्ट इच्छा बाळगली म्हणून तुम्ही मोठ्या अगत्याने त्याच्या गालाला शंखाने स्पर्श करून [त्याची इच्छा] सफल केली. तसें तुम्ही माझ्या वात्रतींत करा. हे लक्ष्मीपते ! माझ्या मस्तकावर तुम्ही आपलें करकमल ठेवां. संकट निवारण करून

कृपाप्रसाद करण्याविषयी तत्पर आणि पराक्रम करण्यांत हातखंडा अशा हे देवा ! तुम्ही आपलें मन आवरून धरा कसे !

—६३—

ध्रुवाचा दाखला दिला, तेव्हा त्याच्या पातळीस अनुसरून कल्पना सुचावी हें साहजिक होतें. त्या कल्पनेच्या आहारीं जाऊन 'माझ्या मस्तकावर वरदहस्त ठेवा' असें म्हटलें. परंतु मुळांत अतोनात लीन असलेल्या पंतांच्या मनालां, एवढी मागणी आपल्याला झेपण्याजोगी नाही याची जाणीव झाली. तिने प्रेरित होत्साते ते म्हणतात.—

करांबुज असो, नसें उचित त्यास मी पाप्मर;
प्रणाम करिती पदाप्रतिहि सन्मुनी सामर;
पदाब्जरजही जगत्रयनमस्क्रियाभाजन;
प्रसादचतुरा ! कसा तरि करा बरा हा जन.

आपलें करकमल राहूं द्या; मी क्षुद्र मनुष्य त्याला योग्य नाही; तुमच्या पावलांना देखील देव आणि मुनिश्रेष्ठ नमस्कार करतात; [इतकेंच काय, पण] तुमच्या पदकमलाच्या धुळीचा कण देखील स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या तीन्ही लोकांच्या वंदनांस पात्र आहे. तेव्हा, भक्तावर कृपा कशी व कोणती करावी हें ठरविण्यांत निष्णात अशा हे देवा ! कोणत्या तरी रीतीने या माणसाचा उद्धार करा म्हणजे झालें.

—६४—

मागील दोन श्लोकांतलाच आशय पंत पुन्हा एकत्रित रीतीने वर्णित—

तुम्हीं करुनि दाविला ध्रुव कृतार्थ जैसा दरें,
तसेंचि जरि योजिलें तुमचिया मनें सादरें,

असो; विहित तें करा, परि बरोबरी त्यासवें
नसे उचित; तो महाप्रबळ वंदिजे वासवें.

तुम्ही शंखाच्या स्पर्शाने ध्रुवाचे मनोरथ ज्याप्रमाणे पूर्ण करून दाखविले, तसेंच माझ्याविषयी करण्याचें जर तुमच्या दयायुक्त मनाने योजिलें असेल, तर तसें होऊं द्या. जें योग्य असेल तें तुम्ही करा. परंतु त्यावरून त्याच्याशीं माझें साम्य आहे असें मानणें रास्त ठरणार नाही. तो ध्रुव महाशक्तिमान्, इंद्र सुद्धा त्याला नमस्कार करतो.

—६५—

ध्रुवाची श्रेष्ठता अधिक विस्ताराने वर्णन करून त्याच्या पासंगाला देखील मी पुरणार नाही, हें पंत मान्य करतात; पण कृपाप्रसाद करतांना अशी तुलना करणेंच मुळांत बरोबर नाही हें बजावतात.—

किती वय ! कसें तप प्रखर ! काय विश्वास तो !
ध्रुव ध्रुव खरा; स्तवा उचित होय विश्वास तो;
कशी तुळितसां तुम्ही प्रकट मेरुशीं मोहरी ?
प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा हो हरी !

ध्रुवाचें वय केवढेंसैं, [परंतु तशा वयांत] केवढें उग्र तप त्याने केलें, आणि त्याची श्रद्धा तरी केवढी [दांडगी] ! ध्रुव हा खरोखरीच ध्रुव म्हणजे अचल निश्चयाचा होता. सगळ्या जगाने स्तुति करावी अशी त्याची योग्यता होती. मेरु पर्वताच्या बरोबर तुम्ही मोहरीची कशी बरें तुलना करितां ? हे हरि ! भक्तांवर अनुग्रह करितांना तुम्ही त्यांच्या लहानमोठेपणाकडे लक्ष देत नाही (देऊं नये).

—६६—

कृपा करतांना तुम्ही हा थोर, हा क्षुद्र, असा विचार तर करीत नाहीच; पण तुमचें कर्तव्य एवढ्यावरच थांबत नाही.

आपल्या अनुग्रहाने लहानाला मोठे करणे हे खरोखरी तुमचे कर्तव्य आहे, अशी समजावणी पंत भगवंताला देतात.—

प्रभुत्व तरि हेंच कीं, करुनि दे कृपा दान तें
स्वसाम्य यदुपार्जनें मिरविजे स्वपादानतें !
प्रसाद मग काय तो, जरि निवारिना लाघवा ?
कसें दशमुखानुजा विसरलां ? अहो राघवा !

श्रेष्ठत्व यालाच म्हणतां येईल की जें [शरण आलेल्यावर] मेहेर-
चानी करुन त्याला असें दान देतें की जें (दान) मिळाल्यामुळे आपल्या
पायाशीं लीन झालेल्या त्या [शरणागताला] आपल्या बरोवरीची
अवस्था प्राप्त व्हावी. लहानाचें लहानपण (क्षुद्रता) ज्याच्यामुळे नाहीसें
होत नाही तो खरा अनुग्रहच नव्हे. हे रघुकुलोत्पन्ना ! तुम्ही रावणाच्या
घाकट्या भावाला (बिभीषणाला) कसें बरे विसरलां ?

—६७—

‘स्वतःच्या बरोवरीस आणून सोडणें, हाच खरा वरप्रसाद’
असें सांगून त्यासाठी बिभीषणाचा दाखलाहि मागच्या केकेंत
दिला. त्यावरून आपण स्वतः बिभीषणासारखे असल्याचें ध्वनित
करून परमेश्वराशीं साम्य पावण्याची इच्छा करतां आहोंत असा
भास उत्पन्न होईल; तो होऊं नये म्हणून आपला नम्रभाव पंत पुन्हा
प्रकट करतात.—

असो वरि कसा तरी, विमल भाव ज्याचा करा
तयावरि दया; पचे वर असाचि द्या चाकरा.
वृथाचि गमतें दिलें बहुहि, जें न दासा जिरे;
पुसोनि अधिकार द्या सुकर तें सदा साजिरें.

बाह्यात्कारी कसाहि असला तरी ज्याची मनोवृत्ति शुद्ध आहे अशा
माणसावर तुम्ही कृपा करतां; [तेव्हा मी ध्रुव किंवा बिभीषण यांसारखा

नाही म्हणून मला झिडकारुं नका, तर] ह्या तुमच्या दासाला झेपेल असाच कृपाप्रसाद ह्याच्यावर करा; एखाद्या गुलामाला जी सांभाळतां येणार नाही अशी जर देणगी दिली तर ती व्यर्थच वाटते. तेव्हा योग्यायोग्यतेची नीट विचारपूस करून [जें देणें द्यायचें तें] द्या. [जीं देणीं] उपयोगांत आणण्यास सोयीचीं तींच चांगलीं (हितकारक).

—६८—

योग्यायोग्य विचार करून जें द्यायचें तें द्यावें असें सांगितल्यावर, व्यतिरेकाने त्याचें समर्थन करण्याकरितां, पात्रापात्र विचार न करितां दिलेल्या वरामुळे कसा अनर्थ होतो याचें सुप्रसिद्ध उदाहरण पंत सादर करतात.—

प्रसन्न बहु होतसां, परि कराल हो ! वावरें
शिवापरि, वरासवें हृदय हें न हो वा वरें;
असा वृक कृतघ्न हें न कळलें कसें हो हरा ?
भला जगविला तुम्हीं भवमहाहिचा मोहरा.

हे देवा ! तुम्ही खूप संतुष्ट होतां; पण संभाळा बरें, वर देऊन महादेवाप्रमाणे [आपली स्थिति] करून घ्याल. तुम्ही दिलेल्या वररूपी मद्याने हें (माझे) मन वावचळून (भांबावून) न जावो ! वृकासुर असा उपकारकर्त्यावरच उलटणारा आहे हें शंकराला कसें हो कळलें नाही ? संसाररूपी मोठ्या सर्पाचें विष उतरविणारा मणिच जणू काय अशा शंकरांना (वृकासुराच्या घातक इल्यापासून) तुम्ही बचावले हें फारच चांगलें झालें.

—६९—

कुपात्रीं वरप्रसाद केल्याने होणारा अनर्थ वर सांगितला, आता सुपात्रीं दान केल्याचें उदाहरण सांगून दोहोंच्या परिणामामधला फरक पंत ठळकपणे वर्णितान्त.—

भजे सुदृढनिश्चये द्विजकुमारक क्षीरधी;
तया करिं तुम्हीच द्या मदनमारक ! क्षीरधी;
उदारपण तें बरें, सुखवि जें सुपात्रा सदा;
दिलें अमृत पन्नगा, तशि खळीं कृपा त्रासदा.

ब्राह्मणाचा मुलगा उपमन्यु दुधाची इच्छा करून अढळ निर्धाराने तुमची भक्ति करता झाला. त्याच्या हातीं, हे मदनांतका शंकरा ! तुम्हीच, दुधाचा समुद्र दिलात. सुयोग्य मनुष्याच्या सदैव सुखाला जें कारणीभूत होतें तें उदारपण चांगलें; [याच्या उलट] दुष्टाला वरप्रसाद दिला तर सांपाला अमृत प्राजावें त्याप्रमाणे तो अनर्थास कारणीभूत होतो.

—५०—

आपण सुपात्रीं दान व कुपात्रीं दान याच्या मधला फरक वर्णन करायला गेलों खरे, पण वर्णनाच्या ओघांत श्रीशंकराची अवहेलना मात्र करून बसलों, याची जाणीव कवीला होऊन तो शंकराची मनधरणी करूं पाहतो.

अतिप्रिय सुखप्रद प्रथम तूं सुदंभोद या
मयूरहृदया; तुझी क्षण विटो न शभो ! दया;
उदारपण वानिलें; अजि गुरूपहासा बळें
कसें करिल लेंकरूं, निपट हें पहा साबळें.

हे महादेवा ! आनंदघन असा तूं या मोरोपंत कवीच्या (पक्षीं मोर पक्ष्याच्या) अंतःकरणाला पहिल्यापासूनच अत्यंत आवडता व सुखदायक आहेस. तुझी दया एक पळभर सुद्धा माझा कंटाळा न करो. [तुमची निंदा करण्याचा माझा उद्देश नव्हता, तर] मी तुमच्या औदार्याचें वर्णन करायला गेलों. अजाण मूल वडिलांची निंदा जाणूनबुजून कशी करील, हें तुम्ही पुरतेपणीं लक्षांत घ्या बरें.

—७१—

मागील दोन केकांमध्ये (६८, ६९) विष्णु आणि शिव या दोन दैवतांमध्ये भेद कल्पून पंतांनी वर्णन केलें. परंतु पंत हे सर्व दैवतांना अभेदभक्तीने भजणारे 'भजत्येकत्वमाश्रितः' या कोटीतले परमभागवत असल्यामुळे त्यांना आपलें हें भेदभावयुक्त वर्णन कसेंच वाटलें. म्हणून आपली एकत्वनिष्ठा पुढील दोन श्लोकांमध्ये ते प्रकट करितात.—

तुम्हां हरिहरांत ज्या दिसतसे, दिसो; 'वास्तव' प्रबुद्ध म्हणती, 'नसे तिळहि भेद;' मी यास्तव म्हणें मनिं, 'यथार्थ जें स्वमत वर्णितो शैव तें न, वैष्णव दुराग्रही; परम मुख्य हीं दैवतें.'

तुम्हां हरिहरांमध्ये (विष्णु आणि शिव यांमध्ये) ज्याला निराळेपणा दिसत असेल त्याला तो खुशाल दिसो. उत्तम ज्ञानी जे आहेत ते म्हणतात की "दोघांमध्ये खरोखरीचा लेशमात्र देखील भेद नाही." म्हणून मी मनामध्ये म्हणतो की शिवभक्त आपला सिद्धान्त म्हणून जो सांगतात तो बरोबर नाही; तसेंच वैष्णव (विष्णुभक्त) हेही हटवादी (हेकड) आहेत. [खरें पाहिलें असतां] हीं दोन्ही दैवतें परमश्रेष्ठ आहेत.

—७२—

म्हणें क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक; ब्राह्मणा
मला जरि म्हणाल बा ! तरि विशंक लुब्रा म्हणा;
तुम्हां शिव, शिवा तुम्ही भजतसां; शुक व्यास हा
सदर्थ वदले; पुरातन कथा, न नव्या, सहा.

मी तुम्हांला एका क्षणीं (एक वेळ) पुरांतक (त्रिपुरांचा नाश करणारा शंकर) म्हणतो, तर दुसऱ्या क्षणीं (एक वेळ) मुरांतक (मुर

दैत्याचा नाश करणारा विष्णु) म्हणतो; [याबद्दल] मला ब्राह्मणाला जर लुडबुड्या (लोचट, तोंडपुजा) म्हणायचें असेल तर खुशाल म्हणा; शिव तुमचें रूप घेतो आणि तुम्ही शिवाचें रूप धारण करितां; [हें केवळ मीच म्हणतो असें नाही, तर] हें सत्य तत्त्व शुक आणि व्यास यांनी सांगितलें आहे; अर्थात् [या तुमच्या एकत्वासंबंधाच्या] गोष्टी प्राचीन आहेत, मीच आज नव्याने सांगतो आहे, असें नाही. तेव्हा त्या तुम्ही मान्य करा.

—७३—

मागच्या श्लोकांत वर्णनाच्या ओघांत व्यासाचा उल्लेख झाला, त्याच्या नांवावरून कवीच्या कल्पनेस निराळाच फाटा फुटून नाममाहात्म्याकडे तो आपल्या कथेचा प्रवाह वळवितो.—

तुझाचि अवतार तो सुत पराशराचा, वळे
तदुक्तिस जन; प्रभो, जरि निजेमध्ये चावळे,
तरी त्रिभुवनेश्वरा ! तव विशुद्ध नामावली
मुखीं प्रकट होय, जी करि सुखी जना मावली.

तो पराशर ऋषीचा पुत्र व्यास हा तुझाच अवतार होय; त्याच्या वचनास सर्व लोक अनुसरतात. तीन्ही जगतांच्या स्वामी हे परमेश्वरा ! [तो व्यास] झोपेमध्ये जरी चावळला तरी त्याच्या मुखांतून तुझ्या पवित्र नामांची श्रेणिच बाहेर पडते, जी मातेप्रमाणे जनतेला सुखी करून सोडते.

—७४—

यापुढील दोन श्लोकांत पंत नाममाहात्म्य वर्णितान्त.

तुझें कुशल नाम वा हळुहळू मना आकळी;
दुरत्यय असा महाखळहि त्यास भी हा कळी;
हरी व्यसन पाप हें, बहु कशास ? कायाधवा-
परी त्वरित भेटवी तुजहि, योगमायाधवा !

तुझे नाम मोठें चतुर आहे. तें हळूहळू मनाला व्यापितें. ज्याचा नाश होणें अत्यंत कठीण असा महादुष्ट कलि देखील त्याला (नामाला) भितो. हें (नाम) संकटें व पापें नाहीशीं करितें. इतकेंच काय, पण, हे योगमायेच्या स्वामी ! प्रन्हादाला जशी झाली त्याप्रमाणे हें सत्वर तुझीं प्राप्ति देखील करून देतें.

—७५—

मागील केकेंत नामाचें सामर्थ्य वर्णिलें; आता प्रत्यक्ष ईश्वरापेक्षाहि नामाचा महिमा कसा अधिक आहे हें पंत सांगतात. 'खुद्द भगवंतापेक्षा त्याचें नाम श्रेष्ठ' ही संतकवींची एक आवडती कोटि आहे; तिचाच काव्यपूर्ण अनुवाद पंतांनी येथे केला आहे.

तुम्हांसमचि हें गुणें, अणु उणें नसे नाम, हा
दिसे अधिकही, तसा गुण तुला असेना महा;
सदैव भलत्यासही सुलभ, आणखी गायका
छळी न, न अधोगति क्षणहि दे, जगन्नायका !

हें नाम गुणाने तुमच्यासारखेंच आहे; तुमच्याहून एक कणभरहि कमी नाही; [इतकेंच नव्हे, तर] त्याच्याठायीं हा एक गुण जास्त दिसतो, तसा मोठा गुण तुझ्यांत नाही. [तो कोणता म्हणशील तर] हे जगच्चालका ! नाम वाटेल त्याला देखील सदोदित सहज प्राप्त होण्याजोगें आहे; आपलें संकीर्तन करणाऱ्याला तें त्रास देत नाही आणि किंचित् काळ सुद्धा त्याला खाली दडपीत नाही.

—७६—

भक्ताला नाम छळीत नाही व खाली दडपीत नाही असें म्हणण्यांत परमेश्वर भक्ताला छळतो व खाली दडपतो, हा अर्थ पर्यायाने आलाच. खुद्द परमेश्वरावर हा आरोप, तेव्हा त्याची शाबिती केलीच पाहिजे ! बळिराजाचें उदाहरण देऊन पंत ती

शाबिती करतात. (किंबहुना मागच्या केकेतील शेवटचा चरण बळीचेंच उदाहरण डोळ्यापुढे ठेवून लिहिलेला दिसतो.) —

छळीं नृप बळी बळी तरिच तो नसे आटला;
गमे बहु भला, मला न, सकळांस ही वाटला;
परीक्षक करी, तसें जडहि सोशितें हेमही;
न केवळ विरोचनात्मज तरे पदे, हे मही.

बळी राजा महासमर्थ, म्हणूनच इतका छळ सोसूनहि त्याचें संत्व कमी झालें नाही. मलाच नव्हे, तर सर्वांनाच तो मोठा उदारात्मा वाटला. अचेतन पदार्थ देखील, [त्यांतलें श्रेष्ठ] सोनें देखील कारागीर त्याच्यावर ज्या ज्या क्रिया करील त्या त्या सहन करितें. विरोचनाचा मुलगा बळीच केवळ [तुम्ही त्याला लावलेल्या कसोटीने] उद्धरला असें नाही, तर ह्या पृथ्वीचा देखील उद्धार झाला.

—७७—

बळीचें आख्यान पुढे चालू. (भक्ताचा छळ करणें हा परमेश्वराचा कमीपणा म्हणून जरी मागे म्हटलें असलें तरी बळीचा छळ केला ही चांगलीच गोष्ट झाली, अशा रोखाने कवि वर्णन करित आहे, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.) —

असा न करितां जरी छळ, तरी प्रभो ! तो भली
सुकीर्ति कशि पावता कविसभा जिणें शोभली ?
पदीं उपजती नदी कशि ? कशी त्रिलोकी सती
अशा अतुल मौक्तिकावलि विणें बरी दीसती ?

तुम्ही जर त्याचा असा छळ केला नसता तर, हे प्रभो ! पुराणेतिहासादि ग्रंथांचे कर्ते कवि व्यासादिक यांचा समुदाय जिच्यामुळे (त्यांच्या काव्याला उत्तम विषय मिळाल्यामुळे) अलंकृत झाला, अशी उत्तम कीर्ति [त्या बळीला] कशी मिळाली असती ? [तसेंच] तुमच्या पावलां-

पासून नदी कशी उत्पन्न झाली असती [आणि] स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ ही जगत्त्रयीरूपी साध्वी स्त्री अशा (गंगानदीरूपी) मोत्यांच्या हाराने शोभिवंत कशी दिसली असती ?

—७८—

बळीच्या कथेवरून पंत स्वतःवर येतात. बळीच्या छळाचा जर चांगलाच परिणाम झाला, तर तुझा तरी छळ आम्ही कां करूं नये, असा भगवंताकडून सहजच सवाल येईल. हे हेरून पंत अगोदरच आपली बचावणी करून घेतात.—

नको छळ, अधीर मी, ताशि न कीर्ति हो; चामरें
नृपासि उचितें; वृथा, मिरविलां जरी पामरें;
अकीर्तिच असो, रुचे तुज कशी व्रजां कांबळी !
असें न समजा कसें, वरिल हारिला कां बळी ?

मला तसला छळ नको; 'माझ्या अंगीं घैर्य (सहनशीलता) नाहीं' बळीसारखी माझी ख्याति व्हावयांस नको आहे. चवऱ्या वगैरे चिन्हे राजालाच योग्य; एखाद्या दरिद्र्याने जर तीं धारण केलीं तर तें व्यर्थ होय. माझी कीर्ति नाही झाली तरी मला चालेल. गोकुळामध्ये तुम्ही अवतीर्ण झालां तेव्हा घोंगडी नाही का तुम्ही आवडून घेतलीत ? आणि हे तुमच्या कसें लक्षांत येत नाही की सामर्थ्यवान पुरुष आपण होऊन पराभवाला कां पतकरील ? [अर्थात् मी बलहीन आहे, म्हणूनच बळीसारख्या कसोटीला सादर होऊं शकत नाही, हे तुम्ही ध्यानांत घ्या.]

—७९—

आपलें अशक्तत्व परमेश्वराच्या ध्यानांत आणून देण्याचा मागच्या केकेतील विषय पुढे चालू ठेवतात:—

छळाल कृपणासि कां ? अजि दयानिधे ! कापिती
भटासि भट संगरीं, परि न कातरा दापिती;

कराल तितकी कृपा बहु; अहो शरण्या ! तमीं
बुडोनि शरणागत श्रमतसें अरण्यांत मी.

हे करुणासमुद्रा ! तुम्ही या बापुडवाण्याचा छळ काय म्हणून
कराल ? योद्धे लढाईमध्ये प्रतिपक्षी योद्ध्याला मारितात, भेकडांच्यावर
चालून जात नाहीत. हे रक्षणदात्या ! मी हा तुम्हांला शरण आलेला
[अज्ञानरूप] अंधकारांत बुडून जाऊन [संसाररूपी] अरण्यांत चाचपडत
धडपडत आहे, [तेव्हा] तुम्ही जेवढी दया मजवर कराल तेवढी
पुष्कळच आहे.

—८०—

केवळ खुणेच्या चिन्हांनी गाडी एकदम भिन्न दिशेस वळ-
वावी तसा प्रकार येथे पंतांनी अत्यंत खुबीदार रीतीने केला आहे.
त्यांत चातुर्य आहे, पण कृत्रिमता नाही. 'अरण्यामध्ये श्रमणें,
भटकणें' हें परमेश्वराच्या कोणच्या अवतारांत अत्यंत ठळक
रीतीने घडलें ? अर्थात् रामावतारांत. तेव्हा 'श्रम, अरण्य' या
पदांचें निमित्त करून पंतांनी एकदम रामचंद्राच्या वनवासाकडे
कथेचा ओघ वळविला आहे.

मुखासि जंव पातलीं 'श्रम, अरण्य' ऐशीं पदे,
निजस्मृतिस जाहलीं विषय तीं तव श्रीपदे;
गुरुक्तिस करावया सफळ, जानकीजीवना !
धरासुरतपःफळें त्वरित धावलीं जीं वना.

'श्रम' 'अरण्य' हे शब्द ज्या क्षणीं माझ्या तोंडीं आले त्याच
क्षणीं तीं तुझीं कल्याणकारक पाउलें माझ्या आठवणींत आलीं. हे
जानकीच्या प्राणा ! [तीं पाउलें कशीं म्हणाल तर] जीं, ब्राह्मणांच्या
तपश्चर्येचीं फळेंच जणू काय अशीं, पित्याच्या वचनाचें पालन करण्या-
करितां लगबगीने अरण्याकडे धावलीं.

—८६—

रामाच्या वनवासगमनाचा उल्लेख केल्यानंतर वनवासांतील मुख्य घटना—सीतेचें हरण व तिच्या शोधार्थ रामचंद्राचें 'पिशापरि' भटकणें, या ओघानेच येतात. त्यांचा उल्लेख करून कवि त्यांचा आपल्या उद्दिष्टाला साधनीभूत म्हणून उपयोग करून घेतो.—

तरीं प्रभुवरा ! तसे सदय, कां असे आज हो ?

विचारुनि पहा बरे निजमनीं, महाराज हो !

वनोवनिं फिरा पिशापरि, म्हणा अहोरात्र 'हा' !

नसे कुशल भाषणीं परि असे कृपापात्र हा.

हे प्रभुश्रेष्ठा ! त्या वेळीं तुम्ही तितके दयाळू झालां, आणि आज हो तुम्ही असे (दयारहित) कां झालां, हें, अहो महाराज ! आपल्या मनाशीं विचार करून (आपल्या मनाला विचारून) तुम्ही ठरवा बरे ! ह्या रानांतून त्या रानांत भ्रमिष्टाप्रमाणे तुम्ही भटकत होतां आणि रात्रंदिवस 'हायहाय' म्हणत होतां ! हा (मोरोपंत) बोलण्यांत चतुर नसेल; पण तुमच्या दयेला पात्र आहे.

—८२—

पंतांच्या उपरोधाची तार हळूहळू चढत चालली आहे. सीतेच्या शोधार्थ प्रेमाने विव्हल होऊन तुम्ही भटकत होतां, हें मागच्या केंकेंत परमेश्वराला बजावलें. आणखी सीतेकरितां गैर गोष्टी कोणत्या केल्या, त्यांचा उल्लेख कवि कांहीशा मर्मभेदकरीतीने करितो.—

समागम तुझा घडो म्हणुनि जाहले लाकडे

तपोऽनलिं तसे सुनि त्यजुनि जोडिलीं माकडे;

अयुक्त बहु ज्या जनारुतव घडे, पडे सांकडे,

तदुक्तिहुनि आसुचें बहुत बोलणें वांकडे !

तुझा सहवास घडावा म्हणून तपश्चर्यारूपी अग्नीमध्ये ज्यांनी लाकडांप्रमाणे स्वतःला जाळून घेतले अशा मुनींना सोडून तुम्ही वानरांना जवळ केले; [अशा] अयोग्य गोष्टी ज्या व्यक्तीच्या प्रीत्यर्थ तुमच्या हातून घडल्या आणि [जिच्यामुळे] संकटहि तुमच्यापुढे उभे राहिले, तिच्या बोलण्यापेक्षा आमचें बोलणें तुम्हांला अधिक तेढें वाटावें अं !

—८३—

‘ज्या जनास्तव’ या शब्दांनी पंतांनी जिचा अप्रत्यक्ष उल्लेख केला ती व्यक्ति सीता होय, हें उघड आहे. पण पहिल्या प्रथम तिचा स्पष्ट उल्लेख न करितां एक टोमणा मारून पाहावा, तें खपलें तर उघड तिचा निर्देश करून कडाखा उडवावा, अशा शोरणी हिशेवाने पंत एकेक पाऊल पुढे टाकीत चाललेले दिसतात.

जगत्रयमनोहरा बलगुणैकरत्नाकरा !

म्हणे ‘कनकरंकु द्या मज, महाप्रयत्ना करा’;

प्रियाहि आशि जाहली तुज कुकार्य आज्ञापिती;

सुधा त्यजुनि कामुक प्रकट अंगनाज्ञा पिती.

तीन्ही जगतांमध्ये सर्वांत अधिक सुंदर आणि सामर्थ्य आदि करून सर्व गुणांचा एकमेव महानिधि अशा तुला [तुझी प्रिया] म्हणाली ‘वाटेल तितके प्रयत्न करा पण मला [हा] सोन्याचा हरिण मिळवून द्या.’ तुमची लाडकी पत्नी अगूनहि तिने असें गैर कृत्य करण्याची तुम्हांला आज्ञा केली ! स्त्रीप्रेमाने वेडे झालेले (स्त्रैण) लोक खरोखरी स्त्रीच्या आज्ञेच्या पार्यां अमृताचा देखील त्याग करतात.

—८४—

आतापर्यंत मुख्य रोख रामचंद्रावर होता. पण गेल्या केकेंत त्याच्याबरोबर सीतेवरहि रामाला ‘कुकार्य’ सांगितल्याचा आरोप केला. तोच धागा घेऊन सीतेचें वागणें सगळेंच किती गैरशिस्त झालें, हें पंत तपशीलवार सांगतात.—

स्वदास समयीं जपे तरि न दे वरा, चाकरी
चुके न, परि सार्थक श्रम न देवराचा करी;
वदेहि भलतेंचि, तें तिसचि, कोप टाका, पुसा!
असें मृदु म्हणोनि वा, मज न धोपटा कापुसा.

चाकर म्हणून [सेवेसाठी] वेळेवर हजर होत असे तथापि आशी-
र्वाद कधी दिला नाही; सेवा करण्यांत कधीहि हेळसांड केली नाही (चुका
केल्या नाहीत) तथापि [अशा] दिराच्या कष्टांचें चीज केलें नाही;
इतकेंच नव्हे तर त्याला वाटेल तसें टाकून बोलली. [मजवरचा] राग
बाजूस ठेवून तुम्ही तिलाच [ती काय बोलली] तें विचारा. मी मऊ
आहें म्हणून कापसासारखें मला बडवूं नका.

—८५—

‘सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति’ हा न्याय तुम्हांला सुद्धा लागू
आहे; आपल्या आवडत्या माणसाचीं दुष्कृत्यें देखील तुम्हांला
आवडतात आणि आमचें सार्धें बोलणें तुम्हांला वाकडें लागतें—
असें, रामावताराच्या चरित्रांतलें वर्म काढून, पंतांनी वजावलें. पण
हा तर साऱ्या जगाचाच न्याय आहे, त्याबद्दल चिडून उणीं दुरीं
काढून बोलण्यांत काय अर्थ आहे, असा सामोपचाराचा भाव
प्रबळ होऊन परमेश्वराच्या लीलांमधून आणखी उदाहरणें देत
होताते पंत म्हणतात. —

न जें प्रिय सदोष तें, प्रिय सदोषही चांगलें;
स्वतोक पितरां रुचे. जरिहि कर्दमीं रांगलें;
तुलाचि धरि पोदिशीं कशि तदा यशोदा बरें,
जरी मळविशी रजोमलिनकाय तूं अंबरें ?

जें आपणाला आवडत नाही तें अवगुणांनी भरलेलें वाटतें आणि जें
आवडतें तें दोषयुक्त असूनहि आपणाला चांगलें वाटतें; आपलें मूल

जरी चिखलामध्ये रांगलें तरी आईवापांना आवडतें. [तुझेच उदाहरण पहा:—]त्या वेळीं (कृष्णावतारामध्ये) जरी तूं धुळीने अंग भरवून घेऊन यशोदामाईचीं वस्त्रें खराब करीत होतास, तरी ती यशोदा तुला प्रेमाने कशी कवटाळीत होती बरें ?

—८६—

बरें, केवळ बाह्यात्कारींचाच मलिनपणा नव्हे, तो काय केवळ झटकून धुवून टाकतां येईल. पण अंतरींचा तरी तूं काय कमी खट्याळ होतास ? पण तेंहि सर्व यशोदामाईला सुखदायकच वाटत होतें.

तुझे कथिति गोपिका विविध तीस दोभाट, ते
सुखप्रद गुणस्तवापरिस जाहले वाटते;
क्षमा न करि एकदा, तरिहि फार खोडी करां;
न देचि भय, ताडनोद्यमसभेत सोडी करां.

तुझ्याबद्दलचीं नानाप्रकारचीं गाऱ्हाणीं गवळणी (गोपी) येऊन तिला सांगायच्या; पण तीं तुझ्या गुणवर्णनापेक्षाहि तिला आनंददायक वाटत असत. तिने एकदाच फक्त क्षमा न करितां मारण्याचा आव आणला, तरी देखील तुम्ही अतोनात खोड्या केल्याच, तिचा तुम्हांला मुळीच धाक वाटला नाही; उलट तिनेच तुम्हांला मारण्याचा खटाटोप सोडून दिला व तुमचे धरलेले हातहि सोडले.

—८७—

उत्तर प्रत्युत्तरे कल्पून युक्तिवाद वाढविण्याची पंतांना मोठी हौस. आपण परमेश्वराचा पक्षपात सिद्ध करण्यासाठी जो युक्तिवाद चालविला आहे त्याला प्रतियुक्तिवाद देवाकडून होण्याचा संभव कल्पून पंत म्हणतात—

जरी म्हणसि बांधिलें, तरि न कष्टवीलें; करा
विचार, जशि कष्टवा तशि न कष्टवी लेंकरा;

यथेष्ट पुरतें जरी प्रथम दाम, कां सांधिती ?
न ती प्रबळ गोपिका, तुज तुझी दया बांधिती.

यावर जर तूं असें म्हणशील की “ यशोदेने मला जरी मारलें नाही, तरी [आणखी एका प्रसंगीं] बांधलें तर होतें ! ” तर त्यावर माझे उत्तर असें की “ [त्यांत कांही अर्थ नाही. कारण तिने बांधण्याचा खटाटोप केला खरा,] पण त्यांत तुला कांहीच कष्ट झाले नाहीत. विचार करून घ्या बरे ! तुम्ही जसे तिला कष्ट दिले तसे कांही तिने लेकराला (तुम्हांला) कष्ट दिले नाहीत. पहिली दोरी जर भरपूर पुरली असती तर तिला आणखी दोऱ्यां कां जोडाव्या लागल्या असत्या ? (म्हणजे, तुम्ही बांधले गेलां नाहीतच, पण तिला मात्र दोऱ्या जोडीत बसण्याचे कष्ट !) [अखेर तुम्ही बांधले गेलांत याचें तरी कारण काय ?] गोपिका यशोदा ही मोठी समर्थ होती असें नव्हे, तर तिची दया आल्यामुळे तुम्हीच आपणा स्वतःला बांधून घेतलें !



या सगळ्या युक्तिवादाचें तात्पर्य काय ? यशोदेचें तुझ्यावर इतकें प्रेम होतें की तुझ्या अचाट खोड्या देखील तिला आनंद-दायक वाटत होत्या; तुझेंहि प्रेम रामावतारांत सीतेवर कमालीचें होतें आणि कृष्णावतारांत यशोदामाईवर कमालीची कृपा होती. तेव्हा कृपा, दया, प्रेम याच सर्वव्यापी जीवनतत्त्वाचा अविष्कार तुझ्या सर्व अवतारांतील चरित्रलीलांमध्ये झालेला दिसून येतो.

परमेश्वराच्या या अतुलनीय दयामयत्वाचें वर्णन तितक्याच निरुपम मधुर अशा ११ श्लोकांमध्ये पंत करितात.

तुम्हींहि बलि बांधिला, म्हणुनि आमुची माय जी
मनांत सहजा दया, निपट टाकिली काय ? जी !
सकोप दिसती गुरु क्षणभरीच; जें तापलें
जल ज्वलनसंगमें त्याजि न शैत्य तें आपलें.

[यशोदेने तुम्हांला बांधलें तसेंच] तुम्ही देखील बळीला बांधलें होतें, म्हणून तुमच्या मनांत मुळापासूनच असलेली आम्हां भक्तजनांची माउली अशी जी दया ती तुम्ही पूर्णपणे झाडून टाकलीत काय ? गुरुजन (श्रेष्ठ लोक) रागावलेले दिसले तरी क्षणभरच; पाणी विस्तवाच्या संगती-मुळे जरी तांपलें तरी [तें तेवढ्यापुरतेंच]; तें आपला स्वाभाविक थंडपणा कांही टाकीत नाही.

—८९—

अर्थात परमेश्वराची ही 'सहजा दया' जीवांकडेन दिका झाल्या म्हणून जीवांना कधी पारखी होणार नाही. तिच्या निष्ठुरपणा बाह्यात्कारी जरी दिसला तरी तो जीवांच्या हिताकरितांच असतो.—

प्रसिद्ध तुमचे महासदय पाय, जीवांकडे
चुकी म्हणुनि होतिल क्षणहि काय जी ! वांकडे ?
न निष्ठुर पिता; म्हणे मनिं 'न हो प्रजा टोणपी';
अपथ्यरुचि रुग्ण तो कटुक ओखदें कोण पी ?

तुमचे पाय अत्यंत दयाळू म्हणून विख्यात; मनुष्यप्राण्यांच्या हातून दोष घडले तरी त्यामुळे ते क्षणभर तरी प्रतिकूल होतील काय ? बाप कधी निष्ठुर नसतो; त्याची इच्छा हीच असते की आपलीं मुलें ठोंब्ये निपजूं नयेत. वावडें खाण्याची ज्याला चट लागली आहे असा कोणता आजारी मनुष्य कडू औषधें पिईल बरें ? [त्याला तीं जवरीनेच पाजलीं पाहिजेत, तसेंच चुका करणाऱ्या जीवांना शासन करूनच ताळ्यावर आणलें पाहिजे.]

—९०—

वर पित्याचा व कटु औषधांचा असे दृष्टान्त दिले ते परमेश्वराच्या लीलांच्या बाबतींत लावून दाखवितात:—

असंख्य खळ संगरीं निजकरीं तुवां मारेलं,
न निष्ठुरपणें, कृपा करुनि ते भवीं तारिले;
जगज्जनक तूं, मुलें सकळ जीव, यां भातुकें
दटावुनिहि देशि वा ! अमृत नेदिजे घातुकें.

तूं आपल्या हाताने युद्धामध्ये अगणित दुष्टांचा वध केलास; हा कांही तुझा निर्दयपणा नव्हे; तर त्यांच्यावर कृपा करून तूं त्यांना संसार-पाशांतून तारून नेलेंस. तूं सकळ जगताचा पिता आणि सगळे जीव तुशीं मुलें—वेळ प्रसंगीं धाक दाखवूनही तूं त्यांना [मोक्षरूपी] खाऊच देतोस. घात करूं इच्छणारा अमृत कधीही देत नाही.

—९१—

दुष्टांचा वध हा त्यांच्या कल्याणाकरितां त्यांच्यावर केलेला प्रसादच होय हा जो सिद्धांत मागच्या केकेंत सांगितला त्याचें एक ठळक उदाहरण या केकेंत पंत दाखल करितातः—

वरी प्रकट शांतिला धरि, परंतु मीना बकी
गिळी; तशि तुला टपे सुकृतबुद्धिहीना बकी.
जिणें गरळ पाजिलें, अमृत पाजिलें तीस; तें
खळासि न दिसो भलेपण, खरें भल्या दीसतें.

बगळी बाह्यात्कारीं दिखाऊ शांतता धारण करते, पण [तावडींत येतांच] माशाला गिळते; तशी सत्कर्म करण्याची इच्छा नसलेली पूतना तुझा नाश करायला टपलेली होती. ज्या पूतनेने तुम्हांला विष पाजलें तिला तुम्ही अमृत पाजिलें (मोक्ष दिला) ! हें तुमचें चांगुलपण दुष्टाला दिसणार नाही; पण खरा प्रकार सज्जनांच्या लक्षांत येतो.

—९२—

अथा तुझ राग म्हणजे, बापाने मुलाबद्दल म्हणावें की
“काय करावें, पोरगा ऐकत नाही” अशा प्रकारचाच असतो.—

सदाहि हित नायकों, बहु अपाय केले, करूं; --
 तरी सकृप बाप तूं म्हणसि 'नायके लेकरूं.'
 कधीं न करिसी प्रभो ! भजकवाळकोपेक्षण
 न तूजवरि ज्यापरी पशुपपाळ कोपे क्षण.

आमच्याच कल्याणाच्या गोष्टी सांगितल्या असतां त्या आम्ही
 आचरणांत आणीत नाही, [उलट] अहितकारक कृत्ये [मात्र] केलीं व
 करीत आहों; असें असूनहि मायाळू पित्याप्रमाणे तूं [फक्त एवढेंच]
 म्हणतोस की " [काय करावें,] लेकरूं ऐकत नाही ! " हे देवा ! भक्त-
 रूपी बालकांची तूं कधीच हेळसाड करीत नाहीस, ज्याप्रमाणे गवंढ्यांचा
 नायक नंद एक क्षणभरहि तुझ्यावर रागावत नसे त्याप्रमाणे.

— २३ —

इतर देवदेवतांचा कृपाप्रसाद हा कांही खरा नव्हे. मनुष्य-
 मात्राला निदानींचा आंधार तूंच आहेस, हा भाव कवि
 व्यक्त करतो.—

खरा जनक तूं, जनां इतर कोण हो देव वी ?
 समीहित फळें जगा तव पदाब्ज दे, देववी.
 अशीच करुणा असो, हरि ! कधीं न भंगो पिता;
 अशा मज असाधुला इतर कोण संगोपिता ?

आमचा खरोखरीचा उत्पन्नकर्ता तूं आहेस; दुसऱ्या कोणत्या देवाने
 हे प्राणिमात्र उत्पन्न केले आहेत ? [अर्थात कोणी नाही] तुझें चरणकमल
 हेंच जगाला वांछित फळें देतें आणि देववितें. हे हरि ! [मजवर]
 तुझी अशीच (खऱ्याखऱ्या पित्याला साजेशी) कृपा असो; तुझें पितृत्व
 (बापाचें नातें, पितृप्रेम) कधीही नाहीसें न होवो; माझ्यासारख्या अवगुणी
 मनुष्याला सांभाळणारा दुसरा कोण बरें आहे ?

—१४—

तुझे पितृप्रेम असेंच कायम राहो, असें गेल्या केकेंत म्हटलें;
पण पित्याचें प्रेम टिकण्यास पुत्रहि तमाच गुणी असावा लागतो,
आणि तूं तर तसा नाहीस, असें यावर कोणी म्हणेल, अशी कल्पना
करून पंत भ्रणतात.—

सुविद्य, धन मेळवी, वचन आयके, आवरी
प्रपंच, भर घे शिरीं, करि कृपा पिता त्यावरी;
असा जरि नसे, रुचे तरि न तो अभद्र क्षण;
तसा तुजचि आवडे, करिसि तूंचि तद्रक्षण.

उत्तम विद्या संपादन करून जो पैसे मिळवूं लागला आहे, असें
असूनहि जो आज्ञाधारक आहे, जो प्रपंचाचे व्यवहार पाहूं लागला असून
संसाराचा भार ज्याने आपल्या डोक्यावर घेतला आहे, अशा पुत्रावर
पित्याची मर्जी होते; मुलगा जर असा (सुलक्षणी) निघाला नाही, तर
तसला दळभद्रथा किंचित् काळ देखील बापाला आवडत नाही. पण तसा
(गुणहीन, खराब) मनुष्य तूंच फक्त आवडून घेतोस व तूंच त्याचा
सांभाळ करितोस.

—१५—

मी जरी गुणवान नसलों तरी सामान्य मानवी पित्यापेक्षा
परमेश्वराचें पितृत्व हें निरतिशय दयाशील असल्यामुळे तो
माझ्यावर पाखर घालीलच, असा भाव गेल्या केकेंत व्यक्त झाला.
पण पित्यापेक्षा मातेची माया कांही अलौकिक असते; तेव्हा
तिच्याशीं तुळिल्याशिवाय ईश्वरी कृपेचें सर्वातिशायी दयामयत्व
योग्य रीतीने वर्णिल्यासारखें होणार नाही, हें जाणून पंत दोन
केकांमध्ये रसमयी वाणीने तें वर्णन करितात.—

पिता जरि विटे, विटो, न जननी कुपुत्रीं विटे;
दयामृतरसार्द्रधी न कुलकज्जलें त्या विटे;

प्रसादपट झाकित्ती, परि परा गुरूचे थिटे;
म्हणूनि म्हणती भले 'न ऋण जन्मदेचे फिटे.'

करंट्या मुलाचा बापाला जरी तिटकारा आलां, तरी आई त्याला कंटाळत नाही. अमृताप्रमाणे असलेल्या प्रेमाच्या पाझराने द्रवलेले तिचे मन कुळाला काजळाप्रमाणे असलेल्या त्या पुत्ररूपी कलंकाने मलिन होत नाही. मनुष्याचा श्रेष्ठ गुरु जो पिता त्याची कृपारूप वस्त्रे मुलाला झाकतात खरीं, पण तीं निदानीला तोकडींच पडतात; म्हणून सज्जन म्हणतात "जन्मदात्या आईचे उपकार कधीहि फिटत नाहीत."

—९६—

मातृप्रेमाचा अपरंपारपणा वर्णिला; आता भगवत्कृपेचे तिजहूनहि श्रेष्ठत्व वर्णितात.—

विटेल जननीहि कीं शत रची निमित्तें विधी,
मळे कलियुगीं श्रुती जशि, खळीं तिची तेंवि धी.
कदाचित विटेल बा तव दया न दीनावरी,
जशी जगदघक्षयीं कर भवन्नदी नावरी.

प्रारब्धामुळे शेंकडो कारणें उत्पन्न होऊन एखादे वेळेस जन्मदात्री माता देखील मुलाला विटेल; कलियुगामध्ये वेद ज्याप्रमाणे निष्प्रभ होतात त्याप्रमाणे तिची बुद्धि दुष्ट पुत्रामुळे त्रासेल; पण हे प्रभो ! तुझी कृपा दुबळ्या (अनाथ) व्यक्तींचा कधीहि कंटाळा करणार नाही, ज्याप्रमाणे तुमची (तुमच्या पावलांमधून निवालेली) नदी जगताचे पापक्षालन करण्याच्या कामीं आपला हात कधीहि आवरता घेत नाही त्याप्रमाणे.

—९७—

मातेची पायरी जर भगवत्कृपेहून खालची तर तिजविषयी अनादर करायचा की काय ? अशी अनादराची भावना आपल्या

वर्णनांतून सूचित होऊं नये, यास्तव पंत तिजविषयीच्या आदराला योग्य अधिष्ठान देतात व त्याचें समर्थन करितात.—

कृपाचि जननी तुझी, सकल जीव दायाद; या
तिणेंचि उपदेशिल्या करिति सर्व दाया दया;
असें उमजतां भले न गुरुभाव तो टाकिती;
मता तुजहि गोपिका, मग जनास तोटा किती !

तुझी कृपा हीच आमची आई आणि सर्व जीव तिचीं मुलें होत. आमच्या (प्राकृत, देहधारी) माता या तिच्याच प्रेरणेने (तिच्याच शिकवणुकीनुसार) प्रेम करणाऱ्या दाया होत. सज्जन लोक हा तारतम्य भाव लक्षांत घेऊन (आपल्या मातेला भगवत्कृपेचा अंश समजून) [मातेविषयीच्या] आदरभावाला (पूज्यबुद्धीला) रजा देत नाहीत. तुला देखील यशोदा (मातेच्या नात्याने) पूज्य होतीच ना? मग सामान्य जनांनी तसेंच केल्यास त्यांत काय नुकसान आहे?

—९८—

यशोदा तुझी खरी जन्मदात्री आई नसून देखील तिला तूं आई मानलेंस ही तुझ्या कृपेची लीलाच! अशाच भगवत्कृपेचें अपारत्व दर्शविणाऱ्या लीलांचा उल्लेख करून पंत समारोपाची तयारी करितात.

भरोनि कुचकुंभ जी विषरसें सुखीं दे बकी,
प्रभो, तिसहि ठेविशी जशि महासुखीं देवकी.
न होति जननी कशा पशुपदार, गाई? लया
न पावतिच तत्सुखें. कृति न कोण गाईल या !

आपले स्तनरूपी घट विषाच्या द्रवाने भरून पूतना मावशी ते तुमच्या तोंडांत देती झाली, अशा पूतनेला देखील तुम्ही आपली माता देवकी हिच्याप्रमाणे [मोक्ष देऊन] परम सुखांत ठेवलें! मग

गवळ्यांच्या स्त्रिया (गोपी) आणि गाई या तुम्हांला मातेसमान कशा नव्हत ? [अर्थात होत्याच.] त्यांनाहि तूं अक्षय आनंद (मोक्ष) दिलास. या तुझ्या [महोदार] लीला कोण बरें गाणार नाही ?

—९९—

एका बाजूने ' भगवत्कृपामाहात्म्य 'रूपी उपाख्यानाचा समारोप करून दुसऱ्या बाजूने त्यांतून नवीन उपाख्यानाचा धागा पंत निर्माण करतात.—

अशी तरि कृतज्ञता हरि, तुझ्याच ठायीं अगा !
सख्या, अणुचि मानिशी, करुनि सुप्रसादा अगा;
भुले सुकविवाग्बधू तव गुणा अनर्घ्या नगा;
म्हणेल जन कोण कीं यश पुनःपुन्हा तें न गा !

हे हरि ! केलेल्या गोष्टीचें अनंतपटीने चीज करण्याची अशी बुद्धि तुझ्याच अंगीं दिसून येते. हे जिवलगा ! पर्वतप्राय कृपेचा वर्षाव करून देखील एक कणभरच केले असें तूं मानतोस. सत्कवींची वाणी हीच कोणी उपवर कन्यका तुमच्या या गुणरूपी बहुमोल अलंकाराला मोहून जाते. तेव्हा तुमच्या यशाचें पुनःपुन्हा गायन करूं नका असें कोण मनुष्य म्हणेल बरें ?

—१००—

' भगवत्कथाप्रशंसा 'रूपी उपाख्यानास येथून सुरवात होते. पंतांनी या काव्यांत आळविलेल्या उपाख्यानांपैकी हें शेवटचें व सर्वाधिक मनोहर उपाख्यान होय. तुमच्या यशाचें पुनःपुन्हा कीर्तन करावें इतकें तें अनमोल आहे, असें गेल्या केकेंत सांगितलें; तोच आशय काव्यपूर्ण रीतीने पल्लवित करून या केकेंत गौरवून सांगतात.—

तुम्ही बहु भले, मला उमज होय ऐसें कथा,
कसा रसिक तो पुन्हा जरि म्हणेल आली कथा ?

प्रतिक्षण नवीच दे रुचि शुक्राहि संन्यासिया;
न मोहिति भवत्कथा अरसिका अधन्यासि या.

तुम्ही फार चांगले आहां; माझी नीट समजूत पडेल असें मला सांगा बरे : ' [मी पूर्वी ऐकलेली तीच] कथा पुन्हा वर्णन करण्यांत येत आहे ' असें जर [एखादा श्रोता] म्हणेल, तर त्याला रसिक (सहृदय) कसे म्हणावे ? शुक्रासारख्या सर्वसंगपरित्यागी मुनीला देखील क्षणाक्षणाला [तुमच्या कथेविषयी] नवीच गोडी वाटते. अशा या तुमच्या कथा अरसिक (रुक्ष मनाचा) आणि अभागी जो असेल त्यालाच मोह पाडणार नाहीत. (ज्याला या मोह पाडणार नाहीत तो अरसिक आणि अभागी होय.)

—१०१—

तोच आशय पुन्हा निराळ्या रीतीने वर्णितात.--
कथा श्रवणचत्वरीं जरि पुनःपुन्हा ये, रते
महारसिक तद्रसीं, विटति ऐकतां येर ते;
विलोकुनि विलासिनीजन पुनःपुन्हा कासुका
करी वश, नव्हे बुळा, विवश घेइना कां सुका !

कर्णप्रदेशावर (कान हेच कोणी अंगण त्यावर) कथा जरी पुन्हा पुन्हा आली, (कथा ऐकण्याचे प्रसंग वारंवार जरी आले,) तरी खरे सहृदय (सौंदर्याचे उत्तम मर्मज्ञ) तिच्या गोडीने हरखून जातात; (तिच्या रसांत रममाण होतात;) बाकीचे (अर्थात अरसिक) ऐकून त्रास पावतात. शृंगारनिपुण (विलास कसे करावे हे जाणणाऱ्या) स्त्रिया नेत्रकटाक्ष फेकून कामी पुरुषांना पुनःपुन्हा आपलेसें करून घेतात (आकृष्ट करितात); पण जो वावळट (नपुंसक) आहे त्याचें भीड-मर्यादा सोडून चुंबन घेतलें तरी त्याचें मन उद्दीपित होत नाहां.

—१०२—

भगवत्कथेचें रसमयत्व पंत प्रकारांतराने वर्णन करितात.—

कथा सुपुरुषा तुझी वश तशी करी, राधिका
जशी तुज, जिला स्वयें म्हणसि तूं शरीराधिका;
तिचें न घडतां रमाहृदयवल्लभा ! सेवन
प्रभो, तुज जसें, तसें मतिस गेह भासे वन.

जिला तुम्ही आपल्या देहापेक्षाहि अधिक निकटची मानीत होतां-
त्या राधेने तुम्हांलां जसें आपल्या ताब्यात ठेवले होते, त्याप्रमाणे तुमची
कथा सत्पुरुषाला अंकित करून घेते. हे लक्ष्मीप्राणप्रिया ! प्रभो ! त्या
राधेचा सहवास घडला नाही तर तुला जसें [वाटत असे] त्याचप्रमाणे
तुझ्या कथेचें श्रवणकीर्तन घडले नाही तर सत्पुरुषाच्या मनाला घर
अरण्याप्रमाणे वाटतें.

— ०३ —

रसिक सज्जनांना अनिवार मोह पाडणाऱ्या भगवत्कथेचें
अलौकिकत्व आणखी निराळ्या रीतीने प्रस्थापित करण्याकरितां
यंत तिची भगवंताच्या मोहिनां अवताराशीं तुलना करितात.

कथा भुवनमोहिनी अणि न मोहिनी होय ती;
हरो असुरधी, हिणें भुलविले किती हो यती !
नव्हे न म्हणवे, असो; जरि विमोहिलां दक्षहा,
प्रिया वसविली शिरीं. मुनिपथीं कसा दक्ष हा ?

तुझी कथा जगताला मोह पाडणारी आहे; [अमृताच्या वाटणी-
करितां तूं घेतलेलें रूप जी] मोहिना [ती] अशी नव्हती. मोहिनीने
दैत्यांच्या बुद्धीला भ्रम उत्पन्न केला असेल, पण हिने (तुमच्या कथेने)
किती तरी योगी (तपस्वी) जनांना भुरळ पाडली आहे. त्या मोहिनी
अवताराने दक्षाचा नाश करणारा [महादेव] याला पूर्णपणे नाहीं लावले
(असें म्हणणें असेल), तर असा; तें मी नाही म्हणत नाही; पण ज्या
महादेवाने आपली प्रिया डोक्यावर बसवून घेतली त्या महादेवाला

योगिजनांची आचारप्रणालि अनुसरण्यांत तत्पर असैं कसें म्हणोवें ?
[तेव्हा स्त्रियांच्या संबंदांत विकारी असणाऱ्या महादेवाला मोहिनीने
मोहिलें यांत विशेष तें काय ?]

—१०३—

भगवत्कथेची मोहिनीशीं तुळना व कथेचें श्रेष्ठत्वस्थापन,
पुढे चालू—

सुरासुरनरोगां भुलवुनी कथा न त्यजी,
न भेद करि पंक्तिचा. अमृत पाजिती सत्य जी;
तिणें जरि सुधारस स्वरतमानसां पाजिला,
वधी अमृत घोटितां, द्रव न येचि बापा ! जिला.

कथा देव, दैत्य, मनुष्य आणि नाग यांना मोह पाडते, पण
[मोहिनीप्रमाणे] त्यांना टाकून जात नाही; त्यांच्यामध्ये पंक्तिप्रपंच
(पक्षपात) करित नाही; तसेंच ती [मोहिनीप्रमाणे वायफळ अमृत
(देवांचें पेय) न देतां] खरें खुरें (सत्त्वशाली) अमृत (म्हणजे मोक्ष)
देते. त्या मोहिनीने, ज्यांचें मन तिच्यावर आषक झालें होतें त्यांना जरी
अमृत प्यायला दिलें, तरी तें अमृत गिळीत असतांनाच तिने त्यांचा
(राहुकेतूंचा) वध केला. हे बापा ! तिला कांही त्यांची दया आली नाही.

—१०५—

तोच विषय आणखी पुढे चालू—

अभीष्ट वरितात जे तव कथेसि विश्वासती,
भली असुरवंचनी श्रुत असेचि विश्वास ती;
कथा कशि सखी तिची ? ठकवुनी हरी संचितें,
तरी अमृत दे; असैं सदय दाखवी वंचितें.

जे तुझ्या कथेवर श्रद्धा ठेवतात त्यांच्या कामना पूर्ण होतात; ती
(मोहिनी) [मात्र] दैत्यांना यथास्थित फसविणारी म्हणून साऱ्या जगाला

माहीत आहे. [तेव्हा] कथा तिची सोबतीण कशी बरें असूं शकेल ? कथा जरी [तिचा आश्रय करणाऱ्यांचीं] जन्मोजन्मींचीं साठलेलीं कर्में त्यांना फसवून (पत्ता न लागूं देतां) नाहीशी करिते, तरी ती [त्यांच्या बदल्यांत] मोक्ष देते; आणि अशा रीतीने फसवणुकीच्या द्वारा आपली दयाच प्रकट करिते.

—१०६—

भगवत्कथेच्या या अनुपम दयामयत्वाला सहज सुचणारा आणि मागे अनेकवार आलेला मातेचा दृष्टान्त देतात.—

करा श्रवण एवढें, अपटु लोक हासो मला;
अहो, जरि गिळावया प्रियकुमार घे सोमला,
तयासि ठकवूनि दे बहुत शर्करा माय जी,
तिला स्वशिशुवंचनें अदयता शिवे काय ? जी !

ज्यांना या विषयांतलें मार्मिक ज्ञान नाही, असे लोक मला हसले तर हसोत; तुम्ही माझी एवढी गोष्ट ऐकून ध्याच--अहो ! आपल्या लाडक्या मुलाने सोमलाचा खडा खायला घेतला असें पाहून त्याची आई जर त्याला फसवून [त्या सोमलाऐवजी] पुष्कळशी साखर देऊं लागली तर स्वतःच्या मुलाला ठकविल्यावरून तिच्या अंगीं निर्दयतेचा दोष चिकटवितां येईल काय ?

—१०७—

पुत्राच्या क्षेमकल्याणाला काय वाटेल तें करून जपणाऱ्या अशा मातेप्रमाणे तुझी कथा आहे,—

म्हणोनि बहु मोहिनीहुनि भली कथा हे तुजी,
अभीष्ट फल घावया नतमनोरथा हेतु जी;
म्हणाल जरि, मीच त्या, विषम काय दोर्घांत ? रे !
जसा जन सितासिताभिधनदीसदोर्घां तरे.

श्लो. के...५

म्हणूनच ही तुझी कथा, जी शरणागतांच्या मनःकामनांना इच्छिलेलें फळ देण्यास कारणीभूत होते, मोहिनीच्यापेक्षा पुष्कळच चांगली आहे. यावर जर तुम्ही असें म्हणाल, की अरे ! त्या दोषी म्हणजे मीच आहे, त्या दोर्घीमध्ये कमजास्तपणा तो काय असणार आहे ?—ज्याप्रमाणे लोक धवल आणि श्यामल या नांवांच्या नद्यांच्या (गंगायमुनांच्या) पवित्र प्रवाहामध्ये [मज्जन केल्यास] पापमुक्त होतात त्याप्रमाणे [कथा व मोहिनी दोघी सारख्याच आहेत.]

—१०८—

गेल्या केकेंत देवाच्या तोंडीं जो युक्तिवाद घातला, त्यावर या केकेंत पंत प्रतियुक्ति लढवितात. अर्थात् ' कथा आणि मोहिनी ह्या दोघी म्हणजे मीच ' या भगवंताच्या विधानावर पंतांचें उत्तरः—

अहा ! बहु विशुद्ध हे, प्रभु, तव स्वरूपाहुनी,
न भिन्नतनु त्या, भले भजति एकता पाहुनी;
परंतु वदतीं जनानुभव, नातळो पाप गा !
तशी न यमुना गमे, जशि गमे निलिंपापगा,

भगवंता ! काय सांगावें ! तुझा अवतार जी मोहिनी, तिजहून ही [तुझी कथा] अत्यंत पवित्र ! [त्या नद्यांची गोष्ट याच्याहून उलट] त्यांचीं शरीरें वेगळालीं नाहींतच; सज्जन लोक त्यांची एकरूपता लक्षांत घेऊनच त्यांचा आश्रय करतात. तरीपण हे देवा ! मला पाप लागणार नसेल तर मी लोकांचा अनुभव सांगतो, देवनदी जशी वाटते तशी कांही यमुना वाटत नाही.

—१०९—

देवनदी उर्फ गंगा इला श्रेष्ठ म्हटलें; तेव्हा तिचें श्रेष्ठत्व अनेक आधार देऊन प्रस्थापित करणें ओघानेच आलें.—

जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं जिचें नांदणें,
जिच्या जळमळें तुळें न शरदिंदुचें चांदणें,

प्रजा हरिहरांअशा यदुदरीं अनेका; कवी
भिऊनि म्हणतील कां 'जशि सुधा तशी काकवी?'

विश्वाचा नियामक जो महादेव त्या प्रभूच्या मस्तकावर जी नांदते, जिच्या पाण्यावरील फेसारीं शरदतूतील चंद्राच्या चांदण्याची देखील तुलना होऊं शकत नाही, जिच्या पोटांत विष्णु आणि शंकर यांच्यासारखीं अनेक मुलें आहेत; [तिजविषयी] ज्ञाते लोक भीतीने (मारूनमुटकून) " काकवी (यमुना) आणि अमृत (गंग) दोन्ही सारखीं आहेत " असें म्हणतील काय ?

—११०—

कथा आणि मोहिनी या दोहोंमध्ये सारखेपणा दर्शविण्याच्या उद्देशाने भगवंताच्या तोंडून प्रथम गंगा व यमुना या नद्यांचा उच्चार झाला (१०७). पण कवीने त्यावरहि युक्तिवाद लढवून यमुनेपेक्षा गंगाच श्रेष्ठ ठरते असें प्रतिपादन केलें. (तेव्हा सारखेपणाकरितां गंगायमुनांचा दाखला देऊन उपयोग नाही एवढी गोष्ट सिद्ध झाली.) आता याच्यापुढे जाऊन मोहिनीची यमुनेशीं आणि कथेची गंगेशीं तुलना करणें योग्य होईल असें सुचवून उपमानाच्या श्रेष्ठत्वावरून उपमेयाचें (कथेचें) श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करतात.—

तुला स्वयमुनेसर्वें कुवलयद्युतिश्यामला
म्हणाल जरि मोहिनी निजतनू, अवश्या मला;
तुलीन अमृतोदधिप्रभवपुंडरीकामला
कथा सुरधुनीसर्वें, सुजन जींत विश्रामला.

मोहिनी हें माझेंच स्वरूप होय असें जर तुम्ही म्हणाल, तर मला तें निखालस मान्य आहे. [तर मग तुम्ही] नीलकमलाच्या कांतीप्रमाणे सावळा आहे रंग जिचा अशा आपल्या यमुनेबरोबर तिची तुलना करा. [तुम्ही अशी तुलना केलीत] म्हणजे मी अमृताच्या समुद्रांतून उगवलेल्या

घवल कमलाप्रमाणे शुभ्र अशा आणि सज्जनांच्या मनाला समाधान देणाऱ्या अशा कथेला तशाच शुभ्र आणि सज्जनांचे विश्रांतिस्थान अशा देवनदीशीं (गंगेशीं) तुळीन.

—१११—

गंगेशीं साम्य वर्णन करून कथेचे श्रेष्ठत्व तर सुचविलेच; पण मोहिनीच्या तुलनेनेच नव्हे तर कथा सर्वतोपरि श्रेष्ठ व निरुपम आहे असें पंत आधारासह प्रतिपादन करतातः—

शुकोदित पुराण ज्या श्रवण सन्मुखें साग्रही,
म्हणेल 'अतुला कथा'; झणिं म्हणाल 'तो आग्रही.'
न केवळ मलाचि हे निरुपमा यशोमंडिता,
गुरुसहि गमे, पुसा स्ववरदा महापंडिता.

सज्जनांच्या तोंडून शुकप्रोक्त पुराण (श्रीमद्भागवत) ज्याला संपूर्ण ऐकायला मिळाले तो 'भगवत्कथा अलौकिक आहे' असें म्हणेल; तुम्ही कदाचित् असें म्हणाल की तो स्वमताभिमानी (हटवादी) आहे, पण तसें नाही. ही तुमची कथा केवळ मलाच अप्रतिम, भगवंताच्या यशाने नटलेली वाटते असें नाही. तुमच्या गुरूला (सांदीपनीला) देखील तसेंच वाटते; तुम्हांला वर देणाऱ्या त्या महापंडिताला विचारून पहा बरे.

—११२—

कथा आणि मोहिनी यांची परोपरीने तुलना करून त्यांत कथेचे श्रेष्ठत्व दर्शविले. आता या तुलनेतील अखेरचा 'कळसाध्याय' पंत रचतात. कथेच्या अंगचा एक असा गुण सांगतात की ज्याच्या बाबतींत मोहिनीला हमखास मार्ग हटणे भाग पडते.—

प्रभो तुज न मोहिनी भुलवि, मोहिला तोहि ती
त्यजी जन; नव्हे तशी, तुज तुझी कथा मोहिती;

निजानुभव तूं पहा; जशि महौषधी पारदा,
तुला स्थिर वळें करी, कळविलें तुवां नारदा.

हे ईश्वरा ! मोहिनी [इतरांना भुलविते खरी, पण] तुला ती भुलवू शकत नाही. ज्या इतरांना तिने भुलविलें त्यांना (दैत्यांना) तिने टाकून दिलें. तुझी कथा तशी नाही; ती तुला स्वतःला मोह पाडते (नादावून सोडते). हें पटवून द्यायला लांब कोठे जायची जरूरी नाही. आपल्या चरित्रांतील प्रसंग तूं आठवून पहा; म्हणजे तुझ्या लक्षांत येईल की, ज्याप्रमाणे कांही अमूल्य वनस्पतींच्या योगाने पारा स्थिर होतो, त्याप्रमाणे कथा तुला स्वसामर्थ्याने आपल्या ठिकाणीं खिळवून टाकते, असें तूं स्वतः नारदाला सांगितलें आहेस.

—११३—

नारदाला दिलेल्या वचनाचें भगवंताला स्मरण देऊन पंत तेथे लगेच 'बीचमें मेरा चांदभाई' असा प्रकार करितात. जमेल तेथे आपलें घोडें पुढे दामटण्याची त्यांची लगबग मोठी मनोरम वाटते.—

सुरर्षिजवळीं स्वयें वदसि 'तत्र तिष्ठामि;' या
तुझ्याचि वचनें म्हणें तुज कथावश स्वामिया !
जसा स्थिर कथेंत तूं, स्थिर करीं तसें या मना;
स्वभक्तसुरपादपा ! सफळ हे असो कामना.

देवांचा ऋषि जो नारद त्याच्यापार्शीं तूं 'माझे भक्त गाती जेथे । नारदा मी उभा तेथे ॥' असें म्हणालास; या तुझ्याच वचनास अनुसरून मी तुला 'कथावश (कथेच्या अधीन)' असें म्हणतो. तुझ्या कथेमध्ये तुझे जसें अदृढ वास्तव्य असतें तसें हें (माझे) मन कथेमधून हलणार नाही असें कर. आपल्या भक्तांच्या कल्पवृक्षा ! हा माझा मनोरथ सफल होवो !

—११४—

नारद हा कथाकीर्तनकारांचा शिरोमणि ! (कथेत प्रत्यक्ष परमेश्वराचें वास्तव्य असल्यामुळे) कथेविषयी नारदाला केवढी आसक्ति वाटते हें पंत वर्णितात.

सुरर्षि म्हणतो, 'तुझे यशचि धन्य, यो गायना मला; कवि म्हणोत ते सुखद अन्ययोगायना.'
विमुक्तिबहुसाधनें तदितरें गणीनाच तो;
सजूनि वरवल्लुकी तव सभांगणीं नाचतो.

देवांचा ऋषि नारद म्हणतो, " तुझे यशच सर्वोत्तम आहे. त्याचें गायन माझ्याकडून घडो. योग वगैरे अन्य मार्ग सुख देणारे आहेत असें ज्ञाते लोक म्हणत असतील तर म्हणोत. [मला तें मान्य नाही.]" मोक्ष मिळविण्याचीं जीं इतर पुष्कळशीं साधनें आहेत त्यांना तो मोजीत नाही आणि आपली छानदार वीणा ('महती' नांवाची) सज्ज करून तुझ्या कथाकीर्तनाच्या मेळाव्याच्या जागेंत [भक्तिभराने] नृत्य करितो.

—११५—

नारद भगवत्कथेमध्ये सदोदित तल्लीन असतो याचें विशेष कारण तरी तुझ्या यशोगायनाचे त्याच्या मनावर पूर्वजन्मीं झालेले संस्कार हेंच होय. तें पंत या केकेंत वर्णितात. —

तुझे चरित सन्मुखें श्रवण जाहलें यास्तव
प्रजापतिसुतत्व ये, करिति साधु ज्याचा स्तव;
स्वनीचपण मागिलें बहु दया अशी नारदा
स्मरे घडिघडी, प्रभो ! भवपयोधिच्या पारदा !

भगवद्भक्तांच्या तोंडून तुझ्या लीला ऐकण्यांत आल्यामुळे तो नारद पुढील जन्मीं ब्रह्मदेवाचा पुत्र झाला, तो असा की सगळे सज्जन

ज्याची कीर्ति गात असतात, संसारसमुद्रांतून तारून नेणाऱ्या हे परमेश्वरा ! नारदाला आपली पूर्वजन्मींची निकृष्ट स्थिति (दलित अवस्था) आणि तूं त्याच्यावर याप्रमाणे केलेली महान कृपा घटकोघटकीं आठवते.

—११६—

नारदाच्या या पूर्वचरित्रावरून सामान्य जनांना भगवत्प्राप्ति होण्याच्या मार्गातलें आणखी एक सहायक तत्त्व लक्षांत येतें, त्याचें विवरण पंत करितात.—

तुझे यशचि तारितें, परि न केवळा तारवे;
सहाय असिला असे, तरिच शत्रुला मारवे;
न भागवत भेटतां, न घडत हि सत्संगती,
न अज्ञहृदये तशीं तव यशोरसीं रंगती.

मानवांचा उद्धार तुझ्या यशाच्या गायनानेच होतो, हें तर खरेंच; पण तुझे यश झालें तरी एकाकी (एकटें, कोणाच्याहि मदतीशिवाय) जनतारणाचें काम करूं शकत नाही. शत्रु तरवारीनेच मरतो हें खरें, पण ती वापरणाराची जोडगण तिला असे तरच तिच्या योगाने शत्रूचा वध करितां येतो. त्याचप्रमाणे भगवद्भक्तांचें दर्शन जोपर्यंत होत नाही आणि संतांचा सहवासहि जोपर्यंत घडत नाही तोपर्यंत अजाण लोकांचीं मनें तुझ्या कीर्तिकथेची गोडी चाखण्यांत तल्लीन होऊं शकत नाहीत.

—११७—

‘सत्संगतिमाहात्म्य पुढे चालू.’ मानवांच्या उद्धरणास सत्संगति सहायभूत होते एवढेंच केवळ नव्हे, तर तिच्या अभावीं अनर्थ होण्याचा संभव असतो, अशा इशारा देऊन सत्संगतीचें महत्त्व मूलगामी आहे असें सूचित करतात.

बुडे, बुडवि सागरीं तरि सुकर्णधाराविना;
सहाय नसतां स्वये परतटासि ती दांविना;

सहाय भगवज्जना तव सुकीर्ति जेव्हां करी,
तईच उतरी भवोदधितटीं जना लौकरी.

समुद्रामध्ये लोटलेली नाव, तिला जर चांगला सुकाणदार नसेल तर, आपण स्वतः बुडते व आपल्याबरोबर आंतील लोकांनाहि जलसमाधि देते; [चांगल्या सुकाणदाराचें] साहाय्य नसेल तर नाव आपण होऊन परतीराला पोचू शकत नाही. तुझी कल्याणकारक कीर्ति भगवद्भक्तांचें साहाय्य जेव्हा घेते (संतसज्जनांना जेव्हा आपले मदतनीस करते) तेव्हाच ती मानवांना संसारसागराच्या पल्याड जलद नेऊन पोचवू शकते.

—११८—

ज्या सत्संगतीचा महिमा गेल्या दोन श्लोकांत वर्णिला,
तिचाच प्रथम उल्लेख करून पंत अखेरच्या आशंसात्मक तीन
श्लोकांना सुरवात करतात.

सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कार्नीं पडो,
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो;
सदंग्रिकमळीं दडो, मुरडितां हटानें अडो,
वियोग घडतां रडो मन भवच्चरित्रीं जडो.

[मला] सज्जनांचा सहवास सदोदित लाभो, साधुजनांचा उपदेश
[सदोदित] ऐकायला मिळो, बुद्धीचा काळिमा (मलिनता) नाहीसा
होवो, आणि सुखोपभोगाच्या पदार्थांचा पूर्णपणें वीट येवो. [माझे] मन
संतांच्या चरणकमलाच्या ठायीं आसरा घेवो, तेथून त्याला माघारीं
वळविण्याचा प्रयत्न केल्यास तें हटाने तेथेच अडून बसो, [संतांच्या
चरणांपासून] त्याची ताटातूट झाल्यास तें दुःखित होवो [आणि अशा
क्रमाने तें] तुमच्या लीलाकथांच्या ठायीं आसक्त होवो.

—११९—

आत्मबोध्याच्या मार्गांतल्या प्रारंभीच्या टप्प्यांचें विवरण
गेल्या केकेंत झालें; त्याच्या पुढील टप्प्यांचें परिगणन या श्लोकांत
चढत्या पायरीने करण्यांत आलें आहे.—

न निश्चय कधीं ढळो, कुजनविघ्नबाधा टळो,
न चित्त भजनीं चळो, मति सदुक्तमार्गीं वळो,
स्वतत्त्व हृदया कळो, दुरभिमान सारा गळो,
पुन्हा न मन हें मळो, दुरित आत्मबोधें जळो.

[तुझ्या यशोगायनांत आसक्त झालेल्या मनाचा] निर्धार कधीही डळमळीत न होवो; दुर्जनांनी उत्पन्न केलेल्या अडथळ्यांची पीडा न होवो; तुमचें भजन करीत असतां मन चंचल न होवो; साधुसंतांनी घालून दिलेल्या आचारप्रणालीचें पालन करण्याची बुद्धीला प्रवृत्ति होवो; आपल्या आत्म्याच्या स्वरूपाचा अंतःकरणाला उमज पडो; असत् वस्तू-विषयीचा आग्रह (मिथ्या अहंकार) सगळा ओसरून जावो; [अशा रीतीने शुद्ध झालेलें] हें [माझें] मन पुन्हा [वासनांनी] कलंकित न होवो; [आणि अखेर] आत्मज्ञानाच्या योगाने पाप भस्म होवो.

—१२०—

आशंसात्मक तीन श्लोकांपैकी पहिल्या दोन श्लोकांत आत्म-ज्ञानाच्या मार्गातील टप्प्यांचें उत्तरोत्तर चढत्या क्रमाने वर्णन केलें. तिसऱ्या श्लोकांत परमार्थसाधनेच्या सर्वच अवस्थांमध्ये उपयोगी पडणाऱ्या नामस्मरणानें (नामजपांचें) माहात्म्य पंत वर्णितात.—

मुखीं हरि वसो तुझी कुशलधामनामावली,
क्षणांत पुरवील जी सकळ कामना मावली;
कृपा करिसि तूं जगत्त्रयनिवास दासांवरी,
तशी प्रकट हे निजाश्रितजना सदा सावरी.

हे हरि ! माउलीप्रमाणे सुळीच वेळ न लावतां सर्व मनोरथ जी पूर्ण करील अशी, मंगलाचें निधान असलेली, तुझी नाममालिका माझ्या तोंडीं राहो (माझ्या तोंडून तिचें उच्चारण होवो); तीन्ही जगतांमध्ये अंतर्भूत असणाऱ्या हे देवा ! तूं जशी भक्तांवर कृपा करितोस, तशीच ही

(नामावळी) स्वतःचा आश्रय करणाऱ्या लोकांचा निरंतर सांभाळ करिते हे स्पष्ट आहे.

—१२१—

स्वोद्धाराविषयी अखेरची प्रार्थना—

दयामृतघना अहो हरि! वळा मयूराकडे;
रडे शिशु, तयासि घे कळवळोनि माता कडे.
असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदा! कदा सांपडे ?
तुम्हां जड भवार्णवीं उतरितां न दासां पडे.

करुणामृताने भरलेल्या मेघा! हे हरि! मयूराकडे (मोरोपंत कवीकडे, पक्षी मोर पक्ष्याकडे) वळा. बाळ रडू लागले म्हणजे त्याच्या आईचें हृदय पाझरून ती त्याला कडेवर घेते. [तसां तुम्ही माझा स्वीकार करा.] धर्मशील (दानशील, उदार) आत्म्यांनी प्रशंसिले आहेत चरण ज्याचे अशा हे देवा! असा (इतका हीन दीन, पापी) याचक तुम्हांला कधी मिळणार आहे? सेवकांना (भक्तांना) संसार-सागरांतून पार नेणे तुम्हांला अवघड जात नाही.

—१२२—

इष्टदेवतास्मरणपूर्वक उपसंहार.—

कारुण्यांभोद राम प्रियसख गुरुही जो मयूरा नटाचा,
होतां तापत्रयार्त, त्वरित भववर्नीं रक्षिता रानटाचा,
त्याचें साचें स्वभद्रस्मरण मग न तें त्या कसें ये कवीस ?
केका एका सख्यातें स्मरुनि करि अशा येकशें येकवीस.

नाचणाऱ्या (भगवत्कथेमध्ये, पक्षी वनामध्ये) मयूराचा (मोरोपंत कवीचा, पक्षी मोरपक्ष्याचा) आवडता मित्र आणि गुरुदेखील असणारा,

करुणाजलाने थवथबलेला मेघच जणूं, असा जो राम (कवीची इष्ट देवता, पक्षीं आनंदविणारा) संसाररूपी अरण्यांत (पक्षीं खऱ्याखुऱ्या अरण्यांत) आधिभौतिक, आधिदैविक आणि आध्यात्मिक अशा तीन्ही पीडांनी [मयूर] जर्जर झाला असतां त्या असहाय (पक्षीं रानांत राहणाऱ्या) [मयूराचें] शीघ्र रक्षण करणारा होतो, त्या रामाचें तें आत्मकल्याणकारक स्मरण मग (अशा स्थितींत) त्या कवीला (मोरोपंताला, पक्षीं सुस्वर काढणाऱ्या मोरपक्षाला) मनापासून कां बरें होणार नाही ? [अर्थात्] त्यां एकुलत्या एक मित्राचा आठव करून (तो कवी, पक्षीं मोरपक्षी) अशा (आतापर्यंत ऐकविलेल्या) एकशेंएकवीस केका (प्रस्तुत काव्याचे श्लोक, पक्षीं मोराचा ध्वनि) रचिता झाला.

इति शम्

टी पा

श्लोक १

मंगलाचरण—केवल काव्यालाच काय, कोणत्याहि ग्रंथाला—किंबहुना कोणत्याहि कृत्याला—आरंभ करितांना ईशस्मरण किंवा ईशस्तवन करावें अशी आपल्या संस्कृतीची शिकवण आहे. ईशस्मरण हेंच सर्वोत्कृष्ट मंगलाचरण.

मात्र संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी काव्याचा आरंभ ईशस्तवनाने करावा असा नियम घातलेला दिसत नाही. काव्यादर्शकार दण्डी याने 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' [आशीर्वाद, नमस्कार किंवा कथानकांतील प्रमुख व्यक्तीचा उल्लेख, यांपैकी कोणत्याही गोष्टीने त्याचा (महाकाव्याचा) प्रारंभ करावा] असें म्हटलें आहे तें जरी महाकाव्यास उद्देशून असलें तरी इतर काव्यप्रकारांनाही लागू पडण्याजोगें आहे. दण्डीचा हा दण्डक वस्तुस्थिति लक्षांत घेऊनच घातलेला दिसतो. कालिदासाच्या शाकुन्तलाला प्रारंभ आशीर्वचनाने झाला आहे, रघुवंशांत प्रारंभीं नमस्क्रिया आहे, तर कुमारसंभवांत व मेघदूतांत वस्तुनिर्देश आहे.

जुने मराठी कवि ईशभक्त असल्यामुळे त्यांच्या काव्यग्रंथांत प्रारंभीं इष्टदेवतेला नमन केलेलें सर्रास आढळेल. याला ठळक अपवाद रघुनाथ पंडिताच्या 'नलोपाख्याना'चा दिसतो. प्रस्तुतचें 'केकावलि' हें काव्य सर्वच्या सर्व ईश-स्तवन-नमन-पर आहे. तेव्हा प्रारंभींच्या या श्लोकाला (इतर टीकाकार मानतात त्याप्रमाणे) नमस्क्रियारूपी मंगलाचरण माना, किंवा वस्तुनिर्देश माना ! दोन्हीपैकी कांहीही चालेल.

भाषा व व्याकरण—या श्लोकांत आठ विशेषणें आहेत व तीं सर्व संबोधनें आहेत. त्यांचें विशेष्य 'विष्णुरूपी परमेश्वर' हें गुप्त आहे. पंत पुष्कळदा संस्कृताच्या घाटणीस अनुसरून विशेष्यानुसार विशेषणाचेंहि

विभक्तिरूप करतात. सत् + आश्रित + पद—संतांनी आश्रयिलेली आहेत. ...
 पदे ज्याची अशा (बहुव्रीहि स०). सदाशिव + मनो + विनोद + आस्पद—
 सदाशिवाच्या मनाच्या विनोदाचे (शांतिसमाधानाचे) स्थान (कर्मण)
 (षष्ठी तत्पुरुष स.). स्व + दास + वश + मानस—स्वतःच्या दासाना वश
 (कबजांत) आहे मानस ज्याचे (बहुव्रीहि स.). कलि + मल + अंतक (षष्ठी
 तत्पुरुष स.). काम + द—काम (इच्छा) देणारा (उपपद त. स.). वदान्य
 + जन (कर्मधारय स.); सत् + गुरु (क. धा. स.); वदान्यजन + सद्गुरु
 (ष. त. स.). अमित + असत् + मद—अमित (असंख्य) असे जे असत्
 त्यांचा मद (क. धा. व ष. त. स.). प्रशमित + अमितासन्मद—प्रशमित
 (जिरविलेला) आहे अमितासन्मद ज्याने (ब. स.). गदा + अरि + दर +
 नंदक + अंबुज (द्वन्द्व स.); गदा...बुज + धर—गदा...बुज यांना धारण
 करणारा (उपपद त. स.).

एकमेकांना नमस्कार करतांना अलीकडे 'नमस्ते' म्हणण्याची
 चाल पडलेली आहे. तोच शब्दप्रयोग पंतांनी दीडशे वर्षांपूर्वी केला
 आहे! हा निव्वळ संस्कृत आहे. ते (युष्मत् शब्दाचे चतुर्थीचे ए. व.)—
 तुला; नमः (अव्यय)—नमस्कार असो.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—या आठ विशेषणांपैकी सदाशिव०
 आणि गदारि० ही दोन केवळ विष्णूलाच लागू पडणारी आहेत.
 सदाशिव (शंकर) विष्णूची भक्ति करितात असे पुराणांतरीं वर्णन आहे.
 विशेषकरून समुद्रमंथनांतून निघालेले विष प्राशन केल्यामुळे अंगाची
 आग होऊं लागली, तेव्हा शंकराने रामनामाचा जप केल्यावरून त्याला
 शांति लाभली, ही कथा सर्वप्रसिद्ध आहे. (राम विष्णूचा अवतार आहे.)
 गदारि० या समासांत उल्लेखिलेलीं सर्व आयुधें विष्णूचींच आहेत. या
 दोन विशेषणांवरून या श्लोकांतील नमन विष्णूलाच असल्याचे
 सिद्ध होते.

सर्वसामान्य सज्जनांनी तुझा आश्रय केला आहे, एवढेच नव्हे,
 तर प्रत्यक्ष शंकर देखील तुझे नित्य स्मरण करितात, असे सांगून पहिल्या
 चरणांत उपास्य देवतेचा चढता गौरव दर्शविला; पण त्यावरून, शंकरांनी
 ज्याचे नित्य स्मरण करावे अशी ज्याची श्रेष्ठ योग्यता तो मला कसला

प्रसन्न होतो, अशी निराशा सामान्य जनांना वाटेल; तिच्यावर उतारा म्हणून पुढची चार विशेषणें योजिलीं. परमेश्वर कितीही मोठा असला, तरी तो आपल्या भक्तांना वश होतो; विशेषतः कलियुगांत भक्ति हेंच परमेश्वरप्राप्तीचें साधन असल्यामुळे आपले दोष तोच झाडून टाकील, हें वाचकांच्या मनावर बिंबविलें. सामान्य जनांना केवळ दोष नाहीसे करणें एवढेंच पुरे नसतें; त्यांची दृष्टि ऐहिक व व्यावहारिक असते; प्रत्यक्ष फायदा त्यांना पाहिजे असतो; हें ओळखून कवीने परमेश्वर कामद (इच्छापूर्ण करणारा) आहे हें सांगितलें. पण एखादा साधारण दानशूर मनुष्य देखील याचकाची इच्छा पूर्ण करूं शकतो, तेव्हा परमेश्वराचें श्रेष्ठत्व दर्शविण्याकरितां 'वदान्य०' (उदार लोकांमध्ये सर्वश्रेष्ठ) हें विशेषण योजिलें. परमेश्वर जर इतका उदार आहे तर वाटेल त्याने वाटेल तें मागावें असें होऊन दुष्टांचें चांगलेंच फावेल अशी शंका घेण्यास जागा राहूं नये म्हणून 'प्रश०' या विशेषणाने तो दुष्टांना यथायोग्य शासन करतो हें दर्शविलें. शासन करण्यासाठी वापरण्यांत येणाऱ्या श्रीविष्णूच्या आयुधांचा उल्लेख 'गदारि०' या विशेषणांत केला. पण केवळ विनाश हेंच परमेश्वराचें कार्य नाही, याची जाणीव देण्याकरितां शांति, समृद्धि, प्रीति यांचें दर्शक जें कमल त्याचाहि उल्लेख या आयुधांमध्ये केला.

बारकाईने पाहिल्यास विशेषणें योजण्यांत कवीची याप्रमाणे चतुरता व तार्किक संगति दिसून येते.

पाठभेद व अर्थभेद—'सदाशिव०' याचें सदाशिवमनः + विनोदास्पद असे भाग कल्पून 'महादेवाच्या अंतःकरणाचें क्रीडास्थान' असा त्याचा अर्थ केकादर्शांत गोडबोल्यांनी दिला आहे. या अर्थांत मनाचा अन्वय 'आस्पदा'वर होतो; आम्ही दिलेल्या अर्थांत मनाचा अन्वय 'विनोदा'शीं होऊन त्या सर्वांचा 'आस्पदा'शीं ष. त. समास होतो. तात्पर्य एकच आहे.

कित्येक जण 'सदा' (नेहमी, निरंतर) हें पद निराळें कल्पून 'शिवमनो०' हें स्वतंत्र मानतात (य. ३३). त्यामुळे शंकराच्या मनाला

सदोदित आनंद देणारा असा अर्थ निष्पन्न होऊन तेवढ्याच शब्दांत जास्त अर्थ पदरांत पडतो.

‘कलिमदांतका’ असा पाठभेद आहे. त्याचा अर्थ, कलिपुरुषाच्या गर्वाचें खंडन करणाऱ्या, असा होतो. (प. ३)

‘प्रशमिता०’ यांत अमित याचा अन्वय असत् कडे न लावतां मद याकडे लावणें, तसेंच असन्मद हा प्र. त. न करितां क. घा. स. करणें (दुरभिमान) असेही किरकोळ पर्याय सुचविलेले आहेत (य. ५). ‘असन्मद’ याचा अर्थ दुष्टांचा गर्व असा कुरण्यावर कांहींनी आक्षेप घेतला आहे. “या भक्तिपर काव्याचे नमनांत ‘दुष्टांचा गर्व हरण करणारा’ हें विशेषण साभिप्राय वाटत नाही.” (के. च. ३) असें म्हणून ‘दुष्ट वासनांचें पूर्ण शमन करणारा’ असा अर्थ ‘प्रशमिता०’ या पूर्ण पदाचा त्यांनी सुचविला आहे. मद = इच्छा, वासना असा ते अर्थ करितात (के. च. ३). ‘असत्’ म्हणजे ‘कामादिषड्विपु’ असें परांजप्यांनीहि सुचविलें आहे. वस्तुतः हें सर्व कृत्रिम कल्पनापांडित्य भ्रंशतें. असन्मद = दुष्ट दैत्यादिकांचा गर्व, हा अर्थ स्वाभाविक वाटतो, ईशस्तवनाची ही नेहमीची पद्धत आहे.

दादोबा पांडुरंगांनी ‘ही पहिली केका मंगलाचरणात्मिका असल्याने’ ‘उपाधिरहित सच्चिदानंद रूप परब्रह्मपर लावली असतांहि लागायाजोगी आहे’ असें म्हणून तशी ती लावून दाखविली आहे. तो अर्थ स्वाभाविक नसून बिकट व ओढाताणीचा आहे. तथापि पूर्ततेसाठी त्यांतील मुद्द्याच्या गोष्टी येथे देतो. —

‘सदाश्रित०’ — या विश्वाचें अधिष्ठानरूपी परब्रह्म; किंवा शुद्ध अस्तित्व (सत्) तेणेंकरून युक्त असें सच्चिदानंदरूपी परब्रह्म.

‘सदाशिव०’ — निरंतर कल्याणरूपी जो मनोविलास तेंच आहे स्थान ज्याचें अर्थात् आनंदरूप परब्रह्म.

‘मल’ — अज्ञानरूप माया किंवा अविद्या.

‘काम’ — मुमुक्षता, मोक्षप्राप्तीची इच्छा.

‘वदान्यजन०’ — उदारांतःकरण असे जे महात्मे — आत्मज्ञानी पुरुष — त्यांचा सद्गुरु.

गदा—भगवच्चिच्छक्तीचें उपलक्षण; अरि—सत्ज्ञानरूप जो अंतः-
प्रकाश त्याचें उपलक्षण; दर—नादमूलक जो प्रणव ओंकार त्याचें प्रति-
रूपक; नंदक—संशयरूप जी हृदयग्रंथि तिचें छेदक जें आत्मज्ञान त्याचें
प्रतिरूपक; अंबुज—संसारपीडित जनाच्या म्लान अंतःकरणाचें भक्तिजन्य
प्रेमानंदाने जें विकसन, त्याचें निदर्शन. 'गदारि०' या सर्व उपलक्षणांनी
उपलक्षित परब्रह्मरूप जो भगवान् त्याचें संबोधन. (य. ९-१५)

गुणदोष व अलंकार—विष्णूची मूर्ति पुराणांतरीं चार हातांची
वर्णिलेली आहे आणि 'गदारि०' यांत हातांत धारण करावयाच्या पांच
वस्तूंचा उल्लेख आहे. याचा मेळ कसा घालायचा याचा टीका-
कारांना प्रश्न पडला आहे. खड्ग (तरवार) कमरेस बांधून बाकीच्या चार
वस्तू चार हातांत घेतल्या आहेत, असें कित्येकांनी समाधान सुचविलें
आहे (केद.). 'किंवा खड्ग, गदा, चक्र, धनुष्य हीं आयुधें पर्यायेंकरून
त्या त्या प्रसंगीं ध्यायचीं आहेत अशी कल्पना करावी' (केद.) 'पंचायुधें
घरण्याचा एककालिक प्रसंग मनांत न आणितां कार्यपरत्वे एका एका
आयुधाचें धारण तत्तत्प्रसंगीं विवक्षित मानिलें...तर मग...चतुर्भुजांतून
एकाने पांचव्या खड्गाचेंहि धारण सुकर होतें' (य. ६. ७,) ही दुसरी
कल्पना. 'नंदक' हें विष्णूच्या खड्गाचें नांव न मानितां आनंद देणारें
असा त्याचा अर्थ करून तें अंबुज याचें विशेषण मानावें असें दादोबांनी
सुचविलें आहे (य. ५, ६), तेंहि मार्मिक आहे. याखेरीज 'कमलाचें
अधिष्ठान हस्त न मानितां विष्णूची नाभि मानावी' (य. ७) किंवा
भागवतांत क्वचित उल्लेखिल्या प्रमाणे विष्णूची उद्दिष्ट मूर्ति अष्ट-
भुजात्मक मानावी (केद. ४) अशाहि कल्पना सुचविण्यांत आलेल्या आहेत.

या सर्व कल्पनांमध्ये कांहीना कांही व्यंग आहे. या खटाटोपांत न
पडतां, येथे काव्यदोष घडला आहे असेंहि मानतां येण्याजोगें आहे.
विष्णूची पुराणांतरीं सर्वत्र प्रसिद्ध असलेली मूर्ति चतुर्भुज आहे, या
आधारावरून येथे 'विद्याविरुद्धत्व' दोष कल्पितां येईल (का. प्र. ७. ५६.)

या केकेत अनुप्रास हा शब्दालंकार अगदी ठळक आहे. प्रथम
चरणांत 'सदा' यांतील स, द या व्यंजनांची आणि तृतीय चरणांत

‘मिता’ यांतील म, त या व्यंजनांची एकवारच पुनरुक्ति झाली असल्यामुळे छेकानुप्रास; सर्व श्लोकांत द या व्यंजनाची, प्रथमचरणांत व, न यांची, द्वितीयांत म, ल यांची, तृतीयांत न ची व चतुर्थीत र ची श्रुतिसुभग आवृत्ति झाली असल्यामुळे वृत्त्यनुप्रास.

या श्लोकांतील आठ विशेषणें पंतांनी फार खुबीने व साभिप्राय योजिली आहेत म्हणून येथे परिकर अलंकार आहे असे (प. ५) कांहींचें म्हणणें आहे तें सर्वांशीं समुक्तिक वाटत नाही. साभिप्राय विशेषणांनी जेथे मुख्य वाक्यार्थाची पुष्टि केली जाते तेथे परिकर अ० होतो. येथे मुख्य वाक्यार्थच मुळी या विशेषणांचा बनला आहे. चौथ्या चरणांतील ‘गदारि०’ हें विशेषण मात्र तिसऱ्या च. तील वर्णनाची पुष्टि करणारें आहे; कारण त्यांत दुष्टांचा नाश करण्याची आयुधे व भक्तांवरील वदान्यतेचें दर्शक कमल हें चिन्ह आलें आहे. म्हणून एवढ्यापुरता परिकर अ० मानावा.

श्लोक २

भाषा व न्याकरण—च. १. पदाब्जरज-अप्सुं जायते इति अब्जम् । (सप्तम्यां जनेडः या पाणिनिसूत्राने जन् घातूला ङ हा कृत्प्रत्यय. उपपद स०). पद हेंच कोणी अब्ज, त्याचें रज (क० धा० व ष० त० समास); चरणकमलांची धूळ. पावन-पवित्र करणारें. च. २. अघाचल-अघांचे (पापांचे) अचल (डोंगर) (ष० त०). राधारत-राधनोति (संतुष्ट करते, मर्जी संपादन करते) इति राधा (घञ् प्र०)-पुराणांतरीं वर्णिलेली श्रीकृष्णावर अत्यंत अनुरक्त असलेली गोपिका; मूर्तिमती पराभक्ति. राधेच्या ठायीं रत (रममाण, आसक्त) (स० त०). च. ३. बकी-बकासुराची बहीण, पूतना राक्षसी. च. ४. गति-सद्गति, मुक्ति. इंगळ-विस्तव, निखारा, अंगार; प्राकृतांत अ चा इ आणि र चा ल, (ळ) होतो. उदा.—पक्व पिकणें; ललाट : निढळ; अत्र : इथे, तसेंच हरिद्रा : हलिद्रा इ०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. रज (धूलि) वस्तुतः अस्वच्छ, मलिन, असें असतांही सर्व पावन वस्तूंचा आधार (त्यांमा श्लो. के...६

पावनत्वाचें सामर्थ्य देणारें) म्हणून वर्णिलें आहे, तसेंच रज (धुळीचा कण) हें अत्यंत सूक्ष्म, तरी तें गंगा आदि सर्व पावन वस्तूंचा आधार मानिलें आहे—दोन्ही रीतींनी अर्थोत्कर्ष साधला आहे. अत्यंत मलिन वस्तु पावन वस्तूंचें आश्रयस्थान असणें, किंवा अत्यंत सूक्ष्म वस्तु पुष्कळ मोठ्या वस्तूंचा आधार असणें हें वस्तुगत्या विरुद्ध आहे, म्हणून येथे विरोध अलंकार आहे.

चरण २ मध्ये विरोध अलंकार दोनदा साधला आहे. (१) अघाचल (पातकांचे डोंगर) तरणें (तरंगणें) यांत परस्पर विरोध आहे; डोंगर तरतील कसे ? (२) राधा ही परस्त्री, तिच्यावर प्रेम करणें हें हीन कृत्य स्वतः करणाऱ्या तूं डोंगराएवढीं पापें करणाऱ्यांना तारलेंस ! स्वतः-वाईट आचरण करणाऱ्याने दुसऱ्याला उद्धरणें हें अशक्य.

या सर्व ठिकाणच्या विरोधाचा (अशक्यत्वाचा) परिहार (समाधान) परमेश्वराच्या ठायीं असलेल्या अद्भुत सामर्थ्याच्या योगाने करावयाचा.

अघाचल यांत अचल (डोंगर) याचा अर्थ ढीग, समुदाय असा करावा लागतो; तसेंच अघाचल—पापराशि याचा अर्थ 'पापराशि आचरणारे' असा घ्यावा लागतो. ही दुहेरी लक्षणा आहे.

'तुवांचि' यांतलें चि हें खुबीदारपणे योजिलें आहे. परस्त्रीरत असून देखील महापाप्यांना उद्धरूं शकणारा असून केवळ तूंच एक आहेस !

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. व्रजवधू हा एक शब्द मानून त्याचा अर्थ गोकुळांतल्या स्त्रिया म्ह० गोपी असा सर्वांनी केला आहे. या चरणांत सर्व महापाप्यांची उदाहरणें आहेत. त्यांत कृष्णभक्त गोपींचा समावेश करणें प्रशस्त न वाटल्यामुळे काहींनी 'अघासुरव्रज वधू बकी पिंगळा' असा पदच्छेद सुचविला आहे; आणि अघ + असुर + व्रज = पापी दैत्यांचा समुदाय, असा अर्थ करून वधू (स्त्रिया) हें बकी व पिंगळा यांच्याकडे लावलें आहे.

हा अर्थ ओढाताणीचा असून सदोषहि आहे. अघाचल हें सामान्य पापिजनवाचक पद एकदा आलें असतां पुन्हा 'अघासुर' हें तसेंच

सामान्यार्थवाचक मानणें पुनरुक्ति दोषास कारण होईल. च. ३ मधील सर्व शब्द विशिष्ट व्यक्तिवाचक आहेत. ('ब्रजवधू' हा देखील कृष्णाची भक्ति करणाऱ्या विशिष्ट गोपींचा वाचक आहे.)

'ब्रजवधू' (गोपी) असा शब्द मानल्यास गोपींना + महापापी (अघाचल) म्हटल्यासारखें होतें, हें खरें. पण स्वतःचे पति, मुलें सोडून त्या कृष्णाच्या मागे लागल्या, हें सामान्य नीतीच्या दृष्टीने दुराचरणच होतें.

अलंकार--च. १, २ यांत विरोध आहे. त्याचा उल्लेख अर्थ-सौंदर्य या सदरांत केला आहेच.

च. २. यांत विभावना अलंकार कांहींनी वर्णिला आहे (प. ८). विभावनेमध्ये क्रिया (कारण) आणि तिचें फल या दोन अंगांना महत्त्व असतें; पण प्रस्तुत वर्णनांत कार्यकारण संबंध व्यक्त नसून सर्व भर विरोधावर आहे, म्हणून विभावना नसून विरोध मानावा.

च. १ मध्ये ज, आणि २ मध्ये र यांच्या आवृत्तीमुळे वृत्त्यनुप्रास. 'उरे न तृण भेटतां इंगळा' हा दृष्टान्त अलंकार होय. कांहींनी येथे अर्थान्तरन्यास म्हटलें आहे (य. १८), तसेंच कांहींनी प्रतिवस्तूपमा 'मानला तरी चालेल' (प. १२) असें म्हटलें आहे. पण येथे सामान्य-विशेषभाव नसल्यामुळे अर्था० नाही हें निश्चित. विशेष सामान्यांत अंतर्भूत होणारें त्याचें उदाहरणच असावयास पाहिजे. प्रतिवस्तूपमा देखील नव्हे. जेथे एकच समान धर्म शब्दभेदाने दर्शविला असेल तेथे प्रति० होते. येथे पाप 'नाहीसें होतें' आणि तृण 'जळून जातें' या दोन्ही गोष्टी वस्तुतः एक नाहीत. दोघांमध्ये विवप्रतिविवभाव आहे, म्हणून दृष्टान्त. च. १-रजाच्या ठायीं अकल्पित प्रचंड सामर्थ्य वर्णिलें आहे ही अतिशयोक्ति.

श्लोक ३

भाषा व व्याकरण--च. १. शोधिले-शुद्ध केले. शुध् घातूच्या संस्कृतांतील 'शुद्ध करणें' या अर्थानुसार हा प्रयोग केला आहे. मराठीत याचा अर्थ साधारणपणे तपास करणें असा होतो.

च. २. सदाचार-सत् आहे आचार ज्यांचा असे (बहु० स०).

च. ३. ऐकते-ऐकणारा या अर्थी ऐकता या कर्तरि धातु-साधिताचें अनेकवचन. बोलते-सदरप्रमाणे.

च. ४. म्हणों-जुन्या वर्तमानकाळाचें प्र० पु० एकवचन (म्हणूं किंवा म्हणों). माझिया-माझ्या; यकार वकार युक्त जोडाक्षरांच्या मध्ये जुन्या भाषेंत उच्चारसौलभ्याकरितां इ, उ चा प्रयोग केला जात असे. के. २ च. २ मधील तुवांचि हें असेंच उदाहरण आहे. नीचते-नीचतेला (च० वि०) केवळ सामान्य रूपाचा कोणत्याहि विभक्तीच्या अर्थी, विशेषकरून चतुर्थीच्या अर्थी, जुन्या कवितेंत नेहमी प्रयोग होतो.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—के. २ मधील अर्थाचाच यांत प्रारंभी अनुवाद केला असून थोर सज्जनांच्या प्रतिपादनाचा त्याला आधार दिला आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'पदांच्या' ऐवजी 'पदाच्या' (केद., य., सुके., केच.) बहुतेक आवृत्त्यांमध्ये असूनहि प्रस्तुत आवृत्तींत पदांच्या हा पाठ स्वीकारला आहे, कारण पदें (पावलें) दोन असल्यामुळे अनेकवचन अधिक सयुक्तिक.

च. ३. पहिल्या ८ अक्षरांच्या ऐवजी 'असे शत न एक ते' असा पाठ आहे (केद. य. १९ टीप). किंवा 'असे सतत ऐकते, सतत बोलते' या ऐवजी 'असे सतत बोलते शत, न एक ते;' असा पाठ (सुके. ५३).

या पाठभेदाच्या पक्षीं 'असे सांगणारा केवळ एखादाच नसून शंभर (शेंकडो) आहेत' अथा अर्थ होतो, तो वाईट नाही; कोणास अधिक सरस वाटेल. पण तो तितका प्रचलित नाही, म्हणून येथे स्वीकारला नाही.

'बोलते' ऐवजी 'बोलती' (केद.)

च. ४. 'जरी' ऐवजी 'जनीं'. जनीं एकवार च. २ मध्ये आला असतां पुनः च. ४ मध्ये येणें संभवनीय नाही.

अर्थभेदाच्या दृष्टीने पाहतां, केच. मध्ये च. ३ चा अर्थ बराच निराळा केलेला दिसतो. या पक्षीं च. २, ३ चा अन्वय "सतत ऐकते सतत बोलते असे सदाचार बुध जनीं जें वर्णिती तें अनृत न." सतत ऐकते-नित्य श्रवणभक्ति करणारे; सतत बोलते-नित्य कीर्तन करणारे.

या अर्थात् च. ३ मधील शब्द सदाचार बुध यांची विशेषणें करावीं लागत असल्यामुळे दूरान्वय तर आहेच, खेरीज ऐकणें म्ह० श्रवण-भक्ति व बोलणें म्ह० कीर्तनभक्ति असे अर्थ करणें फार कृत्रिम वाटतें.

अलंकार व गुणदोष—च. ४ मध्ये प्रमाण न म्हणणें आणि माझी नीचता यांचें परस्पर औचित्य वर्णिलें असल्यामुळे **सम** अलंकाराची बरीच छटा आहे.

च. १ मध्ये ध, च. २ मध्ये न, च. ३ मध्ये त इ० च्या आवृत्तीमुळे वृत्त्यनुपास.

श्लोक ४

भाषा व व्याकरण—च. २. जगन्नायक—जगताचा चालक (ष. त. स.)

च. ३. सर्वसाक्षी—यच्चयावत् वस्तु पाहणारा. साक्षी—सह अक्षि यस्य (बहु. स.); स्वतः प्रत्यक्ष पाहणारा.

च. ४. विषाद—कांहींनी याचा राग, क्रोध असा अर्थ दिला आहे (प. १६). पण संस्कृतांत देखील विषाद याचा राग असा अर्थ सहसा होत नाही, मराठींत तर नाहीच. खिन्नता, निरुत्साह, नैराश्य असा त्याचा नेहमीचा अर्थ, आणि तो येथे जुळतो. (उपेक्षा हा त्याचाच फलितार्थ आहे.) **सुरभि**—गाय किंवा कामधेनु. **वी**—उत्पन्न करते, देते. विणें (प्रसवणें) हा शब्द सध्या बहुतकरून गुरें व चतुष्पाद प्राणी यांच्या संबंधांत लावतात. पण पूर्वी तो मनुष्यांच्या संबंधांत देखील लावीत आणि एका वस्तूपासून दुसरी निर्माण होणें या सामान्य अर्थाहि त्याचा प्रयोग करीत.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३. नयन सर्वसाक्षी रवी—सूर्य चंद्र हे परमेश्वराचे नेत्र म्हणून वेदांमध्ये वर्णिलेले आढळते. 'अग्नि-र्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ', 'चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत' तसेंच पुढील गीतावचन—'अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यम् । अनंतबाहुं शशि-सूर्यनेत्रम् ।' ११. १९.

च. ४. सुरभि—‘या शब्दाचा अर्थ येथे कामधेनु असाच श्यावा, कारण पाहिजे तसे विकृत दुग्ध देण्याचें सामर्थ्य तिच्याच ठायीं संभवते’ (य. २५) असा युक्तिवाद दादोबांनी केला आहे. पण येथे कवीने फक्त दुग्ध देण्याचाच उल्लेख केला आहे. कामधेनु ही वाटेल तो इच्छिलेला पदार्थ देते; तेवढ्या अर्थाची येथे वास्तविक पाहतां जरूरी नाही. म्हणून येथे सुरभीचा अर्थ गाय हाच घेणें अधिक बरें.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. दादोबांनी “दिसलों नसेन सर्वसाक्षी रवी नयन कसा” असा अन्वय करून ‘मी तुला दिसलों नसेन असें म्हणावें, तर मग सर्व पाहणारा सूर्य तुझा डोळा कसा म्हणावा’—असा अर्थ केला आहे. यापेक्षा प्रस्तुत आवृत्तीत केलेला अन्वयार्थ अधिक बरा.

च. ४. विषक्षीर हें एक पद मानून ‘कामधेनु विषरूप अथवा विषमय दूध देत नाही’ असा अर्थ य. प. यांनी केला आहे (य. २४, प. १६). त्यापेक्षा हीं भिन्न पदे मानून ‘सुरभि विष न वी, क्षीर (वी)’ असा अन्वय करून प्रस्तुत आवृत्तीत केला आहे तसा अर्थ करणें अधिक बरें.

गुणदोष व अलंकार—च. २. ‘जगन्नायकीं हें स्पष्ट हेतु-गर्भ पद होय’ (य. २२). हेंच म्हणणें प. मध्ये मान्य करून येथे ‘परिकरांकुर’ नांवाचा अलंकार वर्णिला आहे पण याच्या उलट केच. (७) ने ‘जगन्नायक या शब्दाने कृपाळूपणा कळत नसल्याने हा शब्द साभिप्राय नाही’ असें म्हटलें आहे, तेंच योग्य आहे. जग० म्ह० जगाचा चालक, बुढारी; चालक हा कृपाळू असलाच पाहिजे, असतोच, असा नियम नाही; तेव्हा त्या शब्दापासून कृपाळूपणाचा अर्थ मनांत उतरतोच असें वाटत नाही.

या श्लोकांत परमेश्वराने कृपाप्रसाद करण्यास भरपूर कारणें उप-स्थित असूनहि त्यांचें कार्य जो कृपाप्रसाद तो झालेला नाही असें वर्णिलें असल्यामुळे विशेषोक्ति अलंकार स्पष्ट आहे. चौथ्या चरणांत गाईचा दाखला दिला असल्यामुळे दृष्टांत आहे.

वा श्लोकांत प. ने आणखी आक्षेप हा अलंकार सांगितला आहे (प. १८); पण तें योग्य दिसत नाही. कोणी तरी वक्ता, बोलत असतांना मध्येच बोलणें खंडित करून, आपल्याला जें सांगायचें आहे (वक्तुमिष्ट-काप्र.) त्याचा जेव्हा निषेध करतो आणि हा निषेध वरपांगी असून त्याचा उद्देश कांही तरी विशेष प्रतिपादन करण्याचा असतो, तेव्हा त्या ठिकाणी आक्षेप अलंकार होतो. प्रस्तुत स्थली यांपैकी कोणतीच गोष्ट विद्यमान नाही.

च. ३ मध्ये 'स' च्या आवृत्तीमुळे वृत्त्यनुप्रास.

श्लोक ९

भाषा व व्याकरण—च. १. ब्रजावन—ब्रजाचें (गोकुळाचें) अवन (रक्षण) (ष० त० स०). ब्रज म्ह० गवळ्यांची वाडी किंवा वस्ती; विशेषेंकरून कृष्णाचें बाळपणीचें निवासस्थान, गोकुळ. नखाग्र (ष० त० स०)

च. २. सलील—लीलेने सहित जसें, त्या रीतीने (अव्ययीभाव) तइं—तेव्हा. हें क्वि. बहुधा तें असें लिहिलेलें आढळतें. येथे वृत्तासाठी दोन लघु अक्षरांची जरूर आहे म्हणून तइं. मंदराख्य—मंदर आहे आख्या (नाव) ज्याची (ब० सु०). नग—न गच्छति इति नगः (उप० सं०). घरा—घर घातूचें जुन्या वर्तमानकाळाचें द्वितीयपुरुषी अनेक वचन. काव्यांत याचा अर्थ जरूरीप्रमाणे भूतकाळासारखा होतो.

घ. ३. रदाग्र—रद म्ह० दांत, सुळा; त्याचें अग्र म्ह० टोक (ष० त० स०). च. ४. सुदुर्धर—दुःखाने धारण करणें शक्य असा जो, तो दुर्धर (सुप्. सं०); अत्यन्त दुर्धर; सुदुर्धर (सुप्. सं०). पतित—पडलेला; अधोगतीस पावलेला. पत घातूचें कर्मणि भूतकृदन्त. उद्धरा—च. २ मधील 'घरा' प्रमाणे. घरां, उद्धरां असें अनुस्वार-युक्त रूप क्वचित आढळतें; पण अनुस्वाराचें येथे प्रयोजन दिसत नाही. दादोबा, चिपळूणकर या वैयाकरणांनी अनुस्वार दिलेला नाही.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—'घरा' हा शब्द तीन चरणांत कवीने तीन निरनिराळ्या अर्थी वापरून सुंदर यमक साधले आहे. तीन्ही

शब्दांतला घातु धृ (धर) हा एकच आहे. यांच्या उलट धर व नग हे एका अर्थाचे दोन भिन्न शब्द वापरून कवीने वैचित्र्य साधले आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. वसविलें च्या ऐवजी वसविलें (केच. ७, सुक्ते. ५५)

गुणदोष व अलंकार—विष्णूच्या आठव्या श्रीकृष्ण अवतारांतील गोवर्धनोद्धारण पहिल्या च. त वर्णिलें; दुसऱ्या च. तील मंदरधारण दुसऱ्या अवतारांतलें; आणि तिसऱ्या च. तील धरोच्चाळन तिसऱ्या अवतारांतलें. म्ह० येथील वर्णनांत कवीने अवतारांचा अनुक्रम साधिलेला नाही; तस्मात् हा दोष होय, असें सकृद्दर्शनी वाटते. पण कालक्रमाचा भंग करून कवीने दुसरी मोठी गोष्ट साधिली आहे. गोवर्धन हा लहानसा डोंगर, मंदर हा त्या मानाने मोठा पर्वत आणि घरा (पृथ्वी) तर सर्वच पर्वतांस धारण करणारी सर्वांहून प्रचंड ! उद्धरणक्रियेतहि अशीच चढती पायरी आहे. गोवर्धन साधारणपणे माणसाच्या उंचीइतका उचलला, मंदर पर्वत समुद्रांत खाली जात होता तो तगवून धरला; पृथ्वी तर समुद्राच्या तळापर्यंत दडपलेली होती ती वर काढली. अशा-रीतीने उत्तरोत्तर अधिकाधिक मोठ्या वस्तूंचें अधिकाधिक मोठ्या प्रमाणांत उद्धरण केलें असल्यामुळे येथे सार अलंकार झाला आहे.

येथे कांहींनी काव्यार्थापत्ति अलंकार वर्णिला आहे. पण अर्थापत्ति हा बऱ्याच अंशी अनुमानाचा प्रकार असल्यामुळे मम्मटाने हा अलंकार मानिलेला नाही. मराठींत जे प्रश्नालंकार मानतात त्यांच्या मतीं येथे च. ४ मध्ये तो मानितां येईल.

श्लोक ६

भाषा व व्याकरण—च. १. नता.....व्रत—नतांचें अवन, नतावन (ष० त० स०); धृत (धरलेले) असें जें व्रत, धृतव्रत (कर्म० स०); नतावन हें धृतव्रत आहे ज्याचें तो नता...व्रत (बहु० स०); **बाधावर्नी—**बाधा (पीडा, त्रास) हेंच कोणी वन, (कर्म० स०) त्यांत.

च. २. पद...कटी—पदीं प्रणत (सप्त० त० स०); पद-प्रणतांचें संकट, पद...कट (ष० त० स०). **प्रजव—**प्रकृष्ट आहे जव

ज्यांचा तो (बहु० स०); अत्यंत वेगवान. दादोबांनी मोठा वेग असा अर्थ केला आहे, त्या पक्षीं, प्रकृष्ट असा जो जव, याप्रमाणें विग्रह (कर्म० स०).

च. ३. त्या—सुप्रसिद्ध; महाभारतांत वर्णिल्यावरून सर्वास माहीत असलेल्या. वारणीं—हत्तीच्या ठायीं.

च. ४. सती...रणीं—सती—(साध्वी—द्रौपदी) चें व्यसन (संकट) (ष० त० स०); सती व्यसनाचें वारण (दूर करणें) सती...रण (ष० त० स०). जयजयार्थ—जयाचा (अर्जुनाचा) जय (ष० त० स०); जयजयाचा अर्थ (ष० त० स०); (अव्ययाप्रमाणे प्रयोग) त्या—च. ३ मधील ' त्या ' प्रमाणे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. कित्येकांनी नतावनधृतव्रत हें संबोधन मानलें आहे. सुके. (५६) मध्ये तर ' नतावनधृतव्रता ! ' असा संबोधनरूपी पाठच आहे. केच. (९) मध्ये ' तूं नता...व्रत आहेस ' असें स्वतंत्र वाक्य कल्पिलें आहे. या दोन्ही प्रकारांपेक्षा प्रस्तुत आवृत्तींतल्या प्रमाणे नता...व्रत हें तूंचि याचें विशेषण कल्पून अन्वय लावणें अधिक चांगलें. जेथे संबोधन अगदी उघड असेल तेथेच तसें घ्यावें, एरवी कोणत्याहि शब्दाचा वाक्यार्थांत उपयोग करणें चांगलें.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केच. (९, १०) श्लोकाच्या पूर्वा-र्थांत, (तूं) नतावनधृतव्रत; बाधावनीं तूंचि ज्वलन; पद...टीं धावनीं तूंचि प्रजव, अशीं तीन भिन्न वाक्ये कल्पिलीं आहेत. आणि गजेंद्र, द्रौपदी व अर्जुन हीं तीन त्यांचीं उदाहरणें, अशी जुळणी केली आहे. पण यांत क्रम जमत नाही, ' दुसऱ्या (सिद्ध करावयाच्या) गोष्टींचें उदाहरण तिसरें व तिसरीचें दुसरें पडलें आहे ' असा शेर त्यांना मारावा लागला आहे. वस्तुतः ही अर्थलापनिका व जुळणी मुळांतच योग्य वाटत नाही. यांत पहिला तूं अभ्याहृत घ्यावा लागतो. शिवाय ' नत ' याचा संबंध फक्त गजेंद्राकडे, ' बाधावन ' याचा केवळ अर्जुनाकडे आणि ' पदप्रणतसंकट ' याचा संबंध नुसत्या द्रौपदी-कडेच कां लावावयाचा, हें समजत नाही. गजेंद्र हा नत होता, तसाच

संकटांत सापडलेला होता व त्यास नकाची बाधा झालेली होती; तसेंच अर्जुन हाहि प्रणत होता, संकटांत सापडलेला होता, इ० तेव्हा प्रारंभीं तीन विधानें कल्पून पुढच्या तीन उदाहरणांची वाटणी एकेका विधानाकडे करायची, ही कल्पना जमत नाही. पहिल्या अर्धांत शरणागतांचें रक्षण करण्याचा परमेश्वराचा स्वभाव सामान्यत्वेकरून वर्णिला असून दुसऱ्या अर्धांत त्याचीं तीन ठळक उदाहरणें नमूद केलीं आहेत, इतकेंच.

गजेंद्रमोक्ष व भारतीय युद्ध यांच्या कथा अत्यंत प्रसिद्ध असल्यामुळे 'त्या' असा त्यांचा उल्लेख केला आहे. वाचकांचें ज्ञान अशा प्रकारें गृहीत धरणें, ही काव्यांतील जिव्हाळा वाढविणारी एक खुबी आहे.

आपला उद्धार अद्याप झालेला नसला तरी तो होईल असा विश्वास कवीला वाटत आहे, हा आशय या श्लोकांत सुंदर रीतीने ध्वनित झाला आहे.

गुणदोष व अलंकार—बाधारूपी वन आणि परमेश्वररूपी ज्वलन (अग्नि), हा रूपक अ० स्पष्ट आहे.

शरण आलेल्या भक्तांच्या रक्षणार्थ घावून जाण्याचा परमेश्वराचा सर्वसामान्य स्वभाव पहिल्या दोन चरणांत वर्णिला आहे व त्यांचीं तीन विशिष्ट उदाहरणें (गजेंद्र, द्रौपदी व अर्जुन) पुढील दोन चरणांत दाखल केलीं आहेत. अशा रीतीने सामान्याचें विशेषाने समर्थन केलें असल्यामुळे येथे अर्थान्तरन्यास अलंकार आहे.

वारणीं, सतीव्यसनवारणीं आणि जयजयार्थ रणीं या तीन गोष्टींशीं 'दया प्रकट दाखवी' या सकृदुक्त धर्माचा संबंध असल्यामुळे तुल्ययोगिता अलंकार.

पहिल्या च. मध्ये न त यांच्या आवृत्तीमुळे वृत्त्यनुपास शिवाय यमक नेहमीप्रमाणे.

श्लोक ७

भाषा व व्याकरण—च. १. यद्रतिमुखास-रति-(प्रेमविलास, संभोग) रूपी सुख (कर्म० स०); व्याचें (यस्य) रतिमुख, यद्रतिमुख

(ष० त०). दारा-पत्नी. हा शब्द संस्कृतांत नेहमी पुंलिंगी बहुवचनी (दाराः) वापरला जातो. पंतांनी आपल्या काव्यांत हा 'दार' व 'दारा' या दोन रूपांनी आणला आहे. 'दार' हा ते संस्कृताप्रमाणे नेहमी पुं. बहुवचनी वापरतात, मंग निर्दिष्ट व्यक्ति एक असो वा अनेक असो. 'दारा' हा शब्द ते स्त्रीलिंगी एकवचनी (उद्दिष्ट व्यक्ति अनेक असल्यास अनेकवचनी) योजितात. ७

च. २. खासदार-मोतदार, हलका सेवक, हुजऱ्या. खास हा फारसी शब्द व दार हा फारसी प्रत्यय आहे. खासगी, व्यक्तिगत काम करणारा, असा अर्थ.

च. ३. प्रियाकुचतटी—प्रियेच्या कुचांचे तट (पृष्ठभाग) (ष० त० स०). जिहीं-ज्यांनी. हीं हा तृतीयेच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय जुन्या भाषेत, विशेषतः काव्यांत, आढळतो. ज्यांहीं, जेहि अशीं हि. रूपें होतात. पत्रावळी-पानांच्या पंक्ति, अर्थात वेलबुद्ध्या.

च. ४. तिहीं-त्यांनी. जिहीं (च. ३) प्रमाणे. अमित-मित (मोर्जक्या) नव्हेत अशा (नञ् स०) मख-यज्ञ (येथे धर्मराजाचा राजसूय यज्ञ).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—स्त्रीबरोबर प्रेमविलास करणें ही पुरुषाची अत्यंत आवडती गोष्ट, तिजपेक्षाहि श्रीकृष्ण भगवानाला भक्तांचें दास्य अधिक आवडतें; अर्थात् भक्तांची सेवा करण्याइतकी दुसरी कोणतीहि गोष्ट ईश्वराला प्रिय नाही, हा अर्थ ओघानेच आला. 'ही केका मोठी सुरस असून हीं भक्तजनांविषयी भगवंताचें प्रेम फार उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त केलें आहे.' (प. २७)

च. २. खासदार याचा मोतदार, घोड्यांची चाकरी करणारा असा जो रूढ अर्थ आहे, तोच येथे ग्राह्य आहे; कारण प्रथमार्धांत कवीचें लक्ष्य अर्जुनावर आहे असें दिसतें. श्लोकाचें प्रथमार्ध व द्वितीयार्ध हीं दोन स्वतंत्र विधानें आहेत. द्वितीयार्धांत राजसूय यज्ञाचा उल्लेख स्पष्टच आहे. केच. कारांनी संबंध श्लोक हें एकच विधान कल्पिलें आहे. त्यामुळे 'खासदार याचा मोतदार असा अर्थ येथे लागू पडत नाही. कारण

पुढे नृपमखांत पत्रावळी काढल्याचें उदाहरण दिलें आहे.' अशी टीप त्यांना द्यावी लागली आहे (के च. ११).

प्रस्तुत श्लोकांतील आशय हा पंतांचा फार आवडता वर्णविषय आहे. प्रथमार्धाशी बरीचशी समानार्थक पुढील आर्या पहा :—

ज्याच्या श्रीपददास्ये पात्रे तोखा सदा रमा जाया ।

हरितो मना नराचा होउनि तो खासदार मांजा या ॥

द्रोणपर्व १०. ४४.

राजसूय यज्ञांतील कामगिरीसंबंधाने श्रीकृष्ण स्वतःच म्हणतो—

करिन् ब्राह्मणपादप्रक्षालन सावडीन मी उष्टीं ।

सर्वहि करीन, देहीं फल हेंचि, न अन्यथा वृथापुष्टीं ॥

सभापर्व २. ११.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १.—अन्वय दोन तऱ्हांनी करण्यांत आला आहे :—(१) यद्रतिसुखास दारा परी रमाहि सुपात्र न. (य. ३१); (२) रमाहि दारा, परी यद्रतिसुखास सुपात्र न. (प. २७).

गुणदोष व अलंकार—जिहीं, तिहीं यांचें विशेष्य 'हातांनी' हें अध्याहृत ध्यावें लागतें. हा न्यूनपदत्व दोष होय. (काप्र. ७).

प्रथमार्धांत स्वतः प्रभु असूनहि (भक्तांची) चाकरी करतो—या दोन्ही गोष्टींमध्ये परस्पर विरोध असल्यामुळे विरोध अलंकार. तशाच रीतीने उत्तरार्धांत विरोध हाच अ० समजावा.

उत्तरार्धांत दादोबांनी आक्षेप अलंकार वर्णिला आहे. ते म्हणतातः— 'एथे स्वभक्ताच्या ठायीं भगवंताचा जो प्रेमातिशय त्याचें वर्णन इष्ट असून, त्या विशेषाची प्रतिपत्ति व्हावी, म्हणून स्तनावर पत्रावळी काढण्याचा जो व्यापार त्याच्या न्यूनत्वाभिमुखेंकरून निषेधाभास दर्शविला आहे. यास्तव हा मला वाटतें आक्षेप अलंकाराचाच भेद होय.' (य. ३४) आक्षेप अलंकाराचें स्वरूप मागे के. ४ वरील टीपेंत स्पष्ट केलें आहे, त्यावरून हें दिसून येईल की येथे आक्षेप संभवत नाही.

काढिल्या या एकाच क्रियेचा (घर्माचा) तिसऱ्या चरणांत व चौथ्या चरणांत दोन्हीकडे अन्वय असल्यामुळे तुल्ययोगिता.

च. १ मध्ये र च्या आवृत्तीमुळे वृत्त्यनुपास. च. १. २ मध्ये ६ अक्षरी यमक सुंदर रीतीने साधले आहे. च. ३. ४ मधील 'पत्रावळी' हे यमकहि हृद्य आहे.

परमेश्वराविषयीच्या गांभीर्यभावनेची हानि करणारे प्राकृत शृंगारिक किंबहुना अश्लील वर्णन केल्याचा आरोप जे पंतांवर, विशेषतः केकावलीवर करतात, त्यांच्याकडून मुख्यतया हा श्लोक आधारार्थ पुढे केला जातो.

श्लोक ८

भाषा व व्याकरण—च. २. असदुक्ति—असत् अशी उक्ति (कर्म० स०); वाईट बोलणे, निंदावचन. कांही जणांनी खोटें भाषण, मिथ्यारोप असा अर्थ केला आहे. असत् म्ह० वाईट किंवा खोटें, दोन्ही अर्थ होतात. रविसखोत्थिता—रवीचा सखा तो रविसख, म्ह० (ष. त.) सत्राजित. रविसख्यापासून उत्थित (प० त०); सत्राजितापासून निघालेली; सत्राजिताने घेतलेली. हे आळशी यांतील आळ याचें विशेषण, संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणे विशेष्यानुसार स्त्रीलिंगी बनविलेले आहे. आळशी—आळ+अशी; आळ म्ह० खोटा आरोप, बालंट.

च. ३. तर्पिले—तृप्त केले; संतुष्ट केले. क्षुधित—क्षुधा ज्याला आहे तो क्षुधित. 'तदस्य संजातम्' (त्याला हे प्राप्त झाले आहे) या अर्थी नामाहून इत हा तद्धित प्रत्यय होतो. क्षुधा+इत=क्षुधित. जेमन—जेवण या तद्भवाचें मूळ रूप.

च. ४. चुकेल—वगळला जाईल. वदान्य—उदार, दाता. या श्लोकांत पावसि (देव पावला!), आळशी, बरी, आळ, चुकेल—असे अगदी साधे अत्यंत प्रचारांतले शब्द प्रौढ सामासिक संस्कृत शब्दांबरोबर पंतांनी कसे सफाईने वापरले आहेत, हे लक्षांत घेण्याजोगे आहे. तसेच मागल्या श्लोकांत 'खासदार' हा फारसीतून आलेला शब्द वापरण्यासहि त्यांनी कमी केलेले नाही. शब्दांच्या बाबतींत त्यांची दृष्टि निराग्रह आणि सर्वसंग्राहक होती. आपल्या भाषेला उद्देशून त्यांनी स्वतःच एके ठिकाणी म्हटले आहे:—

संस्कृतप्राकृतमिश्रित यास्तव कोणी म्हणेल हे कथा ।

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—श्लोकाचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध यांची संगति कशी लावावयाची हा जरासा प्रश्न आहे. पहिल्या अर्धात देवाला आळशी म्हटलें आहे व दुसऱ्यांत देवाची (अप्रत्यक्षपणे) लाज काढली आहे. या दोन एकमेकांहून अगदी निराळ्या अशा कल्पना आहेत. कवीच्या आशयाची तार्किक संगति येणेप्रमाणे असावी असें दिसते:—देवा ! मला तूं अद्याप पावला नाहीस यावरून मी तर तुला आळशी म्हणतो. असें म्हणणें बरें नाही हें खरें. पण तुला आळशी नाही म्हटलें तरी हलगर्जीपणाचा किंवा उपेक्षेचा दोष तरी तुला लागेलच. उदार दात्याच्या मुक्तद्वारांत असंख्य लोक जेवून गेले असतां एकटाच भुकेलेला जर चुकून राहिला, तर ती दात्याला शरमेची गोष्ट नाही काय ? त्याचप्रमाणे अगणित महापापी (केका ३) तूं तारिले असतां मला मात्र मागे टाकलें आहेस यांत तुझा आळस नसला, तर ही तुला शरमेची गोष्ट आहे खास.

दादोबांनी 'येथील ध्वन्यर्थ' जवळ जवळ असाच वर्णन केला आहे (य. ३९). परशुरामपंतांनी मात्र कवीचा भाव जरा निराळा सांगितला आहे.—“...तसें तुम्ही असंख्य जन उद्धरिले, त्यांच्या मागून माझाहि उद्धार कराल; परंतु तुमच्या मनास अंमळे संकोच होईल, तसें न व्हावें म्हणून लवकर येऊन माझा उद्धार करा अशी मी प्रार्थना करितों, असा भाव.”

तुमच्या मनाला (पुढे) संकोच होईल, लाज वाटेळ, असें कवीला म्हणायचें नसून इतर बहुतांना उद्धरून मला मागे टाकल्यामुळे आजच तुम्हांला लाजेने मान खाली घालण्याची पाळी आली आहे असें कवीला म्हणायचें आहे, असें वाटते.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. याचे दादोबांनी तीन अर्थ लाविले आहेत. पहिला अर्थ प्रस्तुत आवृत्तीत दिलेल्या अर्थाप्रमाणेच आहे. फक्त असदुक्ति याचा अर्थ मिथ्या उक्ति, निराधार भाषण असा केला आहे. पुढील दोन अर्थ त्यांच्याच शब्दांत देतो:—“दुसरा

अर्थ—एकदा कवि भगवंतास आळशी म्हणून गेले त्याच आपल्या म्हणण्याचें ते समर्थन करीत होत्साते म्हणतातः—हें जें म्यां तुला आळशी म्हटलें, ही माझी असदुक्ति तर खरी, परंतु ही 'बरी', कारण, 'रविसखोत्थिता आळशी न,'—म्हणजे सत्राजितानें जशी आळ घेतली तशी तर केवळ दुःसह नाही, म्हणून बरी; कांकिं त्याने तर तुजवर धडधडीत चोरीचें बालंट घेतलें, तसें तर म्यां केलें नाही; तूं मला अद्यापि पावत नाहीस म्हणून म्यां तुला नुसतें आळशी मात्र म्हटलें; तेव्हां अर्थात् चौर्यारोपापेक्षां आलस्यारोप बरा; असा भावार्थ. अथवा, तिसरा अर्थ—म्यां तुला आळशी म्हटलें, ही माझी उक्ति—भाषण, 'रविसखोत्थिता आळशी असत् न.' इतर भक्तांना उद्धरण्याकरितां, कष्ट करावे लागल्यामुळे तुला मजविषयीं खराच आळस आला असेल म्हणून म्यां तुला आळशी म्हटलें; परंतु त्वां स्यमंतक मणि घेतला नसतां सत्राजितानें जी तुजवर धडधडीत चोरीची आळ घातली, तशी तर ही माझी 'उक्ति' असत् म्हणजे खोटी नाही; अर्थात् ती त्याची उक्ति आळेसारखी मिथ्या होती, आणि माझी सत्य आहे म्हणून बरी म्हणजे खरी आहे." (य. ३८).

गुणदोष व अलंकार—'बरी न असदुक्ति' या निषेध-वचनानामुळे पहिल्या दोन चरणांत उक्तविषय आक्षेप अलंकार झाला आहे. जें सांगायचें असेल तें सांगून कांही तरी विशेषाथ द्योतित करण्याकरितां त्याचा निषेध केला असेल तेथे 'उक्तविषय' आक्षेप होतो. तेथे 'तेव्हा, माझा त्वरित उद्धार करा' हा विशेषार्थ कवीला द्योतित करायचा आहे. च. २ मध्ये 'रविसखोत्थिता आळशी' ही उपमा स्पष्ट आहे.

च. ३, ४. 'शेवटल्या दोन चरणांत दृष्टांत अ० झाला असून या दृष्टान्ताच्या द्वारे च. १ मधील आळशीपणाचें प्रतिपादन केलें आहे म्हणून काव्यलिंग अ० ही झाला आहे.' (प. ३७)

ही साधनिका बरोबर दिसत नाही. च. ३, ४ मध्ये आळशीपणाचें प्रतिपादन नाही. मुक्तद्वार भोजन होत असतां एखादा चुकून राहणें हा आळशीपणा नव्हे, उपेक्षा अगर हलगर्जीपणा होय. दृष्टान्ताला

जो विंबप्रतिविंबभाव लागतो तो प्रथमार्ध व द्वितीयार्ध यांत नाही. द्वितीयार्ध हें स्वतंत्र विधान आहे. त्यांत 'उद्धरणें' ही कल्पना प्रस्तुत असता ती प्रत्यक्ष न सांगतां, तिच्याशी 'तुल्य' अशी जेवण, अन्नतर्पण ही अप्रस्तुत वस्तु प्रत्यक्ष शब्दांनी वर्णिली आहे. तस्मात् ही अप्रस्तुतप्रशंसा आहे, दृष्टान्त नव्हे.

केच. (१२) मध्ये येथे 'देवास दात्याचा व भक्तांस क्षुधित जनांचा दृष्टांत दिला आहे' असें म्हटलें आहे. पण दृष्टांत अलंकार लावून दाखवितांना ते अडचणीतच पडले आहेत व 'मुख्य विधानाचें समर्थन दृष्टांताने नीटसें होत नाही' अशी कबुली त्यांना द्यावी लागली आहे.

श्लोक ९

भाषा व व्याकरण—च. १. अगा—हें संबोधन सलगीचें द्योतक आहे. 'हें कारुण्यार्थक संबुद्धिदर्शक अव्यय होय' (य. ४०). प्रणतवत्सल—प्रणतांना वत्सल (कनवाळू, मायाळू) (चतुर्थी त० स०).

च. ३. व्यसन—संकट. तापला—त्रासला, पोळला. मागल्या केंकेंत पंतांनी एकेरीवर येऊन देवाला नावें ठेवलीं यावरून ते किती 'तापले' आहेत हें उघड दिसते.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. पहिल्या चरणाचा अर्थ सुके. आणि केच. यांत निराळ्या रीतीने लावला आहे. 'म्हणति' याचा संबंध 'अगा प्रणतवत्सला' याकडे न लावितां 'विद्वान लोक' असा त्याचा कर्ता अध्याहृत कल्पिला आहे आणि 'त्या जनां' म्हणजे मागे उल्लेखिलेले गजेंद्र, द्रौपदी इ० भक्तजन असें मानिलें आहे. एकूण अर्थ—हे भक्तवत्सल प्रभो, त्या (मागे उल्लेखिलेल्या) जनांना तुम्ही तारिलें, असें (पुराणेतिहास लिहिणारे) म्हणतात.'

प्रस्तुत आवृत्तीत जो अर्थ दिलेला आहे, तो अर्थ नाकारण्याचें कारण केच. (१३) मध्ये असें दिलेले आहे की त्यांत क्रियापदांच्या काळाचा मेळ जमत नाही. "मिश्र वाक्यांत क्रियापदांचे काळ एकच पाहिजेत. अर्थात् 'म्हणती' 'पावतां' 'म्हणालें' 'पावलां' अशी जोडी पाहिजे."

पण काळाच्या संगतीविषयी आग्रह धरून असा कृत्रिम अर्थ करायचा, हे बरोबर नाही. कालसंगति (Sequence of tenses) या तत्वाचे इंग्रजी वाक्यरचनेत जितके महत्त्व आहे तितके मराठीत नाही. शिवाय 'म्हणति' याचा काळ एक प्रकारे historical present सारखा आहे. 'पूर्वीपासून म्हणत आले आहेत' असाच त्यावरून अर्थबोध होतो. मुख्य गोष्ट ही की सुके. व केच. यांनी केलेला अर्थ फारच कृत्रिम, मुद्दाम आडरानांत शिरल्यासारखा वाटतो. त्यांत म्हणति याचा कर्ता 'विद्वान लोक' हा अध्याहृत घ्यावा लागतो; 'त्या जना' हे शब्द मागे कोठे तरी उल्लेखिलेल्या व्यक्तीस अनुलक्षून घेण्यांत दूरान्वय पतकरावा लागतो.

गुणदोष व अलंकार—च. ३ मध्ये 'हा दीन तापला' हे 'बरी कृपा करूं' इ० चे कारण असल्यामुळे काव्यालिंग अ०; तसेच च. ४ मध्ये पहिल्या विधानाचा हेतु दुसऱ्या विधानांत निर्दिष्ट केला असल्यामुळे आणखी काव्यालिंग अ०.

श्लोक १०

भाषा व व्याकरण—च. १. भवच्चरणकन्यका—भवतः (तुमचे) चरणौ, भवच्चरणौ (ष० त०); भवच्चरणापासून जन्मलेली कन्यका, भवका (मध्यमपदलोपी स०). कन्यका-लहान मुलगी; दहा वर्षांची बालिका. 'अष्टवर्षा भवेद्दौरी, नववर्षा च रोहिणी। दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥' यांत वयोमानानुसार मुलीला देण्यांत आलेलीं नांवे सांगितलीं आहेत. आपगा—नदी. अपां समूहः आपं, तेन गच्छति इति आ० (उपपद स०).

च. २. अगड—'अगड हे खेद व आश्चर्ये यांचे द्योतक केवल-प्रयोगी अव्यय होय; याचा प्रयोग बहुधा स्त्रिया व मुलें यांच्या भाषणांत होत असतो; भय वाटलें असतां...मुलें त्या भयाच्या निवारणार्थ 'अगे आई' म्हणून हाका मारितात; त्याच संबोधनाचे अगड हे संक्षिप्त रूप होय.' (य० ४२, ४३). वस्तुतः 'अगवाई' हे आश्चर्य श्लो. के...७

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. 'ठेविती' (य. ४२) असा पाठ आहे. हा 'ठेविते' याचाच रूपभेद आहे. कांही टीकाकारांनी 'ठेवि ते (ती)' (केद. १४; केच. १३, य. ४३) असा पदच्छेद करून ' ते (ती) ठेवि ' असे कर्त्यासहित क्रियापद निष्पन्न केले आहे.
 व्यर्थान कांही पत्रक नाही

च. १. ' गा ' हे संबोधन गंगेने पंतांना उद्देशून काढलेल्या उद्गारांतले आहे असाच अर्थ बहुतेक सर्वांनी केला आहे. पण ' ते कवीने भगवंताला उद्देशून योजिले आहे ' (प. ४२) असा एका टीकाकाराचा अभिप्राय आहे.

गुणदोष व अलंकार—येथील (च. २, ३) स्त्रीस्वभाव-सहज वर्णनावरून स्वभावोक्ति अ० स्पष्ट आहे. गंगा नदीवर मानव स्त्रीचा आरोप केला असल्यामुळे, जे चेतनोक्ति (personification) अ० मानतात, त्यांच्या मती येथे तो अ० होईल. च. ३ मधील वाक्य च. ४ मधील ' न घालिन भिडेस ' याचे कारण असल्यामुळे काव्यलिङ्ग अलंकार जाणावा.

श्लोक ११

भाषा व व्याकरण—च. १ पदस्थान. ललाट-कपाळ. किण-घटा; व्रणचिन्ह. च. २. भवत्पदाब्ज-भवत्पदम् (ष० त० स०) भवत्पद हेच अब्ज (कमळ) (कर्म० स०) च. ३. भजे-भक्त्या (जुना वर्तमानकाल).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. याचा दोन तऱ्हांनी अन्वय केला जातो. (१) [मी] सदैव पद नमितां जरी ललाट किणें केले; अथवा (२) [मी] सदैव नमितां जरी किणें ललाट पद केले. अर्थ (१) इतर देवतांच्या पायांना सदैव नमस्कार करून कपाळ जरी 'घटे पडलेले' केले (किणें हे वि० मानून त्याचा अर्थ ' घटे पडलेले ' असा करावयाचा); (२) मी इतर देवतांना एकसारखे नमस्कार केल्यामुळे घट्याने कपाळ हे आपले ठिकाण केले.

दोन्ही पक्षीं कांही तरी दोष आहेच. व्याकरणानुसार शुद्ध रचना म्हटली म्हणजे वाक्यांत धातुसाधित व मुख्य क्रियापद यांचा कर्ता एक असावयास पाहिजे. येथे (२) पक्षीं 'नमितां' या धातुसाधिताचा कर्ता मी (अध्याहृत) आणि 'केलें' याचा कर्ता किणें (तृतीयान्त); असे भिन्न कर्ते होतात. तें टाळावयाचें असल्यास 'केलें' हें प्रयोजक (करविलें या अर्थी) मानून 'मी किणाकडून ललाट हें पद (स्थान) करविलें' असा अर्थ करावा लागतो. एकंदरीने हें वैगुण्य आहेच. पहिल्या पक्षीं किणें 'घट्टे पडलेलें' असा विशेषणात्मक अर्थ करावा लागतो. वस्तुतः किण हा संस्कृतांतून आलेला शब्द असून किणें ही त्याची तृतीया आहे. तिचा अर्थ 'किणें युक्त' असा करावा लागतो, हें या पक्षीं वैगुण्य.

दोन्ही पक्षीं फलितार्थ एकच आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. १. वर दिलेल्या दुसऱ्या पक्षीं पर्यायोक्त अ० (घट्ट्याने कपाळ ही आपली जागा केली.)

च. २. भवत्पद हेंच अञ्ज—रूपक अ०.

च. ३. नतांना मुक्त केलें म्ह० नत हे खरोखर तुझे ऋणी होतात, असें असतां तूं म्हणतोस की मी त्यांच्या ऋणाखाली बुडालों—कारण आणि कार्य यांच्या भिन्नदेशत्वामुळे असंगति अ०.

श्लोक १२

भाषा व व्याकरण—च. १. पटुत्व—कुशलत्व; कार्यक्षमत्व. सकलेंद्रियीं—(कर्म० स०) सर्व इंद्रियांच्या ठायीं. ज्ञानेंद्रियें पांच (श्रोत्रं, त्वक्, चक्षु, जिह्वा, नासिका), कर्मेन्द्रियें पांच (वाक्, पाणि, पाद, पायु, उपस्थ) आणि अंतरिंद्रिय (मन), याप्रमाणे एकंदर अकरा इंद्रियें आहेत. वंश—कुल. जनि—जन्म.

च. २. द्विजत्व—शास्त्राप्रमाणे द्विज म्ह० ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीन वर्ण, या वर्णांपैकी कोणीहि. या वर्णांना उपनयन (माँज) संस्कार सांगितलेला आहे; मातेपासून पहिला जन्म व उपनयन संस्कार हा दुसरा जन्म, अशा कल्पनेने यांना द्विज (दोनदा जन्मणारा) म्हटलें

जातें. “ मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौजिबंधनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविश-
स्तमादेते द्विजाः स्मृताः ॥ ” असें स्मृतींत सांगितलें आहे. याप्रमाणे
द्विज म्ह० ब्राह्मण, क्षत्रिय किंवा वैश्य, असा जरी मूळ अर्थ असला तरी
पूर्वीच्या समाजरचनेंत ब्राह्मण मुख्य असल्यामुळे ‘ प्राधान्येन व्यपदेशा
भवन्ति ’ या न्यायाने द्विज शब्द नेहमी ब्राह्मणाला उद्देशून वापरला
जातो; तोच अर्थ येथे आहे. ‘ भलें ’ या शब्दामुळे ब्राह्मणत्व असा अर्थ
निष्पन्न होतो असें कांहींनी प्रतिपादिलें आहे. “ एथे द्विज शब्देकरून
क्षत्रिय वैश्य या वर्णांचाहि संभव होण्याचा प्रसंग आहे, म्हणून मला
वाटतें ‘ भलें ’ या विशेषणाने कवींनी त्याचें निराकरण दर्शवून एथे
ब्राह्मण वर्णांचेच ग्रहण अभिप्रेत आहे असें सुचविलें. ” (य. ४७).

बहु अलभ्य—फार दुर्मिळ. आपल्या देशाच्या एकंदर लोक-
संख्येंत ब्राह्मण शेंकडा सहा सात पेक्षा जास्त नाहीत, यावरून ब्राह्मणत्व
कसें दुर्मिळ आहे तें दिसून येतें.

कीं—‘ हें अवधारणार्थी अव्यय ’ (य. ४७) ‘ कीं हें अव्यय
विकल्प, प्रश्न, आधार (कारण), अवधारणा (निश्चय) इ० अर्थ
दाखवितें. येथे तें अवधारणार्थी योजिलें आहे. ’ (प. ५१) चवथ्या च. तील
कीं हें अव्यय साधारणपणे याच अर्थी आहे.

च. ३. यद्यःश्रवणकीर्तनी—श्रवण आणि कीर्तन (द्वन्द्व सं०);
यशाचें श्रवणकीर्तन (ष० त० सं०). नवविधा भक्तीपैकी श्रवणकीर्तन हे
पहिले दोन प्रकार होत. ‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥’ यांत भक्तीचे नऊ प्रकार
वर्णिले आहेत. रुचि—आवड; गोडी.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३, ४. हा सर्व श्लोक परमे-
श्वराचें भाषण आहे. तेव्हा, “ कवि आपल्यास दाखवून म्हणतात—
हा-मी, साऱ्या याचकांमध्ये हावरा-लोभी-अतृप्त असा आहे ”
(य. ४९) असें जें दादोबांनी म्हटलें आहे तें ठीक दिसत नाही. येथे
कवि म्हणत नाही, देव बोलतो आहे. दोन तीन तऱ्हांनी अन्वय व अर्थ
करितां येईल.—(१) अखिल याचकीं हावरा (असा) हा (मोरोपंत

‘ वरा अधिक घाच की ’ म्हणे; (२) हा अखिल याचकी हावरा (आहे म्हणून) वरा अधिक घाच की, म्हणे; (३) हा ‘ वरा अधिक घाच की ’ म्हणे, (तस्मात्) अखिल याचकी हावरा आहे. प्रस्तुत आवृत्तीत तिसरी तन्हा अवलंबिली आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. १—हैं सार अ० चें सुप्रसिद्ध उदाहरण आहे. ईश्वराने दिलेल्या गोष्टींचें येथे उत्कृष्टत्वाच्या चढत्या क्रमाने वर्णन केले आहे. च. ३, ४. वर दिलेल्या (२) किंवा (३) पर्यायानुसार ‘अखिल याचकी हावरा’ हा हेतु (कारण) माना किंवा परिणाम माना, काव्यलिङ्ग अ० येथे प्रकट आहे.

श्लोक १३

भाषा व व्याकरण—च. १. वरद—(उपपद स०) इच्छिलेले देणारा. **वत्सल—**मायाळू; प्रेमळ. **श्रीकरा—**(१) श्री (लक्ष्मी) आहे कराच्या ठायी ज्याच्या असा (बहु० स०); (२) श्री (लक्ष्मी) आहे करी (हातीं, सत्तेत) ज्याच्या असा (बहु० स०); (३) श्री (कल्याण) करणारा (उप० स०); याप्रमाणे तीन भिन्न रीतींनी विग्रह करून निरनिराळे अर्थ या शब्दाचे करण्यांत येतात. फलितार्थ ‘विष्णु’ हा एकच आहे. ‘श्रीकरा’ हें संबोधन आहे.

च. ३. व्यंग—अपूर्ण; न्यून.

च. ४. अलंकृतिमती—अलंकृति जिच्यापाशी आहे ती अलं...मती (मतुप् प्र०). **सती—**पतिव्रता; साध्वी. **संगती—**पतिसमागम.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. वरद वत्सल या शब्दांचा अन्वय पुढील तीन प्रकारांनी करितां येईल—(१) वरद वत्सल (असा) तूं असें न म्हणशील; (२) तूं असें न म्हणशील, (कारण तूं) वरद वत्सल (आहेस); (३) हे वरद वत्सल श्रीकरा! (श्रीकरा या संबोधनाची विशेषणें). या तीन्ही अन्वयांमध्ये वरद वत्सल हे दोन निरनिराळे शब्द मानितां येतील किंवा एक सामासिक शब्द मानितां येईल. वरद तसाच वत्सल (कर्म० स०) किंवा वरदांमध्ये वत्सल

(सप्तमी त० स०). 'वरदवत्सला' असें पाठांतर आढळते असें दादोबा म्हणतात (य० ५०). ते अर्थात् संबोधनच मानिलें पाहिजे.

च. २. शेवटचा शब्द 'करां' (अनेक वचन) असावा काय, याविषयी केच. (१८) मध्ये चर्चा आढळते. हात जोडण्याची क्रिया एका हाताने होत नाही; तस्मात् अनेकवचन पाहिजे. पण श्रीकरा (च. १) याच्याशी यमक जुळण्याकरितां अनुस्वाररहित एकवचन घ्यावें. तथापि पंत यमकास अनुस्वाराची अडचण मानीत नाहीत, तेव्हा करा असें अनेकवचनहि चालेल. मात्र असा पाठ सुके. खेरीज कोठे दिसत नाही.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केकावलीमधील हृदयंगम केकांपैकी ही एक आहे. अत्यंत लीनता व लाघवीपणा दाखवूनहि आपला मुद्दा न सोडण्यांत पंतांनी दाखविलेले चातुर्य अनुपम आहे. साभिप्राय व समुचित शब्दांची योजना आणि शेवटच्या चरणांतील बहारीचा समर्पक दृष्टान्त यांनी प्रतिपाद्य आशय फारच खुलून दिसत आहे. वरद, वत्सल हीं विशेषणें आणि श्रीकरा हें संबोधन परमेश्वराचें असीम औदार्य, प्रेममयत्व आणि कल्याणकारित्व उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त करतात आणि 'तूं मला हावरा म्हणणार नाहीसच' या विधानाला सर्वतोपरी पुष्टि देतात. दुसऱ्या चरणांत आपल्या हातून झालेल्या अतिक्रमाबद्दल हात जोडून माफी मागितली. इतकें झाल्यावर तिसऱ्या चरणांत लगेच आपला मुद्दा पुढे सरकविला, पण तो परमेश्वराने पूर्वी दिलेले मान्य करून. तुम्ही पुष्कळ दिलें, पण मुख्य गोष्ट अद्याप दिलीच नाही. चौथ्या चरणांतील मनोरम दृष्टान्ताने ती मुख्य गोष्ट कोणची याची अंतःकरणाचा ठाव घेईल अशा रीतीने जाणीव करून दिली.

गुणदोष व अलंकार—प्रसाद व माधुर्य हे गुण प्रस्तुत श्लोकाच्या रचनेंत ओतप्रोत भरले आहेत. वरद वत्सल हीं विशेषणें साभिप्राय असल्यामुळे परिकर अ० झाला आहे. चौथ्या चरणांत दृष्टान्त स्पष्ट व सुप्रसिद्ध आहे.

च. ३ मध्ये र आणि ४ मध्ये त, म या यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रासाची मौज थोडीवहुत अनुभवास येते.

‘ वरा अधिक द्याच की ’ म्हणे; (२) हा अखिल याचकी हावरा (आहे म्हणून) वरा अधिक द्याच की, म्हणे; (३) हा ‘ वरा अधिक द्याच की ’ म्हणे, (तस्मात्) अखिल याचकी हावरा आहे. प्रस्तुत आवृत्तीत तिसरी तन्हा अवलंबिली आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. १—हैं सार अ० चें सुप्रसिद्ध उदाहरण आहे. ईश्वराने दिलेल्या गोष्टींचें येथे उत्कृष्टत्वाच्या चढत्या क्रमाने वर्णन केलें आहे. च. ३, ४. वर दिलेल्या (२) किंवा (३) पर्यायानुसार ‘अखिल याचकी हावरा’ हा हेतु (कारण) माना किंवा परिणाम माना, काव्यलिङ्ग अ० येथे प्रकट आहे.

श्लोक १३

भाषा व व्याकरण—च. १. वरद—(उपपद स०) इच्छिलेलें देणारा. वत्सल—मायाळू; प्रेमळ. श्रीकरा—(१) श्री (लक्ष्मी) आहे कराच्या ठायी ज्याच्या असा (बहु० स०); (२) श्री (लक्ष्मी) आहे करी (हातीं, सत्तेत) ज्याच्या असा (बहु० स०); (३) श्री- (कल्याण) करणारा (उप० स०); याप्रमाणे तीन भिन्न रीतींनी विग्रह करून निरनिराळे अर्थ या शब्दाचे करण्यांत येतात. फलितार्थ ‘विष्णु’ हा एकच आहे. ‘श्रीकरा’ हें संबोधन आहे.

च. ३. व्यंग—अपूर्ण; न्यून.

च. ४. अलंकृतिमती—अलंकृति जिच्यापाशी आहे ती अलं-
...मती (मतुप् प्र०). सती—पतिव्रता; साध्वी. संगती—पतिसमागम.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. वरद वत्सल या शब्दांचा अन्वय पुढील तीन प्रकारांनी करितां येईल—(१) वरद वत्सल (असा) तूं असें न म्हणशील; (२) तूं असें न म्हणशील, (कारण तूं) वरद वत्सल (आहेस); (३) हे वरद वत्सल श्रीकरा! (श्रीकरा या संबोधनाची विशेषणें). या तीन्ही अन्वयांमध्ये वरद वत्सल हे दोन निरनिराळे शब्द मानितां येतील किंवा एक सामासिक शब्द मानितां येईल. वरद तसाच वत्सल (कर्म० स०) किंवा वरदांमध्ये वत्सल

(सप्तमी त० स०). 'वरदवत्सला' असें पाठांतर आढळते असें दादोबा म्हणतात (य० ५०). ते अर्थात् संबोधनच मानिलें पाहिजे.

च. २. शेवटचा शब्द 'करां' (अनेक वचन) असावा काय, याविषयी केच. (१८) मध्ये चर्चा आढळते. हात जोडण्याची क्रिया एका हाताने होत नाही; तस्मात् अनेकवचन पाहिजे. पण श्रीकरा (च. १) याच्याशी यमक जुळण्याकरितां अनुस्वाररहित एकवचन घ्यावें. तथापि पंत यमकास अनुस्वाराची अडचण मानीत नाहीत, तेव्हा करा असें अनेकवचनहि चालेल. मात्र असा पाठ सुके. खेरीज कोठे दिसत नाही.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केकावलीमधील हृदयंगम केकांपैकी ही एक आहे. अत्यंत लीनता व लाघवीपणा दाखवूनहि आपला मुद्दा न सोडण्यांत पंतांनी दाखविलेले चातुर्य अनुपम आहे. साभिप्राय व समुचित शब्दांची योजना आणि शेवटच्या चरणांतील बहारीचा समर्पक दृष्टान्त यांनी प्रतिपाद्य आशय फारच खुलून दिसत आहे. वरद, वत्सल हीं विशेषणें आणि श्रीकरा हे संबोधन परमेश्वराचें असीम औदार्य, प्रेममयत्व आणि कल्याणकारित्व उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त करतात आणि 'तूं मला हावरा म्हणणार नाहीसच' या विधानाला सर्वतोपरी पुष्टि देतात. दुसऱ्या चरणांत आपल्या हातून झालेल्या अतिक्रमाबद्दल हात जोडून माफी मागितली. इतकें झाल्यावर तिसऱ्या चरणांत लगेच आपला मुद्दा पुढे सरकविला, पण तो परमेश्वराने पूर्वी दिलेले मान्य करून. तुम्ही पुष्कळ दिलें, पण मुख्य गोष्ट अद्याप दिलीच नाही. चौथ्या चरणांतील मनोरम दृष्टान्ताने ती मुख्य गोष्ट कोणची याची अंतःकरणाचा ठाव घेईल अशा रीतीने जाणीव करून दिली.

गुणदोष व अलंकार—प्रसाद व माधुर्य हे गुण प्रस्तुत श्लोकाच्या रचनेंत ओतप्रोत भरले आहेत. वरद वत्सल हीं विशेषणें साभिप्राय असल्यामुळे परिकर अ० झाला आहे. चौथ्या चरणांत दृष्टान्त स्पष्ट व सुप्रसिद्ध आहे.

च. ३ मध्ये र आणि ४ मध्ये त, म या यांच्या आवृत्तीमुळे अनुपासाची मौज थोडीबहुत अनुभवास येते.

श्लोक १४

भाषा व व्याकरण—च. १. असो—(१) असू घा (अस घातूचा आशार्थ). (२) 'येथे उषकारस्वीकृति दाखविण्याकरितां 'असो' हें अव्ययासारखें निराळें पद मानिलें तथापि प्रशस्त'. (य. ५३) (पुरती दया कराल तरि असो).

च. ३. हें—इंद्रियपटुत्वादि १२ व्या श्लोकांत सांगितलेल्या सर्व गोष्टी.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. २. "एथे 'एकदा' या पदाने केव्हा तरि दाखवा असें कवि म्हणून गेले, इतक्यांत लागलेंच दुसऱ्या विचारवेगाने आपला धीरपणा सोडून औत्सुक्य दर्शविण्याकरितां त्यांनी 'त्वरित' या पदाची योजना केली असावी असें मला दिसतें." (य. ५३).

वरील प्रतिपादन योग्य दिसत नाही. 'एकदा' याचा स्वाभाविक अर्थ 'केव्हा तरी' हा नाही. इथे कवीने 'एकदा' (एकवार) म्हणण्याचें तात्पर्य, देवाला या कार्मी फार परिश्रम करायला नकोत, असें दर्शविण्याचा असावा. देवाने एकदा आपल्याला दर्शन दिलें म्हणजे आपलें तर काम झालें आणि त्यांत देवालाही फार कष्ट नाहीत, हेंच कवीला सांगावयाचें आहे. तेव्हा 'एकदा' आणि 'त्वरित' यांच्या अर्थांत विरोध कसा तो नाहीच. उलट विनकष्टाचें काम सांगितलें म्हणजे तें त्वरित करून मागण्यास सोईचें होतें, तथा रीतीने दोन्ही शब्दांचे अर्थ एकमेकांस पुष्टि देणारे आहेत.

च. ३, ४. "एथे 'आवरा' असें म्हणण्याने कवींनी लेकराचा आपल्या आईपुढे जसा तसा आपला भगवंतापुढे लडिवाळपणा दाखविला". (य. ५४).

यावर गोडबोले (बहुधा यालाच अनुलक्षून) म्हणतात—“तें तरी मला कशा करितां देतां! मी हावराच आहे. हावऱ्याला कितीहि दिलें तरी त्याची तृप्ति व्हावयाची नाही; मग देऊन फळ काय! हें भक्ताचें देवाशीं लडिवाळपणाचें भाषण आहे असें बाह्यात्कारी दिसतें. पण या

भाषणाचें तात्पर्य निराळेंच आहे; तें असें कीं इंद्रियपटुत्वादि सर्व घर्म देहासंबंधाने आहेत, देहावाचून ते घर्म राहत नाहीत. ते सर्व आवरा म्ह० देहच आवरा असें म्हटल्याप्रमाणे झालें. म्ह० देहच मला नको हें तात्पर्य.” (केद. २१).

गुणदोष व अलंकार—येथे अनुज्ञा नामक अ० कांहींनी सांगितला आहे. (प, ५८, ५९). पण तो बहुमान्य नाही व त्याचेंहि लक्षण येथे नीट लागू पडत नाही. वास्तविक पाहतां च. ३, ४ मधील उद्गार हा कवीचा त्रागा आहे. ‘प्रसाद करणें नसेल तर हें आवरा’ असें म्हणण्यामध्ये प्रसाद कराच, असें रोषाने कवि सुचवीत आहे. तस्मात् येथे चक्रोक्ति अ० मानावा.

श्लोक १५

भाषा व व्याकरण—च. २. हो—संबोधन ‘अहो’ या अर्थी. च. ३. निजप्रियजन—निजाचे जे प्रिय ते निजप्रिय (ष० त० स०), निजप्रिय असे जन (कर्म० स०). हवाला—सोपवणूक; स्वाधीन करणें. (हा मूळ आरबी शब्द फारसीतून मराठीत आला). च. ४. पडेल—‘त्यांच्याने होईल तशी,’ ‘त्यांच्याच्याने जशी करवेल तशी’ असा याचा अर्थ बहुतेकांनी दिला आहे; आणि तोच प्रस्तुत आवृत्तीत स्वीकारला आहे. पण नेहमीचा या शब्दाचा अर्थ लक्षांत घेतल्यास, ‘माझी ज्या रीतीने समजूत होईल त्या रीतीने’ ‘माझें समाधान होईल अशा रीतीने’ असा याचा अर्थ होऊं शकेल व तो अधिक बरा वाटतो. समजा-विशी—समजूत, समाधान.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. २. ‘कधितरी विलोकून’ याचा अर्थ, “या जन्मीं नाही तर जन्मांतरीं तरी पाहीन; कांही चिंता नाही.” (केद. २२) असा गोडबोल्यांनी दिला आहे. त्याचाच अनुवाद प. (६१) मध्ये केला आहे. पण ‘कधितरी’ याचा अर्थ पुनर्जन्मा-व्यत ताणणें योग्य वाटत नाही. कवीच्या म्हणण्याचा रोख व भर निराळा दिसतो. मागच्या श्लोकांत, ‘प्रसाद करायचा नसेल तर तुम्ही विलेले परत घ्या, असें म्हटलें खरें; पण ज्यांत तुम्ही अकीर्ति होईल

अशी ही गोष्ट करण्याची पाळी मी येऊंच देणार नाही. कारण, तुझी पांवलें कधी ना कधी तरी मी पाहीनचं,' असा पहिल्या दोन चरणांत कवीचा आशय दिसतो. म्हणूनच तुझ्याच्याने हें काम होत नसेल तर तुझ्या भक्तांकडे माझी 'केस' सोपव असा कवीने पुढे विकल्प सुचविला आहे.

च. ३. संतांची कृपा आम्हांवर होऊं द्या, भगवद्भक्तांच्या हातीं आम्हांला सोपवा, अशी देवाला प्रार्थना करणें ही संतकवींची रीतच आहे. खुद्द पंत इतरत्र म्हणतात—

संतांसि तरी प्रेरा, जडतारक ते तुम्हांहुनी न उणे ।

भूतीं बहु सदयहृदय पावविती सहज अखिल आत्मखुणे ॥

(आ. के.)

बुकोबांचा पुढील अभंग पहा —

या संतांसी निरवीं हेंचि मज देई । आणिक दुजें कांही न मार्गें तुज ॥
बुका म्हणे आतां उदार तूं होई । मज ठेवीं पार्यीं संतांचिया ॥

च. ४. लाजशी—आपल्या हातून हें काम होत नाही, म्हणून दुसऱ्याकडे देणें भाग पडत आहे, अशा विचाराने शरमण्याचें, संकोचऱ्याचें कांही कारण नाही, असा कवीचा भाव.

गुणदोष व अलंकार—येथे दादोबांनी विध्याभास, आशी-वचनाक्षेप हे अलंकार सांगितले आहेत (य. ५६, ५७) व त्याचा प. (६२-६३) मध्ये अनुवाद केला आहे. पण हे अलंकार सर्वमान्य ग्रंथकारांनी अमान्य केलेले आहेत व त्यांचीं लक्षणेंही येथे नीट बसत नाहीत. शिवाय परिवृत्ति अ० त्यांनी वर्णिला आहे. पण त्याला विनिमय म्हणजे देवाणघेवाण लागते; ती येथे नाही. येथे फक्त देवाने कवीला भक्तांकडे सोपवावें एवढी सूचना आहे; प्रत्यक्ष देणें नाहीच, आणि घेणें तर मुळीच कशाचें नाही.

श्लोक १६

भाषा व व्याकरण—च. १. निपट—केवळ; निखालस; पूर्णपणें. धृष्ट—उद्धट.

च. २. विकृति—मनोविकार. भाविक-भावयुक्त; भावना-शील; भक्त.

च. ४, नयच्युतदमार्थ—नय (नीति, वागणुकीची रास्त रीत), त्यापासून च्युत (भ्रष्ट झालेला, चळलेला) (पं. त. स.); नयच्युतांचा दम (नियमन, दण्ड) (ष. त. स०); नयच्युतदमाच्या करितां, नयच्युतदमार्थ. दीक्षा—व्रत; अधिकारचिन्ह.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. हा चरण रचतांना कवींच्या मनांत काय आशय असावा याचा नीट बोध होत नाही. विकृति आणि भाविक हे शब्द कवीने नक्की कोणच्या अर्थाने योजिले आहेत हे सांगणे कठीण आहे. विकृति—(१) लाज (पूर्वीच्या संदर्भावरून); (२) कोप; (३) वाईट वाटणे; (४) विषाद—असे अर्थ निरनिराळ्या टीकाकारांनी सुचविले आहेत. भाविक याचे देखील (१) प्रापंचिक जन (भव म्ह० प्रपंच, तत्संबंधी जे ते भाविक); (२) भोळा भक्त; (३) भक्त असलेले स्वतः मोरोपंत; (४) सामान्य मनुष्य;—असे अर्थ केले आहेत. पहिले अर्थ दादोबांचे आहेत. त्यांनी दिलेला प्रथमार्थाचा आशय—“... मी प्रभुवरासि कां लाजतोस असें म्हणतो; परंतु कवि पुन्हा आपल्या मनांत विचार करून म्हणतात, प्रापंचिक जनांला ज्या प्रकारचा—लज्जारूप—मनोविकार असतो तशा प्रकारचा मनोविकार (तुला) नसावा;.....तूं निर्विकार, तुझ्या ठायीं अशा विकाराच्या उद्भवाचा संभवच होत नाही.” (य. ५८). कवीने ईश्वराला कां लाजतोस असें म्हटलें, पण लाज हा मनोविकार ईश्वराच्या ठायीं संभवतच नाही, असा अर्थ.

इतर सर्व टीकाकारांनी कवीने ईश्वराला ‘लाजशी’ असें म्हटल्याचा परिणाम वर्णन करणारा असा च. २ चा अर्थ केला आहे. ‘भोळ्या भक्ताला किंवा सामान्य माणसाला (त्याची लाज काढल्यामुळे) जसा राग येईल किंवा वाईट वाटेल, तसा तुला कांहीच विकार होणार नाही—न होवो.’

‘विकृति’च्या अर्थाबद्दल पुढील चर्चा लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे—“आपलें काम आपणास करतां न आल्यामुळे दुसऱ्यावर सोप-

विण्याचा प्रसंग आल्यास सामान्य भल्या माणसास लज्जा वाटेल. पण तशी देवाला वाटण्याचें कारण नाही. कारण त्याचे ठायी असमर्थता संभवतच नाही. अशा प्रकारें विकृति म्हणजे लज्जा असा अर्थ घेतां येईल. पण तृतीय चरणारंभी विरोधदर्शक 'परंतु' आहे. त्याची संगति अशानें लागणार नाही. कोप आला नसला तरी अपराधाबद्दल शिक्षा कर हें म्हणणेंच सुसंगत होईल. विकृति म्हणजे विप्राद असा अर्थ कोणी करतात त्यासही वरील 'परंतु' नडतोच." (केच. २१).

च. २. 'भाविकांला' असा पाठ य. (५८) व प. (६४) मध्ये आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. २. एकंदरीने संदिग्धता हा मोठा दोष येथे झाला आहे.

च. १. स्वतःला घृष्ट म्हणण्याचें कारण लगेच पुढे 'प्रभुवराचि कां लाजसी म्हणें' या वाक्याने दिलें आहे. तेव्हा काव्यलिङ्ग अ०.

च. ३, ४. तिसऱ्या च. तील विधानाचा समर्थक हेतु ४ थ्या च. त सांगितला आहे. तस्मात् येथेहि काव्यलिङ्ग.

श्लोक १७

भाषा व व्याकरण — च. १. रचितसं-ढीग घालतो. कोटि-शंभर लक्ष; असंख्य हें तात्पर्य. (हा शब्द यमकाकरितां आलेला दिसतो.)

च. २. कोटिगा-कोडगा; निर्लज्ज. "को० हा शब्द मूळचा कोडगा या शब्दावरून भाषारूढीप्रमाणे वर्णव्यत्ययाने कवीने साधला आहे असें दिसतें. ड च्या स्थानीं ट चा समयविशेषी अपभ्रंशेंकरून वर्णव्यत्यय होत असतो; जसें-सोडगा, सोटगा इ०". . . . "कोटिगा यांज जो इकार दिसतो तो शुद्ध प्रासाकरितां कवींनी घेतला आहे." (य. ६०).

वस्तुतः पाहतां 'कोटिग' हेंच मूळ असून कोटगा, कोडगा हीं रूपे उच्चारसुलभतेसाठी इकार गळून रुढ झालीं असण्याचा संभव आहे. कारण हा शब्द कानडी 'कोट्टि' (निलज्ज) या शब्दापासून आला

आहे. केच. (२१) मध्ये 'कोटि वारान् गच्छति स कोटिगः' अशी याची मौजेची व्युत्पत्ति दिली आहे. तरी ग्राह्य मानली तरी कोटिग हेच मूळ रूप ठरते.

च. ३. अजांडशतकोटि—अज (ब्रह्मा), त्याचें अंड, अजांड (ब्रह्मांड) (ष० त० स०); अजांडांच्या शतकोटि, अजां टि. (ष० त० स०). नांदवा-नांदवितां (जुना वर्तमानकाल, द्वि० पु० अव० मागे पहा-धरा, के. ५). च. ४. अवकाश-जागा. दव-वणवा, अरण्यवन्दि.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. आपल्या अपराधांविषयी अनुतापदर्शक कबुली देणें ही भक्तकवींची रीत आहे—

(अ) अपराधसहस्राणि क्रियंतेऽहर्निशं मया ।

तानि सर्वाणि देवेश क्षमस्व मधुसूदन ॥

(आ) माझिया अपराधांच्या राशी । भेदोनि गेल्या गगनासी ।

दयावंता हृषीकेशी । आपुल्या ब्रीदासी सत्य करी ॥

—वेंकटेश स्तोत्र

(इ) तुका म्हणे करुं अन्यायाच्या कोटी ।

कृपावंत पोटीं तूंचि देवा ॥ —तुकाराम (प. ६६)

च. ३, ४. उत्तरार्धाची रचना 'अपराध पोटांत घालणें' हा जो भाषा-संप्रदाय, त्याच्या आधारावर झाली आहे.

“तात्पर्य, जो गिळावयाचा पदार्थ नव्हे, असा दावाग्नि त्यासहि आपल्या पोटांत साठविलें, आणि माझ्या अपराधांचा मात्र त्यांत समावेश होत नाही, हें आणखी मोठें आश्चर्य होय. . . . अपराध पोटांत घालणें म्ह० त्यांची क्षमा करणें, असा लक्षणिक अर्थ प्रसिद्ध आहे.” (य. ६२).

पूर्वीच्या श्लोकांत, माझ्या अपराधाला शिक्षा करा, असें कवि सांगतो; तर येथे तो 'माझे अपराध पोटांत घाला' असें विनवीत आहे ! ही सर्व युक्तिवादचातुरी आहे. एकच अपराध होता तेव्हा शिक्षा करा असें म्हटलें. पण आता कोट्यवधि अपराध दिसूं लागले, तेव्हा शिक्षा कर-

णारा तरी करणार किती आणि भोगणारा तरी सहन किती करणार ? तेव्हा अपराध पोटांत घाला म्हणणें ओघानेच आलें.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ४. यां ऐवजी या (प., केच., सुके.)

गुणदोष व अलंकार—उत्तरार्धांत विषम अ० असल्याचें दादो-बांनी विधान केलें आहे. विषमाचें लक्षण येथे लागू पडत नसून अधिक अ० चें लागू पडतें. आधारभूत वस्तु (ईश्वराचें उदर) अतिशय मोठी असतां तिच्यापेक्षा वास्तविक लहान असलेली आधेय वस्तु (कवीचे अपराध) आधारभूत वस्तूमध्ये न मावण्याइतकी मोठी होते, (न त्यांत अवकाश यां) असें वर्णिलें गेल्यामुळे येथे अधिक अ० मानणें योग्य आहे.

च. ३, ४ यांत दच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास. च. १, २ च्या शेवटींचें यमक फक्त तीन अक्षरी असलें तरी जरा नवलाईचें आहे.

श्लोक १८

भाषा आणि व्याकरण—च. १. जिरविले—पचविले; रिचविले; क्षमा करून नाहीसे केले. प्रणतमंतु—प्रणतांचे मंतु (अपराध) (ष० त० स०). च. २. छोटेंपण—दोष (येथे लबाडी हा अर्थ नाही.)

च. ३. द्वाग्नि वणवा (गोकुळाच्या संरक्षणार्थ कृष्णाने गिल्लिलेला). अतिशुधित—फार भुकेलेला; भुकेने वखवखलेला.

च. ४. वितृष्ण—विगत आहे तृष्णा ज्यांची (बहु० स०), तृप्त; संतुष्ट. श्रित—आश्रित; आसरा घेणारे. दयासन्नद्या—सत् (चांगल्या) अशा नद्या (कर्म० स०), दयारूपी सन्नद्या (कर्म० स०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. २. “जसें निर्दोष अन्न असतां पोटा त्यास आंत साठवून पचवितें, परंतु तेंच अन्न पामलेलें अथवा कट्वादिपदार्थमिश्रित अशा प्रकारचें सदोष असल्यास त्यास शिसाळून तें आंत सुद्धां घेत नाहीं. अथवा कदाचित् आंत गेलेंच तर वमन करून त्यास बाहेर टाकितें, तस्मात् त्या अन्नाचा दोष, पोटा-कडेस तो दोष नाही; अर्थात् माझे अपराधच असे विलक्षण भयंकर आहेत कीं, तुझ्या क्षमेस ते पात्रच होऊं शकत नाहीत.” (य. ६३)

च. ४. “तात्पर्य, जे तुम्हांस मनोभावे शरण येतात, त्यांचे सर्व मनोरथ तुम्ही परिपूर्ण करून त्यांस संतुष्ट करितां, असे तुम्ही दयाळु आहां, म्हणून प्रथम माझे अपराध जाळून नाहीसे करावे ही कवि म्हणतात माझी एथे अपणास प्रार्थना आहे.” (य. ६४).

“आश्रयास आलेल्या दुर्जनासही नद्या जलदानाने तृप्त करितात. तद्वत् तुम्ही पोटांत आश्रय दिलेल्या तापप्रद दवाग्नीला तृप्त करण्यासाठी का होईना पण माझा अपराध पोटांत घालून मला संतुष्ट करा असा हा मोठा समर्पक कोटिक्रम पंतांनी केला आहे.” (केच, २४)

गुणदोष व अलंकार—च. ३. क्षुधा व अन्न या प्राण्यांना किंवा मानवांना लागणाऱ्या गोष्टी आहेत. त्यांचा अचेतन अग्नीसंबंधाने येथे प्रयोग केला आहे. तेव्हा अलीकडील साहित्यशास्त्रास अनुसरून येथे चेतनोक्ति अलंकार होईल. अन्यथा येथे अशक्य वस्तुसंबंध उपमेमध्ये पर्यवसित होणारा असल्यामुळे निदर्शना अ० मानावा.

च. ४ मध्ये सर्व आश्रितांना लागू पडणारा सामान्य सिद्धांत सांगितला आहे. त्यावरून माझे दोष जाळून मला मुक्त करा हा विशेष अर्थ सूचित होतो. तो उक्त नाही. तस्मात् येथे अप्रस्तुतप्रशंसा अ० जाणावा. शिवाय दयारूपी सन्नद्या हें रूपक (सांग समस्त वस्तुविषय) आहेच.

प्रस्तुत श्लोकांतील चरणान्तींचीं यमकें तीन अक्षरींच असलीं तरी तीं चातुर्यपूर्ण आहेत. काव्यकल्पना सुचविण्यास तीं प्रेरक झालीं असावीत असें वाटते.

श्लोक १९

भाषा व व्याकरण—च. १. लीलालस—लीलेने अलस (मंद, अल्प हालचाल करणारे) (तृ० त० स०); सहज खेळत खेळत थोडीशी हालचाल करणारे (पदे याचें विशेषण).

च. २. पदे—पावलाने. दाविजे—दाविजेतें—दाखविलें जातें (‘हा प्राचीन मराठीत वर्तमानकाळीं कर्मकर्तारि प्रयोग जाणावा.’ य. ६६).

त्रिजगदब्जकीलालसैं--तीन जगतांचा समाहार त्रिजगत् (समाहार द्वन्द्व); त्रिजगत् हैच कोणी अब्ज (कमल) (कर्म० स०); त्रिजगदब्जाला कीलालसैं (चतुर्थी त० स०) अथवा त्रिजगदब्जाला व्यापणारें जें कीलालसैं त्रिजगत् लाल (मध्य० स०), त्यासारखें. (हैं नपुंसकलिङ्गी एकवचनी चरित याचें विशेषण). कीलाल = पाणी. 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्' अमरकोश.

च. ३. मदुद्धरण--माक्षें उद्धरण मदुद्धरण (प्र० त० स०). जड-कठीण, अवघड. च. ४. स्वकव्यसन--स्व तोच स्वक (स्वार्थे क प्र०), आपला; स्वकाचें व्यसन (संकट) (ष० त० स०). मर्त्यहि-मानव देखील. रिती-रिकामी; व्यर्थ; वायफळ.

पाठभेद व अर्थभेद--च. १, २. दुसऱ्या च. तील 'त्रिजगत् लाल' याचा अर्थ तीन्ही जगतांना व्यापणारें पाणी म्ह० गंगा असा करून गंगेची निर्मिति करण्यासारखें अचाट कृत्य तुम्ही सहज करून दाखवितां असा एकंदर अर्थ लावण्यांत येतो "त्रिजगत्-ब्रह्मांड हैच अब्ज-कमल, तत्संबंधी कीलाल म्ह० उदक अर्थात् गंगोदक, यासारखें. वामनावतारीं जेव्हा एक पाय (स्वर्गांत ठेवण्यास) वर उचलला तेव्हा त्या पायाने ब्रह्मांडकटाह फुटून बाहेरचें आवरणोदक ब्रह्मांडांत आलें. तीच ही गंगा जगत्पावनी प्राप्त झाली. असलीं अचाट कृत्यें तुम्ही सहज लीलेने करतां." (केद. २६)

दादोवांनी वामनावताराचाच आधार घेऊन पण निराळ्या रीतीने अर्थ लाविला आहे. लीलालस याचा अर्थ 'चलनरूप क्रिया करून मग स्तब्ध राहिलें अशा (पदानें)' असा केला आहे. "चरित तुमचियाचि लीलालसैं पदें त्रिजगदब्जकीलालसैं दाविजे' असा अन्वय करून 'त्रिजगत् लालसैं' हें क्रियाविशेषण मानिलें आहे. "वामनावतारीं आपल्या अडीच पदाने सर्व त्रिभुवन व्यापून पुढे अर्ध पाऊल ठेवण्यास आधार नाही म्हणून (जें) स्तब्ध राहिलें अशा पदाने, 'कमलाला सर्वत्र जसैं उदकाने तसैं या त्रिभुवनरूप कमलाला या तुझ्या पदाने व्यापिलें, असैं या तुझ्या पदाने चरित दाखविलें जातें." (य. ६६). म्ह० या

अर्थात् त्रिभुवन आणि पद या उपमेयांना अब्ज आणि कीलाल हीं उपमानें कल्पिलीं आहेत आणि व्यापणें हा साधारण धर्म गुप्त अध्याहृत घरला आहे. कमळाला व्यापणाच्या पाण्याप्रमाणें वामनावतारीं तुझ्या पावलाने ब्रह्मांड व्यापलें, हें तुझें चरित-असा तात्पर्यार्थ. हा अर्थ मार्मिक आहे; पण व्याकरणदृष्ट्या 'त्रिजगत्...लसें' हें पदें याचें विशेषण करतां आलें असतें तर हा अर्थ पूर्णतया समर्थनीय वाटला असता. आहे या स्थितींत तें चरित याचें विशेषण होतें. (किंवा क्रिवि. म्हटल्यानेहि कांही फरक होत नाही.) त्यामुळे त्रिजगत् याचा संबंध पदें याच्याकडे लागूं शकत नाही.

आणखी एक वेदान्तपर अर्थ दादोबांनी लाविला आहे तो विशेष हृद्य आहे. तो संक्षेपतः असा—लीलालस-लीला (सृष्टि निर्माण पालन संहाररूप क्रिया) करून अलस (अकर्तृ). पदें-कूटस्थरूप 'तत्सत्' या या महावाक्येंकरून विभाव्यमान जी आपली सत्ता, तिने. त्रिजगत्...सें—जगत्त्रयी रूप जें अब्ज (कमल) त्या कारणें कीलालसें (अमृता-सारखें, चिदानंदरूप जीवनकलेसारखें). “ अर्थात् सरोवरांत उदक स्थिर असून कमलाच्या प्रादुर्भावास जसें कारणभूत असतें, तसें आपण कूटस्थानीं अकर्ते असून प्रकृतिगत जगत्प्रादुर्भावास आपली सत्ता कारण होय, असा या केकेच्या दोहों चरणांतील गूढार्थ जाणावा. ” (य. ६६, ६७).

'पद' याचा केवळ वाच्यार्थ (पाऊल) आपण घेऊन चाललों म्हणजे वामनावताराची कथा सुचते; आणि दादोबांचा पहिला अर्थ काय, किंवा गोडबोल्यांचा अर्थ काय दोन्ही वामनावताराच्या आधारेनेच बसविले आहेत. पण 'पद' म्हणजे लक्षणेने ईश्वराचें विभूतिमत्त्व मानणेंहि शक्य आहे; पुष्कळदा तसा अर्थ केला जातो. प्रस्तुत आवृत्तींत तोच गृहीत धरून श्लोकाचें विवरण केलें आहे.

च. ४. 'सेवारिती' हा एक शब्द मानून आणखी एक मजेदार अर्थ दादोबांनी लाविला आहे—न करितीच सेवारिती—त्यांच्यापासून सेवा घेण्याची जी वहिवाट ती करीत नाहीत. “ म्ह० एकदा कोणास श्लो. के....८

आपलेंसैं म्हटलें म्ह० त्यांजपासून सेवा घेण्याचीहि वहिवाट न चालवितां. केवळ परोपकारार्थ त्यांच्या दुःखाचें निवारण करितात." (य. ६७).

गुणदोष व अलंकार—च. २, कीलाल या अप्रचलित शब्दाच्या वापरामुळे क्लिष्टता निर्माण झाली आहे. 'त्रिजग...सैं' याचा अन्वय कसा करावा हेहि चटकन स्पष्ट होत नाही, त्यामुळे प्रसादहानि झाली आहे. कीलाल शब्द यमकाकरितां आणला आहे, हें उघड आहे.

च. २. 'त्रिज...सैं' यांतील सैं (सारखें) या शब्दयोगीमुळे उपमा अ० स्पष्ट आहे.

च. ३. माझें उद्धरण करण्याला तुम्ही तर पूर्ण समर्थ आहांत, पण उद्धरण मात्र होत नाही; अर्थात् कारण सिद्ध असून कार्य मात्र होत नाही, असें दर्शविल्यामुळे विशेषोक्ति अ०.

देवाकडून उद्धरण होण्यासाठी च. ४ मध्ये मर्त्यांचा दाखला दिला आहे. येथे 'उद्धरण' आणि 'व्यसनवारण' या भिन्न शब्दांनी निवेदन केलेला साधारण घर्म अर्थतः एकच असल्यामुळे प्रतिवस्तूपमा अ० आहे. केच. (२५) मध्ये दिल्याप्रमाणे येथे अपस्तुतप्रशंसा नाही; कारण प्रस्तुत वस्तु 'मदुद्धरण तुम्हां जड न' ही उक्त आहे.

अन्त्ययमक चार अक्षरी आहे. च. २, ३ मध्ये द च्या आवृत्तीमुळे किंचित् वृत्त्यनुपास आहे. च. ४ मध्ये 'रिती'च्या आवृत्तीमुळे छेकानुपास.

श्लोक २०

भाषा व व्याकरण—च. १. दयाब्द—दया + अब्द. अप् (पाणी) देतो तो अब्द (मेघ) (उप० स०), दयेने भरलेला अब्द, दयाब्द (मध्य० स०). वळशील—उतरशील; ओथंबून येशील. चातक—कवींच्या कल्पनेत ज्याचें अस्तित्व आहे असा हा पक्षी जमिनीवरील पाणी पिऊं शकत नाही, फक्त मेघांतून पडणारे पाण्याचे थेंब पिऊन जगतो, असा कविसंकेत आहे.

च. २. उबगशील—त्रासशील; कंटाळशील.

च. ३. अनन्यगतिक—न अन्य अनन्य (नञ् स०); अनन्व आहे गति (आधार, आश्रय) ज्याची तो अन० (बहु० स०). सोपद्रव उपद्रवाने सहित, सोप० (बहु० स०); पीडेने युक्त; गांजलेला.

च. ४. करुणार्णव—करुणेचा अर्णव (सागर) (ष० त० स०) दयासागर. उमोप-अमूप; पुष्कळ. द्रव-पाझर; ओलावा (दया).

गुणदोष व अलंकार—तू दयाब्द आणि सेवक हेच चातक, रूपक अ०. तसेच च. ४ मध्ये करुणार्णव हे रूपक.

द्वितीयार्थ हे प्रथमार्थाचे हेतुरूप आहे; तस्मात् काव्यालिंग.

श्लोक २१

भाषा व व्याकरण—च. १. कळी—कलि; कलियुगाची विशिष्ट शक्ति किंवा देवता किंवा तत्त्व. मूळ संस्कृतांतील अन्त्य ल च्या ठिकाणी पंत बहुधा ल लिहितात. येथे अनुप्रासाचे मोठे कारण आहेच. पण सर्वत्र ल लिहूनहि (कळी, सुनिर्मळी, नळी, दावानळी) अनुप्रास साधतां आला असता. तेव्हा पंतांची विशिष्ट प्रवृत्तिच ल चा ल करण्यास कारणीभूत आहे. संस्कृताचे गाढे पंडित असूनहि संस्कृत शब्दरूपांचे (मराठीच्या बाबतीत) पंत अभिमानी नव्हते, हे यावरून दिसते. सुनिर्मळ—निर्गत आहे मल ज्यांतून तो निर्मळ (बहु० स०); अत्यंत नि० (सुप्० स०). दावा—कलह; भांडण; वैर; छळ असाहि अर्थ कांहीनी दिला आहे. (आरबी शब्द फारसीतून मराठीत आलेला).

च. २. अविशुद्ध—विशेषेण शुद्ध विशुद्ध (सुप्० स०); न विशुद्ध अवि० (नञ् स०) शलभ—पतंग; टोळ. दावानळ—दाव=अरण्य किंवा वणवा. पहिल्या अर्थी दावांतील अनल (अग्नि) (सप्तमी त०); दुसऱ्या अर्थी दाव हाच अनल (कर्म० स०).

च. ३. व्रणार्त—व्रणाने आर्त (पीडिलेला) (तृ० त० स०).

च. ४ स्मरादि—स्मर (काम) आहे आदि (पहिला) ज्यांच्या-मध्ये ते (बहु० स०). रिपु-शत्रु. 'कामः क्रोधस्तथा लोभो मदमोहौ च

मत्सरः ।' काम, क्रोध, लोभ, मद, मोह, मत्सर हे मानवी मनाचे सहा शत्रु मानिले आहेत. मन्मन-माझे मन मन्मन (ष० त० स०). भेक-बेडूक.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—या श्लोकांतील दोन्ही उपमा अर्थपोषक आहेत. विशेषतः च. ३. मधील खट पडलेल्या गुराची उपमा कारुण्यपूर्ण, मन विरघळवेणारी आहे. गुराच्या अंगाला क्षत पडलं, तर त्याला उपाय कांही करतां येत नाहीच; पण आपलं दुःख वाचने सांगतां हि येत नाही. जखमेत कावळे टोच मारूं लागले म्हणजे तर त्याची अनिवार तडफड होते. हे हृदयद्रावक दृश्य डोळ्यांपुढे उभे करून त्याच्या द्वारा कवीने आपली असहाय अवस्था प्रकट केली आहे. केकावलींतील हृदयंगम श्लोकांपैकी हा एक आहे.

पाठभद्र व अर्थभद्र—च. ३. 'व्रणार्त' ऐवजी 'व्रणार्थ' (य., केद., सुके.) मनाला व्रण किंवा क्षत कामादि रिपूंच्या मुळेच होणार, तेव्हा व्रणार्थ (व्रण करण्याकरितां) हा पाठ बरा वाटतो, पण उपमानाच्या दृष्टीने तो बरा वाटत नाही; कारण गुराला जखम झालेली असेल तरच कावळे त्यांत टोचा मारण्याकरितां त्याच्या मस्तकावर येऊन उभे राहतात, एरवी येत नाहीत. 'व्रणार्त' हे उपमेयाकडे (मनाकडे) लावावयाचें झाल्यास व्रण म्ह० पूर्वी हातून घडलेलीं पापें, असा गर्भित अर्थ मानावा.

च. ४. " 'भेकां' असा अव० पाठ आढळतो, पण का वरील टिंब यमकास नडतें आणि रिपु अनेक व मी एक या सादृश्यानेहि सर्प अनेक पण भेक एक घेणेंच युक्त; म्हणून 'भेका' हा एव० पाठच ग्राह्य होय " (केच. २८)

पुणदोष व अलंकार—च. १, २ 'शलभ जेंवि दावानळीं'—उपमा अ. जे काव्यार्थापत्ति अ० मानितात त्यांच्या मतीं येथे तो अ० आहे. 'नलामारग्या पुण्यश्लोकाला जर कलीने छळलें, तर मग माझ्यासारख्या पाप्याला तो छळतो, यांत नवल काय?' (प. ७६).

च. ३, ४. 'व्रणार्त...काकसे' उपमा. 'अहि न काळ भेकाकसे' हा दृष्टान्त.

च. १, २. लच्या आवृत्तीमुळे आणि च. ३, ४ यध्ये र च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास. यमक चार अक्षरी.

श्लोक २२

भाषा व व्याकरण—च. १. भवमहानदी—भव (संसार)
हीच महानदी (कर्म० स०).

च. २. आतर—तरून जाण्याचें भाडें; नोर. स्तव—करितां; साठी.
सुदीन—अत्यंत गरीब, बापुडवाणा.

च. ३. सदाश्रम—सत् (साधुसंत) + आश्रम; संतांचा आश्रम
(ष० त०); सज्जनांचें निवासस्थान.

च. ४. सवे—सवय, अन्वय—मज चाकरा श्रमीं सदा सवे.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—पंतांच्या चमत्कृतिजनक कल्पना-
शक्तीचें हा श्लोक हें एक चांगलें उदाहरण आहे. मागच्या श्लोकांत
कारुण्याची व असहायतेची दाट छाया होती, ती जाऊन येथे कवीचें
मन किंचित आश्वस्त झालेलें दिसतें. संसारावर नदीचें रूपक करून
त्याच्या संबंधाने नाविक, आतर (नावेचें भाडें) या गोष्टी आणल्या
आहेत व कल्पनेची कसरत केली आहे.

संसाररूपी महानदी तरून गेल्यावर मनुष्य खरोखरी मोक्षाचा
अधिकारी होतो; मग त्यानंतर साधुसंतांच्या आश्रमांत त्यांची चाकरी
करीत राहण्याचें (या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणे) काय प्रयोजन ? असा
प्रश्न येथे उत्पन्न होतो. कल्पनेच्या दृष्टीने नदी तरून गेल्यावर नावेचें
भाडें चुकविण्याची गरज उत्पन्न होणें हें ठीक आहे. पण आध्यात्मिक
दृष्ट्या त्याची संगति कशी लावावयाची ?

ती लावण्याकरितां, ' भवमहानदी तरून जाणें ' याचा संसारा-
विषयी विरक्ति उत्पन्न होणें एवढाच अर्थ समजावा. त्यानंतर मोक्ष-
प्राप्तीकरितां संतसमागम, तपश्चर्या इ० प्रयत्न शिल्लक राहतात.
त्याकरितां 'सदाश्रमीं वास' इ०.

च. २ ची रचना फार सुंदर झाली आहे. नावेचें भाडें तरून
जाणाऱ्या प्रवाशाने वास्तविक द्यावयाचें; त्याची ती जबाबदारी. पण
कवि म्हणतो, माझ्याऐवजी तुम्ही ही जबाबदारी पतकरा. हा अर्थ

‘तुम्हीच’ यांतील ‘च’ ने द्योतित होतो—असें कां ! मजवर ही जबाबदारी कां नको ! कारण मी ‘सुदीन’ आहे, हें त्याचें उत्तर लगेच दिलें आहे. ॥

पाठभेद व अर्थभेद—कोणाला विकायचें, याचा उल्लेख च. २ मध्ये नाही. च. ३ मधील ‘सदाश्रमींचा’ या शब्दावरून ‘संतांना’ हें अध्याहृत घ्यावें लागतें. हा दोष होय. केच. (२८, २९) मध्ये ष्वढयावरच न थांबतां च. ४ चा अर्थ आणखी निराळा केला आहे. “किंवा पैशासाठी साधूला न विकतां, कृपा करून मला आपल्याच घरी ठेवा. सेवा करण्यांत मी किती समर्थ आहे हें तरी पहा. कारण मला चाकराला नेहमीच कष्ट करण्याची सवय आहे.” म्ह० पैसा वसूल करण्याच्या दोन रीतिः—(१) साधूंना विका (२) स्वतःच चाकर म्हणून ठेवा, अशा कवीने येथे सांगितल्या आहेत, असा अर्थ होतो.

या अर्थलापनिकेमध्ये ‘किंवा साधूला न विकतां मला आपल्या घरी ठेवा’ इतका अर्थ बाहेरून अध्याहृत घ्यावा लागतो. तो घेण्यास पुरेसा आधार नाही. पण पुढच्या श्लोकांत देवाच्या घरच्या चाकरांचा उल्लेख आहे; त्यावरून येथे अधिक अर्थानें अनुमान पाहिजे असल्यास करावें. केच. खेरीज कोणीहि हा अर्थ दिलेला दिसत नाही.

च. ४. ‘सवे’ ऐवजी ‘स्वयें’ आणि ‘सदाश्रमी’ ऐवजी ‘सदाश्रमी’ (नेहमी कष्ट करणारा) असे दादोबांचे पाठ आहेत. अन्वय—स्वयें गुण पहा; मज सदाश्रमी चाकरा दया करा. अर्थ—तुम्ही स्वतः माझे गुण पहा आणि एकसारखे कष्ट करणाऱ्या मज चाकरावर दया करा. (य. ७३) यांत ‘दया करा’ हें विधेय आणि ‘मज चाकरा’ हें उद्देश्य यांचा दूरान्वय होतो.

‘सवे’ (लागलेंच, तत्काळ) असाहि वैकल्पिक पाठ दादोबांनी दिला आहे. अन्वयार्थ वरील सारखाच.

गुणदोष व अलंकार—च. २ मध्ये कोणाला विकायचें याचा उल्लेख नसल्यामुळे ‘साकांक्षत्व’ हा दोष.

च. १, २. भव ही महानदी, ईश्वर हा नाविक—रूपक अ०.

च. १, २. यमक चार अक्षरी. च. ३, ४. यमक नऊ अक्षरी.

श्लोक २३

भाषा व व्याकरण—च. ९. परिजन—चाकर; सेवक. कायसँ—काय; कितीसँ.

च. २. मणि...तिस—मणि (रत्न) आणि हेम (सोने) आणि भू (जमीन), मणिहेमभू (द्वन्द्व० स०); मणिहेमभूचा पति मणि ...ति (ष० त० स०), रत्ने सोने आणि जमीन यांचा स्वामी. आयस—लोखंड; किंवा लोखंडाची बनविलेली वस्तु (अयस् आणि आयस असे दोन्ही शब्द लोखंड या अर्थी आहेत.)

प्रस्तुत श्लोकाची भाषा किती साधी सोपी प्रसादपूर्ण आहे ! फक्त आयस हा शब्द मराठीच्या दृष्टीने अपरिचित आहे. क्लिष्टता हा कांही पंतांच्या रचनेचा स्वभाव नव्हे, प्रौढ पण सुगम व सुंदर भाषेत ते कविता रचू शकतात, हे अशा अनेक श्लोकांवरून दिसून येते. केकावलीतील बहुसंख्य श्लोक असेच प्रसादपूर्ण आहेत.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकेत सज्जनांच्या कडे मला ठेवा असे म्हटले आणि तुम्ही स्वतःच मला चाकरीस ठेवा ही कल्पना (जणू पूर्वी वर्णिली असल्याप्रमाणे) गृहीत धरून या केकेस प्रारंभ केला. यांत विसंगति दिसते; ती नाहीशी करण्याकरितां केच. मध्ये २२. ४ चा अर्थ ' कृपा करून मला आपल्याच घरी ठेवा' असा केला आहे.

च. २ चा अन्वय 'आयसँ मणिहेमभूपतिस जोडिल्या लाभ न' असाहि करतात; लोखंडाने श्रीमंत राजाचा आश्रय केला तर त्या राजाला त्यापासून कांही लाभ नाही—असा अर्थ. यांत 'जोडिल्या' याचा कर्ता आयसँ आणि 'लाभ नसणें' याचा कर्ता भूपति अशी व्यधिकरणता होते. हे बरे नाही.

च. ३. ' हि ' हे पद अर्थोत्कर्षकारक आहे. गरीब लोक तर हलक्यासलक्या वस्तु जपून ठेवतातच, पण समर्थ धनत्तर लोक देखील तसे करतात, हा भावार्थ.

पाठभेद व अर्थभेद—भाषा साधी सुगम असतां हि या केकेवर टीकाकारांची कल्पनशक्ति खूप खर्च झाली आहे. आम्ही मुळांत

दिलेला अर्थ बहुसंख्य टीकाकारांस (प., केद., सुके.) अनुसरून आहे. पण दादोबा आणि केच. यांनी निराळे अर्थ केले आहेत.

(१) (अ) अन्वय—तुमच्या परिजना घरी घना कायसे उणे. अर्थ—तुमच्या भक्तांच्या घरी द्रव्याला काय तोटा आहे? अथवा (आ) अन्वय—तुमच्या घरी परिजना...उणे. अर्थ—(समीपता मुक्ति मिळाल्यामुळे) तुमच्या घरी राहणाऱ्या तुमच्या भक्तांना द्रव्याचा काय तोटा? (य. ७५, ७६).

या अर्थामुळे के. २२ व २३ यांमधील वर उल्लेखिलेली विसंगति नाहीशी होते, हा मोठा फायदा आहे. ज्या साधुसंतांना मला विकासेस के. २२ मध्ये म्हटले त्यांचेच ग्रहण येथे 'परिजन' या शब्दाने होतें. मात्र परिजन याचा अर्थ भक्त, साधुसंत असा करावा लागतो.

च. १ चा असा अर्थ केल्यानंतर पुढे श्लोकभर दादोबांनी सुसंगतपणा राखला आहे. च. ३ मधील 'प्रभु' हें पद भगवद्भक्त, साधुसंत यांनाच अनुलक्षून मानिले आहे.

(२) अन्वय—तुमच्या घरी घनापरि जना कायसे उणे? अर्थ—तुमच्या घरी पैशांप्रमाणे लोकांची (चाकरांची) तरी काय उणीव आहे? (केच. २९, ३०).

येथे 'घना परिजना' असा नेहमीप्रमाणे परच्छेद न करितां 'घनापरि जना' असा पदच्छेद केला आहे. दोन्ही प्रकारचे पदच्छेद करून होणाऱ्या अर्थासंबंधी बरेच साधक बाधक सूक्ष्म विवेचन केच. (३०, ३१) मध्ये केले आहे. जिज्ञासूंनी ते सुळांत पाहावे. आम्हांला बहुसंख्य टीकाकारांनी केलेला अर्थ अधिक स्वाभाविक वाटतो. नुसता चाकर माणसांचा सुबलकपणा कवीला दाखवावयाचा असेल तर त्याला तो घनाची आणखी उपमा कशाला देईल? 'घनापरि' अशी उपमा देण्यांत कांही स्वारस्य नाही व त्याला संदर्भाचाहि आधार नाही.

च. ४. उणा अधिक ही पदे एकत्र घेऊन कित्येक जण 'गुणाला कमी अधिक न म्हणतां, सर्व वस्तूंचा आस्थेने संग्रह करितात' असा अर्थ करितात. तोहि चांगला आहे.

गुणदोष व अलंकार--येथे च. १, २ मध्ये दृष्टान्त व ३, ४ मध्ये अर्थान्तरन्यास अलंकार सांगितला जातो (प. ८६, ८७). पण त्याऐवजी अनुक्रमे प्रतिवस्तूपमा व अप्रस्तुतप्रशंसा मानावयास पाहिजे. पुढील विवेचन पहा--

“येथे (केका २३ मध्ये) परमेश्वराची रत्नभांडारवान पृथ्वी-पतीर्शी तुलना केल्यामुळे प्रधमार्धांत प्रतिवस्तूपमा हा अलंकार झाला आहे. उत्तरार्धांत श्रीमंत लोकांची सर्व वस्तु संग्रहीं ठेवण्याची रीत वर्णिली असून परमेश्वरानेहि तसेंच करावे असें सुचविलें असल्यामुळे अप्रस्तुतप्रशंसा झाली आहे. किंवा ‘प्रभु’ शब्द द्वयर्थी मानल्यास समा-सोक्तीहि होईल. या अलंकारांमुळे श्लोकास अत्यंत मनोरमता तर आली आहेच. परंतु ‘मी अगदी दीन...असा पामर आहे; ... कसे तरी करून आपण माझा अंगीकार करा’ असा जो अर्थ यांतून ध्वनित होत आहे व त्यावरून कवीच्या ज्या शरणागतीचा प्रत्यय येत आहे ती येथे मुख्य आहे. तिच्यामुळेच प्रस्तुत श्लोक वाचकांचें मन वेधून घेतो यांत शंका नाही.” (मकावि. ३५९).

च. १ मध्ये न च्या आवृत्तीमुळे आणि च ३ मध्ये प र ह या वर्णांच्या आवृत्तीमुळे वृत्त्यनुप्रास.

श्लोक २४

भाषा व व्याकरण-च. १. दिसें—जुना वर्तमानकाळ प्र० पु० एव०. शां...रंक—निरंतर स्वभावतः दरिद्री, पामर. प्रकृतीने रंक (तृ० त०); शाश्वत असा जो प्रकृतिरंक शां...रंक (कर्म० स०). शाश्वत-नित्य; सदोदित. प्रकृति-स्वभाव. रंक-दरिद्री; क्षुद्र. केच. मध्ये रंक = मूर्ख, मंद असा अर्थ देऊन पुढील समर्थन केलें आहे. “रंक शब्दाचा भिकारी हा अर्थ प्रस्तुत स्थळीं लागू पडत नाही. येथे सेवकाचे गुण पाहणें आहेत, श्रीमंती नव्हे” (केच. ३२). पण सेवक कल्पना पूर्वीच्या केकेत संपली; येथे ती कवीच्या मनांत आहे असें दिसत नाही. शिवाय जो दरिद्री असेल तोच दुसऱ्याचा सेवक होईल. काय हो—“हें एक पद अव्ययरूप मानिलें असतां अधिक गोड लागतें-कायहो तुम्ही आतां

असे निष्ठुर झालां, ' कायहो तो चमत्कार ' इ० वाक्यांत ' कायहो ' हे सारें विस्मयार्थदर्शक अव्यय जाणावें. " (य ७८). च. २. हो— होवो (विध्यर्थ).

च. ३. क्षण—क्षणभर; किंचित्काल (क्रिवि.) इंदिरा...
संगा—लक्ष्मीच्या पुष्ट स्तनांच्या स्पर्शाला. उरसि जायते उरोजः (उप० त० स०); बृहत् असे जे उरोज (कर्म० स०); इंदिरेचे बृहदुरोज (ष० त० स०); इंदिराबृहदुरोजांचा संग (ष० त० स०).

च. ४. गंगाधर—गंगेला धारण करितो तो गंगाधर (उप० स०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३. इंदि...संगा—'लोक-जननी लक्ष्मी आपल्या स्तनांनी भगवान विष्णूच्या पादकमलांचें मर्दन करिते' (प. ८९). श्रीकृष्णाचे चरण अत्यंत कोमल होते; गोपी व कृष्ण-स्त्रिया त्याचे चरण आपल्या स्तनांवर ठेवीत असत असें भागवतांत वर्णन आहे. अर्थात् लक्ष्मीच्या स्तनांचा स्पर्श अत्यंत सुखदायक, पं... भक्ताची इच्छा पुरविण्यापरतें भगवंताला कांहीहि प्रिय नाही, म्हणून त्याचे चरण लक्ष्मीस्तनांचा संपर्क सोडून आपल्यावर कृपा करतील असा पंतांना भरवसा.

च. ४. विष्णुपदापासून उत्पन्न झालेली गंगा शंकराने मस्तकीं धारण केली. कवीच्या मस्तकावर विष्णूने आपलें पद ठेवलें म्हणजे त्या पदकमलाबरोबर असलेली गंगा कवीच्या मस्तकावर येणार, म्हणून त्याचें गंगाधरार्शी (शंकरार्शी) साम्य. गंगाधर शंकराचा दाखला देण्यांत पंतांनी अतिशय मार्मिकता प्रकट केली आहे. शंकर जसे बाहेरून दिसण्यांत भिकारी, भणंगासारखे, पण खरोखरी त्यांचें ऐश्वर्य व महिमा अत्यंत मोठा, तशी माझी स्थिति (तुमच्या चरणस्पर्शाने) होवो, असा ध्वन्यर्थ येथे निष्पन्न होतो.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. २. दादोबांनी ' मी शाश्वत प्रकृतिरंक दिसें म्हणुनि कायहो बरें तुमचे पाय मजवरी प्रसन्न हो ' असा अन्वय करून ' मी निरंतर स्वाभाविक दरिद्री दिसतो म्हणूनच जणू

तुमच्या पायांनी मजवर प्रसन्न व्हावें' असा अर्थ केला आहे (य. ७८). पण तो सयुक्तिक दिसत नाही. 'कायहो' हें एकपद अव्यय मानून विस्मयार्थक मानावें असें त्यांनी टीपेंत म्हटलें आहे, पण अर्थ देतांना उत्प्रेक्षा-(कल्पना-) वाचकासारखा त्याचा अर्थ केला आहे. तो अर्थ तेथे जुळत नाही. 'शाश्वतप्रकृतिरंक दिसें' असें म्हणण्यांतहि स्वारस्य नाही.

च. २. 'तुमचा' आणि 'तुमचे' असे दोन्ही पाठ आहेत. 'हो' हें क्रियापद एकवचनी आहे आणि च. ४ मध्ये 'पद' एकवचनी आहे. तेव्हा 'तुमचा' हा पाठ बरोबर वाटतो. प्रस्तुत पुस्तकांत शुद्धिपत्रकांत तशी दुरुस्ती केली आहे.

च. ४. पद याचा 'पदवी' असा अर्थ करून गंगाधरासम पदवी (मला) मिळो, अशा तऱ्हेचा अर्थ दादोबांनी केला असून आणखीहि कांही वैकल्पिक अर्थ लावले आहेत. पण ते क्लिष्ट व ओढाताणीचे आहेत.

कित्येक 'समसुशील' हें एक पद करून, सारख्या शीलाचा, असा अर्थ करितात. त्यापक्षां 'सु' हें अपुष्टार्थक ठरतें.

गुणदोष व अलंकार—येथे कवीचें स्वतःचें रंक्त्व जाऊन विष्णुचरणस्थापनेमुळे शंकरासारखें ऐश्वर्य त्याला प्राप्त होतें असें वर्णन असल्यामुळे तद्गुण अलंकार जाणावा.

च. ३ मध्ये द, र आणि च. ४ मध्ये स यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

च. ३ मध्ये लक्ष्मीस्तनांचा उल्लेख असल्यामुळे देवार्शी अतिरिक्त सलगी व अतिरिक्त शृंगारिक वर्णन हे दोष केकावलीमध्ये दाखविणाऱ्या टीकाकारांकडून हा श्लोक उदाहरणादाखल पुढे केला जातो. मागे केका

श्लोक २५

भाषा व व्याकरण—च. १. महाकामुका—अतोनात इच्छा करणाऱ्या; अत्यंत लालसा असलेल्या. हें मला याचें विशेषण किंवा संबोधन मानावें. च. २. कृपण—दीन; क्षुद्र. सकाम—इच्छा धरणारा; अभिलाषी. मुका—वाचा नसलेला.

च. ३. म्हणा-म्हणतां (जुना वर्तमानकाळ, द्वि० पु० अव०); संकेतार्थी वाक्यांत प्रयोग असल्यामुळे याचा 'म्हणाल' असा अर्थ होतो. <

च. ४. पटु-१ नीट; कौशल्याने (क्रिवि०); २ चतुर; शहाणा (वि०).

पाठभेद व अर्थभेद—च १, २. बहुतेक टीकाकारांनी दोन्ही चरण परमेश्वराचें भाषण म्हणून मानिले आहेत; प्रस्तुत आवृत्तींत त्याप्रमाणेच अर्थ दिला आहे. पण कांही जण फक्त च. २ ईश्वराचें भाषण मानितात. या दुसऱ्या पक्षां 'महाकामुका' हें संबोधन मानावें. अर्थ : 'मला ईश्वराची स्तुति कशी करावी हें कळत नाही; परंतु तिचा अतिशय अभिलाष घरण्या हे देवा !'

'सकाम' हें प्रस्तुत आवृत्तींतल्याप्रमाणे कवि (पंत) याचें विशेषण मानावें किंवा 'हाका' याचें विशेषण मानावें. भक्ताने खरोखरी निष्काम भक्ति करावी तसें न करितां हा मनांत वांछा घरून हाका मारीत सुटला आहे, असा अर्थ.

च. ४. दादोबांनी पटु हें क्रिवि. घेऊन अर्थ केला आहे तो सुंदर आहे. 'हळूहळू कौशल्याने (लेकरुं) चांगल्या मार्गाला लाविलें असें करा.' (य. ८१).

गुणदोष व अलंकार—च. १. स्तुति कशी करावी हें माहीत नसणारा कवि, स्तुतीचा अत्यंत अभिलाषी परमेश्वर या परस्पर अत्यंत विरुद्धधर्मी वस्तूंचा संबंध यांत वर्णिला असल्यामुळे येथे विषम अ०.

च. ३, ४. प्रभुस्तुति माहीत नसलेल्या कवीला अजाण लेकराचा दाखला दिला असल्यामुळे दृष्टान्त अ०.

च. १, २ मध्ये ५ अक्षरी व ३, ४ मध्ये ४ अक्षरी हीं यमकें सुंदर आहेत. च. २ मध्ये म, क यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास स्पष्ट आहे.

श्लोक २६

भाषा व व्याकरण—च. १. वी—वितो; प्रकट करितो; उच्चारतो. विणें याचा जुना वर्तमानकाळ तृ. पु. एव. प्रसवणें, जन्म देणें या अर्थाच्या या धातूचा पंत पुष्कळ ठिकाणीं लक्षणेने

उत्पन्न करणें, बाहेर टाकणें इ० अर्थी प्रयोग करतात. उदा०—न सुरभी विष क्षीर वी, केका ४; बहु कल्पना सुकविसा विजयहि बहु शर-परंपरा व्याला, विराटपर्व ५-२७.

च. २. पिउनि—ग्रहण करून; ऐकून. वरील 'वी' प्रमाणे हाहि लाक्षणिक प्रयोग आहे व ग्रहण करणाऱ्याची उत्कंठा, उत्सुकता दाखवावयाची असेल तेथे पंत पाहणें, ऐकणें इ० अर्थी 'पी' घातूचा प्रयोग सर्रास करतात. येथे मुलाचे वर्ण ऐकण्याची पित्याची उत्कंठा व आवड 'पिउनि' याने व्यक्त होते. आण एक उदा०—

नाशी तमरज कानें पीतां यद्यश सुतीर्थतम...कृष्णविजय ४१. १४.

वर्णवी—वर्ण घातूचें प्रयोजक जुन्या वर्तमानकाळाचें रूप. (इतरांना) वर्णन करायला लावतो.

च. ३. गुरूक्त—१. बापाचें बोलणें; २ महत्त्वाचें बोलणें; उत्कृष्ट भाषण. प्रायशा—बहुतकरून (सं. प्रायशः).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—लेकराची कल्पना गेल्या केकेंत दृष्टान्तादाखल आली, तीच घेऊन या केकेंत वर्णनविस्तार केला. भक्त लेकरुं ठरल्यावर देवाकडे पित्याचें नातें सहजच आलें. केकावलींत पितापुत्रांचा आणि मायलेकरांचा वात्सल्यसंबंध अनेक ठिकाणीं मनोहर रीतीने वर्णन केला आहे. पुढे केका ४९, ८५-८७, आणि विशेषेंकरून ९२-९७ पहा.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. चा अर्थ लावण्यांत दोन परंपरा दिसतात. एक केद., प. यांची आणि दुसरी य., केच. यांची. प्रस्तुत आवृत्तींत पहिल्या परंपरेस अनुसरून अर्थ दिला आहे. च. २ च्या अर्थातहि य. चा निराळेपणा आहे.

च. २. दादोबा 'वर्णवी' याचा अर्थ, त्या बालकाकडूनच पुनःपुन्हा बोलवितो, असा करतात. मधुरतासुखें (एक शब्द) वर्णवी—बाप आपल्या बाळाच्या बोंबड्या बोलांच्या माधुरीमुळे झालेल्या आनंदाने प्रेरित होऊन त्या बालकाला आणखी बोलायला लावतो. (य. ८२).

दोन्ही अर्थ सारखेच चांगले आहेत. आईबापांच्या शिशुकौतुकाचे दोन्ही प्रकार प्रत्यक्षांत आढळतात.

च. ३. य. केच. यांनी 'गुरूक्त' याचा वर दिलेल्यांपैकी दुसरा अर्थ केला आहे. 'या पक्षीं (तें) जरि मना नये, प्रायशा कटु, तरि गुरूक्त (असें) म्हणे' असा अन्वय होऊन "बापाच्या मनास मुलाचें बोलणें जरी पसंत पडत नाही, आणि जरी तें बहुतकरून अप्रिय असतें, तरी देखील 'काय उत्कृष्ट बोलणें आहे' असें बाप म्हणतो" असा अर्थ निष्पन्न होतो.

दोन्ही पक्षीं अर्थलापनिकेंत कांही दोष राहतात. प्रस्तुत आवृत्ती-तल्या अर्थाच्या पक्षीं, एकदम उलटापालट करून 'मना नये' आणि 'म्हणे' या क्रियांचा कर्ता शिशु (मुलगा) मानावा लागतो. हें वाक्यरचनेच्या दृष्टीने फार अस्वाभाविक वाटतें. पूर्वीच्या चरणांतील क्रियांचा कर्ता पिता आहे. शिवाय, पहिल्या चरणांत केवळ वर्ण (अर्थात् बोवडे) बोलणारा शिशु बापाचें बोलणें पसंत नापसंत ठरविण्याएवढा मोठा तिसऱ्या चरणांत कसा झाला हें कोडेंच पडतें.

दुसऱ्या पक्षीं 'गुरूक्त' याचा अर्थ चांगलें, उत्कृष्ट बोलणें असा करावा लागतो, तो अस्वाभाविक वाटतो. गुरु (वि.) म्ह० मोठें, दीर्घ, पूज्य; चांगलें, गोड, सुंदर असा अर्थ फार करून होत नाही.

च. ४. 'दयानिधि' हें संबोधन मानावें किंवा तुम्हांपुढें याचें विशेषण मानावें.

गुणदोष व अलंकार—च. २, ३ मध्ये संदिग्धार्थता हा दोष आहे असें मानावें.

च. ४. 'वर्ण' हे वास्तविक पिण्याजोगी वस्तु नाही, असें असूनहि ते प्याले जात असल्याचें येथे वर्णन आहे. त्यावरून 'गोड पेय जसें आवडीने पितात त्याप्रमाणे पिता वर्ण आवडीने ऐकतो' अशी उपमा निष्पन्न होते. तस्मात् येथे निदर्शना अ० होय. कुवलयानन्द इत्यादि ग्रंथकार ललित नांवाचा अ० मानतात, त्यांच्या मतीं येथे ललित होईल.

श्लोक २७

भाषा व व्याकरण—च. १. विधि—ब्रह्मदेव.

च. २. श्रुतिज्ञ—श्रुति जानाति इति (उप० स०).

च. ३. यथामति—मति अनतिक्रम्य यथा स्यात् तथा (अव्य-
यीभाव स०). सन्मति—सत् (चांगली) आहे मति ज्यांची ते (बहु० स०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—ब्रह्मदेव देखील ज्या अर्थी तुझी
स्तुति करण्याच्या कार्या हात टेकतो, त्या अर्थी तुझी स्तुति करण्यास
ब्रह्मदेवापेक्षाहि श्रेष्ठ व्यक्ति पाहिजे; म्हणजे ती खुद्द तुझ्यासारखी,
तुझ्या योग्यतेची असावयास पाहिजे! पण या अखिल सृष्टीत तुझ्यासारखा
तूच आहेस, दुसरा कोण असणार! म्हणून तुझा स्तव करण्यास पूर्ण
पात्र असा ज्ञाता कधीही जन्मास येणें शक्य नाही. असें श्लोकांतील
एकंदर युक्तिवादाचें स्वारस्य आहे. या केकेचें महिम्नस्तोत्राच्या
पहिल्या श्लोकांशीं बरेंच साम्य आहे.

च. ४. हें एक नेहमीच्या भाषेतलें सुभाषित किंवा अभियुक्त
वचन होऊन बसलें आहे. थोर व्यक्तीचें माहात्म्य वर्णन करावयाचें
असलें म्ह० याचा पुष्कळदा उपयोग करितात.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'हे' ऐवजी 'हें' (केच., सुके.),
'वा! हे' ऐवजी 'वाहे' (क्रि.) (य.)

च. १, २ यांचा अर्थ प्रस्तुत आवृत्तीत इतर सर्व टीकाकारांहून
निराळा दिला आहे. इतरांनी, " 'तुझा महिमा अतर्क्य, हे तुझे गुणहि
फार' (असें) श्रुतिज्ञहि विधि म्हणे; (तेव्हा) आमची (पंतांची)) धी
केवि स्तविल?"—असा अन्वय करून तदनुसार अर्थ दिला आहे. म्ह०
पहिल्या चरणांतले उद्गार ब्रह्मदेवाच्या तोंडीं घालून च. २ मधील
'स्तविल...' हें कवीचें स्वतःचें म्हणणें मानिलें आहे. आम्ही च. १
मधील उद्गार कवीचे मानून च. २ मधील 'स्तविल...' हे ब्रह्मदेवाच्या
तोंडीं घातले आहेत.

दुसऱ्या अर्थलापनिकेंत अधिक काव्यात्मकता आहे असें वाटतें.
'तुझा महिमा अतर्क्य आहे' इ० विधान एकदम ब्रह्मदेवाच्या तोंडीं
घालण्यापेक्षा, कवीने प्रथम हें विधान करून ईश्वराच्या महिम्याचें
अतर्क्यत्व इ० अधिकच उत्कटत्वाने व्यक्त करण्याकरितां वेदांचा
निर्माता ब्रह्मदेव देखील त्याचें स्तवन करण्यास असमर्थ आहे असें वर्णन

करणे हें अधिक परिणामकारक आहे. शिवाय च. ३ मध्ये 'जन' म्ह० मनुष्य व्यक्ति यांचा उल्लेख झाला असतांना 'आमुची' (च. २) हें विधान (कवीसारख्या) सामान्य माणसांनाच उद्देशून केलें आहे असे मानणें स्वारस्यपूर्ण वाटत नाही. ब्रह्मदेव सुद्धा जर 'महिमा अतर्क्य आहे' असे म्हणतो तर सामान्य माणसाने 'आम्ही स्तवन करण्यास असमर्थ आहो' असे म्हणण्यांत विशेष स्वारस्य नाही. स्तवनक्रियेच्या संबंधांत ज्ञानाचा मूळ कंद ब्रह्मदेव आणि 'जन' (सामान्य माणसें) अशा दोन कोटि लागोपाठ ठेवल्यानेच 'तरी' (च. ३) या पदाने दर्शविलेला विरोध अधिक परिणामकारक रीतीने व्यक्त होतो. मध्ये 'आमुची' ही तिसरी कोटि घालण्याने वर्णनाची उत्कटता कमी होते.

मुख्य मुद्दा 'स्तविल आमुची केवि धी' हे उद्गार कोणाचे मानावेत हा आहे. हे ब्रह्मदेवाचे मानून शिवाय च. १ मधील 'अतर्क्य ..' हे ब्रह्मदेवाचे मानले तरी हरकत नाही. ज्यांचा पाठ 'हें' (च. १) असा आहे त्यांच्या पक्षां 'अतर्क्य..' हें विधान ब्रह्मदेवाचें मानणें प्राप्तच आहे.

दादोबांचा तिसराच पंथ आहे. 'बाहे' असा एक शब्द मानून 'हाका मारतो—अर्थात् मोठ्याने सांगतो' (कर्ता विधि-ब्रह्मदेव) असा अर्थ ते करितात व त्याचा संबंध 'अतर्क्य फार' याच्याशी लावितात. 'श्रुतिज्ञ' हें 'विधि' चें विशेषण न करतां 'वेदतत्त्व जाणणारा' (कोणी पंडित) असा अर्थ करून च. २ चें निराळें वाक्य कल्पितात.

च. ३. 'जन' म्ह० व्यास वाल्मीक्यादि कवि-जन असें दादोबा प्रभृतींनी म्हटलें आहे; पण केवळ तसेंच घेण्याची जरूरा नाही. कोणीहि सामान्य भक्त असें मानिल्यास चालेल.

गुणदोष व अलंकार—च. २ मधील 'स्तविल..' या विधानास 'अतर्क्य..फार' हें कारण दर्शविणें असल्यामुळे येथे काव्यालिंग अ०. च. ४ मध्ये तुझ्यासारखा थोर तूच असा अथ गर्भित असल्यामुळे 'अनन्यय अ० ची छाया पडली आहे' असें प. १०४ मध्य म्हटलें आहे तें ठीक आहे.

श्लोक २८

भाषा व व्याकरण—च. १. तर्पितां—संतुष्ट करतां. च. २. नमस्कृतिपर—नमः हीच कृति नमस्कृति (कर्म० स०); नमस्कृति आहे पर (श्रेष्ठ, उत्तम) ज्यांस ते (बहु० स०).

च. ४. करुं जसा तसा—जसा येईल तसा; वेडावाकडा (आम्ही) करितों. (जुनावर्तमान प्र. पु. अ. व.)

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—सर्वसाधारण माणसें आपल्या बुद्धीनुसार स्तुति करून उद्धरून गेलीं असें मागल्या केकेंत वर्णिलें; हें कसें झालें? परमेश्वरांच्या स्तुतिप्रियत्वामुळे. हें दर्शविण्यासाठी ही केका रचली.

च. १, २. स्तवन ही भक्तींतली अलीकडची किंवा खालची पायरी, नमस्कृति ही त्याच्या वरची. हें नवविधा भक्तींतील क्रमावरून दिसून येतें : श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, आत्मनिवेदन. सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते । (गी० ९. १४) या गीता श्लोकांतहि कीर्तनानंतर नमस्कृतीचा उल्लेख आहे. फलप्राप्तीच्या दृष्टीनेहि स्तुति करणाऱ्याला फक्त एखादा वर, पण नमस्कृतिपरांना 'सर्व स्वधन'—ही चढती पायरीच आहे. तेव्हा 'तुमची स्तुति करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळे ती न करितां नुसता सप्रेमांतःकरणाने नमस्कार करणारा...' असें जें दादोबा (य. ८६) म्हणतात तें कवीच्या अभि-प्रायास अनुसरून वाटत नाही.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'वरें' ऐवजी 'वरें' (य. ८६). च. २. मध्ये पुन्हा वरें हा शब्द आला असल्यामुळे कवीला पुनरुक्ति-दोषास पात्र करणारा हा पाठ ठीक नाही.

च. ४. 'फळ नव्हे' याचा अर्थ 'मला फळ कां मिळणार नाही? (अर्थात् मिळेलच)' असा बऱ्याच जणांनी केला आहे. तो सयुक्तक श्लो. के...९

दिसत नाही. 'नव्हे' हें वर्तमानकाळी रूप आहे. मला फळ कां मिळत नाही, अद्याप कां मिळालेलें नाही ? असें येथे कवि विचारीत आहे. यापूर्वी आलेल्या त्याच्या अनेक काकुळतीच्या उद्गारांवरून याच अर्थाला दुजोरा मिळतो.

गुणदोष व अलंकार—तुम्ही स्तुतिप्रिय आहांत आणि आम्ही स्तुति करतो, ही कारणसामग्री सिद्ध असूनहि मला फळ मिळत नाही असें येथे वर्णन असल्यामुळे विशेषोक्ति अलंकार जाणावा.

च. १. मध्ये त च्या आवृत्तीमुळे वृत्यनुप्रास.

श्लोक २९

भाषा व व्याकरण—च. ४. सकललोकराया—लोक म्ह० भुवन, जग. हे लोक तीन (स्वर्ग, मृत्यु, पाताल) किंवा सात किंवा चौदा आहेत, अशा पौराणिक कल्पना आहेत. सकल असे लोक (कर्म० स०); सकललोकांचा राय (ष० त० स०).

च. ४. यांत करूं किंवा करावा असें क्रियापद अध्याहृत ध्यायचें आहे.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकेंत आम्ही स्तुति करतो, असें म्हटलें. परंतु यावर जर देवाने म्हटलें, 'कधी रे स्तुति केलीस, आम्ही तर ऐकली नाही,' तर शंका फेडण्याकरितां कवि म्हणतो की पुन्हा एकदा स्तुति व शरणागति करतो. च. ३ व ४ मध्ये 'बरें' व 'समक्ष' हे शब्द या दृष्टीने मुद्दयाचे व खुबीदार आहेत. स्तुति केली की नाही याची शंका राहूं नये, म्हणून आता तरी चांगलें पक्कें ऐकून घ्या; एखाद्याच्या तोंडावर स्तुति करणें ही फार संकोचाची गोष्ट आहे. तशी समक्ष स्तुति करायची तरी किती ?

पाठभेद अर्थभेद—च. ३. 'कथितों' ऐवजी 'म्हणतों' (य. ८७, केच. ३७). यास्तव—या शब्दाने टीकाकारांना बुचकळ्यांत पाडलेलें दिसतें. दादोबांनी 'करायास्तव' हा एक शब्द घेतला असून 'हें बरें श्रवण करायास्तव पुन्हाहि म्हणतों' असा अन्वय केला आहे. 'हें तुम्ही

चांगलें ऐकावें म्हणून पुन्हा सांगतों' असा अर्थ. केच.मध्ये 'यास्तव' हें च. ४. शीं जोडून घेतलें असून 'माझी प्रार्थना आपले नीट ध्यानीं उतरण्यासाठी' असा त्याचा अर्थ केला आहे.

गुणदोष व अलंकार--च. ३, ४. पांच अक्षरी यमक. च. ४. क, ल यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

च. २ च्या शेवटच्या 'असें' याचा अन्वय पुढच्या चरणांत जातो. सर्वसाधारण नियम असा की श्लोकार्धाच्या शेवटी वाक्यपूर्ति व्हावी. तसें न करणें हा दोष होय. काप्र. मध्ये यास अर्धान्तरैकवाचकत्व दोष असें म्हटलें आहे.

श्लोक ३०

भाषा व व्याकरण--च. १. श्रवण-कान. प्रभु-थोर; समर्थ.

च. ३ कृत्तिवासा--कृत्ति (चर्म, कातडें) आहे वासस् ज्याचें (बहु० स०). शंकराने (हत्तीचें, गजासुराचें) कातडें पांघरलें आहे असें पुराणांत वर्णन आहे.

च. ४. हित करा--संबोधन. हित करतो तो हि० (उप० स०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--मागल्या केकेत 'आपल्या तोंडावर आपली स्तुति करावी तरी किती?' असें म्हटलें त्याचें कारण सांगण्याने या केकेस सुरवात करतात. तुझी स्तुति फार करूं नये असें वाटण्याचें कारण तुझ्या भक्तांना स्वस्तुति मुळीच आवडत नाही, हें होय. तुझे भक्त स्वभावगुणांनी तुझ्यासारखे असणार; अर्थात् त्यांना जें आवडत नाही तें तुलाहि अप्रिय असावें, असें कोणासहि सहजच वाटेल.

च. १ 'हि' हें पद फार अर्थोत्कर्षकारक आहे. मोठे थोर समर्थ असूनहि त्यांना कान झाकून घ्यावे लागतात; इतकें स्तवनविषाचें दुःसहत्व महाभयंकर आहे; हें त्यामुळे सूचित होतें.

'ते पोळती' असें म्हणण्यांत, त्यांचे कान पोळतात असाच लाक्षणिक अर्थ आहे. अवयवीचें ग्रहण केलें असतां अवयवाचा बोध

प्रकरणवशात् होतो. स्तवन कानानेच ऐकायचें असतें व भक्त हे कानच झाकतात असें कवीने वर्णिलें आहे.

च. ४. 'हितकरा, दयासागरा !' हीं हेतुगर्भ विशेषणें आहेत. शंकर विष प्याला, तें जगाविषयीच्या अपरंपार हितबुद्धीमुळे; तसेंच तूं देखील स्तवन (विष) सोसतोस तें स्वतःच्या अत्यंत दयाळूपणामुळे आणि हितकारितेमुळेच; हा अर्थ या विशेषणांनी सुचविला आहे. 'सोसवे' या पदाने आणि विषाच्या दृष्टान्ताने स्तुतीचा भयंकरपणा सूचित केला आहे. तूं जर स्तवन आपल्यावर ओढून घेतलें नसतेंस, तर त्याने हालाहलाप्रमाणे जगांत प्रळय माजविला असता. (तो कसा हें पुढील केकेत वर्णन केलें आहे.)

पाठभेद व अर्थभेद-- च. १. दादोबांनी 'प्रभु' हें परमेश्वराचें संबोधन मानून 'हि' हें पादपूरणार्थक अव्यय मानिलें आहे. शिवाय त्यांनी इतरांप्रमाणे 'प्रभुहि' हें पद वैकल्पिक रीत्या भगवद्भक्तांकडेहिले लाविलें आहे.

च. ४. दादोबांनी '(हे) दयासागरा हित करा' असा अन्वय करून '(महादेवाने विष पिऊन जसें जगाचें ! हित केलें त्याप्रमाणे) हे दयासमुद्रा तुम्ही आमचें हित करा'—असा अर्थ केला आहे.

या दोन्ही अर्थलापनिका सरस वाटत नाहीत. इतर कोणाहि टीकाकाराने दादोबांस अनुसरलेलें दिसत नाही.

गुणदोष व अलंकार-- च. १. 'काय ते पोळती' याने श्रवण झाकून घेण्याचें कारण काल्पनिक रीत्या सुचविलें आहे, म्हणून हेतूप्रेक्षा.

च. २. 'पदरजीं तुझ्या लोळती' यांतून तुझे भक्त हा अर्थ पर्यायाने व्यक्त होतो, म्हणून पर्यायोक्त.

च. ३, ४. 'कृत्ति.....घडे' हा दृष्टान्त. केच. (३९) मध्ये येथे अप्रस्तुत प्रशंसा वर्णिली आहे, तें बरोबर नाही. 'तूं स्तवन सोसतोस' आणि 'कृत्तिवासा गरा पी' या उपमानोपमेय वाक्यांतील विवप्रतिविव-भाव स्पष्ट आहे.

च. ४. 'हितकरा, दयासागरा' या हेतुगर्भ वि. मुळे परिकर अ०.

च. ३. स च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ३१

भाषा व व्याकरण--च. १ माजवी--(१) उन्मत्त, बेफाम करतें; (२) गर्विष्ठ करतें.

च. २. मलिन--(१) काळें; काळवंडलेलें; (२) कलंकित. सद्यशोमुख--सत् + यश (कर्म० स०); सद्यश्च हेंच कोणी मुख (कर्म० स०).

च. ३. परिस--पेक्षा. जुन्या कवितेंत 'परी' याचा अर्थ 'सारखा' आणि 'परिस' याचा अर्थ 'पेक्षा' असा होतो. पिशी--जुना वर्तमान, द्वि० पु० ए० व०; पितोस.

च. ४. ओपिशी--रूप 'पिशी' प्रमाणे. (अर्प [सं०]-अप्प-ओप्प-ओप).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--विष आणि स्तवन, तसेंच शंकर आणि विष्णु यांच्या तुलनेंत सुंदर श्लेष साधले आहेत आणि चमत्कृति-जनक कल्पनेने अभिप्रेत अर्थांचा उत्कर्ष साधला आहे. अतएव ही केका पंतांच्या कल्पनाशीलतेचें आणि ग्रथनकौशलाचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

मागच्या केकेत शंकराचें विषप्राशन दृष्टान्तादाखल आणलें होतें. तीच कल्पना दृढ करून या केकेत स्तवन हेंच विष असें वर्णितात.

पाठभेद व अर्थभेद--या केकेत दादोवांनी फार निराळे अर्थ केले आहेत. विषस्तवन हा एक शब्द मानिला आहे (विषासारखें स्तवन). 'सेवितां' ऐवजी 'सेवितों' असा पाठ स्वीकारला आहे. आणि 'पिशी' याचा अर्थ स्वेच्छाचारी (पिसा-वेडसर) असा केला आहे. त्यांच्या अर्थलापनिकेचा तपशील--

च. १. हें विषासारखें स्तवन मधुर गमो (आपण गोड मानितां); तें जों जों सेवन करावें तों तों माजवी (उन्मत्त करितें).

च. ३. हे प्रभुवरा, तूं महादेवापेक्षा चांगला; कारण तो महादेव सदोदित पिशासारखा (उन्मादक पदार्थांच्या सेवनाने स्वेच्छाचाप्या-सारखा) असतो.

ही अर्थलापनिका योग्य नाही. कारण--(१) च. १ मध्ये गमो याचा अर्थ 'मानितां' (वर्तमानकालीं ठाम विधान) करावा लागतो.-- शिवाय 'मधुर मानणें' हें विधेय केल्यास पुढील माजवी, हलाहला लाजवी हीं विधानें त्याच्याशीं सुसंगत होत नाहीत. (२) पिशी याचा अर्थ स्वैच्छाचारी इ० करणें हें तर फार चमत्कारिक. या अर्थी 'पिसा' शब्द आहे 'पिशी' नव्हे. शिवाय हा अर्थ संदर्भात जमत नाही.

सुके. मध्ये, हें 'स्तवन' नांवाचें विष जरी गोड लागलें,..असा च. १ च्या पूर्वार्धाचा अर्थ केला आहे, तोहि ठीक नाही.

गुणदोष व अलंकार--या केकैत अलंकारांचा गजबजाट आहे. सर्व उघड व समजायला सोपे आहेत.

च. १, २. 'स्तवन मधुर गमो परंतु विष आहे' यांतील विरोध-दर्शनामुळे विरोध अ०. 'स्तवन हें विष'--रूपक. हें रूपक श्लेषानुप्राणित म्ह० श्लेष अ० ने परिपुष्ट केलेलें आहे. माजवी व मलिन हे शब्द श्लिष्ट असल्यामुळे त्या वाक्यखंडांचे दोन दोन अर्थ होतात. 'सद्यशोमुख' यांत रूपक व श्लेष आहे. हलाहलापेक्षा आधिक्य वर्णिल्यामुळे व्यतिरेक अ० झाला आहे.

च. ३, ४. शंकरापेक्षा तूं चांगला असें म्हणण्याने व्यतिरेक अ० झाला आहे. 'अमृत' याच्या दोन अर्थांमुळे श्लेष.

च. २ मध्ये ल, च. ३ मध्ये र आणि च. ४ मध्ये स यांच्या आवृत्तीमुळे अनुपास.

श्लोक ३२

भाषा व व्वाकरण च. १ कवी.....स्तुतीच्या--कवींचे ईश्वर (प्र० त० स०); कवीश्वरांचें मन (प्र० त०); पयाचा (दुधाचा) निधि (साठा); पयोनिधि (प्र० त०); दुधाचा समुद्र; क्षीरसागर; कवीश्वरमन हाच कोणी पयोनिधि (कर्म० स०); कवी...निधीची सुता (प्र० त०); कवी...सुता हीच स्तुति (कर्म० स०)--कविश्रेष्ठांचें मन हाच कोणी क्षीरसमुद्र त्याची कन्यकाच जणूं काय अशी स्तुति.

च. ३. गळां—‘आं’ प्र० लागून झालेली सप्त०; त, ई, आं हे सप्त० चे प्रत्यय आहेत. तव-तुझे-(सं० ष० एव०). गुणै...भ्रमै-एक असा जो देश, एक देश (अंश) (कर्म० स०); गुणांचा एक देश (ष० त० स०); गुणैक देशाचा भ्रम (भास) (ष० त०). तव या षष्ठ्यन्त पदाचा संबंध गुणै...मै या सामासिक शब्दांतील ‘गुण’ या शब्दाशी आहे. अशा रीतीने वाक्यांतील शब्दांच्या विभक्तीचा संबंध समासाच्या आंतल्या एखाद्या अवयवाशी लावावा लागणें हें वास्तविक बरोबर नाही. तथापि कवीला वृत्तादिकांचीं बंधनें पाळण्याकरितां क्वचित् असें करावें लागतें. अशा संबंधाला ‘एकदेशी अनन्य’ असें म्हणतात. पडति-(वर्तमानकाळ स्त्री० एव०) पडते. पडते, पडती अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपे वर्तमानकाळां स्त्रीलिंगी होतात. एथे वृत्ताकरितां ई ऋस्व केली आहे. च. ४. मधील मजति हें रूप असेंच.

च. ४. संभ्रमै--त्वरने; गडबडीने. घाई आणि गोंधळ यांनी मिश्र अशी अवस्था संभ्रम शब्दाने दाखविली जाते.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—या केकेंत वास्तविक पाहत-मागल्या दोन तीन केकांमधला अर्थ पुन्हा निवेदिला आहे. पण तेथे स्तुतीला विषाची उपमा देऊन तिचा भयंकरपणा द्योतित केला आहे, तर येथे तिचें लक्ष्मीशीं रूपक जुळवून अनुकूल भाव निर्माण केला आहे. कवीच्या कल्पनाचमत्कृतीचा हा खेळ आहे.

सागरकन्या लक्ष्मीच्या रूपकामुळे स्तुति ही वास्तविक परमेश्वराच्याच मालकीची हें ध्वनित झालें, अर्थात् थोर लोक तिचा तिठकारा कां करितात हें ग्रावरून उघड झालें. असें असलें तरी थोर लोकांची मोठ्या उत्सुकतेने स्तुति केलेली जगांत दृष्टीस पडते; ती कां, हें ‘गुणैकदेशभ्रमै’ या शब्दाने व्यक्त केलें आणि स्तुति होत असली तरी थोर लोक तिचा अव्हेरच करितात, हा आशय अखेर व्यक्त केला.

स्तुतीवर लक्ष्मीचें रूपक आणि ‘गळां पडति’ (च. ३), ‘संभ्रमै’ (च. ४) हे शब्द हीं या केकेंतील सौंदर्यस्थानें होत. स्तुति ही लज्जा-विनयशील कन्यका नसून लक्ष्मीप्रमाणे धीट व आपण होऊन वराकडे

जाणारी आहे, असें 'गळां पडति' या शब्दांनी सुचविलें. संभ्रम या शब्दाने आपली चूक नजरेस आली असतां उडणारा गोंधळ उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त होतो. केकावलींतील अतीव हृदयंगम केकांपैकी ही एक होय.

कवीश्वरमनाला सागराची उपमा दिली, त्यासंबंधाने दादोबा म्हणतात:—“येथे समुद्राच्या ठायीं तरंग आणि मनाच्या ठायीं तर्क, कल्पना यांच्या चांचल्याने जें साधर्म्य इंगित होतें, तें फार सुरस असून, त्या साधर्म्याने, आणि गांभीर्यरूप साधर्म्याने, मन आणि समुद्र यांचा उपमेयोपमानभाव कवीने दाखवून.....साहित्यशास्त्रज्ञांच्या बुद्धीस रममाण होण्यास चांगला अवकाश दिला आहे.” (य. ९१).

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. 'पापता' असें भाववाचक नाम कल्पून 'पापावस्था (मोहित होण्याचा दोष) ते (भले) पतकरीत नाहीत' असा अर्थ दादोबांनी दिला आहे. खेरीज 'तें' असा पाठ असल्याचेंहि त्यांनी नमूद केलें आहे. शिवाय इतर टीकाकारांनी व आम्ही दिलेला अर्थ त्यांनी वैकल्पिक रीत्या दिला आहेच. (य. ९२).

गुणदोष व अलंकार:—च. १. कवीश्वरांचें मन हाच समुद्र, त्यांतून निघालेली स्तुति हीच सागरकन्यका (लक्ष्मी), हें रूपक स्पष्ट आहे. हें रूपक पहिल्या चरणानंतर चालू ठेविलें नसून 'वरिती', 'गळां पडति', 'भजति' या स्तुतीला उद्देशून योजलेल्या शब्दांवरून वराकडे जाण्यास उत्सुक अशा कन्यकेचाहि बोध होत असल्याकारणाने समासोक्ति. गुण-सादृश्यामुळे स्तुतिकन्यकेला थोर भक्तांच्या ठायीं परमेश्वराचा भास होतो, यास्तव भ्रान्तिमान; आणि 'भले स्तुतीप्रति न वरिति' याचें कारण 'ते पाप न जोडिति' यांत दर्शविलें असल्या कारणाने काव्यलिङ्ग या अलंकारांचा संकर झाला आहे.

च. १ मध्ये न स त यांच्या, च. २ मध्ये त च्या आणि च. ४ मध्ये त च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास. यमक नेहमीप्रमाणे.

श्लोक ३३

भाषा व व्याकरण—च. १ कवितासुता कवितारूपी सुता (मुलगी) (कर्म० स०). साजरी-नीटनेटकी; शोभिवंत.

च. २. कनकपीतवासा—कनकाप्रमाणे पीत (पिवळें) (कर्म० स०); कनकपीत आहे वास (वस्त्र) ज्याचें तो क...सा (विष्णु) (संबोधन) (बहु० स०).

च. ३, ४. किंकरी-दासी. निजा...मुक्त-आत्मनो जायते इति आत्मजा (उप० स०); निज अशी आत्मजा (कर्म० स०); (१) निजात्मजा + ग्रह : निजात्मजारूपी ग्रह (सुसर, नक्र) (कर्म० स०); (२) निजात्मजा + आग्रह : निजात्मजेचां आग्रह (ष० त०); निजात्मजा ग्रहापासूनविमुक्त (पं० त०). संपूर्ण पदाचे दोन अर्थ (१) आपली कन्या हीच कोणी मगर, तिच्या पकडींतून मोकळा झालेला; (२) आपल्या कन्येच्या हडांतून ज्याची मोकळीक झाली आहे असा. करी-हत्ती, गजेंद्र.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—हीहि अत्यंत हृदयंगम केकांपैकी एक आहे. कवींनी केलेल्या स्तुतींवर कन्येकेंचें रूपक गेल्या केकेंत केलें, तेंच घेऊन पंत फार मोहक अशी आळवणी ईश्वराची करितात. मागच्या केकेंत 'कवीश्वरांची' स्तुति असें म्हटलें आहे. त्या संदर्भांमुळे येथे कवि या नात्याने स्वतःच्या उच्च योग्यतेची आत्मविश्वासपूर्ण जाणीव पंतांच्या ठायीं असल्याचें ध्वनित होतें. कवितासुतेला साजरी असें वि. योजिलें आहे तें त्या जाणिवेला अनुरूप असेंच आहे. पण कितीहि साजरी झाली तरी परमेश्वराच्या योग्यतेची ती कशी होणार?—ही स्वतःच्या क्षुद्रतेची विनयपूर्ण जाणीवहि तिच्या पाठोपाठ व्यक्त झाल्याने येथे फारच शोभा आली आहे. जर ती योग्यतेने कमी आहे तर ती कशाच्या जोरावर परमेश्वरप्राप्ति करून घेणार? तर आपल्या आग्रहाच्या, हडाच्या जोरावर! स्त्रीहट्ट किती दुर्घट असतो हें काय सांगायला पाहिजे?

च. ४ मधील श्लेषाने काव्यमयता आणखी वृद्धिंगत केली आहे. उपवर कन्यका, त्यांतून हट्टी आणि विशिष्ट वरावरच मन बसलेली, म्हणजे बापाच्या गळ्याला केवढा काच! तो तिला पतकरील तर सोन्याहून पिवळें; नाहीतर भयंकर पेचप्रसंग!

पाठभेद व अर्थभेद—च १, २. 'साजरी' हैं दुसऱ्या च. बरोबर घेऊन कित्येक (केद., केच.) ('कवितासुता) जरी साजरी (आणि) बहुतशी गुणी नसे' असा अन्वय व तदनुसार अर्थ करितात. 'बहुतशी' प्रस्तुत आवृत्तीत एक शब्द (पुष्कळशी या अर्शी) घेतला आहे. कित्येक जण 'बहु तशी' अर्शी दोन पदे मानून 'तशा प्रकारें पुष्कळ (गुणी)' असा अर्थ करितात, 'कनक...सा' हैं पद दादोबा कवितासुतेचें वि० मानितात आणि 'सुवर्णांचे अलंकार घालून पीत वस्त्रहि जिने धारण केलें आहे अशी' असा अर्थ देतात. (य. ९४). तो प्रशस्त वाटत नाही. (त्यांनी इतरांनी केलेला अर्थ विकल्पाने दिला आहेच.)

च. ३, ४. केच. मध्ये 'ग्रह' आणि 'आग्रह' असे पदच्छेद न करितां दोन्ही पक्षीं 'ग्रह' असाच पदच्छेद करून त्याचेच सुसर व हट्ट (हेका) असे दोन अर्थ केले आहेत. च. ४ मधील 'करी' हैं दादोबांनी कर धातूचें आज्ञार्थी द्वि० पु० एव० मानून 'जैसा...करी' याचा अर्थ 'ज्या रीतीने मी तिच्या आग्रहापासून मोकळा होईन असें कर' असा केला आहे. अर्थात् 'ग्रह-आग्रह' हा श्लेषहि त्यांनी मानिलेला नाही.

गुणदोष व अलंकार—कविता रूपी सुता हैं रूपक. हेंच रूपक सर्व श्लोकभर पसरलें असून श्लेषानुप्राणित समस्तवस्तुविषय रूपक झालें आहे. साजरी, गुणी हीं वि० आणि 'निजा...सुकत' हें पद श्लेष आहे. कवितापक्षीं व सुतापक्षीं अर्थ—साजरी—१ अलंकारांनी नटलेली; २ शोभिवंत, नीटनेटकी. गुणी—१ माधुर्यादि गुणांनी युक्त; २ प्रेम, विनय इ० गुणांनी युक्त. निजात्मजेचा आग्रह (हट्ट) हाच कोणी ग्रह (नक्र). च. ४ मधील 'जैसा करी' ही उपमा. उपमा व रूपक यांचा अंगांगिभाव संकर.

च. १ मध्ये त, स यांच्या, च. ३ मध्ये र च्या आणि च. ४ मध्ये ज च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ३४

भाषा व व्याकरण—च. १. कृतमंतु—केलेला अपराध; पूर्वीचा दोष (कर्म० स०). कवि...कृती—कविता हीच वधू (कर्म०

स०); कवितावधूची स्वीकृति (ष. त० स०). कवितारूपी नवरीचा अंगीकार. च. २. दुष्कृती—दुष्ट आहे कृति ज्याची (बहु० स०).

च. ३. नमस्कृतिपुरस्सर—नमः ही कृति (कर्म० स०); पुरः सरति इति (उप० स०); नमस्कृति आहे पुरस्सर जिच्यांत (बहु० स०); नमस्कारपूर्वक; अगोदर नमस्कार करून (स्वकृति याचें वि०). च. ४. रविसख—सूर्याचा मित्र म्ह० सत्राजित, सत्राजित या यादवाने सूर्याची उपासना करून त्याच्यापासून अत्यंत तेजस्वी असा स्यमंतक मणि मिळविला होता. (केका ८ टीपा पहा). सत्राजिती—सत्राजिताची मुलगी सत्यभामा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मी दोषी, अपराधी आहे हें तर मान्यच आहे; पण अपराधी मनुष्याची कन्या देखील तुम्ही पतकरतां हें सत्राजिताच्या उदाहरणावरून सिद्ध आहे; त्याच दाखल्याचा आधार घेऊन मी माझी कवितासुता अर्पण करतो. सत्राजितकन्येप्रमाणे तिचा अंगीकार तुम्ही केलाच पाहिजे. असा श्रुतिवादाचा पेच पंतांनी देवाला घातला आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १ कृत आहे मंतु ज्याने असा बहु० स० विकल्पाने दादोबांनी सुचविला आहे (य. ९६). च. ४. दादोबांचा पाठ 'सत्राजिती' असा आहे. तो बरोबर वाटत नाही.

गुणदोष व अलंकार—च. ३, ४. उपमा अ०. " येथे उपमेय—कवि आणि स्तुति, उपमान—रविसख आणि सत्राजिती, सादृश्यवाचक पद जशी, आणि नमस्कृतिपुरःसर देणें हा धर्म, या प्रमाणे पूर्णोपमा अ० झाला आहे." (प. १३४).

च. १. मंतु या मराठींत अप्रचलित शब्दाच्या योजनेमुळे क्लिष्टत्व दोष. 'मंतुला' हें एव० आहे. कोणत्या तरी एका विशिष्ट अपराधाला, असा त्याचा अर्थ होईल. येथे 'मी केलेल्या सगळ्या अपराधांना' हा अर्थ विवक्षित आहे. तो 'मंतुला' या एकवचनाने व्यक्त होत नाही; तस्मात् येथे अवाचकत्व दोष जाणावा.

पाठभेद व अर्थभेद—च १, २. 'साजरी' हैं दुसऱ्या च. बरोबर घेऊन कित्येक (केद., केच.) ('कवितासुता) जरी साजरी (आणि) बहुतशी गुणी नसे' असा अन्वय व तदनुसार अर्थ करितात. 'बहुतशी' प्रस्तुत आवृत्तींत एक शब्द (पुष्कळशी या अशी) घेतला आहे. कित्येक जण 'बहुं तशी' अशीं दोन पदें मानून 'तशा प्रकारें पुष्कळ (गुणी)' असा अर्थ करितात, 'कनक...सा' हैं पद दादोबा कवितासुतेचें वि० मानितात आणि 'सुवर्णांचे अलंकार घालून पीत वस्त्रहि जिने धारण केलें आहे अशी' असा अर्थ देतात. (य. ९४). तो प्रशस्त वाटत नाही. (त्यांनी इतरांनी केलेला अर्थ विकल्पाने दिला आहेच.)

च. ३, ४. केच. मध्ये 'ग्रह' आणि 'आग्रह' असे पदच्छेद न करितां दोन्ही पक्षां 'ग्रह' असाच पदच्छेद करून त्याचेच सुसर व हट्ट (हेका) असे दोन अर्थ केले आहेत. च. ४ मधील 'करी' हैं दादोबांनी कर घातूचें आज्ञार्थी द्वि० पु० एव० मानून 'जैसा...करी' याचा अर्थ 'ज्या रीतीने मी तिच्या आग्रहापासून मोकळा होईन असें कर' असा केला आहे. अर्थात् 'ग्रह-आग्रह' हा श्लेषहि त्यांनी मानिलेला नाही.

गुणदोष व अलंकार—कविता रूपी सुता हैं रूपक. हेंच रूपक सर्व श्लोकभर पसरलें असून श्लेषानुप्राणित समस्तवस्तुविषय रूपक झालें आहे. साजरी, गुणी हीं वि० आणि 'निजा...मुक्त' हें पद श्लेष आहे. कवितापक्षां व सुतापक्षां अर्थ—साजरी—१ अलंकारांनी नटलेली; २ शोभिवंत, नीटनेटकी. गुणी—१ माधुर्यादि गुणांनी युक्त; २ प्रेम, विनय इ० गुणांनी युक्त. निजात्मजेचा आग्रह (हट्ट) हाच कोणी ग्रह (नक्र). च. ४ मधील 'जैसा करी' ही उपमा. उपमा व रूपक यांचा अंगांगिभाव संकर.

च. १ मध्ये त, स यांच्या, च. ३ मध्ये र च्या आणि च. ४ मध्ये ज च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ३४

भाषा व व्याकरण—च. १. कृतमंतु-केलेला अपराध; पूर्वीचा दोष (कर्म० स०). कवि...कृती—कविता हीच वधू (कर्म०

स०); कवितावधूची स्वीकृति (ष. त० स०). कवितारूपी नवरीचा अंगीकार. च. २. दुष्कृती—दुष्ट आहे कृति ज्याची (बहु० स०).

च. ३. नमस्कृतिपुरस्सर—नमः ही कृति (कर्म० स०); पुरः सरति इति (उप० स०); नमस्कृति आहे पुरस्सर जिच्यांत (बहु० स०); नमस्कारपूर्वक; अगोदर नमस्कार करून (स्वकृति याचें वि०). च. ४. रविसख—सूर्याचा मित्र म्ह० सत्राजित, सत्राजित या यादवाने सूर्याची उपासना करून त्याच्यापासून अत्यंत तेजस्वी असा स्यमंतक मणि मिळविला होता. (केका ८ टीपा पहा). सत्राजिती—सत्राजिताची मुलगी सत्यभामा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मी दोषी, अपराधी आहे हें तर मान्यच आहे; पण अपराधी मनुष्याची कन्या देखील तुम्ही पतकरतां हें सत्राजिताच्या उदाहरणावरून सिद्ध आहे; त्याच दाखल्याचा आधार घेऊन मी माझी कवितासुता अर्पण करतां. सत्राजितकन्येप्रमाणे तिचा अंगीकार तुम्ही केलाच पाहिजे. असा युक्तिवादाचा पेच पंतांनी देवाला घातला आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १ कृत आहे मंतु ज्याने असा बहु० स० विकल्पाने दादोबांनी सुचविला आहे (य. ९६). च. ४. दादोबांचा पाठ 'सत्राजिती' असा आहे. तो बरोबर वाटत नाही.

गुणदोष व अलंकार—च. ३, ४. उपमा अ०. " येथे उपमेय—कवि आणि स्तुति, उपमान—रविसख आणि सत्राजिती, सादृश्यवाचक पद जशी, आणि नमस्कृतिपुरःसर देणें हा धर्म, या प्रमाणे पूर्णोपमा अ० झाला आहे." (प. १३४).

च. १. मंतु या मराठींत अप्रचलित शब्दाच्या योजनेमुळे क्लिष्टत्व दोष. 'मंतुला' हें एव० आहे. कोणत्या तरी एका विशिष्ट अपराधाला, असा त्याचा अर्थ होईल. येथे 'मी केलेल्या सगळ्या अपराधांना' हा अर्थ विवक्षित आहे. तो 'मंतुला' या एकवचनाने व्यक्त होत नाही; तस्मात् येथे अवाचकत्व दोष जाणावा.

श्लोक ३५

भाषा व व्याकरण--च. १. खल-दुष्ट. ती-सत्यभामा. च. २. भजनि-सेवेला. लावणें लागली-लावणें भाग पडलें; नियुक्त करणें प्राप्त झालें. (व्याकरण दृष्ट्या 'लागली'च्या ऐवजी 'लागलें' असें नपुं. क्रि० पाहिजे.)

च. ३. तत्सुता--त्याची सुता (ष० त०). भांडगा-भांडखोर. च. ४. अहर्निशि-अहश्च निशाच अहर्निशा (द्वन्द्व स०); सप्त० 'अहर्निशि'--रात्रंदिवस. त्रिणव--त्रिः आवृत्त असे जे नव ते त्रिणव (सत्तावीस) (कर्म० स०). रात्र--रात्रीबरोबर दिवसाचेंहि ग्रहण येथे अपेक्षित आहे.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--च. १, २. 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि' (उत्कृष्ट स्त्री जरी वाईट कुलांतली असेल, तरी तिचा स्वीकार करावा) असें स्मृतिवचन आहे. त्यांचाच काव्यात्मक विस्तार प्रथमार्धांत आहे.

च ३, ४. सत्राजित जरी दुष्ट होता, तरी त्याची कन्या चांगली गुणवती सदाचरणी होती. तूं स्वतः तर अपराधी आहेसच, पण तुझी कवितासुताहि फारशी गुणी नाही, असें तूं कबूल करतोस. मग तिचा स्वीकार कसा करावा ? असा देवाचा उलट युक्तिवाद कल्पून पंत उत्तर देतात.

पाठभेद व अर्थभेद--दादोबा ही सर्व केका जांबवान आणि त्याची मुलगी जांबवती यांच्याकडे लावतात; इतरांप्रमाणे ते प्रथमार्ध सत्राजित सत्यभामा यांच्याकडे घेत नाहीस. त्यांचा अर्थः--

“पिता (जांबवतीचा बाप) दुष्ट; परंतु ती (जांबवती) गुणवती (सद्गुणी) सती (पतिव्रता) आणि चांगली (रूपयौवनवती) अशी होती, म्हणून मला माझ्या भक्तीस तिला लावावें लागलें; असें कदाचित् आपण म्हणाल; तर ज्या भांडखोर व दांडग्या अशा जांबवानाने तुम्हांबरोबर सत्तावीस रात्र पर्यंत अहोरात्र युद्ध केलें त्याची कन्या ती कशी बरें ? म्ह० त्याची कन्या कशी चांगली गुणवती होईल ? कदापि होणार नाही, हा काव्यर्थ.” (य. ९८. उतारा शब्दशः नाही).

हा अर्थ मागील संदर्भाशीं जुळून नाही म्हणून प्रशस्त वाटत नाही. 'तरि' याच्या योगाने भिन्न पक्षाचें अवतरण सूचित होतें.

गुणदोष व अलंकार—पित्यापासून उत्पन्न झालेली कन्या गुणाने पित्यासारखी असायची; पण येथे पिता खळ व कन्या गुणवती सती चांगली असें वर्णन असल्यामुळे येथे कार्यकारणगुणविरुद्धत्वरूपी विषम अ०.

उत्तरार्धात 'जांबवान' असें प्रत्यक्ष न सांगतां पर्यायाने त्याचें वर्णन केलें आहे, म्हणून पर्यायोक्त.

च. १ मध्ये ती, च. ३ मध्ये त यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ३६

भाषा व व्याकरण—च. १. म्हणा—म्हणतां; म्हणत असाल. जुना वर्तमान द्वि० पु० अव०. केद. प. यांनी, म्हटलें, म्हणालां, असा याचा भूतकाळी अर्थ केला आहे. दादोबांनी स्पष्टच 'म्हणा हा भूतकाळ जाणावा' असें म्हटलें आहे. पण व्याकरणानुसार हें वर्तमानकाळी रूप होय. (पहा—धरा, के. ५; नांदवा, के. १७). तोषाकरें—तोषाचा आकर (प्र० त० स०). तोष—आनंद. आकर—खाण; निधान. च. २. सजली—याचा अर्थ सकर्मक 'सजविली' यासारखा करावा असें केद. व इतर म्हणतात, तें मान्य करून प्रस्तुत आवृत्तीत अर्थ दिला आहे. पण याचा शब्दरूपास अनुसरून 'सुंदर बनली, शोभिवंत झाली' असा अर्थ करूनही चरणाची अर्थलापनिका होऊं शकते. याविषयीं पुढील सदर पहा. यथारुचि—'रुचिमनतिक्रम्य यथा स्यात्तथा' (अव्ययीभाव स०), रुचीला, आवडीला अनुसरून. स्वयोषा—स्वताची बायको. करें—हाताने.

च. ३. पदरजें—प्र० त०. पहा, केका ३, च. १. च. ४. घवें—पतीने. हरिमनोहराकृति—मन हरण करणारी (काबीज करणारी) ती मनोहर (उप० स०); हरीला मनोहर (च० त०); हरिमनोहर आहे आकृति जिची (बहु० स०). हरि—१. इन्द्र; २. विष्णु

(कर्म० स०); दयासुधेचा सीकर (शिडकाव, द्रवकणांचा वर्षाव) आहे ज्यापासून (बहु० स०). हें आम्ही करे (च. १) याचें वि. मानिलें आहे. तसेंच दादोबांनी. केद., प. यांनी हें परमेश्वराचें (अध्याहृत) वि. मानिलें आहे. 'दयामृतरसाची वृष्टि ज्यापासून होते (अशा तुवां)'. केच. कारांनी हें स्वतंत्र नाम केलें आहे. 'दयामृताच्या शिडकावाने' (कशी सरळ सुंदर केली).

च. ३, ४. मत्कृति—माझी कृति (येथे कविता). स्रजवे—शंकरार्थक जुना वर्तमान० तृ० पु० एव०; सुरुप करवते (करणें शक्य होतें).

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. यांतील पदांचे करण्यांत आलेले निरनिराळे अर्थ व अन्वय वर दिलेच आहेत.

च. ४. 'असा मीच काय मोठा अपराधी आहे.' (य. १०४).

गुणदोष व अलंकार—च. १. 'भलें स्मरण जाहलें' यावरून दादोबा 'येथे स्मरण अलंकार जाणावा' असें म्हणतात. पण एखादी वस्तु पाहिली असतां तिच्यासारख्या पूर्वी पाहिलेल्या वस्तूचें स्मरण झाल्यास हा अलंकार होतो. (काप्र.) तसें येथे नसल्यामुळे स्मरण अ० म्हणतां येत नाही.

च. १ मध्ये स, २ मध्ये स, ४ मध्ये न, स यांची किंचित् आवृत्ति आहे. तस्मात् अनुप्रास.

श्लोक ३८

भाषा व व्याकरण—च १. पृथु...ति—पृथुकांचे तंडुल (दाणे) (प्र० त०) किंवा पृथुक हेच तंडुल (कर्म.); पृथुकतंडुलांची प्रसृति (प्र० त०). पृथुक—पोहे. तंडुल—तांदूळ; दाणे. तांदुळाचे (साळीचे) पोहे होतात हें खरें; पण पोहे म्हटल्यानंतर पुन्हा तांदूळ म्हणण्याची कांही जरूरी नाही. तेव्हा तंडुल याचा अर्थ 'दाणा' असा घ्यावा असें दादोबांनी सुचविलें आहे तें मार्मिक आहे. बोलण्यांत तशा अर्थी प्रसृति गहि क्वचित् आढळतो. प्रसृति—पसा. केद. मध्ये याचा अर्थ मूठ केला आहे व य. मध्ये ओंजळ दिला आहे. पण पसा म्ह. हीं दोन्ही नव्हेत.

बोटें वळवून मिटलेली ती मूठ; दोन्ही हात करंगळीच्या बाजूने जोडले की ती ओंजळ आणि बोटें पसरून खोलगट केलेला एकच हात तो पसा; हा फरक लक्षांत ठेविला पाहिजे. आप्तकाम—आप्त (मिळविले) आहेत काम (इच्छा) ज्याने तो (बहु० स०) परमेश्वराला लावण्यांत येणारें हें नेहमीचें विशेषण आहे.

च २. सभाग्य—भाग्यशाली; ऐश्वर्यवान. सुनय—सुष्ठु (चांगला) आहे नय (आचाररीति, वागणुकीचें तत्त्व) ज्याचा तो (बहु० स०). आप्त-नातेवाईक; हितकर्ता. मातशी—जुना वर्तमान द्वि० पु० एव०. गर्विष्ठ, मदांध होशील; फुगशील; चढेलपणा करशील.

च. ३. कण्या—हें खास मराठी खाद्य आहे. जोंघळे भरडून ते शिजवून भातासारखे वाढतात. यास कण्या असें विशिष्ट नांव आहे. या ताकाबरोबर किंवा आंबिलीबरोबर खातात. साधु हा शब्द दोन तऱ्हांनी घेतां येईल. १ संतसज्जन (म्हणति याचा कर्ता); २ उत्कृष्ट रीतीने, मिटक्या मारीत, अत्यंत आवडीने (क्रि. वि.) आस्वादिल्या—गोडी घेत खाल्ल्या. च. ४. स्वा—आत्म्याला; सर्वस्वाला.

अर्थसंगति च अर्थसौंदर्य—‘देवाने माणसांचा स्वीकार... केल्याचे अनेक दाखले मागील केकांत दिले. आता त्याने वस्तूंचा स्वीकार केल्याची उदाहरणे कवि देत आहे’ अशी पूर्वसंगति केच. मध्ये लाविली आहे ती मार्मिक आहे.

सुदाम्याचे पोहे, विदुराच्या कण्या, शबरीचीं बोरें, हीं आमच्या मराठी भक्त कवींचीं देवाला आळवितांना देण्याचीं नेहमीचीं उदाहरणे आहेत. विदुराच्या घरीं कृष्णाने कण्या सेविल्याचे कथेस भारत—भागवत—हरिवंशांत आधार नाही असें पुराणपंडित म्हणतात. ते खुशाल म्हणोत. आमच्या मराठी वाण्याच्या कवींना ही प्रेमळ कथा आळविण्याचा कधीच कंटाळा आला नाही.

सुदाम्याचे पोहे कोरडेचि खाय । मटमटा पाहे चहूंकडे ॥
 विदुराच्या कण्या खाय घणीवरी । झाला बळिचे द्वारीं द्वारपाळ ॥
 नामा म्हणे हरिचे न कळती पोवाडे । नेणों भक्तांपुढे वेडा झाला ॥

*

पुढे ठेवोनिया पान । वाढी कुटुंबी तें अन्न ॥
 तुम्हां योग्य नव्हे देवा । गोड करूनिया जेवा ॥
 विदुराघरच्या पातळ कण्या । खासी मायबापा धन्या ॥
 तैसी झाली येथे परी । म्हणे चोख्याची म्हारी ॥

*

उंच निंच कांही नेणे हा भगवंत ।
 तिष्ठे भाव भंक्ति देखोनिया ॥
 दासीपुत्र कण्या विदुराच्या भक्षी ।
 दैत्या घरीं रक्षी प्रल्हादासी ।
 पुंडलिकासाठी अज्ञानि तिष्ठत ।
 तुका म्हणे मात धन्य त्याची ॥

हा पूर्वीच्या कवींनी दाखविलेला देवाच्या आळवणीतला मराठी वाणा पंतांनीहि दाखविला आहे.

पांडवांकडून कृष्ण इतितनापुरास शिष्टाईस गेले तेव्हा विदुराकडे राहिले व तेथे त्यांनी मोठ्या प्रेमाने भोजन केलें, अशी कथा महाभारताच्या उद्योगपर्वांत आली आहे. त्या प्रसंगाचे पंतांनी बहारीचें वर्णन केलें आहे.

शतसंख्य वाजवी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्या ।
 तो नित्यतृप्त भगवान् विदुरगृहीं भोजनांत दे मिटक्या ॥
 आले ठेकर, दिघल्या मिटक्या बहुसाल मारिले भुरके ।
 उरके सर्वांमागुनि अशन, परिं न ताट चाटणें उरके ॥
 पण यांत कण्यांचा उल्लेख नाही.

च. २ मध्ये देवाला 'मातशी' असें म्हटलें आहे तें अर्थात् प्रार्थनासमाजवादी भक्तांना आवडण्यासारखें नाही.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. दादोबांनी 'जशी पृथु...ति आप्तकामा (झाली)' असा अन्वय करून 'पोह्यांची ओंजळ तुला अर्पण केल्याने जशी (सुदाम्याचे) मनोरथ पूर्ण करणारी झाली' असा अर्थ केला आहे. म्ह० आप्तकामा हें पृथु...ति याचें विधिविशेषण केलें आहे. यापेक्षा आप्तकामा हें परमेश्वराला उद्देशून, इतर सर्व टीकाकारांप्रमाणे, मानणें, हें अधिक बरें. **च. २.** दादोबांनी 'सुनय-आप्त' हें एक पद कल्पून सुनय (साधुजन) यांचा आप्त (सखा) असा त्याचा अर्थ केला आहे (वैकल्पिक). हा अर्थ फारच चमत्कारिक वाटतो. संघि केलेला नसतां सुनय आप्त हें एक पद मानावें, हें योग्य नाही.

च. ३ मध्ये 'साधु' म्ह० संतसज्जन असा अर्थ बहुतेक टीकाकारांनी केला आहे. आम्ही केलेला अर्थ अधिक काव्यमय वाटतो.

गुणदोष व अलंकार—च. १. उपमा अ०. पृथुक...ति उपमान, कृति उपमेय, रूचणें साधारण धर्म, जशी तशी वाचकशब्द—तस्मात् पूर्णोपमा.

च. २ 'भातणें या क्रियेचा संभव 'सभाग्य' या पदाने सूचित होतो, तर त्याचा परिहार सुनय व आप्त या शब्दांनी समर्थित होतो अशा प्रकारें सभाग्य, सुनय व आप्त हे शब्द साभिप्राय असल्यामुळे **परिकर अ०**' (केच. ५०).

च. ३, ४. विदुराला कण्या देण्याला जसा संकोच वाटला नाही. 'त्याप्रमाणे माझी कृति तुला अर्पण करण्यासहि संकोच वाटण्याचें कारण नाही' हा सदृश प्रस्तुत अर्थ कवितेंत प्रत्यक्ष उक्त नसल्यामुळे **अप्रस्तुत प्रशंसा अ०.**

श्लोक ३९

भाषा व व्याकरण—च. १. रस-गोडी. प्रश्लिथिलीं—फार ढिल्या; हालणाऱ्या (तृ० अव०). विशेष्याप्रमाणे विशेषणाचें विभक्तिरूप करण्याचा संस्कृतांतील नियम येथे पंतांनी अवलंबिला आहे. रदीं—दातांनी (तृ० अव०). तृ० अव० चा ई प्रत्यय दादोबा प्रभृति व्याकरणकारांनी दिला आहे. **च. १** मधील 'जिणें' याच्याशी संबंध राखण्यासाठी.

च ३. 'शबरी' याच्यापूर्वी ती असें अध्याहृत ध्याषयास पाहिजे. बदरिकाफळें—बोरीचीं फळें, बोरें. च. ४. असो—आज्ञार्थी रूप, पण अर्थ जवळजवळ वर्तमानासारखा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकेंत सुदाम्याचे पोहे आणि विदुराच्या कण्या यांचा उल्लेख केला; भक्तकवींमध्ये तितकीच लोकप्रिय जी शबरीची कथा तिचें येथे थोडक्यांत निरूपण करून पंत या दाखल्यांच्या मालिकेचा समारोप करतात.

“शबरीने उष्टीं बोरें रामास दिलीं ही कथा वाल्मीकिरामायणांत नखून अध्यात्मरामायण अरण्यकांड सर्ग १०, श्लोक ४-१० यांत व पद्मपुराणांत दिली आहे.” (प. १५२)

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. “प्रशिथिलीं-अत्यंत शिथिल केलीं; बोटांनीं ढील केलीं (असें येथे क्रियापद करावें). येथे कवीने 'प्रशिथिलणें' असा मराठींत नवा घातु उत्पन्न केला आहे असें दिसतें.” (य. १०७).

च. ३. 'जुनी' असा पाठ बऱ्याच आवृत्तींत आहे. तें बदरिकाफळें याचें विशेषण करून शिळीं, बाशीं असा त्याचा अर्थ करावा. हा पाठ व अर्थ प्रस्तुत आवृत्तींत स्वीकारलेल्या 'जुनी' (कथा) या पाठद्वयकाच चांगला आहे. 'शिळीं बोरें देखील तुम्ही खाल्लीं' असें म्हणण्यांत स्वारस्य आहे; त्याचप्रमाणे 'जुनी कथा अशी आहे; ती जुनी असल्यामुळे कदाचित् लक्षांत राहिली नसेल, तर आपलीं चरित्रें एकदा मोजून पडताळून पहा बोरें' हा अर्थहि तितकाच चांगला आहे.

च. ४. 'कथा अशि नसो' असा पाठहि दादोबांनीं दिला आहे. तो संभवनीय वाटत नाही.

गुणदोष व अलंकार—इतकी खराब, उष्टीं, शिळीं बोरें सुद्धा तुम्ही स्वीकारलीं, तर माझी कविता तुम्हांला स्वीकारणें भागच आहे. अशी येथे अर्थापत्ति प्राप्त होते. जे हा अलंकार मानतात त्यांच्या पक्षीं येथे तो आहे असें समजावें. स्वचरितें मोजून पाहण्याची इष्टता 'जुनी' या विशेषणामुळे प्रतीत होत असल्याकारणाने तें विशेषण साभिप्राय आहे, तस्मात् परिकर अ०.

श्लोक ४०

भाषा व व्याकरण— च. १. आलियावरि—व्याकरणदृष्ट्या दोन तऱ्हांनी घेतां येतें : १ क्रियारूपी धातुसाधित, आल्यानंतर असा अर्थ; २ व्यक्तिबोधक प्रातिपदिक, आलेल्या व्यक्तीविषयी असा अर्थ. (आल्या दिवसाचें सार्थक करा; गेल्याचा शोक वृथा न करावा, इ० प्रमाणे). दोन्हीचा तात्पर्यार्थ एकच. व्हां-होतां (जुना वर्तमान द्वि० पु० अव०).

च. २. इतुकेंचि—एवढेंच (च. १ मध्ये सांगितलेलें शरण येणें हें). स्वहितकृत्य—स्वचें हित (ष० त०); स्वहिताचें कृत्य (ष० त०) : आपल्या कल्याणाचा उपाय.

च. ४. घनांबु—घनांचें अंबु (ष० त०) : मेवांतून पडणारें पाणी. पाखरें—येथे संदर्भवशात् लक्षणेने चातक हा अर्थ.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—या केकेचें केका २० शीं फार साम्य आहे. मद्य चातक यांचा दृष्टान्त देखील तेथे व येथे सारखा आहे. फक्त एवढाच की येथे ' शरण आलेल्यावर देव तात्काळ कृपा करितो ' हा सिद्धान्त ईश्वराच्या अवतारलोलांचीं अनेक उदाहरणें देऊन मग सांगितला आहे.

गुणदोष व अलंकार—प. मध्ये ही केका प्रसाद गुणाचें उदाहरण म्हणून निर्देशिली आहे. वस्तुतः प्रसाद गुण हा केकावर्तीतील बहुतेक केकांमध्ये विद्यमान आहे असें म्हणतां येईल. तथापि येथील रचना इतकी सुलभ व वाचल्याबरोबर मन अर्थाने भरून टाकणारी आहे की ' स्वच्छ जलवत्सहसैव व्याप्नोति ' हें ' प्रसादा ' चें लक्षण येथे प्रकर्षाने लागू पडतें, यांत शंका नाही.

उत्तरार्धात दृष्टान्त अ०. केच. (५३) मध्ये या ठिकाणीं अप्रस्तुत प्रशंसा सांगितली आहे, तर प. (१५६) मध्ये दृष्टान्त सांगून रूपकातिशयोक्तिहि वर्णिली आहे ! वस्तुतः येथे ईश्वराने शरण आलेल्यावर अविलंबे प्रसाद करणें व पाखराच्या मुखीं घनांबु पडणें या प्रस्तुत

अप्रस्तुतांत विंवप्रतिविंवभाव आहे; फक्त अप्रस्तुत विघान व्यतिरेकाने (नकारार्थी शब्द योजून) केलेले आहे, एवढेच. तस्मात् येथे दृष्टान्तच आहे. चातक हें कोणत्याहि भक्ताचें उपमान आहे; केवळ पंतांचें नाही.

श्लोक ४१

भाषा व व्याकरण—च. १. अदयताख्य—न दया अदया (नञ् स०), अदयेचा भाव ती अदयता (ता हा भाववाचक प्र०), अदयता आहे आख्या ज्याची तो अद० (बहु० स०) : निष्ठुरपणा नांवाचा. क्षण—क्षणभर. 'येथे क्षण हा शब्द क्रिवि० होय' (य.).

च. ३. शरणागति—शरण-रक्षण, तारण, आश्रय. शरणाप्रत आगति (येणें) (च० त० स०) : आश्रयार्थ घाव घेणें; शरण येणें. सत्य—हा शब्द चार प्रकारें घेणें शक्य आहे. १. क्रि वि. खरोखरी (घडली नाही); २. वि. शरणागतीचें. खरीखुरी शरणागति घडली नाही; ३. शरणागति घडली नाही, (हेंच) सत्य (केद.); ४. शरणागति सत्य (खरेंच सांगतों) घडली नाही (य.). च. ४. विषय—इंद्रियांच्या उपभोगाचे पदार्थ; प्रपंचपसारा; इंद्रियसुख.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—शरण आल्यावर जर ताबडतोब ईश्वरी प्रसाद होतो, तर मजवर प्रसाद न झाल्याचें कारण मजकडून शरणागति झालेली नाही, हेंच असलें पाहिजे, असें स्पष्ट अनुमान होतें. पंतांची युक्तिवादपटुता हें अनुमान ताबडतोब त्यांजकडून वदविल्या-शिवाय राहत नाही.

पाठभेद व अर्थभेद च. ४. य., केद. मध्ये ज्या असा अनुस्वार-रहित (एव०) पाठ आहे. पण त्यांनी अर्थ अनेकवचनीच केला आहे. च. ४ चा अर्थ केद. मध्ये किंचित् विराळू केला आहे. "तुम्ही म्हणाल की मग विषयांचा त्याग कां करीत नाही? तर असें आहे: ..ज्यांना अमृत मिळालें ते मद्य पीत नाहीत. अर्थात् ज्यांना अमृत मिळत नाही तेच मद्य पितात. तसें तुमच्या दर्शनामृताचा लाभ नाही म्हणून विषयरूप मद्याकडे मन घावतें हें तात्पर्य."

गुणदोष व अलंकार—च. ३, ४ परमेश्वरशरणागति आणि विषयरुचि—प्रस्तुत; अमृत आणि मद्य—अप्रस्तुत, यांच्यामध्ये विंबप्रति-त्रिंश भाव असल्यामुळे दृष्टान्त अ०.

शरणागति न घडण्याला 'रुचे विषय' हें कारण आहे, म्हणून काव्यलिङ्ग अ०.

च. ४. 'अमृत' पदावर किंचित्सा श्लेष आहे. अमृत—१ देवांचें पेय; २ मोक्ष.

च. १. द च्या आवृत्तीमुळे अनुपास.

श्लोक ४२

भाषा व व्याकरण—च. १. विपाक—परिणाम. गणोनि—गणणें—मोजणें हे धातु परवा करणें, जुमानणें या अर्थीं रूढा लक्षणेने थोजिले जातात. प्रकट—उघडउघड. च. २. कळोनि—जाणूनबुजून; खाणीव असतांना. अमितें—असंख्य; अमर्याद. पातकें या विशेष्याला अनुसरून हें रूप केले आहे. संस्कृत भाषेच्या सरणीस अनुसरून विशेष्याच्या लिंगवचनविभक्तीप्रमाणे वि० ची लिंगवचनविभक्ति पंत केव्हा केव्हा करितात; पण सर्वत्र करतातच असें नाही. इथेच पुढे 'विविध' हें विशेषण मराठीच्या सरणीस अनुसरून तसेंच ठेविलें आहे. वृत्तासाठी लघु वा गुरु अक्षराची जरूरी, यमक इ० गोष्टींकडे पाहून कोपती सरणी अवलंबावयाची हें पंत ठरवीत असावेत. बळें—हडाने; दाटून. जोडिलीं—आचरिलीं; गाठीस बांधलीं.

च. ३. क्षमस्व—क्षम् घातूचें संस्कृत आशार्थी द्वि० पु० एव० (आत्मनेपद). भगवन्—भगवत् याचें संबोधन. अजामिलसखः + अस्मि—संस्कृत वाक्य. 'मी अजामिलाचा मित्र आहे'. अजामिलस्य सखा (प्र० त० स०) : मूळ शब्द सखि हा समासाच्या शेवटीं अकारान्त होतो. अस्मि—अस् घातूचें वर्तमान० प्र० पु० एव०. म्हणे जुना वर्तमान० प्र० पु० एव०. नमुनियां—नमून याचें वृत्ताकरितां केलेलें रूप. सुदु...खेतुला—दुःखेन तरितुं शक्या दुस्तरा (दुःखाने तरण्यास शक्य) (त० स०); सुतरां दुस्तरा सुदु० (त० स०); विपदांची नदी (प्र० त० स०);

सुदुस्तरा अशी जी विपन्नदी सुदु...ही (कर्म० स०); सुदु...नदीचा सेतु (प्र० त० स०) : तरून जाण्यास अत्यंत कठीण जी अनर्थाची नदी तिजवरील पूल (तुला याचें वि०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—पूर्वीच्या केकेंत खरोखरीची शरणागति अद्याप घडली नाही असें म्हटलें, तेव्हा प्रस्तुत केकेंत मोरोपंत (तसे) शरण जात आहेत, असें केच. (५५) मध्ये म्हटलें आहे. पण ईश्वराचा प्रसाद ताबडतोब घडवून आणणारी जी खरी शरणागति ती नुसतें क्षमस्व म्हटल्याने घडेल, असें मानणें बरोबर दिसत नाही. सर्व कृत्ति विषयांपासून पूर्णपणें मुरडून ईश्वराचे ठायीं लीन होणें ही खरी शरणागति.

पंतांनी येथे आपण असंख्य पातकें केलीं असें म्हटलें आहे. यावरून सामान्यजनांच्या दृष्टीने जें पाप तें ते आचरीत होते, असें मानणें हास्यास्पद होईल. या संबधांत पांगारकरांचें पुढील विवरण वाचनीय आहे. “ देवभक्तांच्या स्तवनांत ते आपणास पातकी म्हणतात, पण साधूंच्या पापपुण्यांच्या कल्पना सामान्य जनांहून फार निराळ्या असतात.....वासनाजाळ तुटून गेलें नाही...जीवाचें परमात्म्याशीं अखंड ऐक्य होऊन जन्मास जाणें येणें खुंटलें नाही, तोपर्यंत साधुपुरुष आपणास पातकीच समजतात. जनांच्या स्थूल दृष्टीने जें पाप तें पंतांच्या या काय, पण पूर्वीच्याहि अनेक जन्मांच्या देहाला शिवलें नव्हतें ” (मो. च. १०१-१०२).

गुणदोष व अलंकार--च. १. ‘कळोनि’ आणि ‘बळें’ या शब्दांचा अर्थ जवळजवळ एकच आहे. तसेंच ‘अमिर्से’ आणि ‘विविध’ या दोन शब्दांनी साधारणपणे एकच कल्पना व्यक्त होते. तेव्हा येथे पुनरुक्तता दोष जाणावा.

च. ३. संस्कृत वाक्यें किंवा वाक्यखंड आपल्या काव्यांत मध्येच एकदम घालण्याची लकब पंतांची आहे हें सुप्रसिद्ध आहे. तसा प्रकार येथे त्यांनी केला आहे. कित्येकजण हा दोष मानतात. ‘काव्यदोषदीपिका’ कारांनी याची गणना अधयुक्तत्व नामक दोषांत केली आहे.

च. १, २. मी आपलाच घातक आहे म्हणून पातकें जोडिलीं, असा कार्यकारणभाव प्रतीत होत असल्यामुळे काव्यलिङ्ग अ०.

च. ३, ४. सुदु.....सेतुला हैं रूपक.

श्लोक ४३

भाषा व व्याकरण--च. १. अनृत-नाही ऋत (सत्य) तें (नञ् त० स०) खोटें. अचल-न चलति इति : पर्वत. ऊचलीला-- वृत्ताच्या जरूरीकरितां उ दीर्घ केला व लि दीर्घ केली.

च. २. हरिमदापहें--हरि-इन्द्र. हरीचा मद (ष० त०); हरिमदं अपहन्ति इति हरिमदापह (उप० त० स०). बृह...करें--बृहत् (मोठ्या) आणि उदार (द्वन्द्व स०); बृहदुदारं अशा लीला त्या बृह... लीला (कर्म० स०); बृह...लीला करितो तो बृह...कर (उप० त० स०); अथवा बृह...लीला+आकर असा पदच्छेद कल्पून बृह...लीलांचा आकर (खाण) असा समास करावा : मोठीं, भव्य आणि हितकारक अशीं कृत्ये करणारा, त्याने (तुवां याचें वि०).

च ३. कर्दमी--चिखलामधून (सप्त०). पाप किंवा विषयोपभोग हाच कोणी चिखल. च. ४. भुवनत्रयी--भुवनांचें त्रय (ष० त०). स्वर्ग मृत्यु, पाताल हे तिन्ही लोक; त्रिजगती. मर्द--(आरवी) शूर; बहादर. (मर्द याचा मूळ अर्थ पुरुष एवढाच आहे, त्यावरून लक्षणेने शूर, पराक्रमी असा अर्थ.)

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--मागच्या व या केकेमध्ये कवीने ईप्सित अर्थाचा ध्वनि कुशलतेने खेळविला आहे. ४१ व्या केकेत खरीखुरी अनन्यभावाने शरणागति अद्याप घडली नाही, हे निवेदन केल्यावर उघड उघड आपला दावा प्रस्थापित करण्याचा मार्गच खुंटला, हे जाणून पंतांनी ४२ व्या केकेत केवळ 'मला क्षमा कर' एवढीच याचना केली व ती करतांना अजामिळाचा सखा असें वि० स्वतःला लावून घेतले. अजामिळ हा कमालीचा पापी, अगदी मरेपर्यंत विषयवासनात रत. सत्राजित, जांबवान, कंसदासी, सुदामा यांपैकी कोणीहि-कारणपूर्व परमेश्वराचा विरोधी बनला असला तरी-इतका मिठावलेला दुराचारी नव्हता. सर्वांत विशेष म्हणजे अजामिळ हा थोडा देखील ईश्वराला शरण गेलेला नव्हता. त्याने मरतांना 'नारायण'

म्हणून केवळ आपल्या मुलाला हाक मारली होती. तेव्हा शरण न आलेल्या महापाप्याचाहि तुम्ही उद्धार करतां—अर्थात् माझा उद्धार तुम्ही केलाच पाहिजे, असें भगवंताला कवीने या उदाहरणाच्या योगाने सांकडे घातले.

पापाप्रमाणेच मनुष्य आपल्या मूर्खतेमुळे, अक्कलशून्यपणामुळे आपलें काज गमावूं शकतो. तेव्हा त्या दोषाचा उल्लेख ४३ व्या केकेंत केला. मूढता किंवा अक्कलशून्यपणा यांची पराकोटि म्ह० अर्थात्च जड अचेतन वस्तु. म्हणून या केकेंत गोवर्धन या पर्वताचें उदाहरण दिलें व स्वतःला 'जड' म्हटलें. येथे जड म्ह० पापांच्या भाराने ओझ्याप्रमाणे झालेला, अशा तऱ्हेचा अर्थ कित्येक टीकाकारांनी दिलेला तोच प्रस्तुत आवृत्तीच्या मुख्य भागांत दिला आहे. पण पापाचा संबन्ध या केकेंत दिसत नाही. तो अर्थ पूर्वीच्या केकेंतील अजामिळाच्या उल्लेखाने आला. येथे अचेतन पर्वताशीं सदृश अशी जी मूढता, मूर्खता तीच गोवर्धनाच्या दाखल्यावरून कवीला अभिप्रेत दिसते.

गोवर्धनाला उचलणें हें केवळ पार्थिव अर्थाने होतें. पण मोरो-पंतरूपी जडाचा उद्धार हा सर्वस्वी आध्यात्मिक होय. आध्यात्मिक क्रियेचा भौतिक क्रियेशीं तुल्यभाव येथे वर्णिला आहे, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

'जड' व 'उद्धरणें' या शब्दांप्रमाणेच 'कर्दमी' या पदांतहि खुत्री आहे. इंद्राने खूप पाऊस पाडल्यामुळे झालेल्या त्रिखलामधूनच कृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलला होता. इकडे कवीचा उद्धार भवतापरूपी पंकांनून व्हायचा आहे. एकीकडे प्रत्यक्ष पार्थिव कर्दम आहे. दुसरीकडे आध्यात्मिक कर्दम आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. 'हरिमदापहें' या पदाचा दादो-वांनी नुसता छळ केला आहे. प्रथम हरि आणि मदापह हीं दोन पदे निराळीं कल्पून हरि हें 'दोषहरण करणाऱ्या प्रभो' अशा अर्थी संबोधन केलें आहे. विषयवासनेचा मद म्ह० गुंगी तिला नाहीसा करणारा, असा 'मदापह' याचा अर्थ केला आहे. वैकल्पिक रीत्या 'हरिमदापह' असें एक पद करून हरि याचे सूर्य, सिंह, शुक (पोपट), अग्नि, यम किंवा इंद्र—

असे अर्थ करून ते कृत्रिम रीतीने लावून दाखविले आहेत (य. ११६).
पैकी इंद्र हाच अर्थ योग्य आहे.

च. ३. 'एकटा' ऐवजी दादोबांचा पाठ 'एकदां' आहे, तोहि चांगला आहे. देवाचा अभिमान जागृत करण्यासाठी पंत येथे थोडेंसे टोचून बोलत आहेत. तेव्हा 'फार नको, फक्त एकदाच जरी उद्धार करशील, तरी पुरे' असे म्हणण्याने अर्थाचे पोषण होते. 'या' हें एकतर 'जडासि'कडे किंवा 'कर्दमी'कडे लावावे. दादोबा म्हणतात की तें दोन्हीकडे घ्यावे.

बाकीचे सर्व अर्थ इतके असंभाव्य आहेत की त्यांमुळे बुद्धीला वृथा शीण देण्याचेच फल पदरांत पडणार.

गुणदोष व अलंकार--च. १. येथे 'हरिमदापहें' या पदाने अभीष्ट अर्थाचे कांही पोषण झालेले नाही. तेव्हा येथे अपुष्टार्थता दोष (काप्र. ७) जाणावा. या केकेत गोवर्धन पर्वत या जडाला वर उचलणे ही सुद्ध्याची गोष्ट आहे. आणि भक्तांचा उद्धार हा चालू विषय आहे. बलाढ्य देवाचा (इंद्रासारख्या) गर्व हरण करणे हें सर्वस्वी अप्रासंगिक दिसते. कित्येक जण 'हरि...' याने अचल उचलण्याचे कारण दाखविले आहे म्हणून येथे काव्यलिंग अ० सांगतात, पण त्यांत स्वारस्य नाही.

अचल (मुळीच न हलणारा) देखील उचलला, अशा रीतीने हें पद साभिप्राय आहे, म्हणून परिकर अ०

केकेचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध यांत विंबप्रतिविंब भाव आहे, पण उपमेय वाक्याची रचना संकेतार्थी आहे, तेव्हा येथे दृष्टान्त अ० नसून दृष्टान्तध्वनि समजावा.

भवताप किंवा विषयवासना या उपमेयाचे निगरण (लोप, अनुल्लेख) करून फक्त 'कर्दम' या उपमानाचा निर्देश केला आहे तेव्हा स्वाध्य-वसाना अतिशयोक्ति (रूपकातिशयोक्ति) अ०.

श्लोक ४४

भाषा व व्याकरण--च. १. चिकित्सक-वैद्य; मिषग्. च.
२. बहुजनामयहुन-बहु [पुंल्ल] असे जे जन (कर्म० स०); बहु-

जनांचा आमय [रोग] (प्र० त० स०); बहुजनामय हाच कोणी द्रुम [वृक्ष] (कर्म० स०): पुष्कळ लोकांचा रोगरूपी वृक्ष. समूळ (क्रिवि०) मुळासकट; पूर्णपणे. खाणिला-खणून काढला; विनष्ट केला. (वृत्ताच्या जरूरीकरितां ख चा खा).

च. ३. अति...शत्रु--दुःखाने सहन करण्यास शक्य तो दुःसह (उप० त० स०); अत्यन्त दुःसह अति...(त०); स्वचा गद [रोग] (प्र० त०); अतिदुःसह असा जो स्वगद (कर्म० स०); अति...गद हाच कोणी शत्रु (कर्म० स०) सहन करण्यास अत्यंत कठीण असा जो आपला रोग हाच कोणी शत्रु. अत्यय-नाश; शेवट. च. ४. सरुज रुजेनेसहित (बहु० स०) रुज्, रुजा = रोग; आजार. पामर-क्षुद्र; हलका. प्रत्यय-विश्वास; खात्री.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या श्लोकांतील युक्तिवादाचा धागा येथे पुढे चालविलेला आहे.

पाठभेद व अर्थभेद-- च. १; २. नेहमीप्रमाणे दादोबांनी अर्थलापनिका निराळ्या तऱ्हेने केली आहे. “ बहुजनामयद्रुम समूळही खाणिला म्हणुनि भला भला चिकित्सक जरी फार वाखाणिला” असा अंन्वय करून “पुष्कळ लोकांचा रोग हाच कोणी वृक्ष समूळ उपटून टाकिला, खणून फार चांगला वैद्य जरी स्तविला” असा अर्थ त्यांनी केला आहे. वाक्यखंडांची उलटापालट करावी लागते, म्हणुनि हे पद भलतीकडे अन्वित करावे लागते, असे अनेक दोष यांत आहेत. दुसरा अर्थ त्यांनी वैकल्पिक रीत्या दिला आहे. (य. ११८).

च. ४. सरुज हे पामर याचें वि. करण्याची सर्वसाधारण पद्धत आहे. दादोबांनी तें ‘हृदयी’चें वि. मानिलें आहे.

शुणदोष व अलंकार--मागच्या केकेचा उत्तरार्ध हे प्रस्तुत विधान व या केकेतील वर्णन हा दाखला, असें मामल्यास येथे दृष्टान्त अ० होईल. कवीचा विषयकर्दमांतून उद्धार आणि पामर मनुष्याच्या दुःसह रोगाचा नाश; तसेंच ईश्वराला मर्द म्हणणें, आणि वैद्याविषयी विश्वास बाळगणें-या प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत गोष्टींमध्ये विषप्रतिविष भाव आहे असें म्हणतां येतें.

तथापि हा विंबप्रतिविंब भाव इतका स्पष्ट नाही; खेरीज पूर्व केकेशी ही संबंध केका केवळ अलंकार जुळविण्याकरिता जोडून घेणे चांगले नाही. म्हणून येथे अप्रस्तुत प्रशंसा अ० मानून यांतील दाखल्याशी तुल्य (समान) असे प्रस्तुत विधान व्यंग्य मानावे हे अधिक बरे.

च. २. आमयद्रुम हे रूपक च. ३. स्वगद हाच कोणी शत्रु रूपक अ०.

श्लोक ४५

भाषा व व्याकरण—च. १. घाबरें—कासावीस; तळमळणारें. च. २. भजकबर्हिमेघा—संबोधन. भजक (भक्त) हेच कोणी बर्हि (मोर) (कर्म० स०); भजकबर्हिचा मेघ (प्र० त०) : भक्तरूपी मोरांना मेघाप्रमाणे असणारा परमेश्वर. च. ३. हें—म्हणजे जग की कवीचें शरीर, असा प्रश्न कित्येकांनी उत्पन्न केला आहे. जग, किंवा त्यापेक्षा सयुक्तिक म्हणजे मानवी जीवित, असा येथे अर्थ दिसतो. च. ४. आधि—काळजी; मानसिक व्यथा. परिश्रमे—गिरक्या खातें; गरागरा फिरतें.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागल्या केकेशी मला उद्धरल्या-खेरीज मी तुझ्या उद्धारकत्वावर विश्वास ठेवीत नाही, असे (दृष्टान्त-द्वारा) कवि म्हणतो, यावरूनच त्याचा उतावीळपणा स्पष्ट ध्वनित होतो. त्याचें सयुक्तिक उपपादन व समर्थन येथे केले आहे. घर्माचरणा-संबंधांत मनुष्याने उतावीळ झाले पाहिजे, असे सुभाषित वचन आहे : गृहीत इव केशेषु मृत्युना घर्ममाचरेत् । (काळाने आपली जणू शेंडी पकडली आहे असे जाणून घर्माचें आचरण करावे.) ईश्वरी कृपेविषयी भक्तांचा अधीरपणा सर्वांच्या उद्दारांतून वारंवार प्रकट झालेला आहे. 'धीर माझ्या मना । नाही नाही नारायणा ॥ तुका म्हणे दया । मज करा अमागिया ॥' इ० इ०

पाठभेद व अर्थभेद—दादोबांनी फार निराळे अर्थ केले आहेत. च. १. 'गुणचि घेतला' याचा अर्थ 'मी तुमचें दयालुत्व हा गुणच घेतला, या गुणाचेंच स्तवन केले.' 'घा मन असेचि घाबरें

असो'—तुमचा दुष्टदंडकत्व गुण मनांत न आणितां केवळ दयालुत्व हा गुण घेतला हें मनाच्या घाबरेपणाचें लक्षण असेंच अवाधित असो. 'वर्हि मेघा भजक, बरें'—मोर मेघाला भजकच, म्ह० गुण घेणाराच असावा, म्ह० बरें, उत्तम. 'मेघांबरें' असाहि पाठ कल्पून 'मेघयुक्त अंबराने (आकाशाने) मोर भजक अर्थात् उल्हासयुक्त होतो' असा अर्थ सुचविला आहे. हे सर्व ओढून ताणून राबविलेल्या कल्पनेचे खेळ आहेत.

च. १. 'गुणचि घेतला' याचा अर्थ 'उतावीळपणा हा गुण मी सुदाम धारण केला' असाहि अर्थ कित्येक करतात. म्ह० घेतला याचा कर्ता तुम्ही ऐवजी मी हा अध्याहृत व्यावयाचा.

गुणदोष व अलंकार—च. १. भजकरूपी वर्हिचा ईश्वररूपी मेघ—हें रूपक.

च. ३. 'मन घडीचा भरवसा कसें धरील?' याचें कारण 'दिसें क्षणिक सर्व हें' हें निर्दिष्ट केलें आहे. तस्मात् काव्यलिंग अ०. 'भरवसा कसें धरील?' हा प्रश्नालंकार (जे मानितात त्यांच्या मते).

श्लोक ४६

भाषा व व्याकरण—च १. कृता...जरा—अमल (शुभ्र, पांढरा) असा जो ध्वज (कर्म० स०); कृतान्ताचें (यमाचें, काळाचें) जें कटक (सैन्य) तें कृतान्तकटक (घ० त०); कृतान्तकटकाचा अमल-ध्वज (घ० त०); कृता...ध्वजरूपी जरा (कर्म० स०): यमराजाच्या सैन्याची पांढरी पताकाच जणूं अशी जरा (वार्धक्य, म्हातारपण); पताका दिसूं लागली की तिच्या मागोमाग सैन्य येत असलें पाहिजे असा बोध होतो आणि सैन्याच्या पाठोपाठ सेनापति किंवा राजा याची स्वारी येत असते, त्याप्रमाणे पांढऱ्या केशांमुळे व्यक्त होणारी ही जरा रोगरूपी सैनिक आणि यमरूपी सम्राट लवकरच येऊं घातले आहेत असें सुचवीत आहे, असा अभिप्राय या पदांतून व्यक्त होतो.

च. २ पुर...सर्वे—पुर सरति इति पुरस्सरः (उप० त० स०) पुरस्सर असे जे गद (रोग) (कर्म० स०), त्यांसर्वे (बरोबर, सह):

पुढे चाल करून येणाऱ्या, आघाडीस चालणाऱ्या रोगांबरोबर. भागली
—थकली; मेटाकुटीस आली.

च. ३. सहाय—मदतनीस. आगळा—अधिक; श्रेष्ठ.

च. ४ स्वरिपु—माझा शत्रु (काळ, यम).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केकावलींतील अत्यंत प्रसिद्ध, रसिकांच्या तोंडीं खेळत असलेल्या श्लोकांपैकी हा एक आहे. यांत सैनिक आदिकरून युद्धाच्या संजामाचें रूपक स्वतःच्या स्थितीवर करून तें सर्व श्लोकभर कायम राखलें आहे.

पंतांनी केलावलि आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळांत लिहिली असावी असें म्हणण्यास ज्या श्लोकांचा आचार मिळतो, त्यांपैकी हा एक प्रमुख होय. रोगांशीं झगडतां झगडतां शरीर जर्जर झालें आहे आणि मृत्यु अगदी समीप आला आहे, असा स्पष्ट आशय या श्लोकावरून मनांत उतरतो.

षाडभेद व अर्थभेद—च. २. 'गदासर्वे' असाहि पाठ आहे. (य. केद.) परशुरामपंत गोडबोल्यांनी 'पुरस्तरगदा सर्वे' अशीं पदे कल्पिलीं असून '...गदा' हें 'कृता...जरा' याचें विशेषण केले आहे. अग्रभागीं आहेत रोग जिच्या अशी जरा. 'सर्वे' याच्यापूर्वी 'आघाडीचे रोग' हें अध्याहृत घ्यायचें. अर्थात् हें योग्य नाही. दादोवांनी रोग याच अर्थी 'गदा' असा स्त्रीलिंगी शब्द मानिला आहे. तो कशाच्या आधारें हें समजत नाही. रोग या अर्थी गद (पुं०) असाच शब्दकोप्रांत व इतरत्र, आढळतो.

'पुरःसर' याचा अर्थ विनीवाले, विनीचे, आघाडीचे सैनिक असा काहींनी (केद., केच. ६१) दिला आहे; पण तो बरोबर वाटत नाही. रोग हे जर आघाडीचे सैनिक, तर मध्यभागींचे आणि पिछाडीचे सैनिक कोणते, याचें उत्तर मिळत नाही. रोग हेंच मृत्यूचें समग्र सैन्य. त्यांत आघाडीचें, पिछाडीचें, असा भेद संभवत नाही व कर्वाच्या मनांत नसावा. पुरस्तर म्हणजे पुढे चाल करून येणारें. राजा किंवा सेनापति, मागे असतो व सैन्य शत्रूवर पुढे चाल करून जातें, याच अभिप्रायाने

रोगांना 'पुरस्सर' असैं कवीने म्हटलें असावें. (मुख्य भागांतील अर्थ याप्रमाणे दुरुस्त करून घ्यावा).

गुणदोष व अलंकार—येथे रूपक अ० सर्वश्लोकव्यापी आहे, पण तें अव्यवस्थित आहे. उपमानाच्या सर्व अंगांना उपमेयें दिल्लीं नाहीत व उपमेयाच्या सर्व अंगांना उपमानें नाहीत. पुढील यादींतील प्रश्न चिन्हांवरून कोणत्या गोष्टी दिलेल्या नाहीत हें कळून येईल.

कृतान्त = ?

तूं = सहाय (ally)

? = कटक

? = स्वरिपु

जरा = ध्वज

तनू = ?

गद (रोग) = पुरस्सर

अर्थात् हें सांग, परंतु एकदेशविचर्ति रूपक समजावें. आरोप्य-माण वस्तू (सैन्य व लढाई) विषयी कवीच्या कल्पना अगदी स्थूल व अस्पष्ट दिसतात. कटक म्ह० क्रोण, पुरस्सर याचा नक्की अर्थ काय, स्वरिपु म्ह० कोण हें स्पष्ट होत नाही. प्रस्तुत कैका आहे फार प्रसिद्ध, परंतु तिच्यांतील कल्पनासृष्टींत वर वर्णिल्याप्रमाणे भोंगळपणा बराच आहे.

च. १. क, ज, च. ३. स यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ४७

भाषा आणि व्याकरण—च. १. प्रणतरक्षण—प्रणताचें रक्षण (ष० त०); प्रणत—अत्यंत नम्र; शरणागत. स्वोचित—स्वला (आपल्याला) उचित (योग्य) (च० त०). च. २. कृपण—दीन, लाचार. येथे कंजुष, कद्रू असा अर्थ नाही.

च. ३. एकटें—वाहन, लवाजमा, दासादासी इ० न घेतां.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—आपल्याला आता उशीर सहन होण्याजोगां नाही याच आशयाचें कवि निराळ्या रीतीने प्रतिपादन करीत आहे.

च. ३. शब्द अगदी सोपे असूनहि याची अर्थलापनिका मोठी विकट होऊन बसली आहे. इतर सर्व ठिकाणीं कवि 'मजकडे धावून

ये, मला पाव' असा टाहो फोडीत आहे, याच श्लोकाच्या इतर चरणांतहि देवाने त्वरा करावी हाच कवीचा भाव व्यक्त होत आहे, आणि याच चरणांत मात्र 'घावणें योग्य नाही' असें तो म्हणत आहे. हें फार चमत्कारिक दिसतें. दुसरें, केका ४३ मध्ये कवि 'तूं एकटाच माझा उद्धार करशील तर तूं खरा मर्द' असें देवास बजावीत आहे, तर येथे 'तुला एकटें घावणें योग्य नाही' असें म्हणत आहे. यांत विरोध दिसतो.

या पेचामुळेच केच. मध्ये या च. च्या अर्थाची पानभर विस्तृत चर्चा करण्यांत आली आहे. त्यांनी च. ३ चे दोन संभवनीय अर्थ दिले आहेत:--(१) वाहनाशिवाय येणें देवास योग्य नाही (हाच अर्थ कमी अधिक शब्द योजून इतर सर्व टीकाकारांनी दिला आहे). (२) (उचित पुढे अर्धविराम देऊन, म्ह० तेथे विधान पूर्ण करून) मोरो-पंताला रडत ठेवणें देवास योग्य नाही; त्याने स्वतःच (एकटें) घावत यावें. 'घावणें' याचा अर्थ 'घावावें' असा करावा. हल्लीहि आपण पत्रांत 'पत्र देखतांच येणें' असले प्रयोग करतो.

दुसऱ्या अर्थांत 'मला रडत ठेवणें' हा च. २. मधील भाग अध्याहृत घ्यावा लागतो. आणि 'प्रभुवरा हें पद स्वरसतः लागत नाही.' पण अंत्य चरणांतील जोरदार विधानाशी जुळण्यासाठी 'एकटे (जसे असाल तसे) घावून या' हा त्वराअतिशयद्योतक अर्थ (वरीलपैकी दुसरा) बरा वाटतो. 'परंतु पुढील केकेंतील विधानाचा विचार केल्यास पहिलाच अर्थ करणें निःसंशय प्राप्त होतें; म्हणून तोच वर स्वीकारला आहे' असें केच. कारांनी अखेर म्हटलें आहे.

आणि हेंच बरोबर आहे. च. ३ वाचल्याबरोबर एकदम जो अर्थ मनास व्यापतो तो पहिलाच. तो जर पूर्वापर चरणांशी विसंगत असेल, तर ती विसंगति इतर मार्गांनी दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. एकंदर विचार करतां कवीचा आशय पुढीलप्रमाणे असावा असें वाटतें:--"हे राजाधिराजा, सर्वसमर्था! कांही वाहन, लवाजमा वगैरे न घेतां एकट्याने आणि तेंहि घावत येणें तुम्हांला योग्य नाही, श्लो. के...११

हैं अगदी खरें, तथापि मृत्यूने जोंपर्यंत मजवर झडप घातली नाही, तोंपर्यंत तूं मला पावलास तरच कांही तरी उपयोग आहे.” च. ३ व ४ यांमध्ये ‘ तथापि ’ असें एक अव्यय अध्याहृत घेतलें म्हणजे हा अर्थ निष्पन्न होतो.

पाठभेद व अर्थभेद—दादोबांनी (वैकल्पिक रीतीने) व परशुरामपंतांनी ‘ प्रभुवरा ’ हैं संबोधन न घेतां तुम्हां याचें विशेषण मानिलें आहे—‘ सर्व प्रभूंमध्ये श्रेष्ठ अशा तुम्हांला. ’

धावणें व शिवला या पदांची योजना फार सुंदर अर्थपोषक झाली आहे. धावणें ही अगदी सामान्य माणसांची क्रिया. श्रेष्ठ उच्च-पदस्थ पुरुषांना ती योग्य नाही. ‘ शिवला नसे ’ या शब्दांमुळे काळ अगदी जवळ येऊन ठेपला आहे, फक्त त्याने स्पर्श करण्याचाच काय तो अवकाश हें ध्वनित होतें.

• **गुणदोष व अलंकार**—च. ३. एकटें धावणें उचित नसण्याचें कारण ‘ प्रभुवरा ’ या पदांत द्योतित केलें आहे. म्हणून काव्यलिङ्ग अ०.

च. १, २ यांत माझें रक्षण करण्यास उशीर लावूं नका असें असें सांगून च. ३ मध्ये मात्र धावत येणें तुम्हांला योग्य नाही, असें म्हणून पूर्वोक्त विधानाचा निषेध केला आहे. तस्मात् येथे आक्षेप अ० जाणावा.

श्लोक ४८

भाषा व व्याकरण—च. १. कसैं तरि—कोणत्या तरी रीतीने; कोणत्याहि उपायाने. अवन—रक्षण. आळ—इच्छा; हट्ट.

च. ३. प्रियतमा—अत्यंत आवडत्या. जगज्जीवना—जगाच्या प्राणसख्या; त्रिभुवनाच्या आधारभूत देवा !

च. ४. तदाश्रित मृगासि—त्याचे आश्रित, (ष० त०); तदाश्रित असा जो मृग (कर्म० स०); मृग—केवळ हरिणच नव्हे, तर सर्वसाधारण कोणताहि पशु. सुखसमृद्धि—सुखाची विपुलता. वन—(१)

अरण्य; (२) पाणी. येथे मुख्यत्वेकरून अरण्य असा अर्थ आहे, पण पाणी हा अर्थ श्लेषाने कित्येकांनी लावून दाखविला आहे. ('जी सुखसमृद्धि जलसंचयास तीच त्या-तलावाचा आश्रय करणाऱ्या पशूसहि असेल.')

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—'तुम्ही एकटें घावून येणें योग्य नाही' असें जें गेल्या केकेंत म्हटलें, त्यांतून 'तुम्हांला कांही धोका होण्याचा संभव आहे' असें कवीला सुचवायचें आहे, की 'तुमच्या श्रेष्ठ पदवीला हें साजेंसें नाही' असें सुचवायचें आहे, याचा नीट बोध होत नाही. 'प्रभुवरा' या पदावरून दुसरा उद्देश असावासें वाटतें व कित्येक टीकाकारांनी तसेंच विवरण केलें आहे. परंतु प्रस्तुत केकेंत कवीला वाटणाऱ्या काळजीचा उल्लेख केला आहे व अरण्याचा दृष्टान्त दिला आहे, यावरून देवाला होणारा (संभवनीय) धोका किंवा हानि कवीला अभिप्रेत असावी, असें वाटतें. म्हणून मुख्य भागांत तसा उल्लेख केला आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—दादोबांनी 'आमची काळजी तुला रे कसची ! अर्थात् तुला आमची काळजी नाही' असा निश्चित विधानात्मक अर्थ केला आहे; आणि 'सारांश, कवि भगवंतास म्हणतात, जर आपल्यास श्रम पडतील तर ते मलाहि श्रम होतील, तेव्हा मला काळजी नाही असें होणार नाही' असा शेवटीं निष्कर्ष निवेदन केला आहे. (य. १२६-२७).

च. ३. 'जरि' ऐवजी 'झणि' असा पाठ केद. मध्ये आहे. झणि चा अर्थ जवळजवळ नकारासारखा होतो. 'असें झणि म्हणाल' = असें म्हणू नका.

गुणदोष व अलंकार—च. ३. प्रियतमा, जगज्जीवना, हीं विशेषणें साभिप्राय आहेत. कवीला देवाविषयी काळजी कां वाटते, आणि देव भक्त यांचा आश्रय-आश्रयि संबंध कसा आहे हें त्यांच्यामुळे व्यक्त होतें. तेव्हा या विशेषणांमुळे परिकर अ०.

च. ३, ४ यांत देव भक्त यांचा आश्रयआश्रयि संबंध प्रस्तुत असून तो शब्दांनी न सांगतां तत्तुल्य वन मृग संबंध वर्णिला आहे. म्हणून येथे अप्रस्तुत प्रशंसा अ०.

श्लोक ४९

भाषा च व्याकरण--च. १. प्रकट--दोन तीन तऱ्हांनी घेतल्ले येईल (१) वि. प्रकट सुख, उघड उघड दिसण्याजोगा, उत्कट आनंद; (२) क्रिवि. उघडउघड आनंद होतो; (३) क्रिवि. 'सुख होय हें प्रकट'—आनंद होतो हें उघड आहे. मातेचिया--च्या याचें चिया, वृत्तसुखार्थ. च. २. घडति--याचा संबंध तिला आणि या (बालकाला) असा दोन्हीकडे घ्यावयाचा. श्रम--कष्ट; शारीरिक दुःख. प्रियजनोत्तमा-प्रेमाच्या, आवडत्या मंडळींमध्ये श्रेष्ठ (संबोधन).

च. ३. पळक्षणहि--'येथे पळ आणि क्षण या उभय शब्दांचा एकच अर्थ आहे, म्हणून अतिशयार्थी ही वीप्सा जाणावी.' (य. १२९). जीवा--संबोधन. प्राणा; जिवलगा. च. ४. विप...तुला--जलं घीयते अस्मिन् इति जलधिः (उप० त० स०); विपदांचा जलधि (ष० त०); विपज्जलधीवरील सेतु (सप्तमी त०) : संकटरूपी सागरावरील पूल. सक...तुला--'जीवातु'चे पुढीलप्रमाणे अर्थ आहेत : अन्न, जीव, प्राण, जिवंत करणें, संजीवक औषधि. पैकी येथे शेवटचा अर्थ घेणें बरे. दादोवांनी तोच घेतला आहे. सकल + लोक (कर्म० स०); सकललोकांचा जीवातु (ष० त०) : सर्व जगतांना चैतन्यदायक अशी औषधि.

अर्थसंगति च अर्थसौंदर्य--पूर्वीच्या केकेंत आश्रय आणि आश्रित यांच्यामधील जिह्वाळ्याचा संबंध स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां वन आणि मृग यांचा दृष्टान्त दिला. पण वन म्हणजे भूमिप्रदेश आणि मृग म्ह० जनावरें (कनिष्ठ कोटींतील प्राणी), यांच्यांतल्या संबंधांत भावनात्मता किंवा आध्यात्मिकता कितीशी असणार? देव व भक्त यांच्या-मधल्या उदात्त भक्तिप्रेमाच्या संबंधाला हा दृष्टान्त अगदीच अपुरा पडतो. असें वाटूनच जणूं काय त्या संबंधाशीं तुल्य अशा माताबालक संबंधाचा दृष्टान्त या केकेंत कवि देतो.

“केका ४९-५० हीं दोन श्लोकसुमनें भक्तिमकरंदाने नुसता थबथबलेलीं आहेत. त्यांतील रस रसिकभृंगांनी अवश्य चाखावा.”

(प. १८५)

प्रस्तुत केकेमध्ये माताबालक यांच्या दृष्टान्तामुळेच विशेष जिव्हाळा व प्रेमळपणा संचरला आहे. देवभक्तांचा संबंध माताबालकांच्या संबंधाइतकाच निकट, जिव्हाळ्याचा आहे असे आमच्या संतकवींनी परोपरीने वर्णिले आहे. 'नलगे मायेसी बाळ निरवावे । आपुल्या स्वभावे ओढे त्यासी ॥' 'चुकलिया माये बाळ हुरुहुरु पाहे' इत्यादि तुक्रोबांचे उद्गार सुप्रसिद्ध आहेत.

गुणदोष व अलंकार—च. ४. ईश्वराची दोन्ही विशेषणे ही दोन रूपके आहेत.

या चरणांत 'तुला' याच्या एकवार आवृत्तीने छेकानुप्रास, लया अनेकवार आवृत्तीमुळे वृत्यनुप्रास आहे. या केकेतील चरणांतीची यमके चार अक्षरीच असली तरी चमत्कृतिपूर्ण आहेत.

श्लोक ९०

भाषा व व्याकरण—च. १. भाविकायुर्बळें—आयुः हेच बळ (कर्म० स०); भाविकांची आयुर्बळें (ष० त०) : भक्तांची आयुष्ये. "आयुष्य म्ह० वाचण्याची कालमर्यादा; ही प्राक्तनाधीन होय, असे मानिल्यावर त्याचा जो कालावधि—आयुष्य, त्यास मराठीत 'आयुष्याचे बळ,'... 'आयुष्याची दोरी' असे अर्थाच्या दाढ्याकरिता म्हणण्याची फार जनरूढि आहे." (य. १३० टीप). **च. २.** सुकृत-पुण्य. जोडिले—संपादिले; केले.

च. ३. मायातर्मी—मायारूपी तम (कर्म० स०) : अज्ञानरूप अंधकारांत. **च. ४.** सुपथ-सुष्ठु (चांगला) पथ सुपथ (सुप् स०) : सन्मार्ग; उद्धाराची दिशा. सुदित-आनंदित. सत्तम-संतांमध्ये श्रेष्ठ.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकेत मायलेकरांच्या उदाहरणावरून देवभक्तांचा संबंध वर्णिला; या केकेत देवाला प्रियसख्या असे संबोधून जीव देण्यास सिद्ध असलेल्या अभिन्नहृदय मित्राप्रमाणे त्याच्याशी सलगी केली आहे. मनुष्याला आपले जीवन सर्वांत अधिक प्रिय असते. ते दुसऱ्याला अर्पण करणे ही प्रेममय

त्यागाची पराकाष्ठा होय. पंतांनी इथे आपलें आयुष्य 'प्रियसख्याळा' अर्पण करण्याची तयारी दर्शविली आहे. "दिवकालातीत जो भगवान् त्यास मनुष्याने आपलें आयुष्य अर्पण करून दीर्घायु इच्छिणें हें जरी केवळ असंमजस दिसतें, तथापि गंगेस गंगेच्या पाण्याने अर्घ्यप्रदान करण्याप्रमाणे येथे हें कवीचें आयुरर्पण सप्रेम पूजन साणावें." (य. १३१).

सामान्य मानवाप्रमाणे परमेश्वराला मरणाधीन समजून आपलें आयुष्य त्याला अर्पण करणें व इतर अनेक प्रकारचा लढिवाळपणा त्याच्याशीं करणें हें ईश्वरी शक्तीविषयी आपण सदोदित लीनता व वचक बाळगला पाहिजे असें मानणाऱ्या प्रार्थनासमाजी तत्त्ववाद्यांना हास्यास्पद व खऱ्या भक्तीस विघातक वाटलें, तर त्यांत नवल नाही. (पहा, प्रस्तावना, पृष्ठें ३९ ते ४५).

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'भाविक' याचा अर्थ दादोबांनी 'पुढली' (भविष्यांतली) (आयुर्वळें याचें वि०) असा केला आहे. 'भक्त या अर्थाने 'भाविक' असा सं० शब्द नसल्यामुळे भाविकायुर्वळें हा समास सदोष होतो' असा आक्षेप केच.कारांनी काढला आहे; पण शब्दाचें रूप सं० असलें व तदनुसार समासहि झालेला असला तरी त्याचा अर्थ मराठीप्रमाणे ('भक्त' हा) घेण्यास कांही हरकत नाही. 'भाविक' ऐवजी बऱ्याच आवृत्त्यांत 'भावुक' असा पाठ आहे. त्याचाहि अर्थ बहुतेकांनी भक्त असाच केला आहे. फक्त केच. मध्ये भावुक = कल्याण असा अर्थ घेतला आहे.

केच. मध्ये भावुक, आयुः, बळ या तीन निराळ्या कोटि कल्पून त्या द्वन्द्व समासाने जोडून या संबंध पदाचा अर्थ केला आहे. आमचीं कल्याणें (भावुक), आयुष्यें आणि शक्ति (बळें) तुला असोत. पण भावुक याचा येथे कल्याण असा अर्थ करणें योग्य दिसत नाही. आमचीं कल्याणें तुला असोत, म्ह० काय ? या केकेंत फक्त आयुष्याचाच विचार कवीला अभिप्रेत दिसतो. लोकांना सुपथ दाखविण्यासाठी म्ह० लोकांचें कल्याण करण्यासाठी तर परमेश्वराला भरपूर आयुष्य असावें अशी कवीची इच्छा. तो आमचें कल्याण तुला असो, असें म्हणणार नाही.

भाविक किंवा भावुक, पाठ कोणचाहि असो त्याचा अर्थ भक्त, भाव-युक्त (निष्ठावंत) व्यक्ति, हाच कवीला अभिप्रेत दिसतो, यांत आमुर्ची आणि भाविकांचीं असें म्हणण्यांत पुनरुक्ति होते, हें खरें; पण ती दोष पतकरला.

च. ३. 'प्रियासख्या' ऐवजी 'प्रियतमा' असा पाठ य., सुके., केच. यांमध्ये. प्रियतमा हें संबोधन नुकतेंच केका ४८ मध्ये येऊन गेलें आहे, तेव्हा तो पाठ स्वीकारल्याने पुनरुक्तिदोष पतकरावा लागेल. शिवाय प्रियसख्या हा पाठ स्वीकारल्याने या श्लोकांत मैत्रीभावना अर्थात् सख्य-भक्ति खेळविली जाऊन काव्यात्मतेत भर पडते.

गुणदोष व अलंकार—च. १. 'आमर्ची' आणि 'भाविकांचीं' (आयुर्वलें) असें म्हणण्यांत पुनरुक्ति दोष होतो. च. १ व २ च्या अंती 'बलें' याचा एकच अर्थ असल्यामुळे यमक सदोष होतें.

च. १. मध्ये आशंसात्मक वचन आहे, तेव्हा आशीः अ० जे मानतात त्यांच्या मतीं येथे तो अ० होईल. तसाच च. २ मध्ये प्रश्ना-लंकार. च ३. मायातम हें रूपक.

च. ३. सख्या-सुखी हा छेकानुप्रास. च. ३, ४. च्या अंती ४ अक्षरी यमक.

श्लोक ९१

भाषा व व्याकरण—च. १. परिशिले—ऐकले. (सं० परि-श्रवण-परिसर्णे) व्याकरणरूपांत पुढे इ आला म्ह० मागच्या स चा विकल्पाने श होतो. उदा०—त्यासी, त्याशी. परिसले, परिसिले असेही येथे पाठ आहेत. सुरासुरनरीं—सुर (देव) आणि असुर (दैत्य) आणि नर (मनुष्य) (द्वन्द्व सं०.)

च. २. क्षमी—क्षमा ज्याच्यापार्शी आहे असा; क्षमा करणारा. (घनी, रथी यांच्याप्रमाणे इन् प्रत्यय लागून हा शब्द झाला आहे.)

(च. ३. भृगुपदाहती—भृगूचें पद (पाऊल) (घ. त. स.); भृगु-पदाची आहति (मार, तडाखा) (घ. त. स.). भृगुऋषीच्या लाथेचा तडाखा. मिरवणें—भूषण म्हणून धारण करणें.

च. ४. यशःकथा--यशाची (कीर्तीची, कीर्तिप्रद) कथा (लीला, चरित्र) (ष. त.). नव--'नवसुधा०' हें एक पद करून नव हें सुधा याचें वि. सर्व टीकाकारांनी मानिलें आहे. त्याचा अर्थ ताजें, अपूर्व (अमृत) असा केला आहे. त्यापेक्षा 'नव' हें निराळें पद मानून 'यशःकथा'चें वि. करावें. तुझ्या 'नेहमी नवीन भासणाऱ्या' लीला, असा अर्थ. पहा-- 'प्रतिक्षण नवीच दे रुचि (केका १००, १०१). अमृताला ताजें, अपूर्व म्हणण्यांत कांही स्वारस्य नाही. सुधानवद्या--सुधेप्रमाणे (अमृताप्रमाणे) अनवद्य (निर्दोष, स्वच्छ) (कर्म० स०). पिती-आवडीने, हव्यासाने ऐकतात, ग्रहण करतात (प्रयोजनवती लक्षणा).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--'ही केका पूर्वकेकेशीं संगत दिसत नाही. क्षमाशीलतेच्या वर्णनाचें हें स्थान असावें असें वाटत नाही.' असें कारण देऊन ही केका ४२ पुढे लिहिली असावी, कारण केका ४२ मध्ये 'क्षमस्व भगवन्' असा क्षमेचा उल्लेख आहे, असें केच. (६७) मध्ये प्रतिपादन केलें आहे. केका ४२ च्या पुढे रचली असतां इथे ती कशी आली या शंकेस 'लेखकप्रमादाने तिचें स्थान बदललेलें असावें' असें त्यांनी उत्तर दिलें आहे.

केकेची जागा बदलली असल्याची ही कल्पना सयुक्तिक वाटत नाही. केका ४२ मध्ये 'क्षमस्व' असा शब्द आढळल्याबरोबर प्रस्तुतची केका त्या केकेशीं जोडूं पाहणें म्ह० बादरायण संबंध जोडूं पाहण्यासारखें आहे. दोन्ही केकांत तार्किक संगति मुळीच नाही. केका ४२, ४३ मध्ये कवि स्वतःचा पातकीपणा व त्यामुळे आलेलें जडत्व वर्णन करीत आहे. त्या दोघांच्या मध्ये ही (५१ वी) केका अर्थसंगतीच्या दृष्टीने बसू शकणार नाही. हिचा रोख निराळा आहे.

ही केका याच ठिकाणी योग्य आहे असें जरा खोल विचार केला तर दिसून येईल. केका ५० मध्ये 'जना सुपथ दाखवीं' असें म्हटलें. पण लोकांचा सन्मार्गाला लावूं पाहणाऱ्याच्या अंगी अपार क्षमाशीलत्व असावेंच लागतें. लोकांच्या दोषांमुळे जर तो संतापूं लागला तर लोकांना चांगल्या मार्गाला लावण्याचें काम एकीकडेच राहिल. तस्मात् ही केका येथेच असणें तर्कदृष्ट्या सुसंगत आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १ 'मी परिशिले' हें कवि स्वतःबद्दलच म्हणत आहे असा केच. (६७) मध्ये अर्थ केला आहे. तो योग्य वाटत नाही. तसें केल्यास च. २, मधील 'म्हणोत' यास कर्म मिळत नाही. काय म्हणोत ? 'तसे भले' याचा केच. मध्ये 'सामान्य दृष्टीने चांगले लोक' असा अर्थ केला आहे.—

च. ३. 'ती' चा संबंध पुढील चरणांत घेऊन 'ती तव यशःकथा' (म्हणू भृगुपदाहतीची गोष्ट) असा अन्वय केच. ने व इतर कित्येकांनी केला आहे. खऱ्या रसिकास हें पटणार नाही. 'ती' चा अन्वय च. ३ मध्येच लावावयाला पाहिजे. ती आणि अद्यापि यांत एक प्रकारचा विरोध अभिप्रेत आहे आणि त्यांत खरें सौंदर्य आहे. 'ती (फार प्राचीन काळची) भृगुपदाहति तूं अद्यापि (अज्ञानदेखील) मोठ्या डौलाने धारण करतोस' असें कवीला म्हणायचें असून त्यांतून परमेश्वराच्या क्षमावृत्तीचा परमोत्कर्ष सूचित करायचा आहे.

च. ४. दादोबांनी अनवद्या हा शब्द संधि फोडून निराळा काढला आहे व 'ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अद्यापि कवि पिती' असा अन्वय करून तदनुसार अर्थ केला आहे. पण मराठी रचनेत स्वतंत्र पदांचा असा संधि कल्पणें (नवसुधा + अनवद्या) योग्य नाही. तसेंच अद्यापि हें कवि पिती याच्याकडे जोडण्यांत कांही स्वारस्य नाही.

गुणदोष व अलंकार—च. २. 'क्षमागुणाच्या बाबतींत तुझ्यासारखा दुसरा कोणीच नसेल' अशा रीतीने येथे उपमेचा सर्वथैव निषेध केल्याकारणाने असम अ० (जे हा अ० मानतात त्यांच्या मतीं).

च. २, ३. हेवाला क्षमी म्हणण्याचें कारण च. ३. मध्ये 'भृगुपदाहति मिरविणें' हें सांगितलें असल्यामुळे काव्यलिंग अ०.

च. ४ सुधानवद्या—अमृताप्रमाणे निर्दोष—उपमा अ०. येथे 'कवि पिती' असें म्हटल्यामुळे निदर्शनेची छटा आहे. निदर्शना व उपमा यांचा संकर जाणावा. 'सुधा' या शब्दांत श्लेष असून त्याचे अमृत व चुना हे दोन अर्थ आहेत असें कांहींनी म्हटलें आहे. पण कवीला येथे दोन अर्थ अभिप्रेत दिसत नाहीत. पांढरें, स्वच्छ, मधुर,

निर्दोष असत्याबद्दल अमृताचीच प्रसिद्धी आहे. पिती या क्रियेशीं तोच अर्थ जुळतो.

च. १. मध्ये र च्या, च. ३ मध्ये त च्या व च. ४ मध्ये न च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास. च. १, २ मध्ये ४ अक्षरी यमक.

श्लोक ५२

भाषा व व्याकरण—च. १. भवन्मति-भवतः वा भवतां मतिः (ष. त. स.) : तुझी अथवा तुमची बुद्धि. ते-ती (स्त्रीलिंगी दर्शक सर्वनामांचीं जुनीं रूपें ते, हे अशीं होतीं). च. २. मदीय—माझ-गुणकीर्तनश्रवण—गुणांचें कीर्तन आणि श्रवण (द्वन्द्व आणि ष. त. स.). त्यागिते—टाकिते; सोडून दिलें असतें (संकेतार्थ, तृ. पु. स्त्री. एव.).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—लोकांना सन्मार्गाला लावूं पाहणारा पुरुष अत्यंत क्षमाशील असावा लागतो, हें गेल्या केंकेंत सांगितलें. थोरांनी क्षमाशील असणें कां जरूर आहे, तर मानव प्राणी इयून तियून चुकीला पात्र आहे, मोहाला बळी पडणारा आहे; तेव्हा अशा स्वलनावद्दल त्याचा अव्हेर न करितां तो असेल तसा पतकरून त्याला उन्नतीच्या मार्गाला लावणें हें थोरांचें कर्तव्य आहे. हा आशय केका ५२, ५३ मध्ये सूचित केला आहे.

परमेश्वराशीं युक्तिवाद करतांना त्याच्याच चरित्रांतील दाखले देऊन त्याला कुंठित करायचें ही विनतोड पद्धति पंतांनी अवलंबिलेली केकावलींत दिसून येते. ही केका त्याचें सुंदर उदाहरण आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. मधील आवडे या क्रि. चें कर्म जवळपास दिसत नाही, तसेंच ते हें सर्वनाम कोणाला अनुलक्षून घातलें आहे हें तितकें स्पष्ट नाही. या दोन कारणांमुळे टीकाकारांच्या कल्पनांनी इतस्ततः संचार केला आहे. केद., सुके., प. यांनी 'आवडे' याचें कर्म मी (स्वतः परमेश्वर) मानिलें आहे. पण हें क्रि. कर्माप्रमाणे चालणारें असल्यामुळे मी हें कर्म असेल तर 'आवडें' असें अनुस्वारयुक्त रूप असाययास पाहिजे. हें लक्षांत घेऊन दादोबांनी 'आवडें' असाच

पाठ दिला आहे. केच. मध्ये च. २ मधील गुणकीर्तनश्रवण हें आवडे-
घाचें कर्म मानिलें आहे. प्रस्तुत आवृत्तीत तसेंच केलें आहे. त्यागितें
याचें कर्म तेंच आहे. तेथे तें अध्याहृत घ्यावें. दादोबांनी 'ते' हें सर्वनाम
भवन्मतिस यांतले जे 'भवत्' (तुम्ही) त्यांना अनुलक्षून मानलें आहे.
पण द्वितीय पुरुषाला अनुलक्षून तृतीय पुरुषी सर्वनाम कवीने वापरलें असणें
शक्य नाही. इतर सर्वांनी ' ते ' हें स्त्री. एव. मानून तें 'भवन्मति' यास
अनुलक्षून आहे असें कल्पिलें आहे. प्रस्तुत आवृत्तीत तोच मार्ग अवलंबिला
आहे. ' तुमची बुद्धि माझे गुणकीर्तन० कां टाकून देते ? ' हा अर्थ.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. आवडती गोष्ट मनुष्य
कधी टाकीत नाही. तुमच्या बुद्धीला जर माझे गुणकीर्तन० आवडलें
'असतें तर तें तिने टाकलें नसतें, (तेव्हा तुमच्या बुद्धीला माझे गुणकीर्तन
आवडत नाही). हें सरळ अनुमान आहे. म्हणून येथे अनुमान अ०.

च. ३, ४. च १, २ मधील विधानाला यशोदा दुधाकडे घाव-
ल्याचा दाखला दिला आहे, तस्मात् दृष्टान्त अ०.

श्लोक ५३

भाषा व व्याकरण—च. १. पिशाचिका डाकिणी, हडळ.
विषयवासना—विषयांच्या ठायीं वासना (सप्त. त. स.) विषय—
इंद्रियांचे उपभोग्य पदार्थ; वासना—प्रवृत्ति; ओढ; इच्छा.

च. २. भुलविते—मोह पाडते, भुरळ घालते.

च. ३. जाणता—पंचाक्षरी, मांत्रिक (येथे संदर्भानुसार हा अर्थ
ध्यायचा. एरवी जाणता याचा सर्वसामान्य अर्थ माहितगार, ज्ञाता हा
आहेच. हें अर्थसंकोचाचें उदा० होय.)

च. ४. गाढ—हें क्रिवि. आहे. नितान्त निष्ठेने; अत्यंत
मनःपूर्वक; पुष्कळ, सतत, अखंड (केच.).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागाच्या केकेच्या टीपांतील हें
सुंदर पहा.

पाठभेद व अर्थभेद च. १. केच. मध्ये जी हें अहो या अर्थी संबोधनार्थक अव्यय मानलें आहे.

च. २. केच. मध्ये भुलवि ते अशीं दोन पदें कल्पून 'ते विषय-वासना कधी न त्यजी' असें स्वतंत्र वाक्य केलें आहे.

हे दोन्ही प्रकार योग्य वाटत नाहीत व दुसऱ्या कोणीहि स्वीकार-लेले नाहीत. त्यजी या क्रियापदाला स्वतंत्र कर्ता पाहिजे अशा कल्पनेने भुलवि ते असा पदच्छेद केला आहे. पण 'जी' हा कर्ता भुलविते आणि त्यजी या दोन्ही क्रि. च्या उपयोगीं पडूं शकतो.

च. ३. 'काढ गा !' ऐवजी 'गाढ गा' (प. २०२) असा पाठ. गाढ = गाड = पुरून टाक. मांत्रिक भुतांना गाडून टाकतात अशी कल्पना आहे, त्या दृष्टीने हा पाठ ठीक आहे. पण गाडणें ऐवजी गाढणें असें रूप प्रचलित नाही. भूतबाधा उतरणें या अर्थी 'काढणें' याचा वापरहि सररास आढळतो; तेव्हा 'काढ' हाच पाठ अधिक बरा.

गुणदोष व अलंकार--च. १, २. विषयवासनेला पिशाचिका म्हटलें आहे; रूपक अ० स्पष्ट आहे.

श्लोक ५४

भाषा व व्याकरण--च. १. गुणकथा--कल्याणकारक विशेषांनी भरलेल्या लीला, हकीकती. महासुरभि--मोठ्या कामधेनु; इतर कामधेनु फक्त प्रापंचिक इच्छा पूर्ण करतात, तर भगवंताच्या गुणकथा भगवत्प्राप्ति करून देतात, म्हणून या महासुरभि. रासभी--गाढवी.

च. २. शुक--व्यासांचा मुलगा महायोगी शुकाचार्य. च. २ अहीर--गवळी. दादोबांनी कुंभार असा अर्थ दिला आहे तो योग्य वाटत नाही.

च ३ सदंड--(१) ज्यांनी काठी घेतलेली आहे असे; दंडुकेधारी (२) 'इंद्रियनिग्रहरूप जो दंड तद्युक्त' (य. १३९); किंवा संन्यासा-श्रमाचा दर्शक जो दंड तो धारण करणारे, संन्यासी.

च. ४. लाथळी—लाथाळी माजविते; लाथा मारून त्रास देते. अदंड—(१) ज्याच्या हातांत काठी नाही असा. (२) 'जितेंद्रियत्वादि गुणरहित' (य. १३९) किंवा गृहस्थाश्रमी, प्रपंची.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—विषय मागल्या केकेतला तोच; पण येथे उपमान बदलून विषयवासनेला गाढवी म्हटलें आहे.

या केकेचें अर्थसौंदर्य दादोबांनी संस्कृतप्रचुर भाषेंत, परंतु फार मार्मिक रीतीने वर्णिलें आहे.—

“यांत कवींनीं भगवद्गुणात्मक कथांस कामधेनूच्या कळपाची उपमा दिली आहे. तेणेंकरून तद्रायकांची स्वर्गसुखाद्यामोक्ष परमानंद-प्राप्तीच्छा परिपूर्ण करण्याविषयीं त्या भगवद्गुणात्मक कथांचें सामर्थ्य अति मनोहर रीतीनें दर्शविलें, आणि तसेंच त्या कळपांत विषयवासना गर्दभीचा अंतःप्रवेश विसंगत असून त्या परमानंदप्राप्तीचा तो विघात-कहि होय. असा आपला अभिप्राय तिच्या पुढील लत्ताप्रहारादि क्रिये-वरून इंगित जें तिचें दुर्निवारत्व तेणेंकरून सुचविला. आणखी, मात्क्यानें इंद्रियनिग्रहादिरूप दंडानेंहि तिच्या शासनाचें दुर्घटत्व दाखवून शुकमुनिविषयक भीतीच्या उपमानानें तो दंड जर भगवद्भक्ति-प्रधान असेल तरच तिचें निवारण होईल असाहि येथें कवींनीं स्वमनोग-तार्थ इंगित केला आहे.” (य. १४०).

खुद्द केकावलीची 'संस्कृतप्राकृतमिश्रित' रचना पुरवली पण ही यशोदा पांडुरंगी 'सुबोध टीका' नको, असें कदाचित कोणास वाटेल. पण त्यांत या केकेचें मर्म उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त केलें आहे यांत शंका नाही. विशेषतः, नुसत्या इंद्रियनिग्रहाने, कडक तपश्चर्येने विषयवासनेचें निवारण होत नसून भगवत्कृपेनेच तिजवर विजय मिळवितां येतो, हा जो आशय पंतांनी अत्यंत मार्मिक रीतीने येथे सूचित केला आहे त्याचें उद्घाटन दादोबांनी फार चांगल्या रीतीने केलें आहे. देहदंडन करणाऱ्या विश्वामित्र, पराशर प्रभृति तपोनिष्ठांना विषयवासना पूर्ण जिकतां आली नाही; पण शुकाचार्यांनी तिला समूळ नष्ट केलें होतें—कारण शुक महायोगी होते तसेच भगवद्भक्त होते. शुकाचार्यांचा उल्लेख करण्यांत पंतांचा हाच हेतु आहे, हें पुढच्या मागच्या केकांवरून स्पष्ट होतें.

उद्दिष्ट अर्थ अत्यंत रमणीय व चमत्कृतिपूर्ण रीतीने व्यक्त करण्याच्या पंतांच्या कौशल्याचें ही केका फार चांगलें उदाहरण आहे. — अलंकारांची योजना अत्यंत समर्पक, अर्थपोषक व ध्वनिगर्भ आहे.

गुणदोष व अलंकार—सांग समस्तवस्तुविषय रूपकाचें ही केका फार चांगलें उदाहरण आहे. उपमानोपमेयभाव पुढील प्रमाणे आहे—

गुणकथा—महासुरभि

सदंड (२)—सदंड (१)

विषयवासना—रासभी

अदंड (२)—अदंड (१)

शुक—अहीर

सदंड, अदंड यांतील श्लेष वर स्पष्ट केला आहेच. या श्लेषाने रूपकाची चारुता वाढली आहे.

च. ३, ४. अर्थापत्ति अ० जे मानतात त्यांच्या पक्षीं येथे अर्थापत्ति अ०. 'सदंडांना ती जुमानीत नाही, मग अदंडाच्या तिजपुढे काय पाड ?'

श्लोक ५५

भाषा व व्याकरण—च. १. खरासुर—खर हाच असुर (कर्म० सं०) खरः गाढव. धेनुक नांवाचा कंसाच्या पदरीं असलेला असुर कृष्णाला मारण्याकरितां खराचें म्ह० गाढवाचें रूप घेऊन गोकुळांत आला होता. त्याचा कृष्णाने वध केला. रामावतारीं जनस्थानांत समाशीं लढून मरण पावलेला खर नांवाचा राक्षस (रावणाचा सावत्र भाऊ) वर्णिला आहे त्याचा येथे पंतांनी उल्लेख केला आहे असें कांही जणांनी मानिलें आहे (सुके.) तें बरोबर दिसत नाही. तो खर गर्दभरूपी नव्हता, नुसता नांवाचा खर होता. येथे शरीरसाम्याचा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. खरी—गाढवी. (प्रस्तुत आवृत्तीत दोन्ही पक्षीं अर्थ दिला आहे.)

च. २. खरी—खरोखर.

च. ३. बकी—पूतना (पहा—केका २). सुमति—सुष्ठु आहे मति जिची (बहु० सं०); सद्बुद्धीची. लघु—लहान; क्षुद्र; सुंदर.

च. ४. व्रजवन-गोकुळ.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—“मागील श्लोकांत विषय-वासना ही सामान्य गाढवी आहे म्हणून सांगितलें; आता या श्लोकांत ही दैत्यरूपी गाढवी आहे असें सांगतो.” (केद. ७०).

च. ३. सुमति या शब्दाने कित्येकांना घोटाळ्यांत पाडलें आहे. दादोबांनी ‘कोणी दुष्ट स्त्री’ असा ‘सुमति’चा अर्थ दिला असून टीपेंत, ‘सुमति’ हा पाठ चुकीचा असावा असा संशय प्रकट केला आहे. ‘कदाचित् येथे कुमति असा पाठ असावा अशी माझी अटकळ होते.’ (य. १४१) परशुरामपंतांनी ‘पूतना तर चांगल्या बुद्धीची होती; कांकीं ती मातेच्या वेषाने तुमच्याकडे आली होती’ असें सरळ, भावार्थाने म्हटलें आहे. (केद. ७०)

वास्तविक या संबंधांत इतकी अडचण वाटूं नये. वाईट बुद्धीची पूतना सुद्धा विषयवासनेच्या तुलनेने सद्बुद्धीची आणि अक्राळ विक्राळ ताटका सुद्धा हिच्या तुलनेने लहानशी, ‘सुंदर खाशी सुबक ठेंगणी,’ असा कवीचा अभिप्रेतार्थ इथे उघड दिसतो. अगस्त्य ऋषीच्या शापाने ताटकेला भयंकर अक्राळ विक्राळ रूप प्राप्त झालें होतें. ‘लघु’ याचा सुंदर असाहि अर्थ आहे, तोहि येथे लक्षांत घ्यावा.

च. ४. ‘लीला या पदाने कवि ‘कष्टाचा अभाव’ सुचवीत आहे.’ (केच. ७३).

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. तशी-तसी च. २. हिचा-इचा. च. ३. हे-ही. (य. १४१)

गुणदोष व अलंकार—च. १. विषयवासनेला खरी म्हटलें व तिचें खरासुराशीं साम्य वर्णिलें म्हणून रूपक आणि उपमा अ० यांचा संकर.

श्लोक ९६

भाषा व व्याकरण—च. १. स्वपणरक्षणाकारणें-स्वचापण (ष० त० स०), स्वपणाचें रक्षण (ष० त० स०); पण-प्रतिज्ञा, ब्रीद; कारणें-करितां, साठी (शब्दयोगी अव्यय). च. २. शरणागतव्यसन

पाठभेद व अर्थभेद च. १. केच. मध्ये जी हें अहो या अर्थी संबोधनार्थक अव्यय मानलें आहे.

च. २. केच. मध्ये भुलवि ते अशीं दोन पदें कल्पून 'ते विषय-वासना कधी न त्यजी' असें स्वतंत्र वाक्य केलें आहे.

हे दोन्ही प्रकार योग्य वाटत नाहीत व दुसऱ्या कोणीहि स्वीकारलेले नाहीत. त्यजी या क्रियापदाला स्वतंत्र कर्ता पाहिजे अशा कल्पनेने भुलवि ते असा पदच्छेद केला आहे. पण 'जी' हा कर्ता भुलविते आणि त्यजी या दोन्ही क्रि. च्या उपयोगी पडूं शकतो.

च. ३. 'काढ गा !' ऐवजी 'गाढ गा' (प. २०२) असा पाठ. गाढ = गाड = पुरून टाक. मांत्रिक भुतांना गाडून टाकतात अशी कल्पना आहे, त्या दृष्टीने हा पाठ ठीक आहे. पण गाडणें ऐवजी गाढणें असें रूप प्रचलित नाही. भूतबाधा उतरणें या अर्थी 'काढणें' याचा वापरहि सररास आढळतो; तेव्हा 'काढ' हाच पाठ अधिक बरा.

गुणदोष व अलंकार--च. १, २. विषयवासनेला पिशाचिका म्हटलें आहे; रूपक अ० स्पष्ट आहे.

श्लोक ९४

भाषा व व्याकरण--च. १. गुणकथा--कल्याणकारक विशेषांनी भरलेल्या लीला, हकीकती. महासुरभि--मोठ्या कामधेनु; इतर कामधेनु फक्त प्रापंचिक इच्छा पूर्ण करतात, तर भगवंताच्या गुणकथा भगवत्प्राप्ति करून देतात, म्हणून या महासुरभि. रासभी--गाढवी.

च. २. शुक--व्यासांचा मुलगा महायोगी शुक्राचार्य. च. २ अहीर--गवळी. दादोबांनी कुंभार असा अर्थ दिला आहे तो योग्य वाटत नाही.

च ३ सद्दंड--(१) ज्यांनी काठी घेतलेली आहे असे; दंडुकेधारी (२) 'इंद्रियनिग्रहरूप जो दंड तद्युक्त' (य. १३९); किंवा संन्यासा-श्रमाचा दर्शक जो दंड तो धारण करणारे, संन्यासी.

च. ४. लाथळी—लाथाळी माजविते; लाथा मारून त्रास देते. अदंड—(१) ज्याच्या हातांत काठी नाही असा. (२) 'जितेंद्रियत्वादि गुणरहित' (य. १३९) किंवा गृहस्थाश्रमी, प्रपंची.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—विषय मागल्या केकेंतला तोच; पण येथे उपमान बदलून विषयवासनेला गाढवी म्हटलें आहे.

या केकेचें अर्थसौंदर्य दादोबांनी संस्कृतप्रचुर भाषेत, परंतु फार मार्मिक रीतीने वर्णिलें आहे.—

“यांत कवीनीं भगवद्गुणात्मक कथांस कामधेनूच्या कळपाची उपमा दिली आहे. तेणेंकरून तद्रायकांची स्वर्गसुखाद्यामोक्ष परमानंद-प्राप्तीच्छा परिपूर्ण करण्याविषयीं त्या भगवद्गुणात्मक कथांचें सामर्थ्य अति मनोहर रीतीनें दर्शविलें, आणि तसेंच त्या कळपांत विषयवासना गर्दभीचा अंतःप्रवेश विसंगत असून त्या परमानंदप्राप्तीचा तो विघात-कहि होय. असा आपला अभिप्राय तिच्या पुढील लत्ताप्रहारादि क्रिये-वरून इंगित जें तिचें दुर्निवारत्व तेणेंकरून सुचविला. आणखी, मात्क्यानें इंद्रियनिग्रहादिरूप दंडानेंहि तिच्या शासनाचें दुर्घटत्व दाखवून शुकमुनिविषयक भीतीच्या उपमानानें तो दंड जर भगवद्भक्ति-प्रधान असेल तरच तिचें निवारण होईल असाहि येथें कवीनीं स्वमनोग-तार्थ इंगित केला आहे.” (य. १४०).

खुद्द केकावलीची 'संस्कृतप्राकृतमिश्रित' रचना पुरवली पण ही यशोदा पांडुरंगी 'सुबोध टीका' नको, असें कदाचित कोणास वाटेल. पण त्यांत या केकेचें मर्म उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त केलें आहे यांत शंका नाही. विशेषतः, नुसत्या इंद्रियनिग्रहाने, कडक तपश्चर्येने विषयवासनेचें निवारण होत नसून भगवत्कृपेनेच तिजवर विजय मिळवितां येतो, हा जो आशय पंतांनी अत्यंत मार्मिक रीतीने येथे सूचित केला आहे त्याचें उद्घाटन दादोबांनी फार चांगल्या रीतीने केलें आहे. देहदंडन करणाऱ्या विश्वामित्र, पराशर प्रभृति तपोनिष्ठांना विषयवासना पूर्ण जिंकतां आली नाही; पण शुकाचार्यांनी तिला समूळ नष्ट केलें होतें—कारण शुक महायोगी होते तसेच भगवद्भक्त होते. शुकाचार्यांचा उल्लेख करण्यांत पंतांचा हाच हेतु आहे, हें पुढच्या मागच्या केकांवरून स्पष्ट होतें.

उद्दिष्ट अर्थ अत्यंत रमणीय व चमत्कृतिपूर्ण रीतीने व्यक्त करण्याच्या पंतांच्या कौशल्याचें ही केका फार चांगलें उदाहरण आहे. अलंकारांची योजना अत्यंत समर्पक, अर्थपोषक व ध्वनिगर्भ आहे.

गुणदोष व अलंकार—सांग समस्तवस्तुविषय रूपकाचें ही केका फार चांगलें उदाहरण आहे. उपमानोपमेयभाव पुढील प्रमाणे आहे—

गुणकथा—महासुरभि

सदंड (२)—सदंड (१)

विषयवासना—रासभी

अदंड (२)—अदंड (१)

शुक—अहीर

सदंड, अदंड यांतील श्लेष वर स्पष्ट केला आहेच. या श्लेषाने रूपकाची चारुता वाढली आहे.

च. ३, ४. अर्थापत्ति अ० जे मानतात त्यांच्या पक्षीं येथे अर्थापत्ति अ०. 'सदंडांना ती जुमानीत नाही, मग अदंडाच्या तिजपुढे काय पाड ?'

श्लोक ५५

भाषा व व्याकरण—च. १. खरासुर—खर हाच असुर (कर्म० स०) खरः गाढव. धेनुक नांवाचा कंसाच्या पदरी असलेला असुर कृष्णाला मारण्याकरितां खराचें म्ह० गाढवाचें रूप घेऊन गोकुळांत आला होता. त्याचा कृष्णाने वध केला. रामावतारीं जनस्थानांत समाशीं लढून मरण पावलेला खर नांवाचा राक्षस (रावणाचा सावत्र भाऊ) वर्णिला आहे त्याचा येथे पंतांनी उल्लेख केला आहे असें कांही जणांनी मानिले आहे (सुके.) तें बरोबर दिसत नाही. तो खर गर्दभरूपी नव्हता, नुसता नांवाचा खर होता. येथे शरीरसाम्याचा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. खरी—गाढवी. (प्रस्तुत आवृत्तींत दोन्ही पक्षीं अर्थ दिला आहे.)

च. २. खरी—खरोखर.

च. ३. बकी—पूतना (पहा—केका २). सुमति—सुष्ठु आहे मति जिची (बहु० स०); सद्बुद्धीची. लघु—लहान; क्षुद्र; सुंदर.

च. ४. व्रजवन-गोकुळ.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—“मागील श्लोकांत विषय-वासना ही सामान्य गाढवी आहे म्हणून सांगितलें; आता या श्लोकांत ही दैत्यरूपी गाढवी आहे असें सांगतो.” (केद. ७०).

च. ३. सुमति या शब्दाने कित्येकांना घोटाळ्यांत पाडलें आहे. दादोबांनी ‘कोणी दुष्ट स्त्री’ असा ‘सुमति’चा अर्थ दिला असून टीपेंत ‘सुमति’ हा पाठ चुकीचा असावा असा संशय प्रकट केला आहे. ‘कदाचित् येथे कुमति असा पाठ असावा अशी माझी अटकळ होते.’ (य. १४१) परशुरामपंतांनी ‘पूतना तर चांगल्या बुद्धीची होती; कांकीं ती मातेच्या वेषाने तुमच्याकडे आली होती’ असें सरळ, भावार्थाने म्हटलें आहे. (केद. ७०)

वास्तविक या संबंधांत इतकी अडचण वाटूं नये. वाईट बुद्धीची पूतना सुद्धा विषयवासनेच्या तुलनेने सद्बुद्धीची आणि अक्राळ विक्राळ ताटका सुद्धा हिच्या तुलनेने लहानशी, ‘सुंदर खाशी सुबक ठेंगणी,’ असा कवीचा अभिप्रेतार्थ इथे उघड दिसतो. अगस्त्य ऋषीच्या शापाने ताटकेला भयंकर अक्राळ विक्राळ रूप प्राप्त झालें होतें. ‘लघु’ याचा सुंदर असाहि अर्थ आहे, तोहि येथे लक्षांत घ्यावा.

च. ४. ‘लीला या पदाने कवि ‘कष्टाचा अभाव’ सुचवीत आहे.’ (केच. ७३).

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. तशी-तसी च. २. हिचा-इचा. च. ३. हे-ही. (य. १४१)

गुणदोष व अलंकार—च. १. विषयवासनेला खरी म्हटलें व तिचें खरासुराशीं साम्य वर्णिलें म्हणून रूपक आणि उपमा अ० यांचा संकर.

श्लोक ५६

भाषा व व्याकरण—च. १. स्वपणरक्षणाकारणें-स्वचा पण (ष० त० स०), स्वपणाचें रक्षण (ष० त० स०); पण-प्रतिज्ञा, ब्रीद; कारणें-करितां, साठी (शब्दयोगी अव्यय). च. २. शरणागतव्यसन

--शरणाकरितां आगत (च० त० स०), शरणागताचें व्यसन (संकट) (ष० त० स०) तों-तर (जरूरी अथवा निकड दर्शविणारें अव्यय) वारणें--दूर करणें.

च. ३. विहित--योग्य; कर्तव्य. न पुसतां--कोणास न विचारतां, कांही आशंका मनांत न आणतां. च. ४. निजोक्ति--स्वतःचें वचन, बोलणें. खरी--गाढवी (विषयवासना).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--पण (च. १), निजोक्ति (च ४)--'मला जो शरण येईल त्याचा मी उद्धार करीन, त्याचा योगक्षेम चालवीन' अशा अर्थाचीं परमेश्वराचीं प्रतिज्ञावचनें अनेक ठिकाणीं आढळतात पहा--

अनन्याश्चितयन्तो मां ये जना पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ —भगवद्गीता

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ —भगवद्गीता

मामेकमेव शरणमात्मानं सर्व देहिनाम् ।

याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥

श्रीमद्भागवत ११. १२. १५

इतर घर्मांच्या ग्रंथांतहि अशीं वचनें सापडतात.

पाठभेद व अर्थभेद--च. १ 'कसें तरि असो मग' याचा गर्भितार्थ दोघां पंडितांनी दोन तऱ्हांनी सांगितला आहे.--'आमच्या भिडेमुळे म्हणा किंवा तुमच्या आवश्यकतेमुळे म्हणा, कसेंहि असो'--(केद. ७०). 'स्त्री पुंस्त्वाचा विचार करणें हें वर सांगितल्यावरून कसें-तरी असो (म्ह० स्त्रीत्वामुळे विषयवासना वघाला योग्य आहे की नाही, याविषयी तुमचा विचार कांहीहि असो)' (य. १४३) दोन्ही अर्थ चांगले आहेत; दादोबांचा अधिक संदर्भास धरून वाटतो.

च. ३. 'न पुसतां करा; हो खरी निजोक्ति' असा अन्वय केद मध्ये केला असून 'माझ्या प्रार्थनेची वाट न पाहतांच...खरीचा वघ करा व अशा रीतीने तुमची प्रतिज्ञा खरी ठरो' असा अर्थ केला आहे.

च. ४. 'खर तो काय अधिक ? खरी संहरा हो' ही एक अन्वयाची पद्धत; 'खर तो काय ! खरी अधिक.' (ती) संहरा हो.' ही दुसरी. प्रस्तुत आवृत्तींत पहिलीस अनुसरून अर्थ दिला आहे. दुसरीप्रमाणे 'खर तो काय पदार्थ; खरीच अधिक बलवान आहे; तिचा संहार करा.' असा अर्थ होईल.

श्लोक ५७

भाषा व व्याकरण—च. १. तव जनींहि—'तव' हें युष्मत् या द्वि० पु० सर्वनामाचें षष्ठीचें एव० [सं.] तव जन-तुझे लोक म्ह० भगवद्भक्त. च. २. मूर्त-मूर्तिमान; प्रत्यक्ष. सत्ताप-सतांचा ताप [ष० त० स०] : साधुजनांना होणारा त्रास, पीडा.

च. ३. कथासुरभि—के. ५४ च. १ पहा. रस-[१] (कथा-पक्षी) मनाला तल्लीन करणारें वाङ्मयांतील आनंददायक तत्त्व; [२] (सुरभिपक्षी) दूध. स्वहित-आपल्यास कल्याणकारक. स्वादु-रुचकर; गोड. च. ४ निजधन—स्वतःच्या मालकीची वस्तु. परस्व-दुसऱ्याचें धन, दुसऱ्याची वस्तु; (पक्षीं) ईश्वराच्या मालकीची वस्तु (पर = श्रेष्ठ = परमेश्वर). दुही-(तुम्ही) दोहतां, दूध काढतां.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १ विषयवासनारूपी खरीचा वध कां करा ? तर ती प्रत्यक्ष तुमच्या (भगवंताच्या) लोकांवरहि आपली सत्ता गाजविते म्ह० तुमच्या ताब्यांतल्या लोकांवर आपला ताबा बसवूं पाहते; म्ह० राज्यशास्त्राच्या भाषेत बोलायचें तर, ती तुमच्या सत्तेच्या प्रदेशावर आक्रमण (aggression) करते. हें कारण देऊन पंतांनी आपली निरुपमयुक्तवादचातुरी प्रकट केली. 'हि' या अव्ययाचा प्रयोग अत्यंत अर्थपोषक आहे.

च. १ च्या शेवटीं 'पहा' असें म्हटलें आहे त्यावरून सत्ता गाजविण्याचा तिचा प्रकार या श्लोकांत पुढे सांगितला आहे असें सूचित होतें. तो च. ३, ४ मध्ये वर्णिला आहे.

श्लो. के....१२

पाठभेद व अथभेद—च. ३, ४ च्या अर्थलापनिकेंत पुष्कळ गुंतागुंती, म्हणूनच मतभेद आहेत. मतभेदांस अनुसरून पाठभेदहि झाले आहेत.

प्रथम पाठभेद पाहूं. 'स्वादु. ही' (केच.); 'कां'बद्दल 'की'; 'दुहीं' बद्दल 'दुही'.

पहिली अडचण येते ती ही : 'म्हणे' याचा कर्ता कोण ? खरी (च. १) हा कर्ता मानावा तर तो फार लांब पडतो. म्हणून कांहींनी 'स्वादु. ही' असा पदच्छेद करून 'ही' हें खरीचा बोध करणारे सर्वनाम मानलें व त्याला 'म्हणे' याचा कर्ता केलें. (केच.) यामुळे अर्थात कांही भर पडली नाहीच. उलट 'ही' हें अव्यय मानल्याने, कथासुरभिच्या रसांत इतके गुण 'असतांना देखील' असा जो विरोधप्रकर्ष दाखविणारा अर्थ मिळत होता, तो नाहीसा झाला.

दुसरा एक पक्ष केच.कारांनीच काढला आहे. त्यापक्षीं अन्वयार्थ (च. ३, ४) असा :

अन्वय—कथासुरभिचा स्वहित, पुष्कळ, स्वादुही रस म्हणे (हा भक्तजन) मला निजधना त्यजुनि परस्वा कां दुही ?

अर्थ—कथारूपी कामधेनुचा भक्तांना हितकर, विपुल व मधुर असाही रस म्हणतो की हा भक्तजन मला निजधनाला टाकून परक्याच्या वस्तूप्रमाणे त्याज्य अशा विषयांची अपेक्षा कां करीत आहे ?

या अर्थांत कृत्रिमता फार भासमान होते. कामधेनु किंवा खरी काव्यामध्ये बोलू लागते, तें कसे तरी कवीच्या निरंकुशतेस्तव सहन केलें जातें. पण 'रसा'ला बोलायला लावणें ही त्याच्याहीपेक्षा पलीकडची गोष्ट झाली. आणखी एक आक्षेप हा की, च. १ मध्ये, खरी सत्ता कशी गाजवते पहा, असें जें म्हटलें, तो तिचा सत्ता गाजवण्याचा प्रकार च. ३, ४ मध्ये वर्णिला आहे असें रचनेच्या रोखावरून दिसतें. तो प्रकार जर च. ३, ४ मध्ये असेल, तर म्हणे याचा कर्ता 'खरी'च मानिला पाहिजे हें उघड आहे. तिसरा बलवत्तर आक्षेप हा की रस हा कर्ता मानिला की 'स्वादुही' यांतल्या 'ही'चें स्वारस्य अगदी नाहीसें होतें. 'खरी' कर्ता

मानिल्यास 'ही' चा अर्थ उत्तम जमतो. कथासुरभिचा रस स्वादु इ० असला तरीदेखील तिचा रस न घेतां माझा ध्या असें खरी म्हणते.

दुसरी मोठी अडचण 'दुही'मुळे उत्पन्न होते. दुही हें दुह धातूचें वर्तमानकाळचें तृ. पु. एव. रूप होय. दुहीं असें अनुस्वारयुक्त (जसें प्रस्तुत आवृत्तींत छापलें आहे) कल्पिल्यास तें आज्ञार्थी द्वि. पु. एव. चें रूप होतें. येथे अर्थ 'तुम्ही काय दोहतां?' असा आहे. म्ह० येथे वर्तमानकाळी द्वि. पु. अव० रूप असावयास पाहिजे. तें दुहां (किंवा दुहा) असें होईल. किंवा साकल्यार्थी एव० मानिल्यास 'दुहसि' असें होईल. दुही, दुहीं-हीं रूपें जमत नाहीत.

दादोबांनी आज्ञार्थी रूप स्वीकारून 'कां' ऐकजी 'कीं' पाठ मानिला आहे. 'परस्वा त्यजुनि मला निजघना दुहीं कीं' असा अन्वय करून 'परक्याची वस्तु (कथासुरभि) टाकून मी जी तुझ्या सत्तेची वस्तु तिचें दूध काढ कीं' असा अर्थ केला आहे. पण यांत शब्दांची उलटापालट फार करावी लागते.

एकंदर कवीच्या रचनेचा रोख पाहिला असतां आम्ही प्रस्तुत आवृत्तींत दिला आहे तोच अर्थ योग्य वाटतो. केद., प. यांनीहि तोच मान्य केला आहे. दुही, दुहीं-हें रूप त्या अर्थाशीं जमत नाही हें खरें. पण कवीने चुकीचें रूप वापरलें हा दोष मानावा. हा मार्ग सर्वांत बरा.

गुणदोष व अलंकार— च. ४. वर वर्णिल्याप्रमाणे दुही (किंवा दुहीं) हें व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध रूप वापरल्याबद्दल येथे च्युत-संस्कृतित्व दोष मानावा.

च. २. खरी हाच प्रबळ मूर्त सत्ताप, येथे रूपक.

च. ३, ४. कथासुरभि इ० सांग समस्तवतुविषय रूपक.

छोटे छोटे अनुप्रास सहज दाखवितां येतील.

श्लोक ९८

भाषा व व्याकरण—च. २. शिशूस—लहान मुलांना; वालांना.
जरठांस—म्हातांच्यांस. निरखितां—पाहतां (वारकाईने पाहणें अस)

नेहमीचा अर्थ येथे नाही.) रस—दूध; दुधाचा पान्हा; पक्षी प्रेम, माया. दाटती—गच्च भरून जातात.

च. ३. भलते—कोणीहि; वाटेल ते लोक. लेश—थोडे; अल्प. आटती—आंतील साठा कमी होतो.

च. ४. स्ववत्समल—स्वचें वत्स (वासरुं) (ष. त. स.) स्व-वत्सामल (घाण) (ष. त. स.) : स्वतःच्या वासरांच्या अंगावरचा मळ किंवा विष्ठा वगैरे; पक्षी, आपल्या भक्तांचीं पापें. भक्षिती—खातात. सर्वथा—अगदी; मुळी सुद्धा. बाटती—दूषित, अपवित्र होतात.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—एथवर ईश्वराच्या गुणकथांची विषयवासनेशी तुलना केली. आता ती तुलना सोडून त्यांची स्वतः-सिद्ध निरूपम योग्यता पंत एक दोन श्लोकांत वर्णितात.

गुणदोष व अलंकारः—येथे संबंध श्लोकभर उपमानापेक्षा उपमेयाचें आधिक्य वर्णिलें असल्यामुळे व्यतिरेक अलंकार आहे.

च. १ मध्ये मूळ वर्णविषयाला (कथांना) एक उपमान (सुरभि) दिलें आहे आणि या दोघांना मिळून आणखी एक उपमान (स्वजननी) दिलें आहे. त्यामुळे उपमानावर उपमान चढविल्यासारखा प्रकार होऊन घोटाळा झाला आहे. पहिल्या चरणांत स्वजननीहून कथासुरभींना चांगल्या म्हटलें आहे; म्हं० कथासुरभि (उपमेय) आणि स्वजननी (उपमान) यांच्यामध्ये व्यतिरेक कवीला वर्णन करावयाचा आहे, हें उघड दिसतें. अर्थात् उपमेय व उपमान या दोहोंना लागू पडणारें म्हणून जें वर्णन केलें आहे तें जननी (आई)ला लागू पडलें पाहिजे. पण च. ३, ४ मध्ये हें घोरण राहिलेलें दिसत नाही. च. २ मध्ये 'रसें दाटती', म्हं० पान्हा दाटून येणें हें वर्णन सुरभी (गाई) प्रमाणे आईलाहि लागू पडतें. पण त्यानंतर च. ३ मधील 'दुहोत भलते सदा' 'हें वर्णन स्वजननीला लागू करणें हा भाषेच्या व कल्पनेच्या दृष्टीने निवळ अत्याचार होईल' 'स्ववत्समल भक्षिती' हें वर्णन तर मानवी आईच्या बाबतीत किळसवाणें वाटेल.

खरा प्रकार असा दिसतो की 'कवि चरण २ पासून सामान्य गाई हेंच उपमान घेत आहे; अर्थात् हें च. १ च्या विरुद्ध आहे.' (केच. ७८). येथे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे की सुरभि शब्दाचा अर्थ सामान्य गाय असाहि होतो. त्याचेंच कवीच्या मनांत प्राबल्य होऊन कथा हें उपमेय व सुरभि (गाई) हें उपमान अशी जोडी त्याच्या मनांत तयार झाली असावी व तिला अनुलक्षून च. २, ३, ४. हे लिहिले गेले असावे. पहिल्या चरणांत जननीची उपमा आपण देऊन वसला आहों, याच्याकडे कवीचें दुर्लक्ष झालें असावें.

असें मानण्यास बळकट प्रमाण पुढील केकेचें आहे. तेथे च. १ मध्ये पंत म्हणतात—'कथांसि उपमा दिली सुरभिची नसे नीट ती.' म्ह० कथांची तुलना आपण 'सुरभि'(गाय)शीं करतो आहों, हेंच कवीच्या मनांत घोळतें आहे. स्वजननी हें उपमान त्याच्या लक्षांतून निसटलेलें दिसतें.

तात्पर्य, जननी हें उपमान च. १ मध्ये घालून त्याच्याशीं न जुळणारें, पण सुरभि या उपमानाशीं जुळणारें वर्णन पुढे करणें हा मोठा दोष प्रस्तुत केकेच्या रचनेंत घडला आहे. असल्या विशिष्ट दोषाचें काप्र. मध्ये परिगणन केलेलें दिसत नाही. 'व्याहृतस्य' (आपण स्वतः पूर्वी केलेल्या वर्णनास बाधा येईल असें विधान करणें) या दोषांत याचा समावेश होऊं शकेल.

रूपकाप्रमाणे व्यतिरेक अलंकार द्वयीं विशेषणांच्या योगाने परिपुष्ट करण्याची कवींची नेहमीची रीत असते. प्रस्तुत आवृत्तींत दिलेल्या प्रस्तुत केकेच्या अर्थावरून रस, दुहोत, भलते, वत्स, मल, बाटती या शब्दांचे कथापक्षीं व सुरभिपक्षीं भिन्न भिन्न अर्थ होतात असें दिसेल. तस्मात् श्लेष अ०.

च. ३, ४ मध्ये आटण्यास व वाटण्यास कारण उपस्थित असून आटणें व वाटणें हीं कार्यें होत नाहीत असें वर्णन आहे म्हणून विशेषोक्ति अ०.

श्लोक ५९

भाषा व व्याकरण—च. २. मंद-जड बुद्धीचा; मूर्खी
सच्छुती-सतांच्या श्रुति (कान) (ष. त. स.) : सज्जनांचे कान.

च. ३. निरुपमा--निरस्ता उपमा यस्य (नाहीशी केली आहे
उपमा ज्याला) (बहु० स०) : ज्याला उपमा नाही असें; अद्वितीय.
पशूपमा-पशूची उपमा (ष. त. स.). शुद्ध-योग्य, उचित.

च. ४. बुधजन-शहाणे लोक; विद्वान. उद्धत-उद्धट, चढेल.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागील श्लोकांत सुरभीहून
कथांचें आधिक्य व्यतिरेक अलंकाराने वर्णन केलें; तथापि त्यांत सुरभि
व कथा यांच्यामध्ये उपमानोपमेयभाव हा आधारादाखल होताच. म्ह०
शास्त्रीय दृष्ट्या उपमा अ० नसला, तरी कथा व सुरभि यांची तुलना
केलीच. शिवाय त्याच्या मागच्या कित्येक श्लोकांत कवीने कथांकर
सुरभीचें रूपक केलें आहेच. या सर्वांचा साकल्याने निर्देश करण्याच्या
दृष्टीने पंत सुरवात करितात “ कथांना मी सुरभीची उपमा दिली ती
नीट दिसते खरी..... ”. येथे उपमा याचा अर्थ विशिष्ट व्याख्या
निवद्ध अलंकार असा घ्यायचा नसून तुल्यभाव, उपमानोपमेयभाव
असा स्थूलमानाने घ्यायचा आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—‘ दिसे ’ ऐवजी ‘ नसे ’ (केच.) हा
पाठ सुमारें सवाशें वर्षांपूर्वीच्या एका हस्तलिखित प्रतीत सापडला व
अर्थाच्या दृष्टीने अधिक चांगला वाटला, म्हणून केच.कारांनी स्वीकारला
आहे. बाकीच्या सर्व छापील प्रतींतून ‘ दिसे ’ हाच पाठ असल्यामुळे
अनेक हस्तलिखितांमधून देखील तोच असला पाहिजे हें उघड आहे.

काव्यात्मकतेच्या व अर्थसंगतीच्या दृष्टीने पाहिलें असतां ‘ दिसे ’
हाच पाठ योग्य दिसतो. ‘ नसे ’ हा पाठ मानला की च. २ मधील
‘ परंतु ’ चें स्वारस्य नष्ट होतें. ‘ मला ती (उपमा) नीट दिसते परंतु
मी जड बुद्धीचा आहे—मला योग्यायोग्य कळत नाही ’ असा कवीने
मुद्दाम काव्यात्म विरोध व्यक्त केला आहे. ‘ ती उपमा नीट नाही ’

असें अगोदर सांगितल्यावर 'परंतु मी मूर्ख आहे' असें पक्षांतर दर्शविण्यांत मतलब काय ?

च. २. सच्छुती यांतील सत् चा अर्थ केच. मध्ये विद्वान असा देऊन त्याचें समर्थन केलें आहे. पण सत् चा अर्थ साधु, सज्जन असा होतो, विद्वान असा पाहण्यांत नाही. शिवाय भगवत्कथांना कोणची उपमा द्यावी हा विषय साधुसज्जनांचाच आहे; विद्वानांचा नाही.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २ 'परंतु बहुमंद मी' या वचनाने पूर्वीच्या चरणांतील विधानाचा निषेध केला आहे; कारण त्यायोगें कवीला भगवत्कथांचें निरुपमत्व दाखवायचें आहे, म्हणून आक्षेप अ०.

च. ३. कथा निरुपमा—येथे जे असम अलंकार मानतात त्यांच्या मतीं असम अ०.

च. ४. 'उद्धतें' या विशेषणाच्या योगाने 'बुधजनासि म्यां न विचारलें' याचें कारण दर्शविलें आहे. तस्मात् काव्यलिङ्ग अ०.

श्लोक ६०

भाषा व व्याकरण—च. १. उपदेशिती-हिताची गोष्ट सांगतात. गुरु-थोर पुरुष; विद्वान; मागच्या केकेंत बुधजन म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला त्यांनाच येथे गुरु म्हटलेलें दिसतें. रहस्य-महत्त्वाची पण लोकांना माहीत नसलेली गोष्ट. च. २. निजस्तव-निज (स्वतःचा) असा जो स्तव (स्तुति, प्रशंसा) (कर्म० स०) : स्वतःची स्तुति. जसा तसा-जसा साधेल तसा, वेडावाकडा. अगुण-दोष. वंदारु-वंदन करणारा; अभिवादक.

च. ३. निगमस्तुत—निगम = वेद, त्यांनी स्तुत (स्तविलेला). भलतसें-वाटेल तसें; जसें येईल तसें. वानितो-स्तवितो; वर्णितो. महाजन-पूर्व श्लोकांतील बुधजन किंवा या श्लोकांत उल्लेखिलेले गुरु.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. 'हि' या अव्ययाच्या द्वारे महत्त्वाचा अर्थ ध्वनित होतो. मागच्या श्लोकांत, ईश्वराच्या गुणकथांना

पशूची उपमा देणें योग्य नाही असा अभिप्राय ज्या बुधजनांनी व्यक्त केला, ते (तद्विरुद्ध) असें देखील सांगतात की 'ईश्वराची स्तुति कशीहि केली तरी त्याला आवडते, इ०'. मागच्या श्लोकांतील आशयाच्या कांहीसा विरुद्ध आशय येथे पंतांना निवेदन करायचा आहे; त्याची च. १ मध्ये प्रस्तावना आहे.

केच. कारांनी संत आणि विद्वान यांच्यामध्ये भेद दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो आधुनिक दृष्टीने खरा आहे. पण पंतांच्या लेखीं असा भेद होता असें दिसत नाही. जो भगवद्भक्त नाही तो खरा विद्वानच नव्हे असें मानणाऱ्यांपैकी पंत होते. मागच्या श्लोकांतील सत् आणि बुधजन व या श्लोकांतील गुरु आणि महाजन ही सर्व एकच कोटि दिसते. पंतांच्या दृष्टीने त्यांत कांही भेद आहे असें मानण्यास आधार दिसत नाही.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १, २. 'निजस्तव जसा तसा रुचे, वंदारुचे अगुण न घे' यांत रुचे व न घे या क्रियापदांचा कर्ता नमूद केलेला नाही. 'ईश्वरास' आणि 'ईश्वर' हे कर्ते आहेत पण ते अध्याहृत घेण्यासहि पूर्वी कोठे आधार सापडत नाही. जे शब्द अध्याहृत घ्यावयाचे ते पूर्वी कोठे तरी जवळच आलेले असावे लागतात. तसें नसल्यामुळे हा एक दोष आहे असें कल्पून केच.कारांनी दोषपरिहार करण्याकरितां 'रहस्य मंदा' च्या ऐवजी 'हरीस वृन्दा' असा पाठ स्वीकारला आहे. हा त्यांना पूर्वोक्त हस्तलिखितांत मिळाला आहे. 'असें हि उपदेशिती गुरु,' 'हरीस वृन्दा रुचे, इ०' या पाठानुसार च. १, २ चा अर्थ—'साधु लोक असा उपदेश करितात की हरीला तुळस आवडते, (तेव्हा भक्तांनी केलेला) आपला स्तव कसाहि असला तरी त्याला आवडेल, वंदन करणाऱ्याचे दोष तो घेत नाही.'

या पाठामुळे एकंदर वर्णनांत वृन्दा (तुळस) अचानक येऊन उभी ठाकते हें कसेंच वाटतें. 'परमेश्वर' अध्याहृत घेण्याचा प्रश्न सुटतो, (कारण 'हरीस' हा शब्द नवीन पाठांत आहे) हें खरें. पण तुळस आणि भक्तांनी केलेला 'जसा तसा स्तव' यांच्यांत साम्य जरा ओढूनताणूनच जमवावें लागतें.

याच शब्दांऐवजी 'हरीस वंदा' असा पाठ प. मध्ये दिला आहे. चृन्दापेक्षा वंदा बरें. अर्थ सोपा आहे.

वास्तविक ईश्वराच्या अध्याहारासाठी इतकी असोशी करण्याचें कारण नाही. तो सर्वत्र अध्याहृत आहेच. हें सर्व काव्यच जणू काय ईश्वर आपल्यासमोर असून त्याला उद्देशून आपण सांगतो आहोंत अशा भावनेने लिहिलेले आहे.

च. ३. निगमस्तुता हें संबोधन मानावें किंवा तुला याचें विशेषण मानावें. प्रस्तुत आवृत्तीत पहिला मार्ग अवलंबिला आहे.

गुणदोष अलंकार—च. ३. 'वेदांसारख्या परम वंदनीय, अपौरुषेय ग्रंथांनी ज्याला स्तविलें त्याची 'बहुमंद' असा, मी जशी येईल तशी स्तुति करतो' अशा रीतीने स्तुतीच्या दोन प्रकारांमध्ये विरोध दर्शविल्यामुळे विरोध अ० जाणावा.

च. ४ मध्ये कांहींनी पर्यायोक्त अ० सांगितला आहे (प. २३८). पण येथे पर्यायाने (अप्रत्यक्ष रीतीने) दुसरा अर्थ जाणविण्याची कांही आकांक्षा अगर आवश्यकता नाही. वाच्यार्थ प्रकरणास योग्य आहे. तेव्हा येथे पर्यायोक्त नाही.

श्लोक ६१

भाषा व व्याकरण—च. १. स्वकृति—आपली करणी, म्ह० येथे आपली कविता (कर्म० स०). चर्णी—अक्षरांत. हो—होवो (आज्ञार्थ, तृ. पु.). च. २. विगतशंक—विगत आहे शंका ज्यापासून अशा रीतीने (अव्ययीभाव स०): निःशंक रीतीने; निर्भय चित्ताने; आत्मविश्वासाने.

च. ३. अत्यादर—अतिशयेन आदरः (सुप् स०): मोठें अगत्य; प्रेमाने स्वीकार. च. ४. स्वभक्तसुरपादप—स्वभक्त (कर्म० स०); सुरांचा पादप (वृक्ष) (ष० त० स०): कल्पवृक्ष; स्वभक्तांचा सुरपादप (ष० त० स०): आपल्या भक्तांचा कल्पवृक्ष; आपल्या भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणारा. दर—भय; किंचित्, अल्पही (केच.).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—‘महाजनांचें भय मी बाळगतां’ असें गेल्या केकेंत अखेरीस म्हटलें; तें कां हें या केकेंत पंत स्पष्ट करतात; अगदी निर्दोष अशी स्तुति करतां यावी, असें माझ्याच खुद्द मनांत आहे; अर्थातच कुठे चूक होते की काय, आणि विद्वान लोक नांवे ठेवतात की काय अशी भीति मला वाटणारच.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १, २. दादोबा म्हणें याचा संबंध फक्त च. १ पुरताच मानतात. ‘त्या स्तुतीचें एकही अक्षर व्यर्थ नसावें’ असें मी म्हणतां (य. १५३). इतर सर्वजण म्हणें हें पहिल्या दोन्ही चरणांतील विघ्नानास अनुलक्षून घेतात.

च. ४. ‘सत्या दर’ याचा अर्थ काय व रोख कुणीकडे याविषयी मतभेद आहेत.

(१) ही माझी इच्छा जर सत्य अंतःकरणपूर्वक आहे तर मग तिच्या याथाव्यास (ती खरी ठरण्यास) भय कोणतें? (य. १५३).

(२) माझ्या आवडीचा तुम्ही आदर करीत नाही हें खरें आहे. मग खरें बोलावयास भय कशाचें? (केद. ७७ व त्यास अनुसरून प. २४१)

केच. कारांनी शब्दार्थ देखील निराळा केला आहे. सत्या (स्त्री. आवडी याचें वि.)—सफल, परिपूर्ण. दर (अ०)—किंचित्. त्यांच्या मतीं च. ४ चा अर्थः—

(३) देवा, तूं भक्तांचा कल्पतरु आहेस, असें असतां माझी ही आवड मुळीच (किंचित् सुद्धा) सफल झाली नाही.

केच. कारांनी एक मुद्दा मोठ्या मार्मिक रीतीने पुढे आणला आहे. के. ६२ च. १, २ मध्ये आवडी, अत्यादरें, सत्या हेच के. ६१ च. ३, ४ मधील शब्द आले आहेत. तिथे सत्या हें स्त्री. वि. असून त्याचा अर्थ सफल असा आहे. दोन्ही ठिकाणचें साम्य पाहतां येथेही तोच अर्थ घेणें प्राप्त आहे असें त्यांचें म्हणणें.

गुणदोष व अलंकार—च. ४. ‘स्वभक्त०’ हें हरि याचें वि. साभिप्राय आहे. म्हणून येथे परिकर अ०. ‘स्वभक्त०’ हें रूपक स्पष्टच आहे.

च. १. ण च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास. च. १, २. पांच अक्षरी यमक.

श्लोक ६२

भाषा व व्याकरण च, १, २. आवडी, अत्यादर, सत्या हे पूर्वकेकेतील शब्द त्याच अर्थाने येथे योजिलेले दिसतात (सत्या याचा केच.मध्ये दिलेला अर्थ 'सफल'). शिवुनि-स्पर्शन. गल्ल-गाल. दर-शंख.

च. ३. करांबुज-अंबु (पाणी) मध्ये जन्मतें तें अंबुज (कमल) (उप० स०); कर अंबुजाप्रमाणे (कर्म स०) : करकमल; कमळाप्रमाणे नाजूक व सुंदर हात. मावर-मा (लक्ष्मी) चा वर (पति) (ष. त. स.) : लक्ष्मीपति; विष्णु. च. ४ वराभयपर-वर (इच्छापूर्ति) आणि अभय (संरक्षण, संकटनिवारण) (द्वन्द्व स०); वराभय आहे पर (श्रेष्ठ, सर्वाधिक) ज्याला (बहु० स०) : कृपाप्रसाद आणि संकटनिवारण हीं सर्वश्रेष्ठ मानणारा. पराक्रमपटो-पराक्रमामध्ये पटु (निष्णात) (सप्त० त०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—परमेश्वराने निर्दोष स्तवन करण्याचें सामर्थ्य द्यावें हें पटविण्याकरितां ध्रुवाचा अत्यंत उचित व समर्पक दाखला घेतला असून त्याचें भयोदात्त वर्णन के. ६२-६५ यांन केलें आहे. न्या. रानडे यांना देखील हा भाग सुंदर वाटला होता. ते म्हणतात—“There are fine passages in the way of episodes in praise of Dhruva, Vyasa, Narad and other Puranic Saints & heroes. [प्रस्तावना, 'पौराणिक कथांचे उल्लेख व दाखले' ३१-३३, हें सदर पहा.] ध्रुवाचें आख्यान भा. ४. ८-१२ यांत आलें आहे. पंतांनी त्यावर 'ध्रुवाख्यान' नामक गोड साकीबद्ध लघुकाव्य रचलें आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. 'मावरा' याचे दादोबांनी आणखी दोन अर्थ केले आहेत; ते इतके क्लिष्ट व ओढाताणीचे आहेत की त्यांचा येथे उल्लेख करण्याचें कारण नाही.

च. ४. 'मना आवरा' यांतील मन कोणाचें ? बहुतेकांनी माझें—कवीचें—मन असा संबंध कल्पून 'माझें अनावर विषयांकडे घावणारें मन तुम्ही आवरा' असा अर्थ केला आहे [केच., केद., सुके.]. विषयवासना किती त्रास देते याचें वर्णन मागे के. ५२-५७ मध्ये आलें आहेच.

हा अर्थ चांगलाच आहे. तथापि हा सोडून आम्ही 'देवा ! तुम्ही आपलें मन आवरून घरा' असा अर्थ दिला आहे; कारण तो अधिक काव्यात्म वाटतो. हे पंतांचे देवाला उद्देशून सलगीचे उद्गार आहेत. मूल बापापार्शी कांही हट्ट घेऊन गेलें आणि इतर कामांत व्यग्र असलेल्या बापाने त्याच्याकडे लक्ष दिलें नाही म्हणजे 'बाबा ! तें करूं नका, इकडे पहा' असें म्हणतें व त्याची मान वळवून आपल्याकडे करतें, तशांतला हा प्रकार आहे. आतापर्यंत पंतांनी अनेकवार 'तुम्ही माझा अब्हेर करतां, तिरस्कार करतां' अशा अर्थाचे उद्गार काढले आहेत. तेव्हा माझ्या विषयीची बेफिकिरी, तिटकारा या मनोवृत्ती आवरून मजवर प्रसाद करा' असा येथील कवीचा आशय दिसतो. वराभयपरा, पराक्रम-पटो हीं विशेषणें या अर्थाला अनुकूल आहेत. स्वतःचें मन आवरणें हा सर्वांत मोठा पराक्रम होय.

गुणदोष व अलंकार—च. ३. करांबुज, उपमा. च. ३, ४ करा-करां, परा-परा या वर्णांच्या लगेच आवृत्तीमुळे पादमध्यगत यमक. र च्या एकसारख्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास अत्यंत ठळक आहेच.

श्लोक ६३

भाषा व व्याकरण—च. १. करांबुज-के. ६२ च. ३ पहा. नल्लें-जुना वर्त० प्र. पु. एव. पामर-के. ४४. च. ४ पहा. च. ३. प्रति-चतुर्थीच्या अर्थी शब्दयोगी अव्यय (सं.). सन्मुनी-सत् (उत्तम, महान) असे जे मुनि (कर्म० स०): महामुनि; श्रेष्ठ आत्म-ज्ञानी. सामर-सह आहेत अमर ज्यांच्या (बहु० स०): देवांसह.

च. ३. पदाब्जरज—के. २ च. १ पहा. जगत्त्रयनमस्क्रिया-भाजन-जगतांचें त्रय (ष. त. स.); नमः (वंदन) रूपी क्रिया

(कर्म० स०) नमस्किया; जगत्त्रयाची नमस्किया (ष. त. स.); जगत०''येचें भाजन (पात्र, आश्रयस्थान) जग''जन (ष. त. स.): तीन्ही जगतांच्या वंदन क्रियेस पात्र. च. ४. प्रसादचतुर—प्रसादा-विषयी चतुर (सप्त० त० स०): कोणावर कोणती व कशी कृपा करावी हें बरोबर जाणणारा. कसा तरि—के. ५६ च. १ पहा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—पंतांचा लीनभाव या केकेत हृदयंगम रीतीने प्रकट झाला आहे. (अर्थसंगतीविषयी केकेचें प्रास्ताविक पहा.)

पाठभेद व अर्थभेद—च. ४. दादोबांनी आपल्या जवळच्या पोथ्यांवरून ' प्रसाद चतुरा ! कसा तरि करा, वरा हा जन ' असा पाठ देऊन ' हे चतुरा ! मजवर कसा तरी (तुमच्या मनास योग्य वाटेल तो) प्रसाद करा आणि या जनाचा (माझा) स्वीकार करा ' असा अर्थ केला आहे (य. १५७, १५८). त्यांच्या पाठाच्या दृष्टीने तो योग्य आहे. आम्ही दिलेला पाठ (व अर्थ) मुळांत केद. मधील असून त्यावरून इतर सर्वांनी घेतला आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. ४. ' वरा हा शब्द रोगमुक्त अशा अर्थी योजितात. कृतार्थ असा त्याचा अर्थ होत नाही. यामुळे वरा हा शब्द इष्टार्थद्योतक नसल्याने सदोष वाटतो. ' (केच. ८७).

हा अभिप्राय योग्य वाटत नाही. काव्यांतील शब्दांचा अर्थ केवळ नाकासमोर पाहून करावयाचा नसतो. पुष्कळ वेळां कवि लक्षणेने प्रयोग करीत असतात. तो दोष नव्हे, गुणच होय. ' वरा ' याने आध्यात्मिक वरेंपण कवीला अभिप्रेत आहे.

च. १, २, ३. परमेश्वरासंबंधीच्या वस्तूंची उत्तरोत्तर अधिकाधिक कनिष्ठता (करांबुज, पद आणि पदरज) दाखवून त्यायोगें परमेश्वराच्या महिम्याचा अधिकाधिक उत्कर्ष ध्वनित केला आहे. अर्थात् येथे सार अ०. करांबुज—उपमा. पदाब्ज—उपमा.

श्लोक ६४

भाषा व व्याकरण—च. १. कृतार्थ-कृत (केलेला, सिद्ध झालेला) आहे अर्थ (कामना, प्राप्तव्य) ज्याचा (बहु० स०) : ज्याला इच्छिलेलें मिळालें आहे असा; सिद्धमनोरथ. दरें-शंखाने, के. ६२ च. २. च. २. सादरें-(बहु० स०; पहा, सामर के. ६३) : प्रेमयुक्त; दयामय.

च. ३. विहित-करण्यास योग्य. बरोबरी-फारशीतून आलेला शब्द पंतांनी विनहरकत वापरला आहे. सर्वे-बरोबर (सं. समम् पासून). च. ४. वन्दिजे-जुन्या भाषेंतील कर्मणि वर्त० तृ. पु. एव. : नमस्कारिला जातो. वासर्वे-इन्द्राकडून.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. केच.कारांनी विहित म्ह० केलेलें, प्रत्यक्ष कृतींत उतरलेलें, असा अर्थ करून 'असो विहित तें' हे शब्द च. २ शी जोडिले आहेत आणि 'तसें त्वरित घडून येऊं द्या,' असा त्यांचा अर्थ केला आहे. 'करां' हें पुढच्या वाक्यांत घेतलें आहे. त्याचा अन्वय 'परि त्यासर्वे बरोबरी करां (हें) उचित नसे' असा करून 'पण तुम्ही ध्रुवाच्या बरोबरीचा मी होण्याची वाट पहात आहां. पण हें अगदी उचित नाही' याप्रमाणे अर्थ केला आहे.

हें सर्व फार कृत्रिम भासतें. 'विहित' याचा त्यांनी केलेला अर्थ जरी संस्कृतास धरून असला, तरी मराठींत त्याचा अर्थ नेहमी कर्तव्य, करण्यास योग्य असाच होतो. (पहा, के. ५६ च. ३) 'करा..... त्यासर्वे' याचा अर्थ 'तुम्ही त्याच्याशीं माझी बरोबरी करतां' असा केवळ होत असून अर्थ देतांना 'तुम्ही ध्रुवाच्या बरोबरीचा मी होण्याची वाट पाहत आहां' असा कां दिला आहे हें समजत नाही. कृपाप्रसाद करण्यासाठी ध्रुवाशीं बरोबरी असली पाहिजे असें जर तुम्ही मानीत असाल तर तें उचित नाही, असें पंत येथे परमेश्वराला बजावीत आहेत. या बरोबरीची कांही जरूरी नाही; कारण परमेश्वर अघाचलहि तारतो; अशी त्यांची श्रद्धा आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. ४. 'तो महा प्रबळ वन्दिजे वासर्वे' हें 'त्यासर्वे बरोबरी उचित नसे' याचें कारण आहे. म्हणून काव्यलिङ्ग अ०—

च. ३. र च्या अनुवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ६९

भाषा व व्याकरण--च. १. प्रखर--उग्र; खडतर. विश्वास-
श्रद्धा; दृढनिश्चय. च. २. ध्रुव--अचल; अढळ. विश्वास--विश्वाला;
जगताला. च. ३. तुळितसां--तुळीत+असां--तुलना करीत आहां.
मेह--पुराणांत वर्णिल्याप्रमाणे पृथ्वीच्या केंद्रस्थानी असलेला महापर्वत.
हा सर्व सुवर्णाचा आहे; याची उंची ८४००० योजने आहे. च. ४.
नाठवा--जुना वर्त० द्वि० पु० अव० : तुम्ही आठवीत नाही, म्ह०
मनांत आणीत नाही.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--ध्रुवाचें वर्णन अगदी मोजक्या
शब्दांत किती परिणामकारक रीतीने केले आहे !

तिसऱ्या चरणांतील दृष्टान्ताचा रोख पूर्वीच्या केकेतील 'परिवरोवरी
यासवें नसे उचित' या उद्गारांच्या प्रमाणेच आहे. 'तुझ्यावर कृपा
करायची तर तू ध्रुवाच्या बरोवरीचा कुठे आहेस' असें जर तुम्ही म्हणाल
तर तें कांही कामाचें नाही--कृपा करतांना उणें अधिक तुम्ही कधीच
पाहत नाही; मग माझ्याच बाबतींत मेरुशीं मोहरीची तुलना करण्याचा
अप्रस्तुत खटाटोप कां ? असें एकंदर पंतांच्या युक्तिवादाचें तात्पर्य आहे.

पाठभेद व अर्थभेद--च. ४. नाठवा हा आज्ञार्थ मानून 'तुम्ही
मनांत आणूं नका' असा अर्थ केच. कार करितात. त्यांच्या मतीं 'नाठवां'
असें अनुस्वारयुक्त वर्तमान काळाचें होईल; यास्तव तें त्याज्य. कारण
'तुम्ही प्रसाद करतांना न्यूनाधिक पाहत नाही' असा अर्थ करणें बरोबर
नाही. देवाची अशी रीत नसते. प्रसाद करण्यासाठी तो न्यूनाधिक
बाहणारच (केच. ८९).

हें सर्वच प्रतिपादन अवास्तव दिसतें. देव कृपा करतांना उणें अधिक
पाहत नाही, याच तत्वाच्या आधारावर तर पंत देवांशीं भांडावयास
सिद्ध झाले आहेत. 'अघाचलाहि तारिले असें गरजून सांगून त्यांनी
आपल्या युक्तिवादास सुरवात केली आहे. तेव्हा आठवा याचा वर्त०

अर्थ हाच अधिक प्रशस्त. वर्त० साठी आठवां असेंच रूप पाहिजे, ही कल्पनाहि बरोबर नाही. जुना वर्त० द्वि. पु. अव.चीं किती तरी रूपें केकावलींत अनुस्वाररहित आलीं आहेत. (पहा धरा, उद्धरा, के. २३; नांदवा के. १७; म्हणा के. २५ इ० इ०) इतर सर्व टीकाकारांनी नाठवा हें वर्तमानकाळीच मानलें आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. विश्वाच्या स्तुतीला पात्र होण्यास एकच गुण पुरेल, असें असतां ध्रुवाचे तीन चार गुण सांगितले आहेत, तस्मात् येथे समुच्चय अ०.

च. ३. येथे विषम अ० कांहींनी वर्णिला आहे (प. २५७). मेरू आणि मोहरी यांच्या अत्यंत वैधर्म्यामुळे येथे विषम अ० ची कांहीशी छटा आहे; पण विषमांत वैधर्म्य वर्ण्य वस्तूतील असावें लागतें; येथे मेरू आणि मोहरी हीं उपमानें आहेत आणि त्यांच्या आंत ध्रुव आणि कवि हीं उपमेयें गर्भित आहेत. तेव्हा 'तुल्य प्रस्तुत असतां अप्रस्तुत तुल्याचें कथन' या प्रकारची ही अप्रस्तुतप्रशंसा आहे.

ही केका प्रसाद गुणाचें अत्युत्तम उदा० आहे. संबध श्लोकांत एकहि समास नाही व कसलीहि कठिनता नाही. च. १, २ यमक पांच अक्षरी. च ३. त, म यांच्या अनुवृत्तीमुळे किंचित् अनुप्रास.

श्लोक ६६

भाषा व व्याकरण—च. १. प्रभुत्व--स्वामित्व; श्रेष्ठत्व. **च. २.** स्वस्वाम्य—आपणाशीं बरोबरी. यदुपार्जन—ज्याचें उपार्जन यदुपार्जन (ष. त. स.); ज्यांची प्राप्ति. मिरविजे—मिरविलें जातें; भूषण म्हणून दाखविलें जातें. (कर्मणि वर्त० तृ. पु. एव.) स्वपादानतें—स्वपाद (कर्म० स०)—आपले पाय; स्वपादाच्या ठायीं आनत (नम्र) (सप्त. त. स.) आपल्या पायाशीं नम्र झालेल्याने.

च. ३. लाघव—क्षुद्रता; लहानपण. **च. ४.** दशमुखानुज—दश आहेत मुखें ज्याला तो (बहु० स०); अनु जायते (मागाहून जन्मतो) इति अनुजः; दशमुखाचा अनुज (घाकटा भाऊ) (ष. त. स.).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—बिभीषणाचा दाखला दिल्याबरोबर राघवा (रामचंद्रा) हें संबोधन योजलें, हें औचित्य लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

च. १, २ मध्ये प्रभुत्व आणि च. ३ मध्ये प्रसाद या दोन शब्दांचें किती सुंदर व समर्पक वर्णन पंतांनी केलें आहे! ही खरी आध्यात्मिकता होय. प्रभुत्व म्ह० मालकी हक्क गाजवून स्वतः चैनीत लोळणें नव्हे!

“येथें ‘स्वपादानतें मिरविजे’ या उभय शब्दयोजनेने त्या आश्रिताने आपल्या प्रभुने दिलेली जी आपल्या बरोबरीची योग्यता, ती भूषणास्पद मानून तेणेंकरून प्रभुच्या ठायीं आपलें पादानतत्व न सोडतां त्याचें गौरव करीत असावें, असा येथे कविहृद्गतार्थ ध्वनित होतो.” (य. १६२).

गुणदोष व अलंकार—च १, २. मध्ये जें सामान्य तत्त्व सांगितलें त्याचें विशेष उदा० बिभीषणाचें च. ४ मध्ये दिलें. बिभीषण रामाला शरण आलेला (स्वपादानत) होता; आणि त्याला रामाने लंकेचें राज्य देऊन आपणासारखा (स्वसाम्य) करून सोडलें. तेव्हा येथे सामान्य तत्त्वाचें विशेष उदा०ने समर्थन झाल्यामुळे अर्थांतरन्यास अ० जाणावा. केच. मध्ये अर्थांतरन्यासाचा निषेध करून येथे अप्रस्तुत प्रशंसा असल्याचें सांगितलें आहे तें बरोबर नाही.

श्लोक ६७

भाषा व व्याकरण—च. १. करा—जुना वर्त० द्वि० पु० अव० : करतां. च. २. चाकर—फारसीतून आलेला शब्द.

च. ३. वृथाचि—सर्वथैव निरर्थक. जिरे—पचे (च. १.); सांभाळतां येतें; पेलतें. च. ४. पुसोनि—विचारपूस करून; सुकर—सोईचें; उपभोगण्यास सोपें. साजिरें—चांगलें; सुंदर.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १, २. ‘वरि’ ऐवजी ‘हरि’ आणि ‘बरि’ (य. १६४). केवळ हा पाठभेदस नव्हे, तर एकंदर श्लोकाची दादोबांची अर्थलापनिका देखील निराळी आहे. शिवाय अनेक वैकल्पिक अर्थ त्यांनी सुचविले आहेत.

श्लो. के...१२

(१) हे हरि, ज्याचा कसा तरि भाव असो, परंतु तो विमल असो;

(२) हे हरि ज्याचा कसा तरि (कोणत्याहि रीतीने तुमचें भजन करून कां होईना) विमल भाव असो;

(३) असो (मागच्या केकेंत सांगितलेलें सगळें असूं द्या, राहूं द्या); ज्याचा कसा तरि (कोणत्याहि प्रकारें) भाव तुम्हीं शुद्ध करा (करितां) त्यावरि दया पचे (अशा दासावर केलेली तुमची दया पचते.)

च. ४. 'तें' 'साजिरें' ऐवजी 'ते' 'साजिरे' (य., केद.) हा पाठ म्ह० नपु० एव० ऐवजी पुं० अव० मानणें होय. हा पाठ मानणाऱ्यांत सुद्धा अर्थाबद्दल मतभेद आहेतचः—

(१) अधिकार पुसोनि (वर) द्या; ते (वर) सुकर (आणि) साजिरे (असतात) [अर्थ : पात्रतेचा विचार करून वर द्या; विचार करून वर दिले असतां ते सुकर आणि साजिरे असतात.] (केद. ८४).

(२) सदा सुकर साजिरे ते अधिकार पुसोनि द्या. [अर्थ : निरंतर करावयास सोईवार आणि चांगले जे अधिकार-पदव्या-अर्थात् सलोकतादि मुक्ति-ते पुसोनि-विचार करून-योग्यता पाहून-मग द्या.] (य. १६५).

पुं० अव० पाठ ध्यायचाच असेल तर दादोबांची अर्थलापनिका बरी; त्यांत कांही अध्याहृत ध्यावें लागत नाही. केद. च्या अर्थ लापनिकेंत वर (अव०) हा अत्यंत महत्त्वाचा शब्द अध्याहृत ध्यावा लागतो. पण तें योग्य नाही; कारण च. २ मधील वर एव० आहे. एकंदरीने तें, साजिरें असा पाठ घेऊन अर्थ करणें हेंच जास्त चांगलें.

गुणदोष व अलंकार—ही केका प्रसाद व माधुर्य या गुणांचें उत्कृष्ट उदा० आहे. के. ६५ प्रमाणे हिच्यांतहि सामासिक शब्द नाही. या केकेचा च. ३ व के. ६६ च. ३ यांत विनोक्ति अ० सांगितला जातो; पण विनोक्तीचें तत्त्व व रचना भिन्न आहे, यास्तव दोन्ही ठिकाणीं तो अ० मानतां येत नाही.

श्लोक ६८

भाषा व व्याकरण—च. १. वरासर्वे-वररूपी मद्याने (कर्म० स०). वावरें-भांवावलेलें; भ्रान्त.

च. ३. कृतघ्न-उपकारकर्त्यावरच उलटणारा. च. ४. भव-महाहिं-भव (संसार) हाच कोणी महाहि (मोठा साप) (कर्म० स०). मोहरा-सर्पविषाची बाधा दूर करणारा औषधरूप मणि. A gem found in the head of the Cobra de capello; esteemed as an antidote to poison—*Molesworth*.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—या केकेत ज्याचा उल्लेख केला आहे त्या वृकासुराचें आख्यान भा. १०. ८८ मध्ये आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १, २. 'वा वरें' आणि 'बावरें' यांपैकी कोणतें कोणत्या चरणांत घ्यायचें याविषयी मतभेद आहे. केद., प., सुके., केच. यांनी 'बावरें' हा शब्द च. १ च्या अखेरीस आणि 'बा ! वरें' हें च. २ च्या अखेरीस घेतलें आहे. य. मध्ये याच्या उलट प्रकार आहे. प्रस्तुत आवृत्तींत केद० इ० अनुसार केकेची छपाई केली आहे, पण अर्थ उलट पाठानुसार केला आहे. केकेची छपाई त्याप्रमाणे दुरुस्त करावयास पाहिजे. (शुद्धिपत्र पहा.)

अर्थाच्या बाबतींत तर मतभेद फारच आहेत. च. २ मधील हृदय हें कोणाचें ? शिवाचें, की ज्याला उद्देशून हे उद्गार आहेत त्या भगवंताचें, की पंतांचें ? वरासवें याचेहि दोन अर्थ केले आहेत. एक वर दिलेला आणि दुसरा 'वर दिल्याबरोबर' [सवें-सह, बरोबर]. 'बावरें' याच्या स्थानांत बदल झाल्याने देखील अर्थ बदलू शकतो. या तीन विकल्पांची गुंतागुंत होऊन अर्थाच्या नाना परी निर्माण झाल्या आहेत. येथे दादोबा आणि परशुरामपंत, या ज्या अर्थाच्या दोन परंपरा त्यांचे अर्थ देऊं,—

[१] अन्वय—परि वरें शिवापरि कराल हो वा ! हें हृदय वरासवें बावरें न हो. अर्थ—परंतु वरदानाने, जसें महादेवाने वृकासुराला वरदान देऊन केलें, तसें कराल हो ! संभाळा ! हें माझे मन तुमच्या वराबरोबर—तुम्ही वर देतांच—भांबावल्यासारखें न होवो.

[२] अन्वय—परि कराल हो बावरें शिवापरि वरासवें हृदय. हें न हो वा ! वरें. अर्थ—परंतु वर देण्याबरोबर शिवाचें हृदय जसें बावरें झालें

तसें तुम्ही आपलें हृदय वर देण्याबरोबर वावरें कराल हो ! वरदानाने अशी गोष्ट होऊं नये.

अर्थ (१)—“वर देऊन महादेवाने जसें केलें, तसें तुम्ही कराल” यांत ‘कराल’ याचा अर्थ काय ? महादेवाने वृकाला भलताच वर देऊन आपली केविलवाणी स्थिति करून घेतली तशी तुम्ही करून घ्याल—हाच स्वारस्यपूर्ण अर्थ त्यांतून निघतो. च. ३ कडे लक्ष दिल्यास हाच योग्य वाटतो. यास्तव प्रस्तुत आवृत्तींत तसा अर्थ केला आहे. ‘वरासर्वे’ याचा वररूपी मद्याने हा अर्थ अधिक काव्यमय आणि वावरणें, भ्रान्तिष्टपणा करणें याच्याशीं उत्तम जुळण्यारा, म्हणून तो प्रस्तुत आवृत्तींत स्वीकारला आहे.

केच.कारांनी संबंध केकेचा ‘अगदी नवीन’ अर्थ लावला आहे. त्यांनी च. ३, ४ हे शंकराला उद्देशून कवीने म्हटले आहेत असें मानून ‘हरा’ हें संबोधन केलें आहे. ‘भवमहाहिचा’ यांतील ‘भव’ हें शंकराला उद्देशून संबोधन करून ‘महाहिचा मोहरा’ म्ह० महासर्पांचा नेता म्ह० वृकासुर असा अर्थ केला आहे. च. ४ चा अर्थ—“हे शंकरा, भस्मासुर आपलें शिर तोडीत होता त्याचा हात धरून तुम्ही त्या काळसर्पाला वाचविलेंत; फार भलें केलेंत !”

ही अर्थलापनिका प्रबळ कल्पनासामर्थ्याची द्योतक असली तरी सयुक्तिक व संभवनीय वाटत नाही. केकावलींतील संबोधनरूपें पाहिलीं म्हणजे असें-म्हणतां येतें की ‘भव’ (शंकरा!) असें संबोधनाचें रूप सहसा पंत करणार नाहीत; भवा ! असेंच करतील. च. ३ मध्ये वृकाच्या कृतघ्नतेचा उल्लेख केला आहे; त्या कृतघ्नतेच्या परिणामाचा म्ह० वृकाने शंकराच्याच डोक्यावर हात ठेवून त्याला भस्म करण्याचा प्रयत्न करणें, याचा ध्वनि पुढच्या चरणांत उमटणें हेंच क्रमप्राप्त होय. उलट मागे जाऊन वर देण्याच्याहि पूर्वीच्या प्रसंगाचा उल्लेख च. ४ मध्ये करणें संभवनीय वाटत नाही. के. ६९ मध्ये उपमेच्या द्वारा वृकाला सर्प म्हटलें आहे. त्याला उद्देशून तीच उपमा आदल्याच केकेमध्ये पंतांनी घातली असणें शक्य नाही. प्रचलित, परंपरागत अर्थाला केच.कारांनी जीं दूषणें दिली आहेत तींहि योग्य वाटत नाहीत.

गुणदोष व अलंकार—एकंदरीत संदिग्धता हा मोठा दोष
च. १, २ मध्ये भासमान होतो.

च. २. शिवापरि ही उपमा; वरासवें रूपक. च. ४. भवरूपी
महाहि, शंकररूपी मोहरा—रूपक.

श्लोक ६९

भाषा व व्याकरण— च. १. भजे—जुना वर्त०, येथे भूत-
कालाच्या अर्थी प्रयोग. सुदृढनिश्चयै—सुतराम् दृढ (सुप् स०);
सुदृढ असा जो निश्चय (कर्म० स०): अढळ निश्चय; खंबीर निर्धीर.
द्विजकुमारक—द्विर्जायते (दोनदा जन्मतो) इति द्विजः (उप० स०)
(के. १२ च. २ 'द्विजत्व' वरील टीप पहा). द्विजाचा कुमारक (लहान
मुलगा) (ष० त० स०). कुमार याला लागलेला क प्रत्यय अल्प, लहान,
क्षुल्लक या अर्थी आहे. क्षीरधी—क्षीराविषयी (क्षीर—दूध) धी (बुद्धि,
इच्छा) आहे ज्याची असा (बहु० स०): दुधाची इच्छा करणारा.
च. २. द्या—जुना वर्त० द्वि० पु० अव०, च. १ मधील भजे प्रमाणे.
मदनमारक—मदनाला मारणारा म्ह० शंकर. (हें संबोधन किंवा तुम्हीच
याचें वि० मानावें.) क्षीरधी—क्षीरं धीयते अस्मिन् इति (उप० स०):
दुधाचा समुद्र. (यमकाकरितां धी दीर्घ).

च. ३. सुखवि—जुना वर्त० तृ० पु० एव०. सुपात्र—सुतराम्
पात्र (योग्य): अत्यंत योग्य; दानाचें उत्तम चीज करणारा. अमृत—
१ देवांचें पेय, सुधा; २ (येथे) दूध. [अमृत याचा दूध हा अर्थ
फार क्वचित्त होतो, पण बहुतेक टीकाकारांनी तोच दिला आहे.]
त्रासदा—भयदायक, अनर्थकारक (उप० स०).

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. सुदृढनिश्चय असा पाठ आहे;
सुदृढ आहे निश्चय ज्याचा असा बहु० स० करावा.

च. ३. 'सुखवि' ऐवजी 'सुखचि' असा पाठ केच. मध्ये
स्वीकारला असून 'जे सुपात्रा, ते उदारपण सदा बरे सुखचि' असा
च. चा अन्वय केला आहे.

च. ४. इतर सर्वांनी अमृताचा दूध अर्थ केला असूनहि आम्ही अमृत (सुधा) हाच अर्थ घेतला आहे याचें कारण त्यांत विरोधाचें सौंदर्य अधिक आहे. अमृत दुधापेक्षा शेकडो पटीने गुणशाली, तें दिलें तरीहि सर्पाचा दुष्टावा सुटत नाही.

या केकेत उल्लेखिलेला द्विजकुमारक म्ह० व्याघ्रपाद ऋषीचा पुत्र उपमन्यु होय. याची कथा महाभारत अनुशासन पर्व १३-१४ मध्ये आहे. दादोबांच्या ही गोष्ट लक्षांत आली नाही असें दिसतें. त्यांनी द्विजकुमारक म्ह० अश्वत्थामा मानून अर्थ लावला आहे, पण तो सीध्या रीतीने लागणें शक्य नाही, हें उघड आहे. त्यांना मदनमारक म्ह० मनोरथांचा नाश करणारा म्ह० यथेच्छ तृप्ति करून मनोरथ राहूं न देणारा, असे चमत्कारिक अर्थ करावे लागले आहेत.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २ मधील विशेष उदाहरणाचें च. ३ मधील सामान्य सिद्धान्ताने समर्थन केलें आहे, तस्मात् अर्थान्तरन्यास अ०.

च. ४. उपमा : साप, अमृत हीं उपमानें; खळ, कृपा उपमेयें; त्रासदायकत्व हा साधारण धर्म; तशि हा वाचक शब्द. चारी अंगें उक्त असल्यामुळे पूर्णोपमा. च. १, २ तसेंच ३, ४ मध्ये चार अक्षरी यमक.

श्लोक ७०

भाषा व व्याकरण—च. १. अतिप्रिय—अत्यन्त प्रिय, आवडता (सुप् स०). सुखप्रद—सुखं प्रददाति इति (उप० स०): भरपूर सुख देणारा. मुदंभोद—मुद (आनंद) हेच अम्भः (पाणी) (कर्म० स०); मुदम्भः ददाति इति मुदंभोदः (उप० स०): आनंदरूपी पाण्याने भरलेला मेघ; आनंदघन च. २. क्षण—पळभर देखील (क्रिवि०). विटो—कंटाळो; त्रासो.

च. ३ वानिलें—वर्णिलें (वर्ण या सं. धातूपासूनच वान); स्तविलें. गुरूपहासा—गुरूचा (मोठ्या माणसांचा, वडिलांचा) उपहास (मस्करी निंदा) (प्र० त० स०). बळें—मुद्दाम, जाणूनबुजून. च. ४. निपट—पूर्णपणें; निखालस.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—शंकराचा संबंध के. ६८ मध्ये आणला. ६८, ६९, ७० यांत कवीच्या भावच्छटा कशा बदलत गेल्या आहेत, हे पाहण्याजोगे आहे. ६८ मध्ये चांगलाच टोमणा असून विनोद-युक्त उपहास स्पष्ट आहे. ६९ मध्ये सत्पार्त्री वर दिल्याचें उदाहरण देऊन ६८ वर अप्रत्यक्षपणे विरजण घालण्याचा प्रयत्न आहे. तेवढ्याने भागणार नाही असे वाटून आपला 'हेतु शुद्ध' असल्याची ग्वाही ७० मध्ये दिली. तेवढ्याने भागणार नाही असे वाटून अजाण लेकराची भूमिका घेऊन लागटपणा केला. लेकराला कोण काय म्हणणार ?

पाठभेद व अर्थभेद—आम्ही दिलेला अर्थ केद. ला साधारणपणे अनुसरून आहे. केच. आणि य. यांनी कांही मार्मिक अर्थ मुचविले आहेत.

च. १. 'प्रथम' हा शब्द मुदंभोद याच्याकडे घेऊन प्रथम मुदंभोद म्ह० 'पावसाळ्याच्या आरंभी आलेला पहिला मेघ असा अर्थ केच. (९६) मध्ये केला आहे. कोणी सुखप्रदप्रथम हा एक शब्द मानून सुखप्रदांत श्रेष्ठ असा अर्थ करितात.

च ३. "गुरु-महाजन-त्यांनी केलेल्या उपहासासाठी बळें-उगीच, कारण नसतां-तुमचें उदारपण वानिलें. सारांश, म्यां जें शिवाचें औदार्य काकदृष्टिन्यायेंकरून वर्णिलें तें पाहून थोर चिकित्सक जन माझा उपहास करितील खरा, (कारण त्यावरून शिवाचें गौरव न होतां उलटी विगर्हता इंगित होते. " (य. १७२).

च. ४. 'पहा हे निपट साबळें आहे' असे निराळें वाक्य कांहींनी (केच.) केलें आहे.

गुणदोष व अलंकार—च १, २. शंकर हाच कोणी मुदंभोद-रूपक अ०. मयूरहृदया यांतील मयूर (मोर पक्षी, मोरोपंत कवि) द्वयर्थी आहे तेव्हा श्लेष; श्लेषावर रूपक आधारलेलें आहे. मुद् हेंच पाणी, शंकर हा अम्मोद आणि मोरोपंत हे मोर, असे हे समस्तवस्तुविषय रूपक आहे.

च. ३, ४. 'अजि ! साबळें लेकरुं गुरूपहासा कसें करिल ?' यांत मोरोपंत व शंकर हा प्रस्तुत अर्थ गर्भित असल्याकारणाने अप्रस्तुत प्रशंसा.

या केकेतील दोन्ही यमके सुंदर, लालित्यपूर्ण आहेत. च. २. मध्ये 'दया'च्या आवृत्तीमुळे आणखी यमक. च. १ मध्ये प्र द यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास. च. ३, ४ मधील यमक ५ अक्षरी आहे.

ही केका माधुर्य गुणाचें चांगलें उदा० आहे.

श्लोक ७१

भाषा व व्याकरण—च. १. हरिहरांत-हरि [विष्णु] आणि हर [शंकर] यांत [द्वन्द्व स०]. वास्तव-खरोखरीचा. च. २. प्रबुद्ध-उत्तम ज्ञानी; तत्वज्ञ.

च. ३. यथार्थ—बरोबर; खरा. शैव—शिवभक्त; शंकर हेंच सर्वश्रेष्ठ दैवत मानणारे. च. ४. वैष्णव—विष्णुभक्त; विष्णु हेंच सर्वश्रेष्ठ दैवत मानणारे. दुराग्रही—दुर्घट; आग्रहः दुराग्रहः (सुप् स०). धनीप्रमाणे इन् प्र. लागून दुराग्रही : हटवादी.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—शंकराचा आपण उणेपणा काढला, इतकेच नव्हे, तर विष्णूनेच त्याला अखेर अनर्थातून वाचवले, याहि गोष्टीचा उल्लेख केला. तेव्हा आपण शिवनिंदा करणारे दुरभिमानी वैष्णव आहों, असा कोणाचाहि समज होईल, ही आशंका पंतांच्या मनास खटकू लागली असावी; म्हणून शिवविष्णु हे सारखेच श्रेष्ठ, किंबहुना ते एकच होत, त्या त्या संप्रदायाचे अभिमानी जें म्हणतात तें आपल्याला मान्य नाही, हें स्पष्टपणें निवेदन करण्याकरितां ७१, ७२ या दोन केका पंतांनी लिहिलेल्या दिसतात.

ही केका म्ह० गद्य वाक्याचे सारखे तुकडे करून ते वृत्तांत बसविले आहेत की काय असा भास होतो.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. वास्तव हा शब्द आम्ही व इतर सर्वांनी 'भेद' याकडे लावला आहे. पण केच.मध्ये तो 'प्रबुद्ध'

कडे लाविला आहे. वास्तव प्रबुद्ध—खरे ज्ञानी. 'प्र'बुद्ध म्हटल्यानंतर पुन्हा वास्तव म्हणण्याची जरूरी दिसत नाही.

च. ३, ४. दादोबांनी प्रथम वैष्णवांना कमीपणा देणारा असा अन्वय—वास्तव जें स्वमत शैव वर्णिते तें यथार्थ, दुराग्रही वैष्णव (जें वर्णिते तें यथार्थ) न.

पण हें कसेसेच वाटून त्यांनी दुसरा अन्वय लावून दाखविला आहे.—'दुराग्रही शैव (आणि) वैष्णव जें स्वमत वर्णिते तें यथार्थ न'. यांत दुराग्रही हें वि० दोषांनाहि लावून दोषांचेहि मत चुकीचें असल्याचें विधान आहे.

श्लोक ७२

भाषा व व्याकरण—च. १. पुरांतक—पुरांचा (तीन नगरांचा) अन्तक (नाश करणारा) (ष० त०) : त्रिपुरारि, शंकर. मुरांतक—मुर नामक दैत्याचा नाश करणारा, विष्णु. च. २. विशंक—निःशंक रीतीने; खुशाल; बेलाशक (पहा, विगतशंक, के. ६१ च. २). लुब्रा—लुडबुड्या, लोचट, तोंडपुजा. च. ३. भजतसां = भजत असां = भजत आहां, भजतां. भजणें म्ह० केवळ भक्ति करणें हाच अर्थ नाही; to share in, partake of, to possess, to resort to, to have recourse to—असेहि त्याचे अर्थ आहेत. तेव्हा 'तुम्ही शिवाला जाऊन मिळतां (एकत्व पावतां), अंशभूत होतां....' असा येथे अर्थ करणें अधिक चांगलें. च. ४. सदर्थ—सत् असा जो अर्थ (कर्म०स०): खरी गोष्ट; सत्य तत्त्व. सहा—सहन करा; येथे लक्षणेने 'मान्य करा.'

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—पुरांतक, मुरांतक हे वर्णसादृश्य व नादमाधुर्य असलेले शिव व विष्णु यांचे वाचक शब्द निवडण्यांत कवीचें चातुर्य दिसून येतें. पुरांचा नाश करण्यांत विष्णूचें सहकार्य होतें म्हणून हें नांव कवीने मुद्दाम योजिलें असेल, असें नाही. पण त्या दृष्टीनेहि हें नांव फार समर्पक आहे.

च. ३. तुम्हां के. ६८ मध्ये शिवाचा तृतीयपुरुषी उल्लेख, के. ६९, ७० मध्ये प्रत्यक्ष शंकराला संबोधून बोलणें, के. ७१ मध्ये शंकर

आणि विष्णु दोषांनाहि उद्देशून निवेदन, के. ७२ पासून पुढे मूळपदावर येऊन पुन्हा विष्णुभगवानाला उद्देशून प्रतिपादन, असा क्रम आहे. शंकराच्या उल्लेखामुळे वर्णनाला मध्येच फुटलेला फाटा चटकन आवरून कोठेहि वर्णनाचा ओघ तुटलेला न दिसू देतां पंत कसे कुशलतेने मूळपदावर आले आहेत, हें पाहण्याजोगें आहे.

ब्राह्मणा—ब्राह्मणांतले भिक्षुक हे बरेचसे लाघवीपणा करणारे तोंडदेखलें बोलणारे लोचट असतात. हें लक्षांत घेऊन येथे हा शब्द घातलेला दिसतो. हरिभाऊ आपट्यांच्या यशवंतराव खरे कादंबरीतील शास्त्रीबुवा हां अशा लुबरेपणाचा एक वाङ्मयीन नमुना आहे. खाडिलकरांच्या कीचकवध, स्वयंवर इ० नाटकांतहि असे नमुने आहेत.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. लुबरा म्हणण्याचें कारण 'क्षण पुरांतक क्षण मुरांतक म्हणें' हें दिलें आहे, तस्मात् काव्यलिङ्ग अ०.

च. ३. 'तुम्हां शिव शिवा तुम्ही भजतसां' यांत शिव आणि विष्णु हे परस्परांच्या संबंधांत एकसारखी क्रिया (भजणें) करतात, असें वर्णन असल्यामुळे अन्योन्य अ०.

च. १, २ यांत र ण च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास. यमक तीनच अक्षरी पण मजेदार.

श्लोक ७३

भाषा व व्याकरण—च. १ वळे-वळतो, अनुसरतो. च. २ तदुक्तिस-त्याच्या सांगण्यास, वचनास (ष० त० स०). चावळे-शोपेंत बडबडतो; (चावळणें-असंबद्ध, विचूक बोलणें) याचा कर्ता च. १ मधील 'पराशराचा सुत'.

च. ३. त्रिभुवनेश्वर—त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् (समाहार द्वन्द्व); त्रिभुवनाचा ईश्वर (ष० त०): तीन्ही जगतांचा स्वामी. नामावली-नामांची श्रेणि, ओळ.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—या केकेंत शंकराचा उल्लेख देखील नाही.

च. १. तुझाचि अवतार—भा. २. ७ यांत वर्णिल्याप्रमाणे व्यास हा भगवंताच्या २४ अवतारांपैकी २२ वा अवतार होय.

कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां
स्तोकायुषां स्वनिगमो बत दूरपारः ।

आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां

वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥—भा. २. ७. ३६.

च. ३. नामावली—हा 'विष्णुसहस्रनामा'चा पंतांनी अप्रत्यक्ष निर्देश केलेला दिसतो. हें महाभारतांत अनुशासनपर्वांत भीष्माच्या मुखांतून सांगितलें आहे.

च. ४. जना—अर्थात् जे जन ती नामावली मुखीं धारण करतात त्यांना असें संदर्भावरून ध्यायचें.

गुणदोष अलंकार—च. २. चावळे याचा कर्ता मागील वाक्यांतील जन हा नसून त्याच्या पूर्वीच्या वाक्यांतला 'पराशराचा सुत' हा ध्यावा लागतो. तेव्हा येथे किंचित् दूरान्वय दोष होय.

च. २-४. मनुष्य झोपेमध्ये कांहीतरी असंबद्ध, अस्पष्ट, निरर्थक धडबडतो; पण व्यास झोपेमध्ये देखील परमेश्वराची विशुद्ध नामावलि उच्चारतो या परस्परविरुद्ध भासणाऱ्या वर्णनामुळे विरोध अ० (य. १७६).

श्लोक ७४

भाषा व व्याकरण—च. १. कुशल—(१) चतुर; (२) कल्याणकारक. आकळी—व्यापितें; वश करितें; आवरतें. च. २. दुरत्यय—अत्यय म्ह० (१) पलीकडे जाणें, उल्लंघणें, जिंकणें; (२) नाश. येथे दोहोपैकी कोणताहि अर्थ व्यावा. दुर्घटः अत्ययः यस्य (बहु० स०) : ज्याला जिंकणें किंवा नष्ट करणें फार कठीण आहे असा. (कळीचें वि०).

च. ३. कायाधवापरी—कयाधूचें अपत्य तो कायाधव (प्रल्हाद), त्याप्रमाणे. च. ४. योगमायाधव—योगमाया म्ह० या सृष्टीच्या बुडाशीं असलेली मूल प्रकृति; योगसामर्थ्याने सृष्टि निर्माण करणारी ईश्वराची शक्ति; तिचा धव (पति, स्वामी) (ष० त० स०) : प्रकृतीचा नियंता परमेश्वर. 'प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य संभवाम्यात्ममायया।' (गी. ४. ६).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—गेल्या केकेमध्ये 'तुष्टी नामावली जनाला सुखी करिते' असें म्हटलें. ती कशा रीतीने सुखी करिते आणि सुखी करिते म्ह० काय करिते हें पंत या केकेत स्पष्ट करितात.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'हळुहळू मना' या ऐवजी 'मन हळूहळू' असा पाठ. अर्थात फरक नाही.

दादोबांनी मुख्य संहितेंत 'तुष्टें कुशल नाम जो नर हळूहळू आकळी असा' पाठ देऊन 'जो मानव तुष्टें कल्याणकारक नाम हळूहळू आकलन करितो, अर्थात घेतो' असा अर्थ दिला आहे. पण हा विशेष चांगला नाही. आकळणें म्ह० आवरणें, ताब्यांत आणणें. मनुष्याचें मन हें अनावर अवखळ असतें, त्याला आवरावें लागतें, नामाला नव्हे; दादोबांच्या पाठांत आकळी याचें कर्म 'नाम' होतें, तें इष्ट नाही.

प्रस्तुत आवृत्तींत स्वीकारलेला पाठ दादोबांनी वैकल्पिक म्हणून दिला आहे.

च. ३. व्यसन पाप—'पापरूपी संकट' (केच. १०१).

गुणदोष व अलंकार—आकळी, हरी, भेटवी—या तीन्ही क्रियांचा 'कुशल नाम' या एकाच कारकाशीं संबंध असल्यामुळे दीपक अ० (दुसरा प्रकार).

च. ४. कायाधवापरी ही उपमा.

श्लोक ७५

भाषा आणि व्याकरण—च. १. अणु—पदार्थांचा अधिकांत अधिक सूक्ष्म भाग; कण. हा—च. ३, ४ यांत वर्णिलेला.

च. ३. भलत्यास—वाटेल त्यास, कोणत्याहि व्यक्तीस. च. ४. छळी—त्रास देतें; पीडा देतें. (पुढे 'गुणदोष व अलंकार' हें सदर पहा.)

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ४. 'छळी न, न अधोगति क्षणहि दे' हें म्हणतांना कवीच्या नजरेसमोर विरोचनात्मज बळीचें उदाहरण होतें, हें पुढील केकेवरून स्पष्ट होतें. म्हणूनच छळी, अधोगति

यांचे नाम आणि ईश्वर या दोन पक्षां दोन अर्थ होतात. पुढे ' गुणदोष व अलंकार ' हें सदर पहा.

पाठभेद व अर्थभेद--च. १. ' तुम्हां समचि ' या ऐवजी ' तुझ्या समचि ' (केद., केच.). मागच्या केकेंत च. ४ मध्ये तुज व या केकेंत च. २ मध्ये तुला हीं पाहतां तुझ्या समचि हा एव० पाठ अधिक बग्रा वाटतो. पण य., प., सुके. या सर्वांत तुम्हांसमचि असल्यामुळे येथे तो घेतला आहे.

च. ३. भलत्यासही—(१) अधिकारभेद न राखतां कोणत्याहि जातीस अथवा व्यक्तीस (य. १७८); (२) (जवळच्या अथवा दूरच्या) कोणाहि भक्तास (केच. १०३); (३) अनधिकार्याला सुद्धा (केद. ९२, प. ३२४). याप्रमाणे टीकाकारांचीं भिन्न भिन्न स्पष्टीकरणे आहेत.

गुणदोष व अलंकार—येथे भगवंताहून नामाचें गुणाधिक्य वर्णिलें असल्यामुळे व्यतिरेक अ० सांगितला जातो (य., प., केच.). तें गैर आहे असें नाही. पण एक प्रश्न विचारासाठी पुढे येतो. व्यतिरेक अ० उपमेय आणि उपमान यांच्या मध्ये होतो. येथे नाम हें उपमेय आणि भगवंत उपमान असें मानावें लागतें. उपमेय हें वर्ण्य व प्रस्तुत असतें आणि उपमान अवर्ण्य, अप्रस्तुत असतें. येथे भगवंत हें अवर्ण्य, अप्रस्तुत आहे काय? ती तर सर्वत्र मुख्य वर्ण्य वस्तु आहे. येथे दोन वर्ण्य वस्तूंचीच तुलना आहे.

च. ४. भगवंतापेक्षा नामाचें गुणाधिक्य वर्णन करतांना वापरलेले ' छळी ' ' अधोगति ' हे शब्द लिष्ट आहेत. म्हणून येथे श्लेष.

छळी न—(नामपक्षां) त्रास देत नाही; हाल करीत नाही. (भगवंत पक्षां) कपट करीत नाही; फसवीत नाही. " छळणें चा फसविणें हा सं० अर्थ येथे (व पुढील चार केकांत) लागू पडत नाही"—असें केच. (१०३) मध्ये म्हटलें आहे. पण येथे बळीच्या उदाहरणावर लक्ष्य असल्यामुळे फसविणें, कपट करणें हा अर्थ जुळतो. कारण बळीशीं वामनाने कपटच केलें होतें.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—गेल्या केकेमध्ये 'तुझी नामावली जनाला सुखी करिते' असें म्हटलें. ती कशा रीतीने सुखी करिते आणि सुखी करिते म्ह० काय करिते हें पंत या केकेत स्पष्ट करितात.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'हळूहळू मना' या ऐवजी 'मन हळूहळू' असा पाठ. अर्थात फरक नाही.

दादोबांनी मुख्य संहितेंत 'तुझें कुशल नाम जो नर हळूहळू आकळी असा' पाठ देऊन 'जो मानव तुझें कल्याणकारक नाम हळूहळू आकळन करितो, अर्थात घेतो' असा अर्थ दिला आहे. पण हा विशेष चांगला नाही. आकळणें म्ह० आवरणें, ताब्यांत आणणें. मनुष्याचें मन हें अनावर अवखळ असतें, त्याला आवरावें लागतें, नामाला नव्हे; दादोबांच्या पाठांत आकळी याचें कर्म 'नाम' होतें, तें इष्ट नाही.

प्रस्तुत आवृत्तींत स्वीकारलेला पाठ दादोबांनी वैकल्पिक म्हणून दिला आहे.

च. ३. व्यसन पाप—'पापरूपी संकट' (केच. १०१).

गुणदोष व अलंकार—आकळी, हरी, भेटवी—या तीन्ही क्रियांचा 'कुशल नाम' या एकाच कारकाशी संबंध असल्यामुळे दीपक अ० (दुसरा प्रकार).

च. ४. कायाधवापरी ही उपमा.

श्लोक ७५

भाषा आणि व्याकरण—च. १. अणु—पदार्थांचा अधिकांत अधिक सूक्ष्म भाग; कण. हा—च. ३, ४ यांत वर्णिलेला.

च. ३. भलत्यास—वाटेल त्यास, कोणत्याहि व्यक्तीस. च. ४. छळी—त्रास देतें; पीडा देतें. (पुढे 'गुणदोष व अलंकार' हें सदर पहा.)

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ४. 'छळी न, न अधोगति क्षणहि दे' हें म्हणतांना कवीच्या नजरेसमोर विरोचनात्मज बळीचें उदाहरण होतें, हें पुढील केकेवरून स्पष्ट होतें. म्हणूनच छळी, अधोगति

यांचे नाम आणि ईश्वर या दोन पक्षांनी दोन अर्थ होतात. पुढे 'गुणदोष व अलंकार' हे सदर पहा.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'तुम्हां समचि' या ऐवजी 'तुझ्या समचि' (केद., केच.). मागच्या केकेंत च. ४ मध्ये तुज व या केकेंत च. २ मध्ये तुला ही पाहतां तुझ्या समचि हा एव० पाठ अधिक बरा वाटतो. पण य., प., सुके. या सर्वांत तुम्हांसमचि असल्यामुळे येथे तो घेतला आहे.

च. ३. भलत्यासही—(१) अधिकारभेद न राखतां कोणत्याहि जातीस अथवा व्यक्तीस (य. १७८); (२) (जवळच्या अथवा दूरच्या) कोणाहि भक्तास (केच. १०३); (३) अनधिकाऱ्याला सुद्धा (केद. ९२, प. ३२४). याप्रमाणे टीकाकारांचीं भिन्न भिन्न स्पष्टीकरणे आहेत.

गुणदोष व अलंकार—येथे भगवंताहून नामाचें गुणाधिक्य वर्णिलें असल्यामुळे व्यतिरेक अ० सांगितला जातो (य., प., केच.). तें गैर आहे असें नाही. पण एक प्रश्न विचारासाठी पुढे येतो. व्यतिरेक अ० उपमेय आणि उपमान यांच्या मध्ये होतो. येथे नाम हें उपमेय आणि भगवंत उपमान असें मानावें लागतें. उपमेय हें वर्ण्य व प्रस्तुत असतें आणि उपमान अवर्ण्य, अप्रस्तुत असतें. येथे भगवंत हें अवर्ण्य, अप्रस्तुत आहे काय? ती तर सर्वत्र मुख्य वर्ण्य वस्तु आहे. येथे दोन वर्ण्य वस्तूंचीच तुलना आहे.

च. ४. भगवंतापेक्षा नामाचें गुणाधिक्य वर्णन करतांना वापरलेले 'छळी' 'अधोगति' हे शब्द लिष्ट आहेत. म्हणून येथे श्लेष.

छळी न—(नामपक्षां) त्रास देत नाही; हाल करीत नाही. (भगवंत पक्षां) कपट करीत नाही; फसवीत नाही. "छळणें चा फसविणें हा सं० अर्थ येथे (व पुढील चार केकांत) लागू पडत नाही"—असें केच. (१०३) मध्ये म्हटलें आहे. पण येथे बळीच्या उदाहरणावर लक्ष्य असल्यामुळे फसविणें, कपट करणें हा अर्थ जुळतो. कारण बळीशीं वामनाने कपटच केलें होतें.

अधोगति—(नामपक्षीं) आध्यात्मिक हीन दशा, दुर्गति. (भगवंत पक्षीं) खाली लोटणें; पाताळांत जाणें. बळीच्या मस्तकावर पाय देऊन वामनरूपी विष्णूने त्याला पाताळांत दडपलें होतें.

ही केका प्रसाद गुणाचें फार चांगलें उदा० आहे. सर्व शब्द अगदी साधे, मराठींत पूर्ण रुळलेल्या दोन छोट्या सामासिक पदांखेरीज कोठेहि समास नाही. चरणांतील अखेरचे शब्द पुढच्या चरणांत अन्वयाकरितां न्यावे लागतात, एवढेंच काय तें श्लेष आहेत ते. सहज लक्षांत येण्याजोगे.

श्लोक ७६

भाषा व व्याकरण—च. १. छळीं—छळ याची सप्त०. आटला—कमी झाला; तत्त्वहीन झाला; हरला.

च ३ परीक्षक—पारख करणारा; (येथे) कारागीर, सोनार. हेम—(सं. हेमन् नपुं०) सोने. च. ४. विरोचनात्मज—आत्मनः (स्वतःपासून) जायते (जन्मतो) तो आत्मज (प्र. त. स.) : विरोचनाचा पुत्र म्हं० बळी. प्रल्हादाचा मुलगा विरोचन व त्याचा मुलगा बळी. तरे —उद्धरे. पदें—(तुमच्या) चरणामुळे.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. आटला—“येथे आटणें या घातूच्या प्रयोगाने कवींनी छलनतापाचें अत्यंत प्राखर्य सुचविलें. अर्थात बळीशिवाय इतर कोणी जर त्या वामनाच्या छळाच्या आंचेंत असता तर तो आटूनच गेला असता, असा येथील भावार्थ जाणावा.” (य. १७९).

च. ३. जडहि...हेमही—हि हें अव्यय दोनदा आलें आहे. ‘त्यांतील दुसऱ्याने आलेलें निरर्थक आहे’ (केच १०५). हा निरर्थकतेचा दोष घालविण्याकरितां जड आणि हेम या भिन्न कोटि मानाव्या. घातु वगैरे जड पदार्थ देखील आणि त्यांतलें श्रेष्ठ सोनें देखील, असा अर्थ करावा.

सोन्याच्या दृष्टान्तावरहि केच.कारांनी आक्षेप घेतला आहे. “हा जड सोन्याचा दाखला पंतांच्या आशयास साधक न होतां उलट बाधकच होतो...पंतांचा आशय असा आहे की मी जड, दुर्बल म्हणून छळांत टिकूं शकणार नाही. पण पुढे जड सुवर्ण देखील (परीक्षेच्या) छळास

टिकते असें म्हटलें आहे...मग मोरोपंता, तुला छळांत टिकायला काय चरकत आहे ? जड दुर्बल असलास तर सोन्याप्रमाणे टिकशील; सबळ असल्यास बळीप्रमाणे टिकशील. एवंच जड हेमाचा हा दाखला समर्पक नाही.” (केच. १०५). या म्हणण्यांत बरेंच तथ्य आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. दादोबांनी ‘सोशितें’ याचा अर्थ ‘तापविण्याच्या, लवविण्याच्या इ० क्रियेने विकृत होतें’ असा केला आहे. जड घातु व सोने देखील विकृत होतें, पण बळी मात्र विकृत झाला नाही, हें महदाश्चर्य, असा दादोबांच्या म्हणण्याचा आशय दिसतो.

गुणदोष व अलंकार—च. ३. सोन्याच्या दाखल्यामुळे अर्थापत्ति झाली आहे. जे लोक हा अ० मानतात त्यांच्या मतीं येथे तो आहे.

च. १. ‘बळी बळी’ हें संयुतावृत्ति यमक. च. २ मध्ये ला, च. ३ मध्ये री यांच्या आवृत्तीमुळे असंयुतावृत्ति यमक.

श्लोक ७७

भाषा व व्याकरण—च. २. कविसभा—कवि (व्यास, शुक इ० ईश्वराच्या लीला वर्णन करणारे ग्रंथकार यांची सभा (मंडळी, समुदाय). शोभली—(सुंदर काव्यरचनेमुळे) अलंकृत झाली. ज्याच्या हातून सुंदर कृत्य घडतें तो त्या कृत्यामुळे शोभिवंत दिसतो, असें जग मानतें. Handsome is that handsome does असें आंग्ल ग्रंथकार गोल्डस्मिथ याने म्हटलें आहे.

च. ३. त्रिलोकी—त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी (समाहार द्वन्द्व स०) : जगत्त्रयी. च. ४. अतुल—नाही तुलना जिला (बहु० स०) अपूर्व, अलौकिक. मौक्तिकावलि—मौक्तिकांची आवलि (ष० त०) : मोत्यांचा हार.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागील केकेंत तुझ्या पावलाने जगाचाहि उद्धार झाला असें म्हटलें. तो उद्धार कसा, कोणच्या बाबतींत झाला याचा तपशील येथे दाखल केला आहे.

ही केका पंतांच्या साध्या परंतु भव्य कल्पनाशक्तीचें चांगलें उदाहरण आहे.

च. ३, ४ मध्ये त्रिलोकीवर सतीची आणि गंगा नदीवर मोत्यांच्या हाराची कल्पना केली आहे; तशीच कल्पना च. १, २ मध्ये उक्त नसली तरी गर्भित आहे. “त्रिलोकीने गंगारूपी मौक्तिकमाला कंठीं धारण केली, त्याप्रमाणें बळीची सुकीर्ति हीच कोणी मौक्तिकमाला कंठीं धारण करण्यास दुसरी स्त्रीच हवी म्हणून कविसभा घ्यावी लागली.” (केच. १०७). माला कंठांत घातली जाते आणि सुकीर्ति कंठांतून निघणाऱ्या वाणीने वर्णिली जाते. ‘शोभली’ याच्यांतून हे दोन्ही अर्थ ध्वनित होतात.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. यांत ‘शोभली’ हा शब्द गर्भित उपमान जें मौक्तिकमाला त्याचा अप्रत्यक्ष रीतीने बोध करणारें आहे म्हणून समासोक्ति अ०.

च. ३, ४. त्रिलोकी ही सती आणि नदी ही मौक्तिकावलि—हें रूपक स्पष्ट आहे. गंगेचा घवल वर्ण सुप्रसिद्ध आहे. म्हणून मोत्यांच्या हाराचें रूपक साजरें दिसतें.

या केकेंत प्रश्नार्थक वाक्यें घालून प्रश्नरूपाने अभिप्रेत अर्थ सांगितला आहे. **प्रश्नालंकार** जे मानतात त्यांच्या मतीं येथे तो होईल.

श्लोक ७८

भाषा व व्याकरण—च. १. छळ—दुसऱ्याने केलेल्या हाल-अपेष्टा, दिलेली पीडा. संस्कृतास धरून छळ याचा कपट हा अर्थ के. ७५ मध्ये (बळीपक्षीं) जुळतो, असें मागे सांगितलें आहे. पण के. ७६, ७७, ७८, ७९ यांत तो अर्थ नसून दुसऱ्याने दिलेली पीडा, त्रास हा मराठी अर्थच या सर्व ठिकाणीं जुळतो. **अधीर**—याचा अर्थ मराठींत नेहमी उतावळा, उत्कंठित, असा होतो; पण येथे तो नसून ‘ज्याला धीर (धैर्य, खंबीरपणा, सहनशीलता) नाही असा’ हा आहे. (नञ् बहु० स०) **चामरें**—चवऱ्या. **वृथा**—व्यर्थ, निरूपयोगी.

च. ३. अकीर्ति--कीर्तीचा अभाव. (नञ् त० स०). रुचे—
आवडे; पसंत पडली. ब्रज—गोकुळ. च. ४. वरिल--पतकरील.
हारिला—पराजयाला. बळी--बलाढ्य; शक्तिमान.

पाठभेद व अर्थभेद--च. १. 'मिरविली' ऐवजी 'मिळविली'
(केच.). हा पाठ कोठून आणला आहे, कोणास ठाऊक. आम्ही विचारा-
साठी घेतलेल्या पांचहि आवृत्त्यांमध्ये मिरविली हाच पाठ आहे व तोच
योग्य आहे. चामर ही खास मिरविण्याचीच वस्तु आहे.

अकीर्ति याचा अर्थ अल्पकीर्ति असा केच. मध्ये केला आहे. पण
येथे 'कीर्तीचा अभाव' असाच (इतर सर्वांनी केलेला) अर्थ योग्य
आहे. कीर्तीचा रंग शुभ्र असा सर्वमान्य कविसंकेत आहे. कांबळी काळी
असते. काळेपणा म्ह० पांढरेपणाचा अभाव; तसेच अकीर्ति म्हणजे
कीर्तीचा अभाव.

गुणदोष व अलंकार--प्रसाद, माधुर्य या गुणांनी ही केका
मोठी शोभिवंत झाली आहे. यांतली छोटी छोटी वाक्ये मोठी चटकदार
व परिणामकारक वाटतात.

च. १, २. बळी, कीर्ति आणि कवि यांच्याशी तुल्य नृप, चामरें
आणि पामर या वस्तु आहेत. यांच्यांत विबप्रतिविब भाव आहे, म्हणून
येथे दृष्टान्त अ०.

च. ३. येथेही वरच्या प्रमाणे दृष्टान्त.

श्लोक ७९

भाषा व व्याकरण--च. १. कृपण-बापुडवाणा. पहा के.
२५ च. २; के. ४७ च. २. दयानिधे-दयेचा निधि (साठा) (प्र० त०) :
संबोधन संस्कृत व्याकरणास अनुसरून. च. २. भट-योद्धा; वीर.
संगर-युद्ध. कातर-भित्रा. दापिती-दटावितात; घाक घालतात.

च. ३. शरण्य--शरणे साधु; आसरा देण्यांत चांगला;
रक्षणकर्ता; आश्रयस्थान. तमी-अंधारांत. च. ४. शरणागत-शरणाव
श्लो. के....१४

(रक्षणाकरितां) आगतः (चतुर्थी त० स०). श्रमतसें—श्रमत आहे; कष्टतो आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. भटांसि, कातरां—असे अनुस्वार-युक्त पाठ केच.मध्ये आहेत. पण हे कोठून घेतले याचा खुलासा नाही. कोणत्याहि प्रसिद्ध आवृत्तींत असे पाठ नाहीत. पाठाला कांही आधार असला पाहिजे. अधिक बरा दिसतो म्हणून स्वतःच्या कल्पनेतून एखादा पाठ काढणें अयोग्य. “ दापिति व कापिती हीं अव० आहेत. म्हणून भटांसि व कातरां अशीं अव० घेणें इष्ट ” असें केच. ने समर्थन केलें आहे. पण तें सयुक्तक नाही. दापिती, कापिती यांचा कर्ता भट हा आहे व तो अव० आहे; भटांसि, कातरां हीं कर्म आहेत. तीं अव० असलींच पाहिजेत असें नाही. ‘ शूर लोक शूराशीं लढतात ’ असा एव० कर्मासह प्रयोग करण्याची सरास रूढि आहे. अशा ठिकाणीं प्रत्येकशः एकेक अशा अर्थाने कर्त्यांचें एकवचनांत पर्यवसान होतें.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—“ मागे कवीने हावरेपणा केला आहे. त्यावर कदाचित् देव म्हणेल की, ध्रुवासारखी योग्यता संपादन कर किंवा बळीसारखा छळ सोसण्यास तयार हो, म्ह० तशी कृपा करतो. या कोटिक्रमापुढे कवि निरुत्तर होऊन हावरेपणा सोडून अल्पसंतुष्ट झाला आहे. ” केच. १०९.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. युद्ध, योद्धा, कातर इ० चा दाखला छळ, बलाढ्य भक्त, ईश्वर व दुबळा भक्त इत्यादिकांना दिला आहे. तेव्हा येथे दृष्टान्त अ०

च. ३, ४. ‘ मी तमीं बुडोनि अरण्यांत श्रमतसें असें येथे विघात आहे. पण मोरोपंत अंधारांत बुडत नव्हते किंवा अरण्यांत कष्टत नव्हते. त्यांना विषयवासनेने ग्रासलें होतें (के. ४१, ५०, ५३ इ०) व ते संसारांत भ्रमत होते (के. २२). तेव्हा वरील विधानांतील अवास्तविक वस्तुसंबंधाचें ‘ मी तमाप्रमाणे असलेल्या विषयवासनेने ग्रासलों आहे व अरण्याप्रमाणे असलेल्या संसारांत गुरफटलों आहे ’—अशा उपमैतं पर्यवसान होतें. तस्मात् येथे निदर्शना अ०.

श्लोक ८०

भाषा व व्याकरण—च. १. पातलीं-पोचलीं; आलीं. पदे—
शब्द. च. २. निजस्मृतिस विषय जाहलीं-माझ्या आठवणीच्या टप्प्यांत
आलीं. निज (आपली, स्वतःची) अशी जी स्मृति (कर्म० स०).
विषय-स्थान, आवाक्यांतली गोष्ट. श्रीपदे-श्री (मंगल, कल्याण)
देणारीं पदे (मध्य० स०).

च. ३. गुरुक्तिस-गुरुची (पित्याची) उक्ति (वचन)
(ष० त०), तिला. सफळ-पूर्ण, खरी. च. ४. धरासुरतपःफळें-
धरेवरील (पृथ्वीवरील) सुर (देव) (सप्त० त०) धरासुर म्ह० भूदेव,
ब्राह्मण; धरासुरांचें तप (ष० त०); धरासुरतपाचीं फळें (ष० त०) :
ब्राह्मणांनी केलेल्या तपाचा परिणामच जणू काय (अशीं रामचंद्राचीं पदे).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ४. दंडकारण्यांत राहणाऱ्या
ऋषिमुनींना राक्षस त्रास देत असत. या त्रासांतून सोडवावें म्हणून
अनेकांनी तपश्चर्या चालविली होती. रामचंद्र जणू एक प्रकारच्या
उत्सुकतेने वनवासास गेले त्याच्या बुडाशीं राक्षससंहार करून या
ब्राह्मणांना अभय देणें हा आंतला हेतु होता, हें सूचित करण्याकरितां
' धरा० ' हें पद मुद्दाम घातलें आहे. त्वरित हा शब्दहि याच हेतूचें
सूचन करतो.

च. ३. जानकीजीवना ! “ या संबोधनेंकरून कवीने प्रभूस
अकस्मात् आपल्या रामावताराचें स्मरण देऊन पुढील प्रार्थनेच्या
अवधारणास सावध केलें. ” (य. १८७).

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. ‘ तव ’ ऐवजी ‘ तंव ’ (तेव्हा).
च. १ मध्ये जंव आहे त्याच्या मुकाबल्याकरितां तंव असावें असें मानून
हा पाठ य., प. यांनी प्रशस्त मानला आहे. केद.मध्ये तर हाच मूळ पाठ
आहे. पण केच. कारांनी ‘ तव ’ (तुझी) हा पाठच ग्राह्य मानिला आहे.
“ ‘ तंव ’ हा पाठ घेतल्यास हा शब्द उचलून दूर न्यावा लागतो. शिवाय
जंव पुढे ‘ तंव ’ अध्याहृत ठेवतां येतोच. ” (केच. ११०) हें खरें आहे.

गुणदोष व अलंकार--च. १, २. एका वस्तूवरून तिच्या-
सारख्या पूर्वी पाहिलेल्या वस्तूचें स्मरण झाल्याचें वर्णन केलेलें असल्यास
स्मरण अ० होतो. येथे ही व्याख्या बरोबर लागू पडत नाही; कारण श्रम
अरण्य हे शब्द व वनाला धावलेलीं रामचंद्राचीं पदें यांत सारखेपणा
नाही. तथापि स्मरण अ० ची येथे छटा आहे, इतकें खरें.

च. ४. पदें हींच धरासुरतपःफळें—रूपक.

‘गुरुकितस सफळ करावया’ हें एक कारण देऊन शिवाय ‘धरा०’
यांत दुसरें कारण सुचविल्यामुळे समुच्चय अ०.

च. ४. र च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ८१

भाषा व व्याकरण--च. १. तयीं-तेव्हा. सदय-कृपाळू, प्रेमळ.
च. २. विचारुनि-विचार करून.

च. ३. पिशापरि--वेड्याप्रमाणे; भ्रमिष्टाप्रमाणे. अहोरात्र-
अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । (समाहार द्वन्द्व). फिरा, म्हणा-हीं जुन्या
वर्त० चीं द्वि० पु० अव० रूपें होत. यांचा अर्थ येथे भूतकाळाप्रमाणे आहे.

पाठभेद व अर्थभेद--केच.कारांनी हा सर्व श्लोक मागच्या
केकेंत उल्लेखिलेल्या धरासुरांकडे म्ह० ऋषिमुनींकडे लाविला आहे.
‘सदय’ म्ह० ऋषिमुनींवर दया करणारा; **च. ३.** रात्रंदिवस ‘हाय हाय’
म्हणत वेड्याप्रमाणे हिंडत होतां ते मुनींना दर्शन देण्यासाठीच; **च. ४.**
भाषणामध्ये कुशल कोणाप्रमाणे, तर ऋषिमुनींप्रमाणे. असें त्यांचें
प्रतिपादन आहे. (केच. १११, ११२).

पण या केकेची शब्दयोजना पाहिली तर हें म्हणणें योग्य दिसत
नाही. अतिचिकित्सेमुळे पुष्कळ वेळां काव्यांश हातून निसटतो. या
केकेंत पंत देवाचें उणें काढणारें, त्याला अडवणारें भाषण करीत आहेत,
हें उघड दिसतें. ‘नसे कुशल भाषणी’ या कबुलीवरून हें आणखी स्पष्ट
होतें. ऋषिमुनींवर केलेल्या कृपेचाच जर उल्लेख जर करावयाचा असेल
तर त्या भाषणाला एवढी धार येण्याचें कारण नाही. **च. ३.** मधील

उल्लेख तर सीतेखेरीज दुसऱ्या कोणाला अनुलक्षून असणें शक्यच नाही. पुढील केका ८२, ८३, ८४ यांत सीतेच्या करणीचेंच वर्णन आहे. तेव्हा त्या पुढच्या सुंदरमास अनुसरून या केकेंतहि 'सदय' 'वनो-वनि पिशाचापरि फिरा' इ० चा रोख सीतेकडे आहे असेच मानणें प्राप्त आहे. त्यांतच काव्यात्मता आहे, सरळपणा आहे. इतर सर्वांनी असाच अर्थ केला आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. ३. पिशापरि ही उपमा.

श्लोक ८२

भाषा व व्याकरण—च. १. समागम—सहवास; प्राप्ति. च. २. तपोऽनल—तप हाच कोणी अनल (अग्नि) (कर्म० स०). तपस् + अनल (संधि होऊन) तपोऽनल. जोडिली—जवळ केली; मित्र किंवा अनुयायी म्हणून पतकरिली.

च. ३. अयुक्त—अयोग्य; गैर. जनास्तव—व्यक्तीकरितां. सांकडें—संकट. च. ४, तदुक्ति—पहा के. ७३ च. २.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. समागम या शब्दांतून सीतेच्या पक्षी सुंदर ध्वनि निघू शकतो. समागम घडावा म्हणून मुनींनी प्रखर तप केलें; पण तो तुमचा समागम सीतेला अनायासे प्राप्त झाला होता. अनायासाने मिळालेल्या गोष्टीची माणसाला किंमत नसते. म्हणूनच इतरांना दुर्लभ असा तुमचा समागम मिळाला असून तिचा उपयोग तिने तुम्हाला भलत्या गोष्टी (कुकार्य) सांगण्याकडे केला !

पाठभेद व अर्थभेद च. २ 'तपोऽनलि' ऐवजी 'तपोनिधि' (य., केच.). हा पाठहि चांगला आहे, पण तपोऽनलि हा अधिक चांगला. त्यामुळे तपाचें अधिक प्रखरत्व सूचित होतें. या पाठावर 'अग्नींत लाकडें पडल्यावर दग्ध होतात तशीं या मुनींचीं शरीरें नष्ट कुंठे झालीं होती,' असा केच.कारांनी आक्षेप काढला आहे. पण हें अलंकारिक वर्णन आहे. कमलमुखी म्हटल्याबरोबर कमलाप्रमाणे मुखाला पाकळ्या कुंठे आहेत हें विचारणें अरसिकतेचें द्योतक होईल. मुनींचीं तपें इतकीं प्रखर होतीं

की त्यांची शरीरें होरपळून निघाल्याप्रमाणे झालीं, असा अर्थ तपावरून अनलाचें रूपक केल्यामुळे निष्पन्न होतो. शिवाय अखेरपर्यंत परमेश्वर-प्राप्ति झाली नाही तर प्रखर तप करून प्राणत्याग केल्याच्याही कित्येक तपोनिष्ठांच्या कथा आहेत. तेव्हा सर्व दृष्टींनी तपोऽनलिं हाच पाठ अधिक चांगला.

च. ३. ज्या जनास्तव याचा अर्थ ज्या वानरांसाठी असा दादोबांनी केला आहे. तो ठीक नाही.

गुणदोष व अलंकार च. १, २. तपरूपी अग्नि, त्यांत मुनि लाकडें झाले—रूपक अ०.

च. ३. ज्या जनास्तव—यांतून पर्यायाने 'सीता' हा अर्थ निघतो. तस्मात् पर्यायोक्त अ०.

च. ४. 'आमचें बोलणें बहुत वाकडें' यांत स्वतःची निंदा केली आहे. पण त्याचा खरा अर्थ 'आमचेंच बोलणें फार सरळ आहे' असा आहे. म्ह० बाह्यात्कारीं निंदा व आंत स्तुति असल्यामुळे व्याजस्तुति अ०. कांहींच्या मतीं हा वक्रोक्ति अ० होईल.

च. ३. ड च्या आत्रृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ८३

भाषा व व्याकरण—च. १. जगत्त्रयमनोहरा—जगतांचें त्रय (ष० त०); मनः हरति इति मनोहरः । (उप० स०) जगत्त्रयामध्ये मनोहर (सप्त० त० स०) : तिन्ही जगांत सर्वाधिक सुंदर. बलगुणै०—बल आदिकरून गुण (मध्य० स०) रत्नांचा आकर (खाण) (ष० त०); एकच असा रत्नाकर (कर्म० स०); बलगुणांचा एक रत्नाकर (ष० त०); सामर्थ्य आदि सर्व गुणरूपी रत्नांची एकच एक खाण (किंवा रत्नाकर = समुद्र). च. २. कनकरंकु—कनकाचा रंकु (हरिण) (ष० त०) : सोन्याचा हरिण; सुवर्णमृग.

च. ३ कुकार्य—कुत्सित असें कार्य, कुकार्य (सुप् स०) : वाईट, खराब कृत्य. आज्ञापिती जाहली—दुकूम करती झाली; (आज्ञापिती

-वर्त० कर्त्रर्थी घातुसाधित वि०. प्रस्तावना पान ६७ पहा). च. ४.
सुधा-अमृत. कामुक-स्त्रीलंपट; स्त्रीप्रेमाधीन. अंगनाशा-बायकोचा
हुकूम. पिती-उत्सुकतेने पालन करितात.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३. सीतेने रामाजवळ सुवर्ण-
मृग मागितला हें कुकार्य कसें? अनेकांनी अनेक तऱ्हेने या शंकेचें
समाधान करण्याचा यत्न केला आहे. कुकार्य = कुत्सित काम =
हलकें क्षुद्र काम असा अर्थ य., प. यांनी दिला आहे. तुझ्यासारख्या
महाबलाढ्याला हरिण धरून आणण्यासारखें क्षुद्र काम सांगितलें, म्हणून
तें कुकार्य, असा य., प. यांच्या प्रतिपादनाचा आशय दिसतो. सीतेने
पतीला आज्ञा केली हें कुकार्य, असें केच.कारांनी म्हटलें आहे. 'पती-
जवळ एखादी आवडीची वस्तु मागणें हें कुकार्य नव्हे. पण पतीस
आज्ञापिणें हें मात्र कुकार्य होय.' (केच. ११५). पण पंतांच्या शब्द-
योजनेवरून, मुळांत जें कुकार्य होतें तें सीतेने आज्ञापिलें, आज्ञापिणें हें
कुकार्य नव्हे, हें स्पष्ट आहे. हरणाला धरून आणणें किंवा मारणें हेंच
धर्माज्ञेविरुद्ध असल्यामुळे कुकार्य असा पंतांचा अभिप्राय असावा.
क्षत्रियानेसुद्धा खाण्याकरितां जरूर असेल तर, किंवा हिंस्र श्वापद असेल
तरच त्याचा वध करावा. गमतीखातर हरिणासारख्या निरुपद्रवी
प्राण्यांना पकडणें किंवा मारणें हें धर्मविरुद्ध होय.

'प्रियाहि' यांतील 'हि' स्वारस्यपूर्ण आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. यांतील दोन सामासिक पदांचा
तीन तऱ्हांनी अन्वय लाविला जाऊं शकतो.

(१) तुला (रामचंद्राला) या (अध्याहृत) सर्वनामाचीं विशेषणें. ही
अर्थलापनिकेची तऱ्हा प्रस्तुत आवृत्तींत अवलंबिली आहे. दादोबांनी
असेंच केलें आहे.

(२) सीतेच्या तोंडीं संबोधनें (केद., प., केच.).

(३) कवीने भगवान रामचंद्राला उद्देशून योजिलेलीं संबोधनें. (सुके.)

तीन्ही पद्धति संभवनीय आहेत. त्यांतल्या त्यांत पहिली अधिक
काव्यात्म आहे. तीन्ही जगांमध्ये अत्यंत सुंदर आणि गुणबलाढ्य अशा

तुला प्रियेने काम सांगितलें तें काय, तर हरिण पकडून किंवा मारून आणणें! यांत एक प्रकारचा विरोधाभास आहे. नं. २च्या अर्थात प्रियेने केलेल्या अनुनयाची चारुता आहे. नं. ३मध्ये तसें कांही दिसत नाही.

च. २. 'म्हणे' ऐवजी 'म्हणें' (केच.) (प्र० पु० एव० क्रि०). हा पाठ घेतल्याने '(मी) म्हणें' हा सीतेच्या तोंडचा शब्द होऊन च. १ व २ हे संबंध सीतेचें भाषण होतें. हा पाठ चांगला आहे; पण केच. कारांनी हा कोठून घेतला याचा उलगडा होत नाही. अर्थाला चांगला दिसेल तो पाठ कल्पनेतून निर्माण करायचा, हें बरें नाही. आम्ही पाहिलेल्या पांची छापील प्रतीत हा पाठ नाही.

गुणदोष व अलंकार—च. १. बलगुणैकरत्नाकर रूपक.

च. ४. यांत सामान्य विधान केलें आहे. त्यावरून 'तूं सीतेची आज्ञा मानलीस' या अनुक्त विशेष अर्थाचा बोध होतो. तस्मात् येथे अप्रस्तुत प्रशंसा.

'पिती' याःक्रि० वरून 'अंगनाज्ञारूपी मद्य' असा गर्भित अर्थ मनांत येतो. येथे समासोक्तीची किंचित छटा आहे.

श्लोक ८४

भाषा व व्याकरण—च. १. समयीं (येथे) योग्य वेळीं; ज्या वेळेस पाहिजे त्यावेळीं. जपे—हजर असे; काम करण्यास तत्पर असे. वर—आशीर्वाद; शाबासकी. च. २. सार्थक—सफल; चीज केलेला. देवर—दीर.

च. ३. भलतेंचि—वाटेल तें; तोंडाला येईल तें; टाकून. पुसा—विचारा. च. ४. घोपटां—बडवा; चोपून काढा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. मध्ये जें सांगितलें (जवळ जवळ) तेंच भिन्न शब्दांत च. २ मध्ये सांगितलें आहे. 'स्वदास समयीं जपे' याचा अर्थ सुवर्णमृग प्रसंगीं लक्ष्मणाने आपली कामगिरी योग्य वजावली एवढाच केच. कारांनी केला आहे. वस्तुतः हें सर्व काळास

अनुलक्षून सामान्य विधान दिसतें व तसाच अर्थ इतर सर्वांनी केला आहे. 'ज्या समयी जें काम करायचें तें जपून करीत असे' (केद. १०१).

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. दादोबांनी स्वदांस म्ह० हनुमान मानून हा च. त्याच्याकडे लाविला आहे. च. २ मात्र इतरांप्रमाणे लक्ष्मणास उद्देशून लाविला आहे. च. १ चा हा अर्थ योग्य नाही; कारण हनुमानावर सीतेचें दास्य करण्याचा प्रसंग आलेला नव्हता. पुढील मागील संदर्भहि या अर्थाला पोषक नाही.

च. ३. 'तें' ऐवजी 'ते' (य.). ते म्ह० ती(सीता), वदे याचा कर्ता.

गुणदोष व अलंकार—च १-३ येथे दे, करी, वदे या क्रिया-पदांचा कर्ता सीता (अध्याहृत) आहे. तेव्हां दीपक अ० (दुसरा प्रकार).

च. ४. मज कापुसा—स्वतःवर कापसाचें रूपक.

संबंध केकावर्तीत दीर्घयमकाकरितां ही केका लक्षणीय आहे. च. १, २ सात अक्षरी व च. ३, ४ पांच अक्षरी यमक.

ही केका फार सुगम व प्रसादपूर्ण आहे. समास जवळजवळ नाहीतच. शब्द अगदी सोपे.

च. १ व २ यांतील पुनरुक्ति दोष वर उल्लेखिला आहेच.

श्लोक ८५

भाषा व व्याकरण—च. २. स्वतोक-आपलें मूल. कर्दमी-चिखलांत.

च. ३. तदा—त्या वेळीं; तेव्हा (कृष्णावतारांत बाळपर्णी).

च. ४. रजोमलिनकाय-रजाने (घुळीने) मलिन (मळलेलें) (तृ. त. स.); रजोमलिन आहे काय ज्याचा (बहु. स.): घुळीने मळलेलें आहे अंग ज्याचें असा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केकावर्तीतील अत्यंत मधुर व प्रसादपूर्ण केकांपैकी ही एक आहे. च. १. हा जगाची रीत चटकदार रीतीने वर्णन करणारें सुभाषित म्हणून प्रचलित झाला आहे.

यांत कर्दमामध्ये रांगणाच्या बालकृष्णाचें जें वर्णन आहे तें भाभवतावरून सारांशरूपाने घेतलें आहे. चिखलाने अंग भरणें, मातेने पोटाशीं घरणें इ० गोष्टी मुळांत आहेत. (पहा. भा. १०.८. २१-२३). विशेषकरून—

तन्मातरौ निजसुतौ घृणया सुवन्त्यौ
पंकांगरागरुचिराबुपगुह्य दोभ्याम् ।

दत्त्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य

मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदम् ॥—भा. १०-८-२३

“च. १. मध्ये दोन सामान्य नियम आहेत. त्यांतील ‘न जें प्रिय सदोष तें’ याचें उदाहरण खुद्द पंत; (त्याचा उल्लेख मागच्या केकेंत (च. ४) केला आहे.) दुसरा नियम ‘जें प्रिय, तें सदोषही चांगलें वाटतें’ यास मात्र एक सामान्य आणि एक विशेष अशीं दोन उदा० दिली आहेत.” (केच. ११७).

गुणदोष व अलंकार—माधुर्य व प्रसाद या गुणांनी ही केका परिपूर्ण आहे.

“हा श्लोक वात्सल्याने व भक्तिभावाने केवळ ओथंबलेला आहे. येथे सामान्य सिद्धान्त च. १ मध्ये कथन केला असून ‘आपलें घुळीने भरलें मूलहि आईबापांस गोजिरवाणें वाटतें’ या विशेष विधानाने त्याचें समर्थन केलें आहे. अशा रीतीने हा अर्थान्तरन्यास अ० झाला आहे. पुन्हा च. २ मधील विधानाचें समर्थन करणारें परमेश्वराच्या बालपणीचें विशिष्ट उदाहरण च. ३, ४ मध्ये दिल्याकारणाने तेथे दुसरा अर्थान्तरन्यास झाला आहे.” (मकावि. ३५९, ३६०),

श्लोक ८६

भाषा व व्याकरण—च. १. गोपिका—गोकुळांतल्या गवळणी. बोभाट—दुष्कृत्यांचा गाजावजा; (इथे) गान्धारिणी. च. २. गुण-स्तवापरिस-गुणांच्या प्रशंसेपेक्षा (परिस-पहा, के. ३१ च. ३).

च. ३. खोडी—उपद्रव. करां—जुना वर्त० द्वि० पु० अव० (हें रूप अनुस्वारासह किंवा शिवाय दोन्ही प्रकारें होतें). च. ४.

ताडनोद्यमसमेत-ताडनाचा उद्यम (प्रयत्न) (ष० त०) समेत-
सम् + आ + इत = बरोबर गेलेला, सहित; ताडनोद्यमाच्या समेत (ष०
त०) : मारण्याच्या प्रयत्नाच्या बरोबर (क्रिवि० सोडी या क्रि०शी संबंध).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—गोपीनी यशोदेपार्शी श्रीकृष्णार्ची
गाऱ्हाणी सांगितल्याचें वर्णन भा. १०. ८. २९-३१ मध्ये आहे. च. ३,
४ मध्ये उल्लेखिलेला खोडी करण्याचा व यशोदेने ताडनाचा प्रयत्न
करण्याचा प्रसंग केच., मध्ये म्हटलें आहे त्याप्रमाणे भा. १०. ८. ३२-३६
मध्ये वर्णिलेला (माती खाण्याचा व विश्वरूप दर्शनाचा) नसून भा. १०.
९. १-१८ मध्ये वर्णिलेला दधिमंथनाचा व उलूखलबंधनाचा होय.
कृष्णाने ' फार खोडी ' करणें, यशोदेने मारण्याकरितां कृष्णाचे हात-
घरणें व नंतर ते सोडून देऊन त्याला दाव्याने बांधणें—या गोष्टी याच
प्रसंगांत आहेत. च. ३, ४ चा निकट संबंध पुढील केकेशीं आहे. यांत
वर्णिलेल्या प्रसंगाचाच उत्तरार्ध त्यांत सांगितला आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. यशोदा क्षमा न करितां शिक्षा
करण्यास उद्युक्त झाली, तरीहि (त्यानंतर देखील) तुम्ही फार खोड्या
केल्या—असा येथे अर्थ होतो. पण तो मूळ कथेशीं जमत नाही. त्यांत
यशोदा रागावल्यावर कृष्णाने खोडी केल्याचें वर्णन नाही. ही अडचण
दूर करण्याकरितां ' खोडीकरा ' (खोडकर) असा एक शब्द केच.
कारांनी मानिला आहे व ' तरिहि फार खोडीकरा (तुला) भय न देचि '
असा अन्वय केला आहे.

केच. कारांनी दाखविलेली अडचण दूर करण्यास पुढीलप्रमाणे
अन्वय व अर्थ करणें हा एक मार्ग आहे—

अन्वय—फार खोडी करां, एकदां क्षमा न करि, तरिहि न देचि
भय. अर्थ—तुम्ही (नेहमीच) फार खोड्या करीत असां, त्यांपैकी एका
प्रसंगीं तिने क्षमा केली नाही, तरी देखील तुम्हांला तिचें भय वाटलें नाही.

दादोबांनी ' ती यशोदा एकदांहि तुमची क्षमा करीत नसे ' असा
अर्थ केला आहे; तो वस्तुस्थितीस विरोधी असल्यामुळे बरोबर नाही.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. बोभाटांपासून सुख होणें
हैं वस्तुगत्या विरुद्ध आहे. तेव्हा येथे विरोध अ०.

च. ४. ताडनप्रयत्नाबरोबरच हात सोडून दिले—सहभावांमुळे
सहोक्ति अ०.

श्लोक ८७

भाषा व व्याकरण—च. १. कष्टवा-जुना वर्त० द्वि० पु०
अव० (येथे अर्थ भूतकालचा).

च. ३. दाम— दावें, दोरी. सांधिती-जोडिती (पुरतें, सांधिती
संकेतार्थी क्रि०)

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकेंत अर्धवट सोड-
लेल्या प्रसंगाचेंच वर्णन पुढे चालू केलें आहे, हें 'जरि म्हणसि बांधिलें'
या सुरवातीवरून स्पष्ट होत आहे.

च. ३, ४ मध्ये उलूखलबंधनाच्या प्रसंगाचा त्रोटक निर्देश करून
च. १, २ मध्ये त्या कथेचा निष्कर्ष सांगितला आहे. च. ३, ४ मध्ये
भागवतांतील शब्दयोजनेचें अनुकरण केलेलें दृष्टीस पडतें.

तदाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ।

द्वयंगुलोनमभूत्तेन संदधेऽन्यच्च गोपिका ॥

दाम, सांधिती, गोपिका हे शब्द भागवतांतले आहेत. कृष्णाने मातेला
किती कष्टविलें त्याचें वर्णन

स्वमातुः खिन्नगात्रायाः विस्रस्तकबरस्रजः ।

दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धने ॥

यांतील 'कृपयासीत्स्वबन्धने' याचें 'तुज तुझी दया बांधिती' हें सुंदर
रूपांतर आहे.

गुणदोष व अलंकार—च ४. यशोदेची तुला दया आल्यामुळे
तिची दोरी पुरून तूं बांधला गेलास, हा अर्थ 'तुज तुझी दया बांधिती'
असा प्रकारान्तराने वर्णन केला आहे. म्हणून पर्यायोक्त अ०.

श्लोक ८८

भाषा व व्याकरण—च. १. सहजा—स्वामाविक; नैसर्गिक; मुळापासून असलेली. निपट—निखालस; पूर्णपणे. (पहा, के. १६ च. १.)

च. २. सकोप—कोपाने सहित (बहु० स०): रागावलेले; संतप्त. गुरु—वडील; थोर, श्रेष्ठ व्यक्ति. च. ४. ज्वलनसंगम—ज्वलनाचा (अग्नीचा) संगम (निकटपणा) (प्र० त० स०). शैत्य—थंडपणा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. तुम्हीहि यांतील हि याचा रोख मागील केकेकडे आहे. यशोदेने (तुमच्या दयेमुळेच कां होईना) तुम्हांला बाघलें, तसेच तुम्ही देखील बळीला बांधलें होतें.

पंतांनी बळीच्या कथेचा घागा ७८ व्या केकेनंतर जो सोडला तो आता येथे पुन्हा हातीं घेतलेला दिसतो. ७६, ७७, ७८ मध्ये बळीच्या छळाचें वर्णन आलें. मध्येच आकस्मिक रीतीने पंतांच्या काव्यौघाला फाटा फुटून रामावतारांतील सीता आणि कृष्णावतारांतील यशोदा या दोघींचे उल्लेख येऊन गेले. त्या दोघींवर परमेश्वराने प्रेमाचा व दयेचा वर्षाव केला. पण सीता रामचंद्राची बोलून चालून लाडकी बायको आणि यशोदा ही आई. त्यांच्याविषयीचें प्रेम हें नात्यामुळे उत्पन्न झालेलें. त्यावरून परमेश्वराचें स्वाभाविक दयामयत्व सिद्ध होत नाही. उलट बळीचा छळ केल्याचें मागे जें वर्णन केलें, त्यावरून परमेश्वराचें निष्ठुरत्व, पक्षपातित्व सिद्ध होऊं पाहतें. हा मागील संदर्भ आणि त्यांतून निघणारी ही तार्किक आपत्ति लक्षांत घेऊन पंतांनी ही केका लिहिलेली दिसते. बळीचा जरी बाह्यात्कारी छळ केला, तरी त्यांतहि परिणामी परमेश्वराची दयाच होती, हा मुद्दा या व पुढच्या दोन केकांमध्ये पंत प्रतिपादितात.

च. १. बांधिला—वामनाने दोन पावलांनी पृथ्वी व स्वर्ग व्यापल्यानंतर तिसऱ्या पावलासाठी बळीला जागा देतां येत नाही असें पाहून गरुडाकडून बळीस वरुणपाशांनी बांधिलें. त्याचा येथे उल्लेख आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. सहजा दया हीच आमची माय—रूपक अ०. शिवाय प्रश्नालंकार.

च. १, २ मध्ये परमेश्वराची बळीच्या संबंधांतली वृत्ति वर्णन केली, त्यावरून निघणारा सामान्य सिद्धान्त 'गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती' हा सांगितला. विशेषाचें सामान्याने समर्थन असल्याने अर्था-
न्तरन्यास अ०. यालाच जलाचें तापणें व पुन्हा थंड होणें याचा पुढे दाखला दिला आहे. दोन्ही विधानांत विवप्रतिविव भाव असल्यामुळे दृष्टान्त अ०.

श्लोक ८९

भाषा व व्याकरण—च. १. महासदय—(कर्म० स०)
अत्यंत दयाळू. च. २. वांकडें—प्रतिकूल; तेढे.

च. ४. अपथ्यरुचि—नाहीं जें पथ्य (हितकर) तें अपथ्य (नञ् त० स०); अपथ्याची आहे रुचि (आवड) ज्याला (बहु० स०) : वावडें खाण्याची ज्याला चट लागली आहे असा; कुपथ्याची ज्याला आवड आहे असा. रुग्ण-रोगी; आजारी. कटुक—(स्वार्थी क प्र०) कडू. ओखद—औषध.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—बळीसारख्यांचा झालेला छळ आणि परमेश्वराचें दयामयत्व या दोन विसंगत गोष्टींची संगति लावण्याच्या प्रयत्नांत पंत आहेत. के. ८८ मध्ये एका तऱ्हेने संगति लावली, येथे दुसऱ्या तऱ्हेने लावतात.

परमेश्वर कोपलेलेला दिसला तरी तो क्षणभरच. तेवढा क्षण जातांच तो दया करतो—ही ८८ व्या केकेची समर्थनाची तऱ्हा. परमेश्वर जरी कोपलेला दिसला तरी त्याचा तो कोप हितपरिणामी असतो. कोपाच्या बुडाशीं दयाच असते—हे ८९ व्या केकेचें तात्पर्य.

गुणदोष व अलंकार—च. २ व ४ यांतील प्रश्नांवरूनच त्यांचीं उत्तरें उघड होतात; यास्तव जे प्रश्नालंकार मानतात त्यांच्या मतीं तो येथे आहे.

च. ३. परमेश्वराच्या वर्तनरीतीला येथे पित्याचा दाखला दिला आहे. तेव्हा दृष्टान्त अ०.

च. ४. वेडेंवाकडें खाणाऱ्या रोगी मनुष्यास कडू औषध सक्तीने पाजावें लागतें हा अप्रस्तुत अर्थ प्रत्यक्ष निवेदन केला आहे. तसें चुकी करणाऱ्या मनुष्यांस त्यांच्या बऱ्याकरितांच शिक्षा करावी लागते—हा प्रस्तुत अर्थ प्रत्यक्ष सांगितला नसून वरील अप्रस्तुतावरून सूचित होतो. तस्मात् अप्रस्तुत प्रशंसा अ०.

श्लोक ९०

भाषा व व्याकरण—च. १. संगरीं युद्धांत. निजकरीं— (कर्म० स०) स्वतःच्या हाताने. च. २. भवीं—संसारांतून; जन्म-मरणाच्या फेऱ्यांतून.

च. ३. जगज्जनक—(ष० त०) जगताचा, अखिल सृष्टीचा पिता. भातुकें—खाऊ; गोडघोड खाद्य; मेवामिठाई. च. ४. दटावून—धाक दाखवून; रागें भरून. अमृत—मृत्यु ज्यामुळे टळतो असा पिण्याचा पदार्थ (पक्षीं मोक्ष). नेदिजे—नेदे (न देणें) या धातूच्या जुन्या कर्म-णीचा जुना वर्त० तृ. पु. एव. (पहा, प्रस्तावना पृ० ६६, ३७) : दिलें जात नाही. घातुकें—(तृ०) नाश करूं इच्छिणाऱ्याकडून; घातक्याकडून.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—परमेश्वराच्या दयामयत्वाची जी तऱ्हा गेल्या केकेंत वर्णिली तीच प्रकारांतराने व अधिक स्पष्टपणें या केकेंत विशद करितात. विरोधी भक्तीचा सिद्धान्त हें आपल्या तत्त्वज्ञानाचें वैशिष्ट्य होय. या केकेंतील प्रतिपादन त्याच सिद्धान्तास घरून आहे.

या केकेस अनुलक्षण पांगारकर म्हणतातः—“ ही एक केका एक कोट रुपयांच्या किंमतीहून भारी आहे. बाप बाह्यात्कारी मुलाला भय दाखवूनही त्याच्या हातावर खाऊचा पुडा ठेवतो, त्याप्रमाणेंच आमच्या स्थूल दृष्टीला ‘विनाश’, ‘छळ’, ‘संकटें’, ‘आपत्ति’, ‘क्लेश’, ही भगवंताची अवकृपा आहे असें वाटत असतें, पण आमच्या कल्याणासाठीच हें भगवंताचें ‘दटावणें’ आहे अशी प्रत्येकाने श्रद्धा ठेवावी. कोणाच्याही घाताची इच्छा अमृत देणाऱ्या देवाच्या ठिकाणीं नाही. ‘जगज्जनक तूं, मुलें सकल जीव’ हेंच देवाचें व आपलें नातें आहे.” (मोच. ५१८).

गुणदोष व अलंकार—च. १, २ मारण्याला कारण निष्ठुरपणा हें सर्वत्र असतें. येथे खळ मारिले असून त्याचें कारण जो निष्ठुरपणा तो मात्र नाही, असें सांगितलें आहे. कारणाचा निषेध करून कार्य मात्र घडलें असें वर्णन असल्यामुळे विभावना अ०.

च. ३, ४. तूं परमेश्वर जनक, सकळ जीव हीं मुलें, संगरीं मारणें हेंच दटावणें, आणि सद्गति हेंच भातुकें—याप्रमाणें सांग रूपक.

घातक मनुष्य अमृत (अमर करणारें पेय) कधी देणार नाही, हा व्यतिरेकाने दृष्टान्त.

श्लोक ९१

भाषा व व्याकरण—च. १. मीना-माशाला. बकी-बगळी. च. २. टपणें-लक्ष लावून वाट पाहत बसणें; योग्य संधीची वाट पाहणें. सुकृतबुद्धिहीना-सुकृताची (पुण्याची सत्कर्माची) बुद्धि (विचार, इच्छा) (ष० त०); सुकृत बुद्धीने हीन (रहित) (तृ० त०): पुण्य कर्म करण्याची इच्छा नसलेली. बकी-बकासुराची बहीण; पूतना मावशी.

च. ३. गरळ-विष. अमृत-अमर करणारें पेय (पक्षीं मोक्ष). च. ४. खळासि-दुष्टाला.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—विरोधी भक्तीने सद्गतीला गेल्याचें ठळक उदा० येथे सांगितलें.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. 'तें' ऐवजी 'तां'. च. ४. 'खरें' बद्दल 'खरे' आणि 'दीसतें' ऐवजी 'दीसतां' असे पाठभेद आहेत. (केद., प., केच.) च. ३. तां = त्वां (तूंची तू०) हा पाजिल्ले याचा कर्ता होतो. 'तें' पाठ घेतल्यास तें (विशिष्ट, वर उल्लेखिल्लें) भलेपण असा अन्वय होतो. अर्थात विशेष फरक नाही. च. ४. खरे भल्या दीसतां' या पाठाने देखील मुद्द्याचा फरक होत नाही.

गुणदोष व अलंकार—च. १. वरी (बाह्यात्कारी), प्रकट (उघड) या शब्दांचा अर्थ जवळजवळ एकच आहे. तस्मात् पुनरुक्ति दोष.

च. १, २. मीना बकी गिळी तशी तुला बकी टपे-ही उपमा. येथे साधारण धर्म गिळी आणि टपे या दोन क्रि० नी व्यक्त केला आहे; पण त्यांचा अर्थ सारखा नाही. बगळी माशांना गिळते पण पूतनेने कृष्णाला गिळलें नव्हतें, ती फक्त टपून बसली होती. ही विसंगति दूर करण्याकरितां गिळी याचा अर्थ लक्षणेने ' गिळावयास टपे ' असा करावा असें केच. कारांनी सुचविलें आहे. (केच. १२५). मराठी कवींच्या उपमा रूपकांचें इतक्या काटेकारे दृष्टीने परीक्षण करणें योग्य आहे काय, हा विचाराचाच प्रश्न आहे.

च. ३. गरळ पाजल्याचा परिणाम खरोखरी दारुण शिक्षा करण्यांत व्हावा, परंतु तो अमृत पाजण्यांत (म्ह० अत्यंत विरुद्ध प्रकारचा) झाला. कारण-कार्य विरुद्धत्वामुळे विषम अ०.

श्लोक ९२.

भाषा व व्याकरण—च. १. नायको-न + आयको; ऐकत नाही (जुना वर्त० प्र. पु. अव.). अपाय-अहिकारक कृत्य; हानि.

च. ३. भजकबाळकोपेक्षण-भजक हेच कोणी बालक (कर्म० स०); भजक बाळकांचें उपेक्षण (हेळसांड, उपेक्षा) (ष० त०) : भक्तरूपी मुलांची हेळसांड. च. ४. पशुपपाळ-पशून् पाति इति पशुपः (गवळी) । (उप० स०); पशुपांचा पाळ (पालक, नायक) : गवळ्यांचा नायक, मुख्य. क्षण-क्षणभर (क्रिवि. संबंध कोपे याकडे). हा शब्द या अर्थी फार वेळ आला आहे. पहा, के. २४ च. ३, ४१. १, ४९. ३, ७०. २, ७२. १, ८९. २.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—ईश्वर हा पिता आणि जीव हे मुलें हीच कल्पना घोळवून तिचे भिन्न भिन्न पैलू कवि वर्णित आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. सर्व टीकाकारांनी भजक + बाळक + उपेक्षण असा पदच्छेद करून प्रस्तुत आवृत्तीतल्याप्रमाणे अर्थ दिला आहे. पण केच.कारांनी मात्र भजक + बाल + कोप + ईक्षण लो. के....१५

असा पदच्छेद करून 'आम्हां बालकांवर कोपदृष्टि' असा अर्थ केला आहे. असें करण्याचें कारण गेल्या केकेंत 'गिळी' बद्दल विवेचन करतांना जें दिलें तेंच; म्ह० उपमेमध्ये उपमेय उपमान यांमधील धर्माची एकवाक्यता होत नाही हें. 'परमेश्वर भजकांची उपेक्षा करीत नाही; नंद कृष्णावर रागावत नाही'; पण असा पदच्छेद केल्यास दोन्ही चरणांत कोप हा शब्द येऊन यमकास गौणता येते. मराठींत उपमेच्या बाबतींत संस्कृतांतली दृष्टि काटेकोरपणे लावून चालायचें नाही, हें मागे सांगितलेंच आहे. मराठींत उपमेय आणि उपमान हीं दोन भिन्न वाक्यांत पुष्कळदा सांगितलीं जातात; त्यांतील धर्मवाचकें म्ह० क्रियापदें भिन्न असतात. तीं एकाच अर्थाचीं असणें पुष्कळदा असंभवनीय होतें. हा सर्व विचार केला म्ह० बाकीच्या टीकाकारांनी केलेला पदच्छेद अधिक ग्राह्य असें ठरतें.

गुणदोष व अलंकार—च. २, ३. तूं (परमेश्वर) हा सकृप वाप; भजक हीं बालकें—रूपक अ०.

च. ३, ४. 'ज्या परी पशुपपाळ तुजवरी न कोपे त्यापरी तूं भजकांचें उपेक्षण न करिसी'—उपमा अ०.

च. १, २ व ३, ४ यांत यमकें पांच अक्षरी.

श्लोक ९३

भाषा व व्याकरण—च. १. वी—जन्म. देतो; उत्पन्न करितो. (जुना वर्त० तृ. पु. एव.) हा शब्द पंतांचा बराच आवडता आहे. पहा, के. ४ च. १, २६. १ वरील टीपा; तसेंच मकावि. ३०८. च. २. समीहित—इच्छिलेली; वांछित. पदाब्ज—पहा, के. २. च. १ वरील टीप (भाषा व व्याकरण).

च. ४. असाधु—अवगुणी; दुर्वृत्त. संगोपिता—संगोपन करणारा; पालनपोषण करणारा. (वर्त० घातुसाधित. पहा, प्रस्तावना ६७).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—परमेश्वराच्या ठायीं जनकत्वाची कल्पना के. ८८ पासून घोळवीत असल्यामुळे त्यानंतरच्या केकांमध्ये अर्थाची कांहीशी पुनरुक्ति दिसून येऊं लागली आहे.

च. २. समीहित फळें—“ त्यांच्या त्यांच्या कर्माची इष्ट-
योग्य-अशीं फळें—ऐहिक आमुष्मिक सुखादि. ” (य. २०६). देववी-
“ आपण सूत्रधाराप्रमाणे अंतःस्थ दडून राहून, इतर मनुष्यदेवादिकांस
निमित्त करून त्यांजकडून देववितो. ” (य. २०६).

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. ‘जनां’ ऐवजी ‘जना’ (य.).
केच. मध्ये ‘देव’ हें संबोधन मानून अर्थ केला आहे. कारण दिलें
आहे, पंत देवादेवामध्ये भेद करीत नाहीत. पण देव याचें संबोधन
पंत हजार हिश्यांनी देवा असें करतील. इतर कोणीहि असा अर्थ
केलेला नाही. देवादेवांमध्ये पंत तुलना करीत नाहीत हें म्हणणेंहि पूर्ण-
पणे खरें नाही. (पहा, के. ११, ६८, ७२).

च. ३, ४. केच. मधील अन्वय व अर्थ—अन्वय—‘ हरि, करुणा
अशीच असो, कधी न भंगो. मज असाधुला पिता—असा संगोपिता इतर
कोण (आहे) ? ’ अर्थ—‘ देवा, जगावर तुझी करुणा अशीच असो, तींत
खंड न पडो. मला पातक्याला पित्याप्रमाणे रक्षणारा दुसरा कोण आहे ? ’

ही अर्थलापनिका योग्य वाटत नाही. ‘अशीच करुणा असो’
म्हटल्यानंतर ‘कधी न भंगो’ म्हणण्यांत पुनरुक्ति होते. ‘अशा’ ऐवजी ‘असा’
पाठ कशाच्या आधाराने घेतला हें समजत नाही. एका च. च्या शेवटचा व
दुसऱ्या च. च्या प्रारंभाचा शब्द घेऊन ‘पिता—असा’ हा जोड शब्द
बनविणें फारच कृत्रिम. त्यापेक्षा इतर सर्वांनी घेतला आहे त्याप्रमाणे पिता
म्ह० पितृप्रेम, पिता-पुत्र-संबंध असा अर्थ लक्षणेने घेणें अधिक चांगलें.

गुणदोष व अलंकार—च. १. ‘खरा जनक तूं’ या विधानाने
इतर कोणीहि खरे जनक नाहीत असा अर्थ फलित होतो (व तोच
पुढील प्रश्नार्थक वाक्याने दृढ होतो) म्हणून येथे परिसंख्या अ०.

च. २. पदाब्ज—उपमा अ०.

श्लोक ९४

भाषा व व्याकरण—च. १. सुविद्य—सुष्ठु आहे विद्या ज्याची
(बहु० स०) : चांगला विद्वान. च. २. प्रपंच—संसार. भर—भार;
जबाबदारी; जोखीम.

च. ३. अभद्र—कुलक्षणी; दळभद्रया. क्षण-पहा के. १२ च. ४ (टीप). च. ४. तद्रक्षण—त्यांचें रक्षण (ष० त० स०) : त्याचा सांभाळ-

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—के. १४, १५, १६ या केकावलींतील अत्यंत मनोहर केकांमध्ये गणण्याजोग्या होत. पितापुत्र आणि मातापुत्र यांच्या संबंधामधला, सद्गृस्थाच्या प्रपंचामध्ये नित्य अनुभवास येणारा, सारभूत अंश इतक्या वेचक शब्दांत वेचक रीतीने येथे प्रकट केला आहे की तसा तो वाळ्यांत इतरत्र क्वचितच आढळेल. भावना आणि व्यवहार यांचें प्रमाणशीर मेलन या वर्णनांत आहे. पितापुत्र आणि मातापुत्र या कौटुंबिक नात्यांमधील प्रेमसंबंधांचें परिसमापन देवभक्तांच्या अलौकिक व सर्वव्यापक प्रेमसंबंधामध्ये केलें आहे, त्यामुळे काव्यसौंदर्याची येथे परिसीमा झाली आहे.

गुणदोष व अलंकार—प्रसाद व माधुर्य या गुणांनी ही केका परिपूर्ण आहे.

च. १, २. मेळवी, आयके, आवरी, शिरीं घे या चारी क्रियांचें कारक (कर्ता) पुत्र (अध्याहृत) हा एकच असल्यामुळे क्रिया दीपक अ०.

च. ३, ४. पित्यापेक्षा परमेश्वराचें आधिक्य (निरपेक्ष दया) वर्णिलें असल्यामुळे व्यतिरेक अ०.

च. ३, ४. मध्ये र च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ९९

भाषा व व्याकरण—च. १. विटणें—कंटाळणें; उबगणें.

च. २. दयामृतरसार्द्रधी—अमृत हाच रस (द्रव) (कर्म० स०); दया हाच अमृतरस (कर्म० स०); दयामृतरसाने आर्द्र (तृ० त० स०); दया...र्द्र आहे धी (बुद्धि) जिची (बहु० स०) : दयारूपी अमृतरसाने ओली झालेली, थबथबलेली आहे बुद्धि जिची अशी. कुलकज्जल—घराण्याला काजळाप्रमाणे कलंकभूत. किंटे—मळे; काळ्या डागांनी व घाणीच्या लेपांनी कळकट होऊन जातें. (वस्त्र किंवा भांडें यांनाच लावला जाणारा शब्द.)

च. ३. प्रसादपट--कृपारूप वस्त्रे. पर गुरु-श्रेष्ठ गुरु म्ह० पिता. (दादोबांनी पर म्ह० पलीकडील, म्हणजे आईच्या पूर्वी उल्लेखिलेला, पहिल्याने सांगितलेला, म्हणून पिता असा अर्थ लावला आहे; तो आर्मिक आहे). थिटा-तोकडा; आखूड. ऋण-कर्ज; (येथे) उपकार. जन्मदा-आई. "येथे पंतांनी जन्मदा पद ठेविले आहे, ते इतर सापत्नादि मातांच्या व्यावृत्त्यर्थ." (य. २१०).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकेच्या टीपेंतील हे सदर पहा. या केकेचा पहिला व चौथा हे च. भाषेत म्हणीप्रमाणे किंवा सुभाषितवचनाप्रमाणे रूढ होऊन बसले आहेत.

च. ३. पर गुरु याचा अर्थ बाप हे संदर्भावरून तर स्पष्ट आहे. परंतु हा अर्थ कसा होतो हा विचाराचा प्रश्न आहे. गुरु म्ह० वडील माणूस-बाप, आई किंवा आचार्य इ०. पर म्ह० श्रेष्ठ असा अर्थ केला तर श्रुतिस्मृतिवचनानुसार किंवा खुद्द या केकेतील वर्णनानुसार बापापेक्षा आई श्रेष्ठ ठरते. (न मातुः परदैवतम् । ' सहस्रं पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते । '-मनु). दादोबांनी निराळ्या तऱ्हेने अर्थ लावला आहे तो वर दिलाच आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. दयामृत रसार्द्रधी हा बहु० स० न करितां ' दयामृतरसाने थबथबलेली अशी बुद्धि (किटत नाह्नी) ' असा अर्थ दादोबा (वैकल्पिक) आणि केच. यांनी केला आहे. तात्पर्यार्थ एकूण एकच.

गुणदोष व अलंकार--च. १, २. किटणें हा वस्त्र किंवा भांडें यांचा घर्म आहे, मनुष्यव्यक्तीचा नाही. काजळी देखील भांड्याला किंवा वस्त्राला लागते. तेव्हा च. २ च्या वाक्याचें पुढीलप्रमाणे उपमेमध्ये पर्यवसान होतें:—काजळीने ज्याप्रमाणे वस्त्र किटतें त्याप्रमाणे कुळाला बद्धा लावणाऱ्या पुत्रामुळे दयेने थबथबलेली माता देखील प्रस्त होऊन जाते.

अर्थात् हा निदर्शना अलंकार मानावा.

च. ३. प्रसादाचे पट-रूपक अ०.

च. १ मध्ये ट, च. ३ मध्ये र, च. ४ मध्ये ण यांच्या
'आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक ९६

भाषा व व्याकरण—च. १. रची—घडवून आणतो; उत्पन्न
करितो. निमित्त—कारण. विधि—दैव; प्रारब्ध. च. २. मळे—(श्रुतिपक्षी)
निष्फळ, प्रभावहीन होते; (बुद्धिपक्षी) त्रासते; विटते. श्रुति—वेद.
खळीं—(तृ०) दुष्टामुळे.

च. ३. कदाचित—कधीहि. हा शब्द मुळांत व्यंजनान्त असतां
येथे स्वरान्त केला आहे हे लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे. च. ३. जगदघ-
क्षयीं—जगताचे अघ (पाप) (ष० त०); जगदघाचा क्षय (ष० त०):
जगाचे पापक्षालन; सर्व लोकांच्या पातकांचा नाश. भवन्नदी—भवतः
(तुमची) नदी (ष० त०): तुमच्या पायापासून निघालेली नदी; गंगा.
नावरी—आवरीत नाही; आखडीत नाही.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. सुके. आणि केच. यांनी
कलियुगीं कारणबोधक न मानतां हे केवळ कालदर्शक मानिले आहे;
आणि खळीं याचा संबंध 'श्रुति मळे' व 'तिची धी मळे' या दोहींकडे
लाविला आहे. 'कलियुगांत दुष्टांच्या हातीं पडल्यामुळे वेद प्रभावहीन
होतात, त्याप्रमाणे दुष्ट मुळामुळे आईचे मन प्रेमशून्य होईल.' वास्तविक
जशी कलियुगीं श्रुति मळे तशी खळीं तिची धी मळे, अशी येथे उपमान-
उपमेय वाक्यामध्ये समांतरता दिसते. कलियुगीं, असे म्हटल्यानंतर
श्रुतीच्या बाबतींत पुन्हा खळीं हे कारण देण्याची जरूरी नाही. तेव्हा
एकंदरीत प्रस्तुत आवृत्तीत दिलेली आणि केद., य., प., यांनी स्वीकार-
लेली अर्थलापनिकाच योग्य दिसते.

गुणदोष व अलंकार—च. २. जशी श्रुति कलियुगीं मळे—ही
उपमा.

च. ३, ४. 'गंगा ज्याप्रमाणे पापक्षालन करण्यांत हात आखडीत
नाही'—उपमा.

पहिल्या उपमैत साधारण धर्म 'मळे' या एकाच क्रि० ने व्यक्त केला आहे. दुसऱ्या उपमैत उपमेय व उपमान यांची दोन निरनिराळीं वाक्ये असून साधारण धर्म 'न विटेल' आणि 'कर नावरी' या दोन भिन्न क्रि०नी व्यक्त केला आहे.

श्लोक ९७

भाषा व व्याकरण—च. १. दायाद्-दायं आदत्ते इति दायादः । (उप० स०) : दाय-वारसा हक्काने मिळणारा अंश; पितृघन. दायाद-वारसदार; वाटेकरी; (येथे) मुलगा. च. २. दाया-मुलाला पाजण्याकरितां किंवा पाळण्याकरितां ठेवलेल्या वाया; उपमाता.

च. ३. गुरुभाव—गुरु असा भाव (मध्य० स०) : वडिलांच्या विषयी ठेवावयाची आदरबुद्धि; पूज्यभाव.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकेत ईश्वरी दयेच्या मानाने आईच्या प्रेमाचा कमीपणा वर्णिला, त्यावरून आईविषयी अनोदर दाखविण्याचें अप्रत्यक्ष समर्थन होत आहे की काय, अशी कोणास शंका येईल, तिचें निराकरण करण्यास्तव ही केका लिहिलेली दिसते. अर्थात् मातेविषयीचा पूज्यभाव हें या केकेचें मुख्य प्रतिपाद्य होय हें लक्षांत घेऊन हिचा अर्थ लाविला पाहिजे.

च. २ मध्ये मातांना दाया म्हटलें आहे. तें केवळ आलंकारिक रीतीने. ईश्वरी कृपा हीच माता आणि जन्मदात्या आया या जणू दाया-असे हें रूपक च. १, २ मध्ये आहे, तें तेवढ्यापुरतेंच ठेवायचें. त्याचा संबंध पुढे नेण्याचें कारण नाही. कांही जण दाईची कल्पना च. ३, ४ मध्ये नेऊन 'भले लोक दायांच्या ठिकाणीं देखील गुरुभाव म्ह० आईपणा नाकारीत नाहीत, उपमातांचा आपल्या माता मानून त्यांचा आदर करितात. यशोदा ही तुझी वास्तविक दाई (उपमाता) पण तूं तिज-विषयी आदर दाखविलास' अशा तऱ्हेचा अर्थ करितात. तो बरोबर वाठत नाही. यशोदेला कृष्ण उपमाता (दाई) कधीच मानीत नव्हता. तिला तो आईच समजे व येथे निर्भेळ निःशंक मातृभक्तीसाठीच त्याचें उदाहरण दिलें आहे. केकावलीत इतरत्र तिचा उल्लेख आई म्हणूनच आहे.

(के. ५२, ८५). 'मता तुजहि गोपिका' याचा भावार्थ तूं जगज्जनक असूनहि यशोदेविषयी मातृभक्ति दाखविलीस' असाच समजला पाहिजे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ४. 'तुजहि' ऐवजी 'तुजसि'
(सुके., केच.). तुजहि हाच अधिक चांगला.

च. ४. 'मग जनास तोटा किती' याचा अर्थ 'मग तुझे अनुकरण करणाऱ्या (लोकांची) वाण कां पडेल ? ' असा केच. मध्ये केला आहे. आणि प्रस्तुत आवृत्तीत दिलेल्या अर्थाचें खंडण केलें आहे. पण सर्वत्र सर्वकाळीं पाहिलें तर मातृभक्तांची खरोखरीच वाण दिसते. तसें नसतें तर 'पलंगीं बैसवोनि राणी । माते हस्तें आणवी पाणी ।' असे ताशेरे झाडण्याची पाळी साधुसंतांवर आलीच नसती. मागच्या केकेत 'विटेल जननीहि, तिची घी मळे' असे उद्गार काढले आहेत. तेव्हा जिची बुद्धि याप्रमाणे विकारक्षम असते अशा जन्मदात्या माते-विषयी पूज्यबुद्धि बाळगण्यांत तरी काय फायदा आहे ? ईश्वरभक्ति बाजूस ठेवून मातेची भक्ति करीत बसलों तर त्यामुळे तोटाच होणार ! असें कोणास वाटेल. त्यावर उतारा म्हणून 'मग...किती' हें वाक्य घातलें आहे. 'सामान्य जनांनी मातेची भक्ति केली तर, नुकसान होणार नाही. (अर्थात् फायदाच होईल)' हा भावार्थ.

दायाद, तोटा हे शब्द यमकाकरितां आणलेले दिसतात खरे. पण त्यांतल्या त्यांत उत्तम असा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलाच पाहिजे.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. तुझी कृपा ही जननी, सकल जीव हे दायाद, जन्मदात्या माता या दाया—याप्रमाणे हें सांग रूपक.

च. ३. मधील सामान्य सिद्धांतांचें समर्थन 'मता तुजहि गोपिका' या विशेष उदा० ने केलें आहे. तस्मात् येथे अर्थान्तरन्यास अ०.

च. १, २ आणि ३, ४ यमकें चार अक्षरी.

श्लोक ९८

भाषा व व्याकरण—च. १. कुचकुंभ—कुच हेच कोणी कुंभ (घट) (कर्म० स०). विषरस—विषाचा द्रव; पातळ, पिण्याजोगें विष. वकी—पहा के. २, ९१. च. २. महासुख—श्रेष्ठ सुख; मोक्ष.

च. ३. पशुपदार—(पशुप-पहा, के. १२); पशुपांचे दार (स्त्रिया) पशुपदार (ष० त०); गवळ्यांच्या बायका; गोपी. (दार शब्द सं. मध्ये पुं० अव० असतो. त्याच पद्धतीने येथे वापरला आहे.). लया-नाशाला. च. ४. तत्सुखे—त्यांचीं सुखे.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. कुचकुंभ—“येथे आणखी विषरस भरण्यास स्तनाच्या ठायीं कुंभत्वारोप कवीने सहेतुक योजिला आहे.” (य. २१४.)

च. ३ मधील वर्णनाचे समर्थन परशुरामपंत गोडबोल्यांनी भागवतांतील एक कथा उद्धृत करून मोठ्या मार्मिक रीतीने केले आहे:—“गोपांच्या बायका आणि त्यांच्या गाई ह्या तुझ्या जननी म्ह० आया कशा न होतील? कांकीं, जेव्हा ब्रह्मदेवानें गोपांचीं मुले आणि वासरे चोरून नेलीं तेव्हां एक वर्षभरपर्यंत मुले आणि वासरे तुम्हीच होऊन त्यांच्या त्यांच्या आयांचे स्तनपान केले.” (केद. ११६).

पाठभेद व अर्थभेद—च. ४. ‘पावतिच’ ऐवजी ‘पावतिल’ (य.) दादोबांनी च. ३. चा अन्वयार्थ निराळा केला. अन्वय—तत्सुखे पशुपदार जननी कशा न होती, गाई लया (कशा) न पावतिल? अर्थ—त्या (त्वां दिलेल्या) कैवल्यसुखाने गोपी तुझ्या आया कशा न होती? आणि गोकुळांतल्या गाई मोक्षास (लय-मोक्ष) कशा न पावतील? हा अर्थ कृत्रिम व असंभाव्य आहे हे सांगणें नको.

गुणदोष व अलंकार—च. २. जशि महासुखीं देवकी-उपमा. पूतनेला सुद्धा आईप्रमाणे महासुखांत ठेवलेस तर गोपी व गाई जननी कशा होणार नाहीत?—जे अर्थापत्ति अ० मानतात त्यांच्या मतीं येथे अर्थापत्ति स्पष्ट आहे.

च. ३, ४ यमक चार अक्षरी.

श्लोक ९९

भाषा व व्याकरण—च. १. कृतज्ञता—कृतं जानाति इति कृतज्ञः । (उप० स०) तस्यभावः कृतज्ञता ।—उपकारांची जाणीव. च. २

अणु-कण; पदार्थांचा सूक्ष्मांत सूक्ष्म विभाग. अग-न गच्छतीति (उप० स०) : पर्वत.

च. ३ सुकृविवाग्बधू—उत्तम कवि, सुकृवि (सुप् स०); सुकृवीची वाक् (प्र० त०); सुकृविवाक् हीच कोणी वधू (कर्म० स०) : उत्तम कवींची वाणी हीच कोणी उपवर कन्यका, तरुण स्त्री. अनर्घ्य—नाही अर्घ्य (मूल्यवान, उच्च योग्यतेचा) ज्याच्यापेक्षा (नज् बहु० स०) : ज्याच्यापेक्षा अधिक किंमतवान कोणीहि नाही असा; श्रेष्ठ योग्यतेचा; बहुमोल. नग-दागिना; अलंकार.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३ “सुकृवींची वाणी हीच कोणी उपवर कन्या, अमूल्य जे तुझे कृतज्ञत्वादि गुण हेच अलंकार, याला भुलते. असे अलंकार ज्याच्यापार्शी आहेत त्यालाच मी वरीन असे म्हणते.” (केद. ११७).

“प्रस्तुत केकेंत पुनः कवि आपल्या पालुपदावर (के. ३३) आला आहे व आपली कवितारूपी कन्यका स्वीकारण्याची देवांस विनंती करीत आहे.” (केच. १३५). हें म्हणणें बरोबर नाही. व्यास वाल्मीक्यादि सत्कवींची वाणी तुझ्या गुणांना भुलते, म्हणून सामान्य जनांना तें यश (कवींकडून) पुनःपुन्हा गाइलें जावें असें वाटतें. इतकाच अर्थ येथे आहे.

केकावलींतील अतीव मनोहर केकांपैकी ही एक आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. २. डोंगराएवढा प्रसाद परमेश्वर अणुप्रमाणे मानतो. वस्तुस्थिति आणि मानणें यांत विरोध दर्शविल्यामुळे विरोध अ०. सुप्रसाद हाच कोणी अग-हें रूपक. रूपकाच्या आधाराने विरोध व्यक्त झाला आहे.

च. ३. सुकृविवाक् हीच वधू, गुण हेच नग, अर्थात् रूपक अ०.

श्लोक १००

भाषा व व्याकरण—च. १. कथा—(आज्ञार्थी क्रि०) सांगा.

च. ३. प्रतिक्षण—क्षणाक्षणाला जें, तें प्रतिक्षण (अव्ययीभाव स०). संन्यासिया—(संन्यासी याचें सामान्यरूप चतुर्थीच्या अर्थी. पहा,

प्रस्तावना ६४.) **संन्यासी**—सर्वसंगपरित्यागी. (ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ, संन्यास या चार आश्रमांपैकी चौथा ज्याने स्वीकारला आहे असा—हा अर्थ येथे नाही.) संन्यास आणि संन्यासी यांचे वर्णन भगवद्गीतेत अनेक ठिकाणी आले आहे. कर्मफलाची इच्छा न करणारा, रागद्वेष, सुखदुःख इ० द्वन्द्वांपासून विमुक्त—असा अर्थ गीतेत दिसतो, तोच साधारणपणे येथे आहे. पहा,

ज्ञेयः स नित्य संन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति । —गी. ५. ३.

अनाश्रितः कर्मफलं कार्ये कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रियः ॥ गी. ६. १.

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । —गी. १८. २.

च. ४ भवत्कथा—भवतां कथाः । (ष० त०) : तुमचीं लीलाचरित्रे. अरसिक—गोडी घेऊं न शकणारा; रुक्ष मनाचा. अधन्य—अभागी; पुण्यहीन; कमनशिबी.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केकेचे प्रास्ताविक पहा.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'मला उमज होय ऐसें कथा' याचा अर्थ "मला उमज होईल अशा रीतीने तुमचे यश कसे वर्णवें तें मला शिकवा" असा दादोबांनी केला आहे. (य. २१८).

च. ४. परशुरामपंत गोडबोल्यांनी 'या'चा संबंध अरसिका अधन्यासि याच्याकडे लावून त्याचा अर्थ 'मजसारख्या' असा केला आहे. तो सयुक्तिक वाटत नाही. 'या भवत्कथा' हें अधिक बरे.

च. ४. यांत 'न मोहित' हें विधेय आहे. पण वास्तविक 'ज्याला भवत्कथा न मोहिती तो अरसिक अधन्य' असा याचा भावार्थ आहे.

गुणदोष व अलंकार—'पुनः आली कथा' असें न म्हणणारा तोच रसिक बाकीचे अरसिक, असा भावार्थ असल्यामुळे येथे परिसंख्या अ० चा ध्वनि आहे. त्या अलंकाराची प्रत्यक्ष रचना नाही.

श्लोक १०१

भाषा व व्याकरण—च. १. श्रवण चत्वर—श्रवण (कान) हेच कोणी चत्वर (चव्हाटा, वाड्याचा चौक किंवा अंगण) (कर्म० स०).

रते-रततो; रममाण होतो; आनंद पावतो. च. २. महारसिक-खरा सहृदय; सौंदर्याचा आस्वाद घेणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ. तद्रसी-तिच्या गोडीमध्ये. येर-इतर; बाकीचे.

च. ३. विलासिनीजन—पुरुषाशी विलास कसा करावा हे जाणणाऱ्या स्त्रिया; शृंगारनिपुण स्त्रिया. कामुक—स्त्रीसंगेच्छा असणारा; विषयी; शृंगारोन्मुख. च. ४. वश-अधीन; आपलासा. बुळा—नपुंसक; षंड. विवश—(क्रिवि.) बेताल होऊन; निर्भीडपणे; निःशंकपणे. मुका-चुंबन.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—प्रस्तावना पृ. ५०, ' (इ) वास्तविक अश्लीलता ' हा मथळा पहा.

पूर्वाघांतील वर्णनामधून कांही जणांनी मुख्यार्थाखेरीज दुसरा (शृंगारिक) अर्थ काढला आहे. नटी किंवा शृंगारिक स्त्रिया हे उपमान कल्पून, कथारूपी नटी श्रवणरूपी चत्वरार (चव्हाट्यावर) जरि पुनःपुन्हा आली तरी महासहृदय भक्त हाच कोणी शृंगारादिरसू, कथेंतील भक्तिरस हाच कोणी नटीचा शृंगाररसाविष्कार, त्यांत तल्लीन होतो म्ह० पक्षीं रममाण होतो. (य., प.)

चत्वर (चव्हाटा), रते या शब्दांवरून पंतांना हा ध्वन्वर्थ अभिप्रेत असावा असा भास होतो. अर्थात् या अर्थासाठी नटी शब्द अध्याहृत घ्यायला पाहिजे. नटी (नायकिणी किंवा कलावंतिणी) या पूर्वीच्या काळीं गावांतील चव्हाट्यावर येऊन आपल्या कलेचें प्रदर्शन करीत असाव्यात असें यावरून दिसते.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ४. विवश याचा संबंध व अर्थ वर दर्शविल्याप्रमाणे न घेतां ' बुळा विवश नव्हे ' असा अन्वय करून तदनुसार कांही जण अर्थ करितात. पण हे प्रशस्त नाही. जो थोडा सुद्धा वश होणें शक्य नाही, तो ' विशेष वश (विवश) ' कसा होईल.

गुणदोष व अलंकार—भगवत्कथेच्या पवित्र माहात्म्यावर कवीने येथे जें कल्पनाजाल पसरिलें आहे, तें पावित्र्य व गांभीर्य यांस

त्रिघातक असून औचित्यहानीमुळे रसभंग करणारे आहे. च. ४ मधील निर्देश तर अश्लीलतेच्या सीमेंत पोचणारा आहे.

च. १, २. श्रवण चत्वर हें रूपक. रते, महारसिक, तद्रसी—या शब्दांचे दोन अर्थ होत असून त्यामुळे 'नटी' या अनुक्त उपमानाचा बोध होतो. तस्मात् येथे समासोक्ति अ०.

च. ३, ४ यांत दृष्टान्त आहे. याचें दृष्टान्तिक (ज्याला दृष्टान्त दिला आहे ती वर्ण्य वस्तु) च. १, २ मध्ये आहे. कथा—विलासिनीजन, श्रवणविलोकन, महारसिक—कामुक, येर—बुळा या जोड्यांमध्ये विंबप्रतिविंब भाव आहे.

प्रस्तुत केकेविषयी दादोबा म्हणतात—“यद्यपि येथे भगवत्कथेस विलासिनीची उपमा देऊन पुनःपुनः चत्वरागमनादि घर्मेकरून उपमानोपमेयाचें साधर्म्य वर्णन केलें आहे तें कित्येक रसिकांस अप्रशस्त दिसेल. तथापि एतद्देशीय कविरुच्यनुरूप ही केका मोठी सरस म्हटली पाहिजे.” य. २२०

श्लोक १०२

भाषा व व्याकरण—च. १. राधिका—राधा (कृष्णाची परमप्रिय भक्त) च. २. शरीराधिका—शरीराहून अधिका (पं० त०) : स्वदेहापेक्षाहि अधिक प्रिय, जवळची.

च. ३. रमाहृदयवल्लभा—रमेच्या हृदयाचा बल्लभ (प्रियकर) (दोन्ही ष० त० स०) : लक्ष्मीप्राणप्रिया. सेवन—उपभोग; सहवास. च. ४. मतिस—बुद्धीला. गेह—घर.

अर्थसंगति व अथसौंदर्य—परमेश्वराला जशी राधा, तशी सत्पुरुषाला ईशकथा असते. राधाकृष्ण या जीवशिवांच्या अनिर्वचनीय प्रेमसंबंधावर अत्यंत मनोहर काव्य निर्माण झालें आहे. राधेचा उल्लेख भागवतांत नाही; हरिवंशांत नाही. पद्मपुराणांत राधा ही कृष्णाच्या वामांगापासून उत्पन्न झाली असून त्याची अत्यंत आवडती आहे, असे वर्णन आहे.

राधेचा प्रेमसंबंध वर्णित असतां 'रमाहृदयवल्लभा !' हें पत्नी लक्ष्मीचा उल्लेख करणारें संबोधन पंतांनी घातलें, हें कित्येकांस अनुचित वाटतें. वास्तविक हें संबोधन योजण्यांत पंतांचें खरें चातुर्य व त्यांच्या भक्तिप्रेमाची गाढता व्यक्त झाली आहे. राधेच्या तात्त्विक स्वरूपाच्या खोल पाण्यांत न शिरतां या केकेंतील शब्दयोजनेकडे नीट लक्ष पुरविलें तरी त्यांतील रहस्य पूर्ण ध्यानांत येईल. परमेश्वर हा रमेचा हृदयवल्लभ होता, तर परमेश्वराला शरीराहूनहि अधिक प्रिय राधा होती (रमानव्हती). रमा म्ह० लक्ष्मी, म्ह० प्रकृति, म्हणजे विश्वांतील सर्व इंद्रिय-गोचर ऐश्वर्य. हें सर्व परमात्म्याला वाहिलेलें, त्याचा आश्रय करणारें असतें. पण परमेश्वर त्यांत नसतो. या सर्व प्राकृतिक ऐश्वर्यांशीं, ऐहिक संबंधांशीं व्यभिचार करून ज्याने आपलें सर्वस्व भगवत्प्रेमांत लीन करून टाकलें आहे अशा भक्तश्रेष्ठ जीवाला श्रीकृष्ण शरीराधिक मानतो व त्याविणें त्याला (भगवंताला) सर्व उदासवाणें वाटतें.

'रमाहृदयवल्लभा' या संबोधनाच्या माधुरीचें रहस्य हें असें आहे. रमा व राधा यांचा स्वरूपविरोध सूचित करण्याकरितां हें संबोधन मुद्दाम घातलेलें दिसतें.

गुणदोष व थलंकार—च. १, २. 'तुज राधिका' हें उपमान; सुपुरुषा कथा—हें उपमेय. वश करी हा साधारण धर्म; जशी, तशी—वाचक शब्द. याप्रमाणे ही पूर्णोपमा.

च. ३, ४. तुज हें उपमान; (सुपुरुषाच्या) मतिस हें उपमेय. गेह वन भासे हा साधारण धर्म. जसें तसें—वाचकशब्द. हीहि पूर्णोपमा. मात्र यांत उपमेय मति हें स्त्री० तर उपमान तुज हें पुं०, हा लिंगविपर्यय दोष झाला आहे.

च. १, २ व ३, ४ प्रत्येकीं यमक चार अक्षरी.

माधुर्य हा गुण प्रस्तुत केकेंत प्रकर्षाने भासमान होतो. राधेच्या मधुरा भक्तीच्या तितक्याच मधुर कोमल वर्णनाने ही केका हृदयंगम झाली आहे.

श्लोक १०३

अनुक्रम

विभाग

भाषा व व्याकरण—च. १. भुवनमोहिनी—जंगतीला मोह
वाडणारी (ष० त० स०). मोहिनी—देवदैत्यांमधील अमृताच्यमिकाट्येरी-
चा वाद तोडण्याकरितां भगवान विष्णूने घेतलेला सुंदर स्त्रीचा अवतार.
च. २. असुरघी—दैत्यांची बुद्धि (ष० त०). यति—(सं. घातुत्सव. शास्त्रा-
यतते मोक्षाय इति यतिः) इद्रियांचें दमन करून मोक्षाकरितां प्रयत्न
करणारा; योगी.

च. ३. विमोहिला—सं. शब्दांपासून पंत सररास नामघातु
बनवितात : विमोह पासून विमोहिला. केकावलींत अशीं उदाहरणें कांही
आहेत. पहा, उपदेशिती ६०. १; रते १०१. १, दक्षहा—(सं. दक्षहन्)
दक्षाला मारणारा; शंकर. च. ४. प्रिया—(येथे) गंगा. मुनिपथ—
मुनींचा पथ (आचार मार्ग) (ष० त०). दक्ष—तत्पर; आस्थेवाईक.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—कथामाहात्म्याचा पूर्वरंग आता-
पर्यंतच्या ३ श्लोकांत झाला; येथून उत्तररंगास सुरवात होते असें म्हणतां
येईल. उत्तररंगासाठी मोहिनीचें आख्यान (कथा मोहिनी तुलना) पंतांनी
योजिली आहे; तिची येथे सुरवात होत आहे.

या कथामाहात्म्यांत आतापर्यंत पंतांनी कथेचें लोभनीयत्व, रसमयत्व
यांचेंच वर्णन केलें आहे. त्यामुळे मुख्य आशयाची पुनरुक्ति झाल्यासारखी
वाटते. पुढे के. १०५, १०७ मध्ये कथेचें अभीष्टफलदायकत्व वर्णिलें आहे.

या केकेत शंकराचा कमीपणा वर्णिला आहे. पूर्वी एकवार
शंकराचें असेंच उणें वर्णिलें असतां (के. ६८) त्याबद्दल दिलगिरी
प्रदर्शित करून (के. ७०) शिव व विष्णु हीं दोन्ही दैवतें सारखींच, त्यांत
भेद नाही असें म्हटलें (के. ७१, ७२). पण प्रस्तुत केकेत शंकराला स्पष्ट
कमीपणा येईल असें वर्णन पुन्हा केलें आहे.

दक्षाला मारविण्यांत शंकराचा क्रोध दिसून आला व गंगेला
डोक्यावर बसविण्यांत काम दिसून आला. हे दोन षड्रिपूंतील मुख्य
होत. या दोहींच्या बाबतींत शंकर पुरते कसाला उतरले नाहीत म्हणून

राधेचा प्रेमसंबंध वर्णित असतां 'रमाहृदयवल्लभा !' हें पत्नी लक्ष्मीचा उल्लेख करणारें संबोधन पंतांनी घातलें, हें कित्येकांस अनुचित वाटतें. वास्तविक हें संबोधन योजण्यांत पंतांचें खरें चातुर्य व त्यांच्या भक्तिप्रेमाची गाढता व्यक्त झाली आहे. राधेच्या तात्त्विक स्वरूपाच्या खोल पाण्यांत न शिरतां या केकेंतील शब्दयोजनेकडे नीट लक्ष पुरविलें तरी त्यांतील रहस्य पूर्ण ध्यानांत येईल. परमेश्वर हा रमेचा हृदयवल्लभ होता, तर परमेश्वराला शरीराहूनहि अधिक प्रिय राधा होती (रमा नव्हती). रमा म्ह० लक्ष्मी, म्ह० प्रकृति, म्हणजे विश्वांतील सर्व इंद्रिय-गोचर ऐश्वर्य. हें सर्व परमात्म्याला वाहिलेलें, त्याचा आश्रय करणारें असतें. पण परमेश्वर त्यांत नसतो. या सर्व प्राकृतिक ऐश्वर्यांशीं, ऐहिक संबंधांशीं व्यभिचार करून ज्याने आपलें सर्वस्व भगवत्प्रेमांत लीन करून टाकलें आहे अशा भक्तश्रेष्ठ जीवाला श्रीकृष्ण शरीराधिक मानतो व त्याविणें त्याला (भगवंताला) सर्व उदासवाणें वाटतें.

'रमाहृदयवल्लभा' या संबोधनाच्या माधुरीचें रहस्य हें असें आहे. रमा व राधा यांचा स्वरूपविरोध सूचित करण्याकरितां हें संबोधन मुद्दाम घातलेलें दिसतें.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. 'तुज राधिका' हें उपमान; सुपुरुषा कथा—हें उपमेय. वश करी हा साधारण धर्म; जशी, तशी—वाचक शब्द. याप्रमाणे ही पूर्णोपमा.

च. ३, ४. तुज हें उपमान; (सुपुरुषाच्या) मतिस हें उपमेय. गेह वन भासे हा साधारण धर्म. जसें तसें—वाचकशब्द. हीहि पूर्णोपमा. मात्र यांत उपमेय मति हें स्त्री० तर उपमान तुज हें पुं०, हा लिंगविपर्यय दोष झाला आहे.

च. १, २ व ३, ४ प्रत्येकीं यमक चार अक्षरी.

माधुर्य हा गुण प्रस्तुत केकेंत प्रकर्षाने भासमान होतो. राधेच्या मधुरा भक्तीच्या तितक्याच मधुर कोमल वर्णनाने ही केका हृदयंगम झाली आहे.

श्लोक १०३

भाषा व व्याकरण—च. १. भुवनमोहिनी—जंगेतीला मोह पाडणारी (ष० त० स०). मोहिनी—देवदैत्यांमधील अमृताच्यमैकाद्वेषी-चा वाद तोडण्याकरितां भगवान विष्णूने घेतलेला सुंदर स्त्रीचा अवतार. च. २. असुरघी—दैत्यांची बुद्धि (ष० त०). यति—(सं. धातुत्स्य. शाखा यतते मोक्षाय इति यतिः) इद्रियांचें दमन करून मोक्षाकरितां प्रयत्न करणारा; योगी.

च. ३. विमोहिला—सं. शब्दांपासून पंत सररास नामधातु वनवितात : विमोह पासून विमोहिला. केकावलींत अशीं उदाहरणें कांही आहेत. पहा, उपदेशिती ६०. १; रते १०१. १, दक्षहा—(सं. दक्षहन्) दक्षाला मारणारा; शंकर. च. ४. प्रिया—(येथे) गंगा. मुनिपथ—मुनींचा पथ (आचार मार्ग) (ष० त०). दक्ष—तत्पर; आस्थेवाईक.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—कथामाहात्म्याचा पूर्वरंग आतापर्यंतच्या ३ श्लोकांत झाला; येथून उत्तररंगास सुरवात होते असें म्हणतां येईल. उत्तररंगासाठी मोहिनीचें आख्यान (कथा मोहिनी तुलना) पंतांनी योजिली आहे; तिची येथे सुरवात होत आहे.

या कथामाहात्म्यांत आतापर्यंत पंतांनी कथेचें लोभनीयत्व, रसमयत्व यांचेंच वर्णन केलें आहे. त्यामुळे मुख्य आशयाची पुनरुक्ति झाल्यासारखी वाटते. पुढे के. १०५, १०७ मध्ये कथेचें अभीष्टफलदायकत्व वर्णिलें आहे.

या केकेत शंकराचा कमीपणा वर्णिला आहे. पूर्वी एकवार शंकराचें असेंच उणें वर्णिलें असतां (के. ६८) त्याबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित करून (के. ७०) शिव व विष्णु हीं दोन्ही दैवतें सारखींच, त्यांत भेद नाही असें म्हटलें (के. ७१, ७२). पण प्रस्तुत केकेत शंकराला स्पष्ट कमीपणा येईल असें वर्णन पुन्हा केलें आहे.

दक्षाला मारविण्यांत शंकराचा क्रोध दिसून आला व गंगेला डोक्यावर बसविण्यांत काम दिसून आला. हे दोन षड्रिपूतील मुख्य होत. या दोहींच्या बाबतींत शंकर पुरते कसाला उतरले नाहीत म्हणून

राधेचा प्रेमसंबंध वर्णीत असतां 'रमाहृदयवल्लभा !' हें पत्नी लक्ष्मीचा उल्लेख करणारें संबोधन पंतांनी घातलें, हें कित्येकांस अनुचित वाटतें. वास्तविक हें संबोधन योजण्यांत पंतांचें खरें चातुर्य व त्यांच्या भक्तिप्रेमाची गाढता व्यक्त झाली आहे. राधेच्या तात्त्विक स्वरूपाच्या खोल पाण्यांत न शिरतां या केकेंतील शब्दयोजनेकडे नीट लक्ष पुरविलें तरी त्यांतील रहस्य पूर्ण ध्यानांत येईल. परमेश्वर हा रमेचा हृदयवल्लभ होता, तर परमेश्वराला शरीराहूनहि अधिक प्रिय राधा होती (रमानव्हती). रमा म्ह० लक्ष्मी, म्ह० प्रकृति, म्हणजे विश्वांतील सर्व इंद्रियगोचर ऐश्वर्य. हें सर्व परमात्म्याला वाहिलेलें, त्याचा आश्रय करणारें असतें. पण परमेश्वर त्यांत नसतो. या सर्व प्राकृतिक ऐश्वर्यांशीं, ऐहिक संबंधांशीं व्यभिचार करून ज्याने आपलें सर्वस्व भगवत्प्रेमांत लीन करून टाकलें आहे अशा भक्तश्रेष्ठ जीवाला श्रीकृष्ण शरीराधिक मानतो व त्याविणें त्याला (भगवंताला) सर्व उदासवाणें वाटतें.

'रमाहृदयवल्लभा' या संबोधनाच्या माधुरीचें रहस्य हें असें आहे. रमा व राधा यांचा स्वरूपविरोध सूचित करण्याकरितां हें संबोधन मुद्दाम घातलेलें दिसतें.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. 'तुज राधिका' हें उपमान; सुपुरुषा कथा—हें उपमेय. वश करी हा साधारण धर्म; जशी, तशी—वाचक शब्द. याप्रमाणे ही पूर्णोपमा.

च. ३, ४. तुज हें उपमान; (सुपुरुषाच्या) मतिस हें उपमेय. गेह वन भासे हा साधारण धर्म. जसें तसें—वाचकशब्द. हीहि पूर्णोपमा. मात्र यांत उपमेय मति हें स्त्री० तर उपमान तुज हें पुं०, हा लिंगविपर्यय दोष झाला आहे.

च. १, २ व ३, ४ प्रत्येकीं यमक चार अक्षरी.

माधुर्य हा गुण प्रस्तुत केकेंत प्रकर्षाने भासमान होतो. राधेच्या मधुरा भक्तीच्या तितक्याच मधुर कोमल वर्णनाने ही केका हृदयंगम झाली आहे.

श्लोक १०३

भाषा व व्याकरण—च. १. भुवनमोहिनी—जंगतीला मोह
पोडणारी (ष० त० स०). मोहिनी—देवदैत्यांमधील अमृतान्यविकाश्या-
चा वाद तोडण्याकरितां भगवान विष्णूने घेतलेला सुंदर स्त्रीचा अवतार.
च. २. असुरधी—दैत्यांची बुद्धि (ष० त०). यति—(सं. धातुत्स्य. शाब्द.)
यतते मोक्षाय इति यतिः) इद्रियांचें दमन करून मोक्षाकरितां प्रयत्न
करणारा; योगी.

च. ३. विमोहिला—सं. शब्दांपासून पंत सररास नामधातु
बनवितात : विमोह पासून विमोहिला. केकावलींत अशी उदाहरणें कांही
आहेत. पहा, उपदेशिती ६०. १; रते १०१. १, दक्षहा—(सं. दक्षहन्)
दक्षाला मारणारा; शंकर. च. ४. प्रिया—(येथे) गंगा. मुनिपथ—
मुनींचा पथ (आचार मार्ग) (ष० त०). दक्ष—तत्पर; आस्थेवाईक.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—कथामाहात्म्याचा पूर्वरंग आता-
पर्यंतच्या ३ श्लोकांत झाला; येथून उत्तररंगास सुरवात होते असें म्हणतां
येईल. उत्तररंगासाठी मोहिनीचें आख्यान (कथा मोहिनी तुलना) पंतांनी
योजिली आहे; तिची येथे सुरवात होत आहे.

या कथामाहात्म्यांत आतापर्यंत पंतांनी कथेचें लोभनीयत्व, रसमयत्व
यांचेंच वर्णन केलें आहे. त्यामुळे मुख्य आशयाची पुनरुक्ति झाल्यासारखी
वाटते. पुढे के. १०५, १०७ मध्ये कथेचें अभीष्टफलदायकत्व वर्णिलें आहे.

या केकेंत शंकराचा कमीपणा वर्णिला आहे. पूर्वी एकवार
शंकराचें असेंच उणें वर्णिलें असतां (के. ६८) त्याबद्दल दिलगिरी
प्रदर्शित करून (के. ७०) शिव व विष्णु हीं दोन्ही दैवतें सारखींच, त्यांत
भेद नाही असें म्हटलें (के. ७१, ७२). पण प्रस्तुत केकेंत शंकराला स्पष्ट
कमीपणा येईल असें वर्णन पुन्हा केलें आहे.

दक्षाला मारविण्यांत शंकराचा क्रोध दिसून आला व गंगेला
डोक्यावर बसविण्यांत काम दिसून आला. हे दोन षड्रिपूतील मुख्य
होत. या दोहींच्या बाबतींत शंकर पुरते कसाला उतरले नाहीत म्हणून

ते 'मुनिपथी दक्ष' नव्हेत. अशा योगमार्गामध्ये दृढ नसलेल्या मनुष्याला मोहून टाकणे यांत कांही मोठीशी शहामत नाही.

गुणदोष व अलंकार--कथा हें उपमेय व मोहिनी हें उपमान असेून उपमानापेक्षा उपमेयाचें आधिक्य वर्णिलें आहे. म्हणून येथे व्यतिरेक अ०.

श्लोक १०४

भाषा व व्याकरण—च. १. सुरासुरनरोरगां-सुर (देव) आणि असुर (दैत्य) आणि नर (मनुष्य) आणि उरग (नाग, सर्प) (द्वन्द्वे स०), यांना. भुलवुनी-भुरळ पाडून. च. २. पंक्तिचा भेद-पंक्तिप्रपंच; पंगतींत वाढण्यांत एकाला कमी एकाला जास्त असें करणे.

च. ३. सुधारस-सुधा (अमृत) हाच रस (द्रव, पातळ पदार्थ) (कर्म० स०). स्वरतमानसां-स्वचे ठायीं रत (सप्तमी त०); स्वरत आहे मानस ज्यांचें (बहु. स.), त्यांना. च. ४. घोडितां-गळितां-द्रव-पाझर; करुणा. बापा-"हा शब्द येथे आश्चर्यबोधक अव्ययासारखा योजिला आहे. याने विवक्षित असलेल्या निर्दयत्वाचें पोषण होतें." (केच. १४१).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—कथेचें मोहिनीहून गुणश्रेष्ठत्व कसें--

(१) कथा-देव (अर्थात् सगळे), दैत्य (प्रल्हाद, बळी, विभीषण यांच्यासारखे), नर (म्ह० मनुष्य, शुक, नारद, तुकाराम यांसारखे), उरग (म्ह० सर्प, शेष वासुकि यांसारखे)-या सर्वांना भुलविते. मोहिनी-हिने फक्त देव आणि दैत्य यांना भुलविलें. (२) कथा-न त्यजी (एकदा मोह पाडल्यावर मग सोडीत नाही). मोहिनी-त्यजी (आपलें इष्ट साधल्याबरोबर तिने दैत्यांना टाकून दिलें.) (३) कथा-न भेद करि पंक्तिचा. मोहिनी-हिने दैत्यांना चकवून पंक्तिप्रपंच केला : दैत्यांना अमृत वाढलेंच नाही. (४) कथा-सत्य अमृत (मोक्ष) पाजते. मोहिनी-साधें (प्रलयकालार्पितच अमरत्व देणारें) अमृत देवांना देते. (५) कथा-

अत्यंत दयाळू आहे. मोहिनी-राहु, केतु अमृत पीत असता त्यांना वधीः तस्मात् निर्दय आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३ मधील स्वरतमानस (आपल्यावर ज्यांचें मन आसक्त झालें आहे असे) हे कोण ? यासंबंधी प्रत्येक टीकाकाराने निरनिराळी कल्पना केलेली आहे.

१. राहु केतु (य. आणि प्रस्तुत आवृत्ति). (वाक्यान्वयाच्या दृष्टीने हा अर्थ सर्वांत चांगला. 'जरी' याचा जोरदार उपयोग होतो.)

२. देव आणि दैत्य (केद.) (देव आणि दैत्य यांना जरी पाजिला, 'तरी त्यांत देवांस मात्र प्राप्त झाला असुरास ठकविलें'—एवढें स्वतःच्या पदरचें ध्यावें लागतें.)

३. दैत्य (सुके.) ('वधी अमृत घोटितां' हें सर्व दैत्यांच्या संबंधांत जमत नाही.)

४. देव (प.) (स्व म्ह० आत्मा त्याच्या ठिकाणीं रत झालेल्या म्ह० आत्मस्वरूपनिष्ठ देवांना.) (यांत 'जरी' याचा नीटसा अर्थ करितां येत नाही.)

केच.ने पाठच निराळा स्वीकारला असल्यामुळे त्यांची या गुंतागुंतीतून मुक्तता झाली आहे. त्यांचा पाठ—'तिणें तरि सुरारत स्वरतमानसां पाजिला'. अर्थ—'मोहिनीने याच्या उलट आपणावर मोहित झालेल्या (दानवांना) (अमृत म्हणून) मद्य पाजलें' (केच. १४१). हा पाठ केच.कारांना एका 'हस्तलिलिखितांत' मिळाला. य., केद. इ० छापील आवृत्त्या निरनिराळ्या हस्तलिखितांवरूनच तयार करण्यांत आल्या. त्यांत नसलेला हा पाठ, मूळ पाठाचा अर्थ चांगला जमत नाही म्हणून एकाद्या कल्पनाशाली वाचकाने स्वतःचा रचून घातलेला असणेंहि शक्य आहे. या पाठावर मुख्य आक्षेप असा की मोहिनीने दैत्यांना अमृत म्हणून मद्य पाजलें असल्याचा उल्लेखच मुळी भागवतांतील मोहिनी अवताराच्या कथेंत नाही. (भा. ८. ८-९)

गुणदोष व अलंकार—व्यतिरेक स्पष्टच आहे. 'अमृत' यांत श्लेष.

श्लो. के....१६

श्लोक १०५

भाषा व व्याकरण—च. १. अभीष्ट—इच्छिलें; मनोरथ. चरितात—प्राप्त करून घेतात. विश्वासती—सं. विश्वास पासून नामघातू. पहा, विमोहिला, के. १०३ च. ३, वरील टीप. च. २. भली—पक्की, खाशी. असुरवंचनी—वंचना (फसवणूक) करणारी ती वंचनी. असुरांची वंचनी (ष० त० स०). श्रुत—माहीत; प्रसिद्ध.

च. ३. ठकवुनी—फसवून; पत्ता न लागूं देतां. हरी—लांबविते; नाहीशी करिते. संचितें—पूर्वीच्या सर्व जन्मांचीं साठलेलीं कर्में (ज्यांचीं फळें आपल्याला पुढच्या जन्मांमध्ये भोगावयाचीं आहेत, अशीं). कर्में तीन प्रकारचीं मानलीं आहेत, प्रारब्ध, संचित व क्रियमाण. च. ४. वंचितें—(तृ०) फसवणुकीने. सदय—(येथे) सदयता या अर्थी.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केवळ काव्यदृष्टीने पाहणारे जे प्राकृत रसिक आहेत, त्यांना ही साधारणपणे तोच अर्थ व्यक्त करणारी कथा व मोहिनी यांची तुलना फार लांबलेली, पाह्याळीक वाटेल.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'जे' ऐवजी 'ते' (केद.). च. २. दादोबांनी 'असुरवंचनी' असा अनुस्वारयुक्त (सप्तमी विभक्ति) पाठ घेऊन 'ती दैत्यांना ठकविण्यांत भली (पक्की)' असा अर्थ केला आहे.

च. ४. असें सदय दाखवी वंचितें—सदय (दयावंत पुरुष) वंचितें (ठकविण्यानेहि) असें (याच प्रकारचें कल्याण) दाखवितो; असा अर्थ य., प. यांनी केला आहे. ' वंचि तें ' असा पाठ कल्पून ' ते (मोहिनी) सदय असें दाखवी, परि वंचि (फसवी) ' असा अन्वयार्थ कांहींनी सुचविला आहे.

गुणदोष व अलंकार—पूर्वीच्या केकेप्रमाणे व्यतिरेक. शिवाय ' असें... वंचितें ' याचा अर्थ य., प. प्रमाणे केल्यास तें सामान्य विधान होऊन अर्थान्तरन्यास अ० होईल.

श्लोक १०६

भाषा व व्याकरण—च. १. अपटु—अजाण; अडाणी. च.
२. सोमल—एक प्रकारचा विषारी क्षार. याचा खडा खडीसाखरेसारखा दिसतो. White arsenic.

च. ३. स्वशिशुवंचने—स्वतःच्या मुलाला फसविण्याने.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. अपटु लोक कोणच्या गोष्टीला उद्देशून हसोत, असें पंत म्हणतात ? मागल्या केकेंत वंचकाला मी सदय म्हटलें, म्हणून अडाणी लोक हसले तर हसोत, अशा तऱ्हेचा अर्थ बहुतेक सर्वांनी केला आहे. ही लापनिक गैर आहे, असें नाही. पण वाक्यरचनेचा रोख पाहतां पंतांच्या मनांतील आशय निरालाच असावा असें वाटतें. ‘अजाण (तारतम्यहान) लोक जरा मला हसल तरा तुम्ही एवढें एकाच !’ यावरून जें (पुढचें विधान) ऐकण्याचा पंत आग्रह करीत आहेत त्याला अज्ञ जन हसतील असा संभव पंत व्यक्त करीत आहेत हें उघड होतें. पुढे येणारा आईचा व बाळाचा दृष्टान्त प्रतिपाद्य विषयाच्या मानाने अगदी क्षुल्लक, हलका, अशा समजुतीने अजाण लोक हसतील, असा पंतांचा भाव असावा.

“प्रस्तुत केका मोठी प्रासादिक आहे. हींतील ‘अहो, एवढें श्रवण करा,’ ‘अपटु लोक मला हासो’ वगैरेवरून स्पष्ट दिसतें की, की, पंतांस कल्पना जशा स्फुरल्या तशाच त्या त्यांना नमूद केल्या आहेत.....यात पंतांची उज्ज्वल प्रतिभाशक्ति प्रकट

गुणदोष व अलंकार—केच. कारांनी येथे अप्रस्तुतप्रशंसा अ० सांगितला आहे. पण या केकेंत जो दाखला दिला आहे त्याला जाव देणारा प्रतिपाद्य विषय ‘ठकबुनी हरी संचितें, तरी अमृत हें, असें वंचितें सदय दाखवी’ असा मागच्या केकेंतील दाखल्याचा विचार केला पाहिजे. कांहींनी येथे दृष्टान्त सांगितला आहे. पण दृष्टान्त अ० मध्ये दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकांत एक साधारण धर्म नसून धर्मातहि विंबप्रतिविंब भाव असतो. प्रस्तुत स्थलीं ठकबुनी, वंचितें, दे हे धर्मवाचक शब्द

ते 'मुनिपथी दक्ष' नव्हेत. अशा योगमार्गामध्ये दृढ नसलेल्या मनुष्याला मोहून टाकणे यांत कांही मोठीशी शहामत नाही.

गुणदोष व अलंकार--कथा हें उपमेय व मोहिनी हें उपमान अंशून उपमानापेक्षा उपमेयाचें आधिक्य वर्णिलें आहे. म्हणून येथे व्यतिरेक अ०.

श्लोक १०४

भाषा व व्याकरण—च. १. सुरासुरनरोरगां-सुर (देव) आणि असुर (दैत्य) आणि नर (मनुष्य) आणि उरग (नाग, सर्प) (द्वन्द्व स०), यांना. भुलवुनी-भुरळ पाडून. च. २. पंक्तिचा भेद-पंक्तिप्रपंच; पंगतींत वाढण्यांत एकाला कमी एकाला जास्त असें करणें.

च. ३. सुधारस—सुधा (अमृत) हाच रस (द्रव, पातळ पदार्थ) (कर्म० स०). स्वरतमानसां-स्वचे ठायीं रत (सप्तमी त०); स्वरत आहे मानस ज्यांचें (बहु. स.), त्यांना. च. ४. घोडितां-गळितां-द्रव-पाझर; करुणा. बापा-“हा शब्द येथे आश्चर्यबोधक अव्ययासारखा योजिला आहे. याने विवक्षित असलेल्या निर्दयत्वाचें पोषण होतें.” (केच. १४१).

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—कथेचें मोहिनीहून गुणश्रेष्ठत्व कसें--

(१) कथा-देव (अर्थात् सगळे), दैत्य (प्रल्हाद, बळी, विभीषण यांच्यासारखे), नर (म्ह० मनुष्य, शुक, नारद, तुकाराम यांसारखे), उरग (म्ह० सर्प, शेष वासुकि यांसारखे)-या सर्वांना भुलविते. मोहिनी-हिने फक्त देव आणि दैत्य यांना भुलविलें. (२) कथा-न त्यजी (एकदा मोह पाडल्यावर मग सोडीत नाही). मोहिनी-त्यजी (आपलें इष्ट साधल्याबरोबर तिने दैत्यांना टाकून दिलें.) (३) कथा-न भेद करि पंक्तिचा. मोहिनी-हिने दैत्यांना चकवून पंक्तिप्रपंच केला : दैत्यांना अमृत वाढलेंच नाही. (४) कथा-सत्य अमृत (मोक्ष) पाजते. मोहिनी-साधें (प्रलयकालार्पितच अमरत्व देणारें) अमृत देवांना देते. (५) कथा-

अत्यंत दयाळू आहे. मोहिनी-राहु, केतु अमृत पीत असतां त्यांना वधी; तस्मात् निर्दय आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३ मधील स्वरतमानस (आपल्यावर ज्यांचें मन आसक्त झालें आहे असे) हे कोण ? यासंबंधी प्रत्येक टीकाकाराने निरनिराळी कल्पना केलेली आहे.

१. राहु केतु (य. आणि प्रस्तुत आवृत्ति). (वाक्यान्वयाच्या दृष्टीने हा अर्थ सर्वांत चांगला. 'जरी' याचा जोरदार उपयोग होतो.)

२. देव आणि दैत्य (केद.) (देव आणि दैत्य यांना जरी पाजिला, 'तरी त्यांत देवांस मात्र प्राप्त झाला असुरास ठकविलें'—एवढें स्वतःच्या पदरचें घ्यावें लागतें.)

३. दैत्य (सुके.) ('वधी अमृत घोटितां' हें सर्व दैत्यांच्या संघांत जमत नाही.)

४. देव (प.) (स्व म्ह० आत्मा त्याच्या ठिकाणीं रत झालेल्या म्ह० आत्मस्वरूपनिष्ठ देवांना.) (यांत 'जरी' याचा नीटसा अर्थ करितां येत नाही.)

केच.ने पाठच निराळा स्वीकारला असल्यामुळे त्यांची या गुंतागुंतीतून मुक्तता झाली आहे. त्यांचा पाठ—'तिणें तरि सुरारत स्वरतमानसां पाजिला'. अर्थ—'मोहिनीने याच्या उलट आपणावर मोहित झालेल्या (दानवांना) (अमृत म्हणून) मद्य पाजलें' (केच. १४१). हा पाठ केच.कारांना एका 'हस्तलिखितांत' मिळाला. य., केद. इ० छापील आवृत्त्या निरनिराळ्या हस्तलिखितांवरूनच तयार करण्यांत आल्या. त्यांत नसलेला हा पाठ, मूळ पाठाचा अर्थ चांगला जमत नाही म्हणून एकाद्या कल्पनाशाली वाचकाने स्वतःचा रचून घातलेला असणेंहि शक्य आहे. या पाठावर मुख्य आक्षेप असा की मोहिनीने दैत्यांना अमृत म्हणून मद्य पाजलें असल्याचा उल्लेखच मुळी भागवतांतील मोहिनी अवताराच्या कथेंत नाही. (भा. ८. ८-९)

गुणदोष व अलंकार—व्यतिरेक स्पष्टच आहे. 'अमृत' यांत श्लेष.

श्लो. के...१६

श्लोक १०५

भाषा व व्याकरण—च. १. अभीष्ट—इच्छिलेले; मनोरथ. चरितात—प्राप्त करून घेतात. विश्वासती—सं. विश्वास पासून नामधातू. पहा, विमोहिला, के. १०३ च. ३, वरील टीप. च. २. भली—पक्की, खाशी. असुरवंचनी—वंचना (फसवणूक) करणारी ती वंचनी. असुरांची वंचनी (ष० त० स०). श्रुत—माहीत; प्रसिद्ध.

च. ३. ठकवुनी—फसवून; पत्ता न लागू देतां. हरी—लांबविते; नाहीशी करिते. संचितें—पूर्वीच्या सर्व जन्मांचीं साठलेलीं कर्मे (ज्यांचीं फळे आपल्याला पुढच्या जन्मांमध्ये भोगावयाचीं आहेत, अशीं). कर्मे तीन प्रकारचीं मानलीं आहेत, प्रारब्ध, संचित व क्रियमाण. च. ४. वंचितें—(तृ०) फसवणुकीने. सदय—(येथे) सदयता या अर्थी.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—केवळ काव्यदृष्टीने पाहणारे जे प्राकृत रसिक आहेत, त्यांना ही साधारणपणे तोच अर्थ व्यक्त करणारी कथा व मोहिनी यांची तुलना फार लांबलेली, पाह्याळीक वाटेल.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'जे' ऐवजी 'ते' (केद.). च. २. दादोबांनी 'असुरवंचनी' असा अनुस्वारयुक्त (सप्तमी विभक्ति) पाठ घेऊन 'ती दैत्यांना ठकविण्यांत भली (पक्की)' असा अर्थ केला आहे.

च. ४. असें सदय दाखवी वंचितें—सदय (दयावंत पुरुष) वंचितें (ठकविण्यानेहि) असें (याच प्रकारचें कल्याण) दाखवितो; असा अर्थ य., प. यांनी केला आहे. 'वंचि तें' असा पाठ कल्पून 'ते (मोहिनी) सदय असें दाखवी, परि वंचि (फसवी)' असा अन्वयार्थ कांहींनी सुचविला आहे.

गुणदोष व अलंकार—पूर्वीच्या केकेप्रमाणे व्यतिरेक. शिवाय 'असें...वंचितें' याचा अर्थ य., प. प्रमाणे केल्यास तें सामान्य विधान होऊन अर्थान्तरन्यास अ० होईल.

श्लोक १०६

भाषा व व्याकरण—च. १. अपटु—अजाण; अडाणी. च. २. सोमल—एक प्रकारचा विषारी क्षार. याचा खडा खडीसाखरेसारखा दिसतो. White arsenic.

च. ३. स्वशिशुवंचने—स्वतःच्या मुलाला फसविण्याने.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. अपटु लोक कोणच्या गोष्टीला उद्देशून हसोत, असें पंत म्हणतात ? मागल्या केकेंत वंचकाला मी सदय म्हटलें, म्हणून अडाणी लोक हसले तर हसोत, अशा तऱ्हेचा अर्थ बहुतेक सर्वांनी केला आहे. ही लापनिक गैर आहे असें नाही. पण वाक्यरचनेचा रोख पाहतां पंतांच्या मनांतील आशय निराळानच असावा असें वाटतें. 'अजाण (तारतम्यहान) लोक जरा मला हसल तर तुम्ही एवढें ऐकाच !' यावरून जें (पुढचें विधान) ऐकण्याचा पंत आग्रह करीत आहेत त्याला अज्ञ जन हसतील असा संभव पंत व्यक्त करीत आहेत हें उघड होतें. पुढे येणारा आईचा व बाळाचा दृष्टान्त प्रतिपाद्य विषयाच्या मानाने अगदी क्षुल्लक, हलका, अशा समजुतीने अजाण लोक हसतील, असा पंतांचा भाव असावा.

“प्रस्तुत केका मोठी प्रासादिक आहे. हींतील 'अहो, एवढें श्रवण करा,' 'अपटु लोक मला हासो' वगैरेवरून स्पष्ट दिसतें की, की, पंतांस कल्पना जशा स्फुरल्या तशाच त्या त्यांना नेमूद कल्या आहेत.....यात पंतांची उज्ज्वल प्रतिभाशक्ति प्रकट

गुणदोष व अलंकार—केच. कारांनी येथे अप्रस्तुतप्रशंसा अ० सांगितला आहे. पण या केकेंत जो दाखला दिला आहे त्याला जाव देणारा प्रतिपाद्य विषय 'ठकवुनी हरी संचितें, तरी अमृत हें, असें वंचितें सदय दाखवी' असा मागच्या केकेंतील दाखल्याचा विचार केला पाहिजे. कांहींनी येथे दृष्टान्त सांगितला आहे. पण दृष्टान्त अ० नध्ये दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकांत एक साधारण धर्म नसून धर्मातहि बिंबप्रतिबिंब भाव असतो. प्रस्तुत स्थलीं ठकवुनी, वंचितें, दे हे धर्मवाचक शब्द

दोन्ही विधानांमध्ये तेच आहेत. उपमानवाक्य व उपमेयवाक्य यांमधील एकच साधारण घर्म भिन्न शब्दांनी सांगितलेला असेल तेथे प्रतिवस्तूपमा अलंकार होतो. घर्मवाचक शब्द एकच असेल तर कथितपदत्व दोष होईल. तेव्हा येथे कथितपदत्व दोषासहित प्रतिवस्तूपमा अ० समजावा.

श्लोक १०७

भाषा व व्याकरण—च. १. तुजी-तुझी. (आधुनिक भाषेत ज्या व्याकरणरूपांत झ येतो तेथे पंत पुष्कळ वेळां ज योजितात. माझ्या (माझ्या), जाला (झाला) इ०. च. २. नतमनोरथ-नत म्ह० नमस्कार करणारे, शरणागत, त्यांचे मनोरथ म्ह० इच्छा.

च. ३. विषम—कमजास्तपणा; असमानता (येथे भाववाचक).
च. ४. सिता...दोर्घी-सिता (पांढरी) आणि असिता (काळी) (द्वन्द्व स०); सितासिता आहेत अभिधा ज्यांच्या त्या सितासिताभिध (बहु० स०); सिता...भिध अशा नद्या (कर्म० स०); सत् असे ओघ सदोघ (कर्म० स०); सिता...नद्यांचे सदोघ (चांगले प्रवाह) सिता...दोघ (ष० त० स०); पांढरी (गंगा) आणि काळी (यमुना) या नांवांच्या नद्यांचे चांगले (पुण्यकारक) प्रवाह, त्यांत.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—कथा आणि मोहिनी यांच्या तुलनेत आता गंगा यमुना येऊन मिसळल्या. एका बाजूस कथा-मोहिनी आणि दुसऱ्या बाजूस गंगा-यमुना अशी तुलना आता सुरु झाली आहे. ही ११० व्या केकेपर्यंत चालू आहे.

च. ४. 'जसा' याने उपमेचा बोध होतो. पण हे उपमान वाक्य मानले तर याचे उपमेय कोठेच सांगितलेले दिसत नाही. या अडचणीचे निवारण करण्याकरितां केच. कारांनी 'जसा जन सितासिताभिध-नदीसदोर्घी, तसा या दोर्घीत तरे' असा अन्वय करून तदनुसार अर्थ केला आहे. पण हा सर्वस्वी त्याज्य होय. एक तर यांत 'तरे' हा शब्द भलतीकडे नेऊन कृत्रिम अन्वय करावा लागतो. 'या दोर्घीत तरे' हा वाक्यप्रयोग किती बेगळ ! तरे याच्याशी येथे सप्तमी विभक्ति

उपयोगाची नाही. 'नदीसदोर्धी तरे' हें ठीक आहे. नदीच्या प्रवाहांत जाऊन स्नानादि केल्याने मनुष्य तरतो. पण 'कथेंत तरे' 'मोहिनींत तरे' म्ह० काय? सर्वांत मोठा आक्षेप हा की दोर्धीपैकी मोहिनीने कोणालाच तारलें असल्याचें वर्णन पूर्वी आलेलें नसल्यामुळे 'तरे' ही क्रिया दोर्धीसंबंधाने सार्थ ठरत नाही.

सर्वांत चांगला मार्ग म्ह० प्रस्तुत आवृत्तींत दिलेल्या अर्थाप्रमाणे उपमेय वाक्य स्वतःच्या पदरचें घालून अर्थपूर्ति करणें हा होय.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. 'द्यावया' ऐवजी 'यावया' (केच.). तात्पर्यार्थ एकूण एकच.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. पूर्वीच्या केकांप्रमाणे व्यतिरेक.

च. ४. 'जसा' या वाचक शब्दाने उपमा अ० येथे निश्चित केला आहे.

च. ४. स च्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक १०८

भाषा आणि व्याकरण—च. १. हे—ही. (जुन्या भाषेंत ही, जी तीच्या ऐवजी हे जे ते या स्त्री० रूपांचा प्रचार होता. के. ८, च. २ इ०). तव—तुझ्या. स्वरूपाहुनी—अवताराहून. च. २. भिन्नतनु—भिन्न आहेत तनु (शरीरें) ज्यांचीं (बहु० स०). भजति—आश्रय करितात; भक्ति करितात.

च. ३. जनानुभव—सामान्य लोकांचा अनुभव (ष० त० स०). येथे अनुभव याचा अभिप्राय असा अर्थ विवक्षित आहे. (केच. १४७). नातळो—न स्पर्शो; न लागो. च ४. गमे—वाटतें. निलिंपापगा—नीलिंपांची (देवांची) आपगा (नदी. पहा, के. १०, च ९): देवनदी; गंगा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—के. १०७, च. ३. मधील 'जरि' याने प्रारंभ होणाऱ्या संकेतार्थी वाक्याला जाब देणारें मुख्य वाक्य कोठे आहे? तें के. १०८ मध्ये आहे असें मानून त्याप्रमाणे अर्थ करणें हा

दोन्ही विधानांमध्ये तेच आहेत. उपमानवाक्य व उपमेयवाक्य यांमधील एकच साधारण धर्म भिन्न शब्दांनी सांगितलेला असेल तेथे प्रतिवस्तूपमा अलंकार होतो. धर्मवाचक शब्द एकच असेल तर कथितपदत्व दोष होईल. तेव्हा येथे कथितपदत्व दोषासहित प्रतिवस्तूपमा अ० समजावा.

श्लोक १०७

भाषा व व्याकरण—च. १. तुजी-तुझी. (आधुनिक भाषेत ज्या व्याकरणरूपांत झ येतो तेथे पंत पुष्कळ वेळां ज योजितात. माज्या (माझ्या), जाला (झाला) इ०. च. २. नतमनोरथ-नत म्ह० नमस्कार करणारे, शरणागत, त्यांचे मनोरथ म्ह० इच्छा.

च. ३. विषम—कमजास्तपणा; असमानता (येथे भाववाचक).
च. ४. सिता...दोर्घी-सिता (पांढरी) आणि असिता (काळी) (द्वन्द्व स०); सितासिता आहेत अभिधा ज्यांच्या त्या सितासिताभिध (बहु० स०); सिता...भिध अशा नद्या (कर्म० स०); सत् असे ओघ सदोघ (कर्म० स०); सिता...नद्यांचे सदोघ (चांगले प्रवाह) सिता... दोघ (ष० त० स०): पांढरी (गंगा) आणि काळी (यमुना) या नांवांच्या नद्यांचे चांगले (पुण्यकारक) प्रवाह, त्यांत.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—कथा आणि मोहिनी यांच्या तुलनेत आता गंगा यमुना येऊन मिसळल्या. एका बाजूस कथा-मोहिनी आणि दुसऱ्या बाजूस गंगा-यमुना अशी तुलना आता सुरु झाली आहे. ही ११० व्या केंकेपर्यंत चालू आहे.

च. ४. 'जसा' याने उपमेचा बोध होतो. पण हें उपमान वाक्य मानलें तर याचें उपमेय कोठेच सांगितलेलें दिसत नाही. या अडचणीचें निवारण करण्याकरितां केच. कारांनी 'जसा जन सितासिताभिध-नदीसदोर्घी, तसा या दोर्घीत तरे' असा अन्वय करून तदनुसार अर्थ केला आहे. पण हा सर्वस्वी त्याज्य होय. एक तर यांत 'तरे' हा शब्द भलतीकडे नेऊन कृत्रिम अन्वय करावा लागतो. 'या दोर्घीत तरे' हा वाक्यप्रयोग किती बेंगरूळ! तरे याच्याशीं येथे सप्तमी विभक्ति

उपयोगाची नाही. 'नदीसदोर्धी तरे' हें ठीक आहे. नदीच्या प्रवाहांत जाऊन स्नानादि केल्याने मनुष्य तरतो. पण 'कथेंत तरे' 'मोहिनीत तरे' म्ह० काय! सर्वांत मोठा आक्षेप हा की दोर्धीपैकी मोहिनीने कोणालाच तारलें असल्याचें वर्णन पूर्वी आलेलें नसल्यामुळे 'तरे' ही क्रिया दोर्धीसंबंधाने सार्थ ठरत नाही.

सर्वांत चांगला मार्ग म्ह० प्रस्तुत आवृत्तीत दिलेल्या अर्थाप्रमाणे उपमेय वाक्य स्वतःच्या पदरचें घालून अर्थपूर्ति करणें हा होय.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. 'घावया' ऐवजी 'यावया' (केच.). तात्पर्यार्थ एकूण एकच.

गुणदोष व अलंकार—च. १, २. पूर्वीच्या केषांप्रमाणे व्यतिरेक.

च. ४: 'जसा' या वाचक शब्दाने उपमा अ० येथे निश्चित केला आहे.

च. ४. स च्या आवृत्तीमुळे अनुमास.

श्लोक १०८

भाषा आणि व्याकरण—च. १. हे—ही. (जुन्या भाषेत ही, जी तीच्या ऐवजी हे जे ते या स्त्री० रूपांचा प्रचार होता. के. ८, च. २ इ०). तव--तुझ्या. स्वरूपाहुनी--अवताराहून. च. २. भिन्नतनु—भिन्न आहेत तनु (शरीरें) ज्यांची (बहु० स०). भजति—आश्रय करितात; भक्ति करितात.

च. ३. जनानुभव—सामान्य लोकांचा अनुभव (ष० त० स०). येथे अनुभव याचा अभिप्राय असा अर्थ विवक्षित आहे. (केच. १४७). नातळो—न स्पर्शो; न लागो. च ४. गमे—वाटतें. निर्लिंपापगा—नीलिंपांची (देवांची) आपगा (नदी. पहा, के. १०, च ९): देवनदी; गंगा.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—के. १०७, च. ३. मधील 'जरि' याने प्रारंभ होणाऱ्या संकेतार्थी वाक्याला जाव देणारें मुख्य वाक्य कोठे आहे? तें के. १०८ मध्ये आहे असें मानून त्याप्रमाणे अर्थ करणें हा

सर्वांत प्रशस्त मार्ग होय. केद., प., केच. यांनी व प्रस्तुत आवृत्तींत हाच अवलंबिला आहे. या मागच्या संगतीसाठी प्रस्तुत केकेच्या प्रारंभी 'तर त्यावर माझे म्हणणे असे की' असे वाक्यखंड जोडावे.

दादोबांनी मात्र निराळा मार्ग अवलंबिला आहे, तो पुढील सदरांत पहा.

च. २ मधील भले आणि च. ३ मधील जन यांमध्ये पंतांनी चांगलाच फरक कल्पिला आहे. भल्यांच्या विरुद्ध जनांचा अनुभव आहे ! भले म्ह० भाविकपणाने विचार करणारे साधुसंत आणि जन म्ह. सामान्य लोक असा कृवीच्या मनांतला अभिप्राय दिसतो. म्हणूनच जनांचा अनुभव सांगतांना 'मला पाप न लागो' असे म्हटले.

पाठभेद व अर्थभेद--दादोबांनी च. १, २ हे दोन्ही गंगायमुना पर लावले आहेत. च. १. 'हे' ऐवजी त्यांचा पाठ 'हैं' आहे. त्यांचा अर्थ--

"हे प्रभो ! तुझ्या स्वरूपाहून त्या (गंगायमुना) भिन्नशरीरिणी नाहीत; (म्हणून) विवेकी पुरुष ही त्यांची तुजशी एकरूपता पाहून त्यांस भजतात. हैं त्यांचे भजणे फार निर्मळ भावाचे, यांत संशय नाही."

गुणदोष व अलंकार--च. २ म, च. ३ न, च. ४ न यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक १०९

भाषा व व्याकरण--च. १. जग...शिरीं--जगतांचा गुरु (ष० त०); जगद्गुरु असा जो महेश्वर (महादेव, शंकर) (कर्म० स०); जग...श्वर हाच प्रभु (कर्म० स०); जग ..प्रभूचें शिर (ष० त०) : जगतांचा नियामक, श्रेष्ठ, असा जो महादेव त्या प्रभूच्या मस्तकावर. लांढणे--आनंदाने राहणे (सं. नंद-आनंद पावणे). च. २. जळमळ-- (प० त० स०) पाण्यावरील फेस (केद., प.); पाण्यातील चिखल (केच.). जळमळ म्ह० फेस हा अर्थ संस्कृत अगर मराठी कोशांत सापडत नाही. केद. मध्ये दिला आहे म्हणून प्रस्तुत आवृत्तीत स्वीकारला आहे. तुळे--बरोबरीस येते. शरदिंदु--शरदृतूतील चन्द्र.

च. ३. प्रजा -संतति; मुलें. हरिहरांअशा-विष्णु आणि शंकर यांच्यासारख्या. यदुदरीं-यस्याः उदरम् ('ष० त०) : जिच्या पोटांत. अनेका-सं. प्रमाणे स्त्री. प्रत्यय लागलेले वि. च. ४. सुधा-अमृत. काकवी-राव; आटवलेला उसाचा रस.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १, २, ३ मध्ये जी यासंबंधी सर्वनामाचा प्रयोग आहे; तेव्हा या च. शी संबंध असलेले मुख्य वाक्य कोणचे ? “हे ३ च. मागील केकेबरोबरच अन्वयार्थास ध्यावे किंवा तो पूर्वकेकेचा चतुर्थ च. येथे पुनः ध्यावा ” अशी तोड केच.मध्ये सुचविली आहे (केच. १४८). यापेक्षा अधिक चांगला मार्ग म्हणजे च. ३ मधी ‘कवी’ याच्यापूर्वी ‘तिजविषयी’ हें पद अध्याहृत ध्यावें. (जी गंगा च. १-३ मध्ये वर्णिल्या प्रकारची आहे) तिजविषयी कवी ...म्हणतील काय ? इ०

च १ ‘जग.. शिरीं’ हें पद अत्यंत अर्थपोषक आहे. “आधी कोणाच्याहि शिरावर नांदणें हा मोठा मान, प्रभुशिरीं नांदणें तर त्याच्याहीपेक्षा मोठ्या योग्यतेचें, त्यांत तो प्रभु जगद्गुरु व साक्षात् महेश्वर असल्यावर मग योग्यतेला काय विचारावयाचें आहे ?” (प. ५९३).

च. ३. ‘प्रजा हारेहरांअशा’—ज्यांचीं प्रेतें गंगेंत पडतात अथवा जे सर्वकाल गंगेंत स्नान करितात ते शिवरूप किंवा विष्णुरूप होतात असें ‘गंगामाहात्म्यां’त सांगितले आहे. (प. ५९७) तोच आशय पंतांनी अनेक ठिकाणीं व्यक्त केला आहे.--

मज्जन तव प्रवाहीं करितां होतात हरिहर प्राणी । --गंगास्तुति. ४४

गळे ज्यांचें तोर्यीं तव शव महादेव सगळे । --गंगास्तव १

तुवां केले प्राणी हरिहर असें आइकविते ! --गंगास्तव ५

च. ४. “सुधा पांढरी व काकवी काळसर म्हणून गंगा यमुनांशीं त्यांचें रंगदृष्ट्याहि साम्य दिसून येतें. ” (केच. १४८).

गुणदोष व अलंकार—एकंदर केकेमध्ये गंगेचें ऐश्वर्य व महत्त्व वर्णिलें असल्यामुळे येथे उदात्त अ०.

सर्वांत प्रशस्त मार्ग होय. केद., प., केच. यांनी व प्रस्तुत आवृत्तींत हाच अवलंबिला आहे. या मागच्या संगतीसाठी प्रस्तुत केकेच्या प्रारंभी 'तर त्यावर माझे म्हणणे असे की' असे वाक्यखंड जोडावे.

दादोबांनी मात्र निराळा मार्ग अवलंबिला आहे, तो पुढील सदरांत पहा.

च. २ मधील भले आणि च. ३ मधील जन यांमध्ये पंतांनी चांगलाच फरक कल्पिला आहे. भल्यांच्या विरुद्ध जनांचा अनुभव आहे ! भले म्ह० भाविकपणाने विचार करणारे साधुसंत आणि जन म्ह. सामान्य लोक असा कृवीच्या मनांतला अभिप्राय दिसतो. म्हणूनच जनांचा अनुभव सांगतांना 'मला पाप न लागो' असे म्हटले.

पाठभेद व अर्थभेद--दादोबांनी च. १, २ हे दोन्ही गंगायमुना पर लावले आहेत. च. १. 'हे' ऐवजी त्यांचा पाठ 'हें' आहे. त्यांचा अर्थ--

"हे प्रभो ! तुझ्या स्वरूपाहून त्या (गंगायमुना) भिन्नशरीरिणी नाहीत; (म्हणून) विवेकी पुरुष ही त्यांची तुजशी एकरूपता पाहून त्यांस भजतात. हें त्यांचें भजणें फार निर्मळ भावाचें, यांत संशय नाही."

गुणदोष व अलंकार--च. २ म, च. ३ न, च. ४ न यांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रास.

श्लोक १०९

भाषा व व्याकरण--च. १. जग...शिरीं--जगतांचा गुरु (ष० त०); जगद्गुरु असा जो महेश्वर (महादेव, शंकर) (कर्म० स०); जग...श्वर हाच प्रभु (कर्म० स०); जग ..प्रभूचें शिर (ष० त०) : जगतांचा नियामक, श्रेष्ठ, असा जो महादेव त्या प्रभूच्या मस्तकावर. लांढणे--आनंदाने राहणें (सं. नंद्-आनंद पावणें). च. २. जळमळ-- (प० त० स०) पाण्यावरील फेस (केद., प.); पाण्यातील चिखल (केच.). जळमळ म्ह० फेस हा अर्थ संस्कृत अगर मराठी कोशांत सापडत नाही. केद. मध्ये दिला आहे म्हणून प्रस्तुत आवृत्तींत स्वीकारला आहे. तुळे--बरोबरीस येतें. शरदिंदु--शरदृक्तूतील चन्द्र.

च. ३. प्रजा -संतति; मुलें. हरिहरांअशा-विष्णु आणि शंकर यांच्यासारख्या. यदुदरीं-यस्याः उदरम् ('ष० त०) : जिच्या पोटांत. अनेका-सं. प्रमाणे स्त्री. प्रत्यय लागलेले वि. च. ४. सुधा-अमृत. काकवी-राव; आटवलेला उसाचा रस.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १, २, ३ मध्ये जी यासंबंधी सर्वनामाचा प्रयोग आहे; तेव्हा या च. शी संबंध असलेले मुख्य वाक्य कोणचे ? “हे ३ च. मागील केकेबरोबरच अन्वयार्थास ध्यावे किंवा तो पूर्वकेकेचा चतुर्थ च. येथे पुनः ध्यावा” अशी तोड केच.मध्ये सुचविली आहे (केच. १४८). यापेक्षा अधिक चांगला मार्ग म्हणजे च. ३ मधी ‘कवी’ याच्यापूर्वी ‘तिजविषयी’ हें पद अध्याहृत ध्यावे. (जी गंगा च. १-३ मध्ये वर्णिल्या प्रकारची आहे) तिजविषयी कवी ...म्हणतील काय ? इ०

च १ ‘जग... शिरीं’ हें पद अत्यंत अर्थपोषक आहे. “आधी कोणाच्याहि शिरावर नांदणें हा मोठा मान, प्रभुशिरीं नांदणें तर त्याच्याहीपेक्षा मोठ्या योग्यतेचें, त्यांत तो प्रभु जगद्गुरु व साक्षात् महेश्वर असल्यावर मग योग्यतेला काय विचारावयाचें आहे ?” (प. ५९३).

च. ३. ‘प्रजा हरिहरांअशा’—ज्यांचीं प्रेतें गंगेंत पडतात अथवा जे सर्वकाल गंगेंत स्नान करितात ते शिवरूप किंवा विष्णुरूप होतात असें ‘गंगामाहात्म्यां’त सांगितलें आहे. (प. ५९७) तोच आशय पंतांनी अनेक ठिकाणीं व्यक्त केला आहे.—

मज्जन तव प्रवाहीं करितां होतात हरिहर प्राणी । —गंगास्तुति. ४४

गळे ज्यांचें तोर्यीं तव शव महादेव सगळे । —गंगास्तव १

तुवां केले प्राणी हरिहर असें आइकविते ! —गंगास्तव ५

च. ४. “सुधा पांढरी व काकवी काळसर म्हणून गंगा यमुनांशीं त्यांचें रंगदृष्ट्याहि साम्य दिसून येतें.” (केच. १४८).

गुणदोष व अलंकार—एकंदर केकेमध्ये गंगेचें ऐश्वर्य व महत्त्व वर्णिलें असल्यामुळे येथे उदात्त अ०.

च. २ येथे कांहींनी विरोधाभास अ० सांगितला आहे. पण विरोध किंवा विरोधाभास अ० मध्ये दोन वस्तु किंवा क्रिया यांच्या दरम्यान विरोध प्रत्यक्ष भासमान असावा लागतो. त्यांत उपमान-उपमेयभाव असत नाही. येथे जळमळ आणि चांदणें यांच्यांत साधर्म्य असून त्यांच्यामधील उपमानोपमेयभाव 'तुळे' यामुळे स्पष्ट होत आहे. 'न तुळे' या तुलनानिषेधामुळे जळमळांचें आधिक्य दाखविलें जात असल्यामुळे येथे व्यतिरेक अ० आहे.

च. ४ दृष्टान्त. के. १०८ च. ४ यासह या केकेतील वर्णनाला धरून हा दृष्टान्त आहे.

च. १. र, च. २ ळ, यांच्या आवृत्तीमुळे अनुपास.

श्लोक ११०

भाषा व व्याकरण—च. १. तुला-तुलना करा. स्वयमुना-कृष्णावतारीं गोकुळांत असतांना कृष्णाने यमुनेत व यमुनेच्या काठीं नाना प्रकारें क्रीडा केली; तेव्हा यमुनेविषयी त्याचा आत्मीय भाव विशेष. म्हणून तिला 'आपली यमुना' असें पंतांनी म्हटलें आहे. कुव...मला-कुवलय (नीलकमल) त्याची द्युति (कांति) (ष० त०); कुवलयद्युतीप्रमाणे श्यामला (सावळी, नीलवर्ण) (कर्म० स०). च. २. निजतनु-(कर्म० स०) आपलें शरीर; आपलें स्वरूप. अवश्य-ठीक; पूर्णपणे मान्य.

च. ३. अमृतो....मला-अमृताचा उदधि (समुद्र) (ष० त०); अमृतोदधीपासून प्रभव (उत्पत्ति, जन्म) आहे ज्याचा तें अमृतो...भव (बहु० स०); अमृ...भव असें पुंडरीक (श्वेत कमल) (कर्म० स०); अमृ...पुंडरीकाप्रमाणे अमला (निर्मळ, शुभ्र) (कर्म० स०). च. ४. सुरधुनी-सुरांची (देवांची) धुनी (नदी) (ष० त०): देवनदी; गंगा. विश्रामला-शांतिसमाधान पावला.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—प्रस्तुत केकेलां परशुरामपंतांनी मार्मिक प्रास्ताविक जोडलें आहे.—'या गोष्टींत तुमचा माझा विभाग

करूं. तो असा क्ती, मोहिनी आणि यमुना तुम्ही आपणाकडे घ्या; आणि कथा व गंगा ह्या मजकडे घ्या. मग आपण बरोबरी पाहूं.' (केद. १२९).

मोहिनी आणि कथा यांत जणू स्पर्धा चालली आहे. पंत असें दाखवनाहेत की परमेश्वर स्वतः मोहिनीची कड घेऊन भांडत आहे. मोहिनीचें सर्वश्रेष्ठ महत्त्व प्रस्थापित करण्याकरितां मोहिनी हें स्वशरीरच आहे असें जर भगवंत म्हणतील तर भगवंताने आपली मानलेली जी यमुना नदी तिच्याशीं मोहिनीची तुलना करायला त्यांना लावावें म्ह० झालें; आपला हेतु त्यांत आयताच साधेल. अशी ही पंतांनी योजिलेली युक्तिवादाची पकड आहे.

मोहिनीचें रूप 'उत्पलश्याम' (नीलकमलाप्रमाणे श्याम) असल्याचें भागवतांत वर्णन आहे. (भा. ८. ८. ४२). ईश्वराची कथा म्ह० त्याची चरित्रकीर्ति; कीर्ति घवल असते असा सर्वमान्य कविसंकेतच आहे.

पाठभेद व अर्थभेद—च. १. 'कु...मला' हें कोणी भगवंताचें संबोधन करतात. शब्दाचा अन्वयार्थ इतर रीतीने लावणें शक्य असेल तर त्याला संबोधन न मानणें हें बरें.

कु (पृथ्वी) वलय (समुद्ररूप अथवा मेघरूप वेढा)—असा दादोबांनी श्लेषाने आणखी एक अर्थ केला आहे. तसेंच त्यांनी 'कु...मला मोहिनी निजतनु मला अवश्या जरि म्हणाल (तरि म्हणा)' असा अन्वय करून तदनुसार अर्थ केला आहे. हें सर्व कृत्रिम भासतें.

कोणी 'कु...मला' हें मोहिनीचें व 'अमृ...कामला' हें सुरघुनीचें वि० घेतात. पण यांत थोडा दूरान्वय होतो; शिवाय, मोहिनीचें यमुनेशीं व कथेचें गंगेशीं साम्य वर्णिलें असल्यामुळे एकीचें वि. तें पर्यायाने दुसरीचें होतेंच. तीच गोष्ट 'सुजन जीत विश्रामला' या विशेषणरूप वाक्यखंडाची आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. १ व ३. 'कु...मला' ही, तसेंच 'अमृ...कामला' ही वाचकलुप्ता समासगा उपमा.

या केकेत यमुना व मोहिनी आणि गंगा व कथा यांची तुलना करून पूर्वस्थित साधर्म्य व्यक्त केलेलें नाही; तर तुलना करावयाची आहे. येथे प्रत्यक्ष उपमा मानतां येत नाही; उपमाध्वनि मानावा.

श्लोक १११

भाषा व व्याकरण--च. १. शुकोदित--शुकाने (शुकाचार्या-
नी) उदित (सांगितलेले) (सं. वद् घातूचें भूतकाळी कर्मणि घातुसाधित).
शुकोदित पुराण--श्रीमद्भागवत पुराण. सन्मुखे--सज्जनाच्या
तोंडून. साग्र--संपूर्ण; अथपासून इतिपर्यंत. च. २. अतुला--अजोड;
अलौकिक. झणि--कदाचित. (याचा अर्थ जुन्या काव्यांत निषेध किंवा
नकार असा सर्रास होतो. झणि म्हणाल--म्हणूं नका). आग्रही--
हटवादी; स्वमताभिमानांनी.

च. ३. यशोमंडिता--कीर्तीने सुशोभित. च. ४. गमे--वाटे.
पुसा--विचारा. स्ववरदा--स्वतःला वर म्ह० आशीर्वाद देणाऱ्या.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य--“प्रथम व तृतीय च. वरून स्वतः
पंतांनी साग्र भागवत गुरुमुखांतून समजून घेतले होते असे सूचित
होतेसे दिसते.” (केच. १५१).

पाठभेद व अर्थभेद--दादोबांनी संबंध केकेचा अर्थ फारच
निराळा केला आहे. च. १ मधील ‘ज्या’ हें परीक्षितास उद्देशून त्यांनी
मानले आहे. शुकाने सांगितलेले पुराण ज्याला मुखासमोर, समक्ष
(सन्मुख), पूर्णपणे श्रवण घडले (तो परीक्षित) असा च. १ चा अर्थ
केला आहे. च. ४ मध्येहि गुरु आणि स्ववरद महापंडित म्ह० नारद
किंवा व्यास असा अर्थ केला आहे.

च. १ चा हा अर्थ च. २ मधील ‘म्हणेल’ या भविष्यकाळी क्रि.
ने लटका पडतो. परीक्षित अज्ञान म्हणायचा राहिला आहे थोडाच ! तो
पूर्वीच स्वतःला म्हणायचें तें म्हणून गेला आहे. तसेच च. ४ मधील
‘पुसा’ या क्रि. ने हें विधान नारद व्यास यांच्याकडे लावण्याजोगें नाही
हें स्पष्ट होते. नारद व्यास यांचा कृष्णाशी बराच काळ निकट संबंध
नव्हता. शिवाय नारद व्यास हे कृष्णाचे गुरु कसे ?

केच. मध्ये च. ४ मधील गुरुस म्ह० ‘माझ्या (पंतांच्या) गुरुस’
असा अर्थ करून यशोमंडिता हें गुरुसहि याचें वि. केले आहे. स्ववरद

महापंडित म्ह० मात्र सांदीपनि असें मानलें आहे. पण गुरु आणि वरद
महापंडित या निराळ्या व्यक्ति असा कवीचा आशय दिसत नाही.

श्लोक ११२

भाषा व व्याकरण--च. २. मोहिती—मोहिते; भुलविते.
(वर्त० स्त्री. एव. रूपें तीन प्रकारचीं आढळतात--ती करिती, करिते,
करित्ये. यांपैकी ग्रंथगत शिष्ट भाषेत दुसरें बहुतकरून वापरलें जातें.)

च. ३. निजानुभव--(कर्म० स०) स्वतःचा अनुभव. महौ-
षधी—प्रभावशाली, जोमदार वनस्पति. पारद—पारा. च ४. बळें—
सामर्थ्याने; जबरदस्तीने.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३. आयुर्वेदोक्त औषधांमध्ये
रसायनें म्हणून एक प्रकार असतो त्यांत पारा घालावा लागतो. रस =
पारा. पण पारा अत्यंत चंचल. त्यावर कांही वनस्पतींचा प्रयोग करून
त्याचा चंचलपणा घालविला म्हणजे इतर द्रव्यांशीं तो मिसळला जाऊं
शकतो. या वनस्पति कोणच्या हें कोठे सांगितलेलें आढळत नाही.
दादोबांनी मात्र अशी टीप दिली आहे.—“तौडर आणि दत्तात्रयकल्प या
रसायनविषयक ग्रंथांत नागदमनी, रुद्रवती आणि प्रफुल्लिका या वन-
स्पतींच्या योगाने पारा कसा मारावा याविषयी सविस्तर प्रयोगक्रिया
सांगितली आहे असें कळतें”. (य. २३७).

च. ४. नारदाला जें कळविलें त्याचा अधिक स्पष्ट उल्लेख पुढील
केकेंत केला आहे.

पाठभेद व अर्थभेद--च. २.--‘नव्हे तशी’ ऐवजी ‘न हे तशी’
(ही कथा तशी नाही) (केच.). या पाठामुळे नव्हे याचा कर्ता कथा
अध्याहृत घ्यावा लागत नाही. हा पाठ दुसऱ्या कोणत्याहि आवृत्तींत नाही.

गुणदोष व अलंकार—(१) मोहिनी तुला भुलवूं शकत नाही;
कथा भुलविते. (२) मोहिलेल्या लोकांना मोहिनी टाकून देते; कथा तसें
करीत नाही. याप्रमाणे दोन बाबतींत कथेचें आधिक्य आणि मोहिनीचा
कमीपणा वर्णिला असल्यामुळे येथे व्यतिरेक अ०.

कारण, इतर खूपशीं जरी साधनें असलीं तरी त्या सर्वांचा नारद तरी अन्हेर करतो—असा अर्थात जोरदारपणा येतो.

या केकेंत सुरर्षींचें म्हणणें कोठपर्यंत समजावें ? केच. कार 'तुझे यशचि घन्य, यो गायना मला' एवढेंच समजतात. इतर सर्व टीकाकार दुसऱ्या चरणाच्या अंतापर्यंत मानतात. तेंच योग्य वाटल्यामुळे प्रस्तुत आवृत्तींत तदनुसार अर्थ दिला आहे.

गुणदोष व अलंकार—प्रसाद व माधुर्य दोन्ही गुण प्रस्तुत केकेंत ओतप्रोत आहेत.

च. १. 'तुझे यशचि घन्य' या विधानाच्या योगाने अन्व मार्गांची व्यावृत्ति होत असून ती च. ३. मधील विधानाने स्पष्ट केली असल्यामुळे परिसंख्या अ०.

च. १, २ व ३, ४ दोन्ही ठिकाणीं ५ अक्षरी यमक. पहा प्रस्तावना पृ. ५३.

श्लोक ११९.

भाषा व व्याकरण—च. १. सन्मुखें—सज्जनांच्या, भगवद्भक्तांच्या तोंडून. च. २. प्रजापतिसुतत्व—प्रजांचा पति (शास्ता) (ष० त० स०) : ब्रह्मदेव; प्रजापतीचा सुत (ष० त०); प्रजापतिसुतस्य भाव : प्रजा...त्व : ब्रह्मदेवाचा मुलगा होण्याची स्थिति.

च. ३. स्वनीचपण—स्वतःची निकृष्ट अवस्था. मागिलें—पूर्वजन्मीचें. अशी—वर वर्णन केलेली, भगवंताचें दशन आणि प्रजापति-सुतत्व प्राप्त करून देणारी. च. ४. भवपयोधि—पयः (पाणी) धीयते अस्मिन् इतिपयोधि : (उप० स०) (समुद्र); भव हाच पयोधि (कर्म० स०); संसाररूपी सागर. पारद—पारं ददाति इति (उप० स०) : पल्लोकडचें तीर देणारा; परतीरास नेणारा.

अर्थसंगति आणि अर्थसौंदर्य—या केकेंत पंतांनी भा. १. ५-६ या दोन अध्यायांतील आशय थोडक्यांत कथन केला आहे.

‘माझ्या ठिकाणी जडलेली तुझी बुद्धि कधीहि विचलित होणार नाही आणि पूर्वजन्मीची स्मृति नाहीशी होणार नाही’ असा भगवंतांनी नारदाला वर दिला होता.

मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् ।

प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ —भा. १. ६. २५.

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. ‘ज्याचा’ याचा संबंध नारदा- (अध्याहृत) कडे किंवा ‘प्रजापतिसुतत्व’ याकडे घ्यावा : ‘ज्याचा साधु स्तव करिति त्या नारदाला प्रजा...त्व ये’ किंवा ‘ज्याचा साधु स्तव करिति (तें) प्रजा...त्व (नारदाला) ये.’ तात्पर्यार्थ एकच आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. ४. भवपयोधिच्या पारदा-
रूपक अ०.

श्लोक ११६

भाषा व व्याकरण—च. १. केवळा—एकाकीला; एकट्याला.
तारवे—(प्रयोजकाचा शक्यार्थी जुना वर्त०). तारणें शक्य होत नाही.
च. २. सहाय—मदतनीस; जोडगण. अस्त्रि—तरवार. मारवे—
रूप वरील तारवे प्रमाणे.

च. ३. भागवत—भगवंताचा भक्त. सत्संगति—साधूचा सहवास.
च. ४. अज्ञहृदये—अजाण लोकांचीं मनें. तर्शी—जशीं पाहिजेत तशीं;
पूर्णपणे. यशोरसीं—लीलागायनाच्या आनंदांत; कीर्तिकथेची गोडी
चाखण्यांत.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३, ४ हें च. १ चें एकप्रकारचें
स्पष्टीकरण आहे.

“अज्ञजनांस तारणार कथाच; पण एकाकी नव्हे. ती संतांचें
साहाय्य घेईल...तरच ती हें...कार्य करू शकेल, एरवी नाही. याचें कारण
केकेच्या उत्तरार्धांत स्पष्ट केलें आहे. कथाश्रवणाने मनुष्य केव्हा तरतो ?
तो त्यांत पूर्णपणें रंगतो तेव्हा. पण संतांच्या रसाला वाणीतून कथाश्रवण
न घडलें तर त्यांत मनुष्य तसा रंगत नाही. अर्थात संतांच्या साहाय्या-

कारण, इतर खूपशीं जरी साधनें असलीं तरी त्या सर्वांचा नारद तरी अन्हेर करतो—असा अर्थात जोरदारपणा येतो.

या केकेंत सुरर्षींचें म्हणणें कोठपर्यंत समजावें ? केच. कार 'तुझे' यशचि घन्य, यो गायना मला' एवढेंच समजतात. इतर सर्व टीकाकार दुसऱ्या चरणाच्या अंतापर्यंत मानतात. तेंच योग्य वाटल्यामुळे प्रस्तुत आवृत्तींत तदनुसार अर्थ दिला आहे.

गुणदोष व अलंकार—प्रसाद व माधुर्य दोन्ही गुण प्रस्तुत केकेंत ओतप्रोत आहेत.

च. १. 'तुझे यशचि घन्य' या विधानाच्या योगाने अन्व मार्गांची व्यावृत्ति होत असून ती च. ३. मधील विधानाने स्पष्ट केली असल्यामुळे परिसंख्या अ०.

च. १, २ व ३, ४ दोन्ही ठिकाणी ५ अक्षरी यमक. पहा प्रस्तावना पृ. ५३.

श्लोक ११९.

भाषा व व्याकरण—च. १. सन्मुखें—सज्जनांच्या, भगवद्भक्तांच्या तोंडून. च. २. प्रजापतिसुतत्व—प्रजांचा पति (शास्ता) (ष० त० स०) : ब्रह्मदेव; प्रजापतीचा सुत (ष० त०); प्रजापतिसुतस्य भाव : प्रजा...त्व : ब्रह्मदेवाचा मुलगा होण्याची स्थिति.

च. ३. स्वनीचपण—स्वतःची निकृष्ट अवस्था. मागिलें—पूर्वजन्मीचें. अशी—वर वर्णन केलेली, भगवंताचें दशन आणि प्रजापतिसुतत्व प्राप्त करून देणारी. च. ४. भवपयोधि—पयः (पाणी) धीयते अस्मिन् इतिपयोधि : (उप० स०) (समुद्र); भव हाच पयोधि (कर्म० स०); संसाररूपी सागर. पारद—पारं ददाति इति (उप० स०) : पलोकडचें तीर देणारा; परतीरास नेणारा.

अर्थसंगति आणि अर्थसौंदर्य—या केकेंत पंतांनी भा. १. ५-६ या दोन अध्यायांतील आशय थोडक्यांत कथन केला आहे.

‘माझ्या ठिकाणी जडलेली तुझी बुद्धि कधीहि विचलित होणार नाही आणि पूर्वजन्मीची स्मृति नाहीशी होणार नाही’ असा भगवंतांनी नारदाला वर दिला होता.

मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् ।

प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ —भा. १. ६. २५०

पाठभेद व अर्थभेद—च. २. ‘ज्याचा’ याचा संबंध नारदा- (अध्याहृत) कडे किंवा ‘प्रजापतिसुतत्व’ याकडे घ्यावा : ‘ज्याचा साधु स्तव करिति त्या नारदाला प्रजा...त्व ये’ किंवा ‘ज्याचा साधु स्तव करिति (तें) प्रजा...त्व (नारदाला) ये.’ तात्पर्यार्थ एकच आहे.

गुणदोष व अलंकार—च. ४. भवपयोधिच्या पारदा- रूपक अ०.

श्लोक ११६

भाषा व व्याकरण—च. १. केवळा—एकाकीला; एकट्याला. तारवे—(प्रयोजकाचा शक्यार्थी जुना वर्त०). तारणें शक्य होत नाही.

च. २. सहाय—मदतनीस; जोडगण. अस्त्रि—तरवार. मारवे—रूप वरील तारवे प्रमाणे.

च. ३. भागवत—भगवंताचा भक्त. सत्संगति—साधूचा सहवास.

च. ४. अज्ञहृदयें—अजाण लोकांचीं मनें. तशीं—जशीं पाहिजेत तशीं; पूर्णपणे. यशोरसीं—लीलागायनाच्या आनंदांत; कीर्तिकथेची गोडी चाखण्यांत.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. ३, ४ हें च. १ चें एकप्रकारचें स्पष्टीकरण आहे.

“अज्ञजनांस तारणार कथाच; पण एकाकी नव्हे. ती संतांचें साहाय्य घेईल...तरच ती हें...कार्य करू शकेल, एरवी नाही. याचें कारण केकेच्या उत्तरार्धांत स्पष्ट केलें आहे. कथाश्रवणाने मनुष्य केव्हा तरतो ? तो त्यांत पूर्णपणें रंगतो तेव्हा. पण संतांच्या रसाळ वाणीतून कथाश्रवण न घडलें तर त्यांत मनुष्य तसा रंगत नाही. अर्थात संतांच्या साहाय्या-

वाचून एकटी हरिकथा जनांस तारुं शकत नाही. असें या केकेक प्रतिपादिलें आहे.” (केच. १५८).

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. ‘सत्संगति’ ऐवजी ‘तत्संगति’, हा केच. कारांच्या हस्तलिखितांतला पाठ आहे. “छापील प्रतीतील सत्संगती हा पाठ घेतल्यास भागवत निराळे व हे संत निराळे होऊं पाहतात. पण येथे ते एकच विवक्षित असल्यामुळे, तत्संगति हाच पाठ ग्राह्य होय.” (केच. १५७).

अनमोल सिद्धान्त अप्रतिम सुंदर रीतीने सांगितला असल्यामुळे ही केका अतीव हृदयंगम झाली आहे.

गुणदोष व अलंकार—मागील कित्येक केकांप्रमाणे हीहि प्रसाद व माधुर्य या गुणांनी पूर्ण आहे.

च. १ मधील विधानाला च. २ हा दृष्टान्त. यश-असि, भवसागर—शत्रु, तारणें—मारणें, भगवद्भक्त—सहाय—यांच्यामध्ये विंब-प्रतिविंब भाव आहे.

श्लोक ११७

भाषा व व्याकरण—च. १. तरी—(वृत्ताकरितां ऱ्हास्व) नाव होडी. सुकर्णधार—चांगला सुकाणू धरणारा, सुकाणदार.

च. ३. भगवज्जना—भगवंताचा जन (ष० त०) : भगवद्भक्त. तव सुकीर्ति—तुझे उत्तम यश. च. ४. तईच—तेहाच. उतरी—उतरविते; पोचविते. (जुना वर्त० तृ० पु० एव). भवोदधितटीं—संसारसागराच्या किनाऱ्यावर.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—च. १. “सुकर्णधार सहाय नसला तर होडी सागरांत बुडते व...उतारूसहि बुडविते, पण संतजन सहाय नसला तरी भगवत्कथा स्वतः बुडत नाही व कोणाम बुडवीतहि नाही. अर्थात् केकेच्या च. १ मध्ये जें सांगितलें आहे तें प्रस्तुतार्थी सुळीच जुळत नाही.” (केच. १५९).

ही मीमांसा मार्मिक आहे. पण यावरहि एक विचार आहे. भगवद्भक्तांचें मार्गदर्शन नसतां, जर कथाकीर्तन, नामस्मरणादि सुरू केलें तर दंभादि विकारांच्या आहारीं जाऊन मनुष्याची अधोगति होण्याचा देखील संभव असतो. 'यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम्' असें गीतेंत म्हटलें आहे. या संभाव्य अधोगतीचा ध्वनि 'बुडे, बुडवि सागरीं ..' या उद्गारांतून निघतो असें मानण्यास काय हरकत आहे ?

दादोबांनी 'लौकरी' (च. ४) या पदावरून विशेष ध्वन्यर्थ काढला आहे. "भगवद्गुणकीर्तनाच्या अंगींहि सांसारिक मूढ जनांस ब्रह्मज्ञानावाप्ति करून देण्याचें सामर्थ्य आहे यांत संशय नाही, तथापि जर तें ज्ञान त्वरित पाहिजे तर सत्समागमाची आवश्यकता समजावी, असा येथे 'लौकर' या क्लिष्ट पदावरून ध्वनितार्थ होतो." (य. २४७) हा वरील विवेचनाच्या कांहीसा विरोधी आहे, हें खरें.

पाठभेद व अर्थभेद—च. ३. 'भगवज्जनां' (केद.) च. ४. 'जनां' (प., केच.). वास्तविक जन या शब्दांतच अनेक लोक असा अर्थ येतो, तेव्हा अनेकवचनी पाठांची जरूरी नाही.

गुणदोष व अलंकार—नाव, सुकाणू धरणारा, परतटास दाखविणें—या गोष्टींचा सुकीर्ति, भगवज्जन, संसारांतून तारून नेणें या प्रस्तुत गोष्टींशीं विषप्रतिविष भाव आहे म्हणून दृष्टान्त अ०. त्यांत भवोदधितटीं हें रूपक केल्यामुळे दृष्टान्त निर्मळ राहिलेला नाही. च. २ मधील विधान नकारार्थी असल्यामुळे हा वैधर्म्याने दृष्टान्त होय.

श्लोक ११८

भाषा व व्याकरण—च. २. कलंक-मलिनता, कुविचार व घाईट प्रवृत्ति. विषय—पहा, के. ४१. च. ४.

च. ३ सदंघ्रिकमळीं—संतांचे अंघ्रि (पाय) (प० त०); सदंघ्रि हींच कमळें (कर्म० स०) त्यांचे ठायीं : साधूंच्या चरणकमळांच्या ठायीं. दडो-लपो; आसरा घेवो. मुरडणें—माघारी वळणें किंवा (येथे) वळविणें.

श्लो. के...१७

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—मागच्या केकांमध्ये भगवत्कथेत मन रंगण्यास व तिच्यामुळे स्वतःचें तारण होण्यास सत्संगति आणि संतसाहाय्य अवश्य आहे हें सांगितलें. तोच आशय या केकेतील प्रार्थनेत पंत व्यक्त करितात. प्रारंभी संतसमागम व्हावा ही आशंसा; च. ३ मध्ये साधूंच्या चरणकमलाचा पक्का आसरा मन घेवो ही प्रार्थना आणि याचा परिणाम म्हणून 'मन भवच्चरित्रीं जडो' ('तव यशोरसीं रंगती' याचाच बरोबर अनुवाद) !

“एवढा वेळपर्यंत बोलून मी देवाला कंटाळा आणला असेल तर आता कांहीं वर मागून बोलणें पुरें करावें असे मनांत आणून कवि प्रार्थना करतो.” (केद. १३७)

“या केकेपासून शेवटपर्यंत पंतांनी देवापार्शीं आपलें एकंदर मागणें सांगितलें असल्याने हे. (चार) श्लोक म्हणजे केकावलि काव्याचें भरतवाक्यच होय.” (केच. १६०).

च. ३. मुरडितां—हा प्रयोजक अर्थी प्रयोग आहे. पंतांच्या मनाला मुरडविणारा कोण याविषयी केच.मध्ये बरीच चर्चा केली आहे. वास्तविक याविषयी एवढा प्रश्न पडण्याचें कारण नसावें. भुलविणारी अनावर पिशाचिका म्हणून जी माग (के. ५३) वर्णिली आहे ती विषयवासना हीच मुरडविणारी असली पाहिजे.

गुणदोष व अलंकार—सदंघीना कमळाची उपमा दिली आहे. या केकेत चरणांच्या अंतीं डो च्या आवृत्तीमुळे यमक आहेच; शिवाय प्रत्येक चरणांच्या मध्ये डो हें अक्षर आलें असल्यामुळे चारी चरणांमध्ये मध्ययमक साधलें आहे.

श्लोक ११९

भाषा व व्याकरण—च. १. कुजनविघ्नबाधा-कुत्सितः जनः कुजनः (सुप् स०) : वाईट, दुष्ट मनुष्य; कुजनांनी आणलेलीं विघ्नें (मध्य० स०); कुजनविघ्नांची बाधा (संकट, पीडा, अडचण) (ष० त०) : दुष्ट माणसांनी उत्पन्न केलेल्या अडथळ्यांची पीडा. च. २.

चळो-चंचल होवो; भ्रष्ट होवो. सदुक्तमार्गी-सतांनी उक्त (बोलिलेला, सांगितलेला) (तृ० त०); सदुक्त असा जो मार्ग (कर्म० स०) त्याच्याकडे.

च. ३. स्वतत्त्व-स्व(आत्मा)चें तत्त्व (खरें स्वरूप; सत्य सिद्धान्त) आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीचा सिद्धान्त. दुरभिमान-दुष्ट असा जो अभिमान (सुफ् स०) : मिथ्या अहंकार; खोट्या गोष्टीविषयीचा आग्रह. च ५. न मळो-कलंकित न होवो; वासनांनी ग्रस्त न होवो. दुरित-पाप; (येथे) संचित कर्म. आत्मबोध-आत्मज्ञान; स्वरूपाचा साक्षात्कार.

अर्थसंगति व अर्थसादर्य—आत्मोद्धाराच्या सोपानाचें वर्णन येथे आत्मज्ञान किंवा साक्षात्कार या अखेरच्या पायरीपर्यंत नेऊन पोचविलें आहे. त्यांतले मधले टप्पे नीट समजून घेतले पाहिजेत.

प्रारंभी उल्लेखलेला गुण म्ह० निश्चय. हा निश्चय कशाचा? अर्थात् मागच्या केंकेंत अखेर वर्णिलेल्या गोष्टीसंबंधाचा, म्ह० भवच्चरित्रां मन जडविण्याचा. तुझ्या यशोगायनांत मन निमग्न करण्याचा निर्धार कधी डळमळीत न होवो. हा निर्धार डळमळीत कशाने होतो? दुर्जनांनी आणलेल्या संकटांमुळे. दुष्ट लोकांच्या कारवाया थांबवणें तर आपल्या हातांतलें नसतें. तेव्हा त्यांनी केलेल्या कारवायांची बाधा म्ह० पीडा माझ्या मनाला होणार नाही इतकें तें खंबीर कर, हा अर्थ द्योतित करण्यासाठी 'बाधा' या शब्दाची कुशलतेने योजना केली आहे. अशा रीतीने तुझ्या कथेच्या ठायीं मन पक्क्या निर्धाराने जडल्यानंतर तें भजनापासून चळू देऊं नको. भजन म्हणजे अखंड यशोगायन व नामसंकीर्तन. कोणत्याहि अडथळ्याला न जुमानता मन निर्धाराने भगवंताच्या लीलांच्या ठायीं जडल्याचा परिणाम अखंड भजन हा होय. मन याप्रमाणे भजनरत झाल्यानंतर साधुसतांनी सांगितलेल्या आचारमार्गाचें बुद्धीकडून अनुसरण घडो. हा मार्ग म्ह० गीतेच्या सोळाव्या अध्यायांत सांगितलेली दैवी संपत् (गी. १६. १-३) किंवा भागवतांत अनेकवार केलेला तशाच तऱ्हेचा उपदेश होय. हा सदुक्त मार्ग किंवा दैवी संपत् अंगी बाणली म्ह० स्वतत्त्वाचें (आत्मस्वरूपाचें) ज्ञान हृदयांत स्फुरतें. तें ज्ञान स्फुरलें की मीपणा, इंद्रियव्यवहारांच्या ठायीं असलेली ममत्वबुद्धि म्ह० दुरभिमान हा पूर्णपणें गळून पडतो. आणि मग

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् श्वसन् स्वपन् ॥

—गी. ५. ८

अशी त्याची स्थिति होते. पण अशी स्थिति होण्याच्या मार्गांत किंवा झाल्यावरहि घोक्याचा संभव अजीवात नाहीसा होतो असे नाही. थोडासा संयम सुटला, मनाचा तोल गेला की 'अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः' या गीतेंतील अर्जुनवाक्याप्रमाणे तो आत्मस्थितीपासून ढळतो आणि 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' अशी त्याची अवस्था होते. आपण असे 'योगाच्चलितमानस' होऊं नये, हीच प्रार्थना 'पुन्हा न मन हें मळो' या शब्दांनी पंतांनी केली आहे. पुन्हा म्ह० आत्मज्ञान हृदयांत एकवार स्फुरल्यानंतर, असा अर्थ. अशा रीतीने मन मळण्याचा संभव पूर्णपणे नाहीसा होऊन मन आत्मस्थ झाले म्हणजे त्याचे संचित कर्म सर्व जळून जाते आणि क्रियमाण कर्मांचा लेप त्याला लागत नाही.

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । —गी. ४. ३७

आत्मवन्तं न कर्माणि निवध्नन्ति धनंजय । —गी. ४.४१

हाच या केकेत वर्णिलेला 'आत्मबोध' किंवा गीतेंत वर्णिलेली ब्राह्मी किंवा ब्रह्मभूत स्थिति.

दुरितं (च. ४). याचा मूळ अर्थ पाप. पण येथे त्याचा अर्थ सर्व प्रकारचे संचित कर्म (पाप, पुण्य इ०) असा केला पाहिजे. कारण आत्मबोधाने केवळ पाप नाहीसे होते असे नाही, तर सर्व संचित कर्म भस्मसात् होऊन मनुष्य मुक्त होतो. दुरित याचा हा अर्थ परशुरामपंतांनी केद. मध्ये सुचविलेला आहे.

आत्मोद्धाराच्या मार्गाचे साद्यन्त वर्णन पृथ्वीसारख्या अवघड वृत्तांत काव्यात्मता न सोडतां करण्यांत पंतांच्या प्रतिभेचे श्रेष्ठ कर्तृत्व प्रकट झाले आहे.

गुणदोष व अलंकार—के. ११८ व ११९ या दोन्ही मिल्हून आत्मोद्धाराच्या मार्गांतल्या एकाहून चढत्या पायऱ्यांचे अखिरीपर्यंत पोचणारे वर्णन असल्यामुळे सार अ०.

मागील केहेप्रमाणे लोच्या आवृत्तीमुळे मध्यगत यमक.

श्लोक १२०

भाषा व व्याकरण—च. १. कुशलधामनामावली—कुशल (कल्याण, मंगल) त्याचें धाम (घर, निधान) (ष० त०); नामांची आवलि (पंक्ति, मालिका) (ष० त०); कुशलधाम अशी जी नामावलि (कर्म० स०); मंगलाचें निधान अशी नाममालिका. च. २. कामना पहा, के. ११३. च. ४ मावली—पहा, के. ५२ च. ३.

च. ३. जगत्त्रयनिवास—जगतांचें त्रय (ष० त०); जगत् त्रयांत आहे निवास ज्याचा तो (बहु० स०) ; तीन्ही जगतांमध्ये अंतर्भूत असणारा; त्रिभुवनास व्यापणारा. च. ४. प्रकट—पहा, के. ४९, च. १. निजाश्रितजना—निज (आपले, स्वतःचे) असे जे आश्रित (कर्म० स०); निजाश्रित असे जे जन (कर्म० स०), त्यांना : स्वतःचा आसरा घेणाऱ्या लोकांना : सांवरी—सांभाळी; अधोगतीपासून वाचवी.

अर्थसंगति अर्थसौंदर्य—केकेचें प्रास्ताविक लक्षपूर्वक वाचा.

नामावलि सर्वच अवस्थांमध्ये उपयोगी पडते ती कशी ? प्रारंभी संतसमागम घडविण्यास ती उपयोगी पडते. आपल्या नामस्मरणाने संत आपल्याकडे आकृष्ट होतात. विषयवासनेकहून मन परावृत्त करण्यास नामस्मरणच साहाय्य करते. भगवंतांच्या लोलांच्या ठायी, मन जडविण्यास तें उपयोगी पडतें हें उघडच आहे. दुष्ट लोकांच्या कारवायांपासून मनाला त्रास होऊं न देतां मन शांत ठेवण्याच्या कामी नामस्मरण उपयोगी पडतें. आत्मज्ञान-हृदयांत स्फुरल्यानंतर चित्ताला त्या अवस्थे-पासून न घसरूं देण्यास नामस्मरणाचाच उपयोग होतो. नामस्मरणानेच मनाचा संयम टिकतो व आत्मबोध दृढ होतो.

नामस्मरणाचे हे गुण पंतांनी या केकेतील वर्णनांत तीन ठिकाणी ध्वनित केले आहेत. प्रथम कुशलधाम या विशेषणाने नामावलि सर्वच प्रकारचें कल्याण घडवून आणणारी आहे हें सांगितलें. सामान्यत्वेकरून सर्व कल्याण नव्हे, तर आपण ज्या ज्या कामना करूं त्या सर्व ती पुरवील

(अर्थात् मागच्या दोन केकांत व्यक्त केलेल्या कामना तर पुरवीलच) हे च. २ मध्ये सांगितले. आपण प्रत्यक्ष ज्या इच्छा करूं त्या पुरवील एवढेंच नव्हे, तर आपण घसरूं लागलों, म्ह० मागे वर्णिल्याप्रमाणे विषयांकडे आपलें मन धावूं लागलें, आपला निश्चय ढळूं लागला, आपलें मन योगस्थितीपासून विचलित होऊं लागलें; तर ती कोणत्याहि स्थितीत (सदा) आपल्याला सावरील, हे च. ४ मध्ये सांगितले.

पाठभेद व अर्थभेद--च. २. 'जी' ऐवजी 'ती' के. च. कारांच्य। हस्तलिखितांत.

गुणदोष व अलंकार--च. ३. ४. नामावलीचें उपकारित्व वर्णन करण्यासाठी खुद्द परमेश्वराचेंच उपमान घेतलें आहे. साधारण धर्म. 'कृपा करिसि' (उपमान) आणि 'सदा सावरी' (उपमेय) अशा भिन्न शब्दांनी व्यक्त केला आहे. तेव्हा येथे प्रतिवस्तूपमा अ० व्हावा; पण 'तशी' हा वाचकशब्द असल्यामुळे उ०पमा मानावी.

च. १, २ व ३. ४ दोन्ही ठिकाणी यमक सुंदर पांच अक्षरी.

श्लोक १२१

भाषा आणि व्याकरण--च. १. **दयामृतघना**—दया हेच कोणी अमृत (मोरोपंत पक्षी खरें अमृत, मोर पक्षी जल) (कर्म० स०); दयामृताने भरलेला घन (मेघ) (मध्य० स०) करुणामृताने (पक्षी जलाने) भरलेला मेघ. हरि—भगवान विष्णु; कांहींनी श्लेषाने इंद्र हा अधिक अर्थ सुचविला आहे, कारण इंद्र हा मेघाकडून पाऊस पाडतो असें वेदांत वर्णन आहे. पण येथे हा श्लेष मानण्यांत कांही स्वारस्य नाही. **मयूर--** (१) मोरोपंत; (२) मोर पक्षी. च. २. **कडे-कडेवर; कमरेवर.**

च. ३. अतिथि--न विद्यते तिथिर्यस्य नञ् बहु० स० अचानक येणारा पाहुणा; याचक. **धार्मिकस्तुतपदा--**हे संबोधन मानावें किंवा तुला (अध्याहृत) याचें विशेषण मानावें. धार्मिकांनी स्तुत (तृ० त०) आहेत पद (पावले) ज्याचीं (बहु० स०): धर्मशील पुरुषांनी प्रशंसिले आहेत चरण ज्याचे असा. च. २. **भवार्णवीं--**संसारसागरांतून. **उतरितां--** पार नेतां; तारून नेण्याच्या कामीं.

अर्थसौंदर्य व अलंकार--स्वतःस मयूरपक्षी मातून परमेश्वरास दयेचा मेव म्हणून आळविणें ही पंतांची नेहमीची तन्हा आहे. दयारूपी अमृत किंवा पाणी, आणि परमेश्वर रूपी मेघ—हें रूपक. अमृत शब्दावर श्लेष आहे; तसाच 'मयूराकडे' यावर.

च. २. दृष्टान्त अ०. परमेश्वर--माता, मोरोपंत-शिशु, वळणें-कडेवर घेणें यांमध्ये विव्रप्रतिविव्र भाव आहे. परमेश्वरभक्तांच्या संबधाला मूता-बालक हा दृष्टान्त सुद्धा नेहमीचाच आहे. कवीने रडे शिशु हें दृष्टान्तादाखलच म्हटलें आहे. पण त्यावरून पंतांची जी स्थिति द्योतित होते तिजविषयी परांजणे म्हणतात--“ईश्वराचें दर्शन होण्यास्तव अत्यंत विकळ होऊन रडणे हें परमार्थातील श्रेष्ठ साधन आहे. संत, साधु, महात्मे व कविजन यांनी स्वोद्धारार्थ आपल्या उपास्य देवतेची... अत्यंत सद्गदित अंतःकरणाने शोकग्रस्त होऊन करुणाच भाकिलेली आढळते.” (प. ८३४).

च. ३. धार्मिकस्तुतपदा--हें वि० वा संबोधन अतिथि शब्दाबरोबर योजण्यांत पंतांनी फार चातुर्य प्रकट केलें आहे. कोणीहि अतिथि म्हणून येतो, त्याचा सूक्कार करून त्याला तृप्त करणें, हें आपल्या धर्मांत मोठें पुण्य कृत्य मानिलें आहे. धार्मिकांनी ज्याचे चरण स्तविले तो स्वतः अत्यंत धर्मशील असणारच. अशा धर्मशीलाचें (मोरोपंतासारख्या) अतिथीचें मागणें पुरे करणें हें श्रेष्ठ कर्तव्य होय, हें ओघानेच आलें. अशा रीतीने 'धार्मिक०' हें स्वारस्यपूर्ण साभिप्राय वि० असल्यामुळे येथे परिकर अ०.

च. ४. तुम्हां...पडे हें सामान्य विधान असून त्यामुळे च. १ मधील 'हरिवळा मयूराकडे' या केवळ मोरोपंतविषयक विशेष विधानाचें समर्थन होतें. यास्तव येथे अर्थान्तरन्यास अ०. केच. कार म्हणतात त्याप्रमाणे येथे प्रकृतार्थ केवळ अनुक्त नाही म्हणून अप्रस्तुत प्रशंसा नव्हे.

च. ३, ४. यमक ४ अक्षरी.

श्लोक १२२

भाषा आणि व्याकरण--च. १. कारुण्यांभोद--(मोरोपंत पक्षी) कारुण्य हेंच कोणी अंभस् (पाणी) (कर्म० स०); (मोराव्य ।

पक्षीं) कारुण्यामुळे अंभः (तृ० त०); कारुण्यांभः ददाति इति (उ० स०) : (१) दयारूपी जल देणारा मेव; (२) दयेमुळे जल देणारा मेव. प्रियसख-प्रिय असा जो सखा (कर्म० स०) : आवडता मित्र. तट-नाचणारा (मोरोपंत भगवत्कथेमध्ये नाचत; मोर रानांत नाचतो). च. २. तापत्रयार्त-ताप (पीडा, त्रास) यांचें त्रय (त्रिकूट) (ष० त०); तापत्रयाने आर्त (पीडित, जर्जर) (तृ० त०) : तीन प्रकाराच्या पीडांनी जर्जर झालेला. संसारांत मनुष्याला पीडा देणारे ताप तीन प्रकारचे मानले आहेत. या तीन्ही तापांच्या दासबोधांतील वर्णनांतून किंचित् अंश येथे दिला आहे त्यावरून त्यांचें स्वरूप कळून येईल—

नाना चित्तेची काजळी । नाना दुःखे चित्त पोळी ।
 व्याधी-वाचूनि तळमळी । या नांव आध्यात्मिक ॥
 सर्व भूतांचेनि संयोगे । सुख दुःख उपजो लागे ।
 ताप होतां मन भंगे । या नांव आधिभौतिक ॥
 मनासारिखा नसे संसारा । कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर ।
 विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नांव आधिभौतिक ॥
 शुभाशुभ कर्मानें जना । देहांती यमयातना ।
 स्वर्ग नरक भोग नाना । या नांव आधिदैविक ॥

[हा उतारा प. ८५९ वरून घेतला आहे].

तापत्रयार्त याचा अर्थ मोरोपंत पक्षी आणि मोर पक्षी कसा होतो हें केकेच्या अर्थात दर्शविलें आहे. (शुद्धिपत्रहि पहा). भववर्नी-भव हेंच कोणी वन (कर्म० स०) : संसाररूपी अरण्यांत रानट-(कवीपक्षी) अजाण; अज्ञानी; (मोर पक्षी) रानांत राहणारा.

च. ३. साचें—खरेंखुरें; मनापासून. स्वभद्रस्मरण-स्वचें भद्र (ष० त०); स्वभद्र असें स्मरण (कर्म० स०) : स्वतःस कल्याणकारक अशी आठवण. च. ४. केका-(१) प्रस्तुत काव्याचे श्लोक; (२) मोराचा स्वर; टाहो.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—“ या पद्यांत हृष्टदेवतेचें स्मरण केलें असल्यामुळे तें मांगल्यसूचक आहे. ‘स्वभद्रस्मरण’ या शब्दाने तर

मांगल्य स्पष्टच सुचविल्ले आहे. काव्याच्या किंवा शास्त्राच्या प्रारंभी, मध्ये किंवा शेवटी मंगलाचरण करावे म्ह० त्यामुळे वीर पुरुषांनी उत्पन्न होतात, आयुष्य वाढते व अध्ययन करणारे उत्तम वृत्ते होतात असे भगवांनी भाष्यकारांचे म्हणणे आहे .. 'मंगलादीन मंगलमध्यनि मंगलीन्तानि च शास्त्राणि प्रथंते, वीर पुरुषाणि आयुषमत्पुरुषाणि भवन्ति, अध्ये-
तारश्च प्रवक्तारो भवन्ति.' (प. ८६२).

केच.कारांनी प्रस्तुत श्लोकाने सार्थकत्व थोड्या निराळ्या रीतीने वर्णिले आहे.-- "प्रस्तुत केका. ही उपसंहारात्मक अगून हीत पंतांनी आपले उमास्य दैवत श्रीराम याचे स्मरण केले आहे. ही केका म्ह० केकावलि काव्याची अर्पणपत्रिकाच होय." (१६५)

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—प्रस्तुत केकेत मयूर शब्दावर श्लेष करून त्याच्या दोन्ही अर्थाना लागू पडेल असे वर्णन सर्व श्लोकभर केले आहे. या वर्णनातले बरेच शब्द श्लेष आहेत; कांही ठिकाणी रूप-काव्या द्वारा दोन्हीकडे लागू पडतील अशा कल्पना घातल्या आहेत. स्वतःवर मयूरपक्ष्याचा व परमेश्वरावर मेघाचा आरोप करणे हा प्रकार पंतांनी आपल्या काव्यांत इतक्या वेळां केला आहे की तो जणू त्याचा ट्रेडमार्क होऊन बसला आहे. हे सर्व इतके उघड असतां, ज्या ठिकाणी द्वयर्थी योजना झाल्याचे कवीच्या स्वप्नांतहि नसेल अशा ठिकाणी श्लेष हुडकून काढणाऱ्या दादोबांच्या लक्षांत प्रस्तुत श्लोकांतील सर्व-व्यापी श्लेषयोजना येऊ नये, याचे नवल वाटते. त्यांनी केवळ मोरोपंत-पर अर्थ दिला आहे.

प्रस्तुत केकेत रामशब्दाने स्वपित्याचाहि निर्देश पंतांनी केला आहे असे कांहींच म्हणणे आहे. " 'राम' शब्दाने श्रीरामचंद्र, पिता रामाजीपंत, रमविणारा (मेघ) असे तीन अर्थ कवीने साधिले आहेत." (प. ८६२). दोहोच्या भरीम तिसरा अर्थ आला तर चांगलेच. अधिक-स्याधिकं फलम्! पंतांच्याहि मनांत हा अर्थ असणे संभवनीय आहे. कारण, कित्येक काव्यांच्या व काव्यविभागांच्या शेवटी त्यांनी आपल्या पित्याचा नामनिर्देश केला आहे. श्लोकाचा द्वितीय चरण पित्याकडे मुळीच लागू पडत नाही म्हणून येथे पित्याचा उल्लेख करण्याचा पंतांचा

हेतु असेल असें दिसत नाही असें केच. कार म्हणतात. (केच. १६६) पण येथे पित्याचा उल्लेख नसून केवळ श्लेषगत सूचना आहे. श्लेषाने सूचित होणाऱ्या अर्थाला कवितेतलें बाकीचें सर्व वर्णन लागू पडलें पाहिजे असें मुळीच नाही.

च. ३ मध्ये 'त्या कवीस' असें म्हटलें आहे, यावरून हा श्लोक दुसऱ्याच कोणी रचून येथे जोडला असावा, असें कोणी अनुमान करितात, असें केच. कारांनी नमूद केलें आहे. (१६६). पण त्यांत अर्थ नाही. हा श्लोक पंतांच्या हातचा, याविषयी शंका घेण्यास जागा नाही.

पाठभेद व अर्थभेद—'नटाचा-नाचणारा गुरु-आचार्य-सूत्रधार' असा अर्थ दादोबांनी दिला आहे. हा फार मार्मिक आहे. ईश्वराला विश्वनाटकसूत्रधार असें नेहमी म्हणतात. सर्व जीव हे त्याच्या आज्ञेनुसार जगद्रंगभूमोवर आपआपलीं कामें करणारीं पात्रें (नट) होत. नट आणि गुरु यांचे असे अर्थ घेणें हें काव्यदृष्ट्या हृदयंगम आहे.

च. ३. स्वभद्र स्मरणं हे शब्द निराळे कल्पून केच.कारांनी च. ३, ४ चा निराळा अर्थ लाविला आहे. त्यांच्या मतीं च. ३ मधील तै = स्वभद्र (कल्याण, मोक्ष). त्यांचा अर्थ—“ त्याच्या नुसत्या स्मरणानेहि भक्ताचें कल्याण होतें, त्यास मोक्ष प्राप्त होतो. मग १२१ केका रचून.....त्याचें अनन्यभावे स्मरण करणाऱ्या मला मोक्षप्राप्ति कां होणार नाही ? ” (१६५).

च. ३, ४ वाचल्यावर स्वाभाविकपणे हा अर्थ मनांत उतरतो काय, हें सहृदय वाचकांनी पाहावें. ही केका कांहीशी औपचारिक स्वरूपाची आहे. 'उपास्य श्रीराम याचें स्मरण करून मी काव्य संपवतो' एवढेंच सांगण्याचा पंतांचा उद्देश दिसतो. यांत मोक्षप्राप्ती बद्दलचा दावा पंत मांडतील हें संभवनीय वाटत नाही. मी १२१ केका रचल्या तेव्हा मला मोक्षप्राप्ति कां होणार नाही?—असले अत्रिनीत घिटार्ईचे उद्धार तर त्यांच्या तोंडीं मुळीच शोभत नाहीत.

गुणदोष व अलंकार—काव्य किंवा काव्यविभाग समाप्त होत असतां, समाप्तीचा श्लोक भिन्न वृत्तांत रचण्याची रूढि संस्कृतांत आहे. तीस अनुसरून पंतांनी हा श्लोक स्रग्धरा वृत्तांत रचिला आहे.

मुख्य मयूर या शब्दावर श्लेष असल्यामुळे प्रस्तुत श्लोकांतील सर्व मजकूर मोरोपंत कवि व मोर पक्षी या दोहोंकडे लावावयाचा आहे. दोन्हीकडे लागू पडण्यासाठी कवीने फक्त दोनच ठिकाणी रूपकाचा आश्रय केला आहे. (१) कारुण्यांभोद व (२) भववर्नी. पैकी कारुण्यांभोद हे पद निराळ्या तऱ्हेने समास करून संपूर्णपणे दोन्हीकडे लावता येते हे वर दर्शविलेच आहे. भववर्नी हे रूपक मात्र पंतांकडेच लागते आणि त्यांतला फक्त 'वर्नी' हा भाग मोराकडे लागतो.

अर्थात् या दोन्ही शब्दांमध्ये रूपक अ० आहे व पहिल्यांत शिवाय श्लेष आहे.

बाकीचे सर्व शब्द श्लेषाने म्हणा, किंवा एकाच अर्थाने म्हणा, मोरोपंत व मोरपक्षा या दोघांकडे लागणारे आहेत. प्रयत्न, रक्षिता, स्वप्नस्मरण हे शब्द साधारणपणे एकाच अर्थाने दोन्हीकडे लागतात. उलट नटाचा, रानटाचा, तांत्रयार्त, केका-पाना द्वयर्थीपणा अगदी स्पष्ट व ठळक आहे. तो केकेच्या अर्थात रक्ष केलाच आहे. या सर्व ठिकाणी श्लेष अ० आहे.

च. १. गुरु—(१) उपास्य देवता; (२) वंगारा (नृत्याची प्रेरणा देणारा).

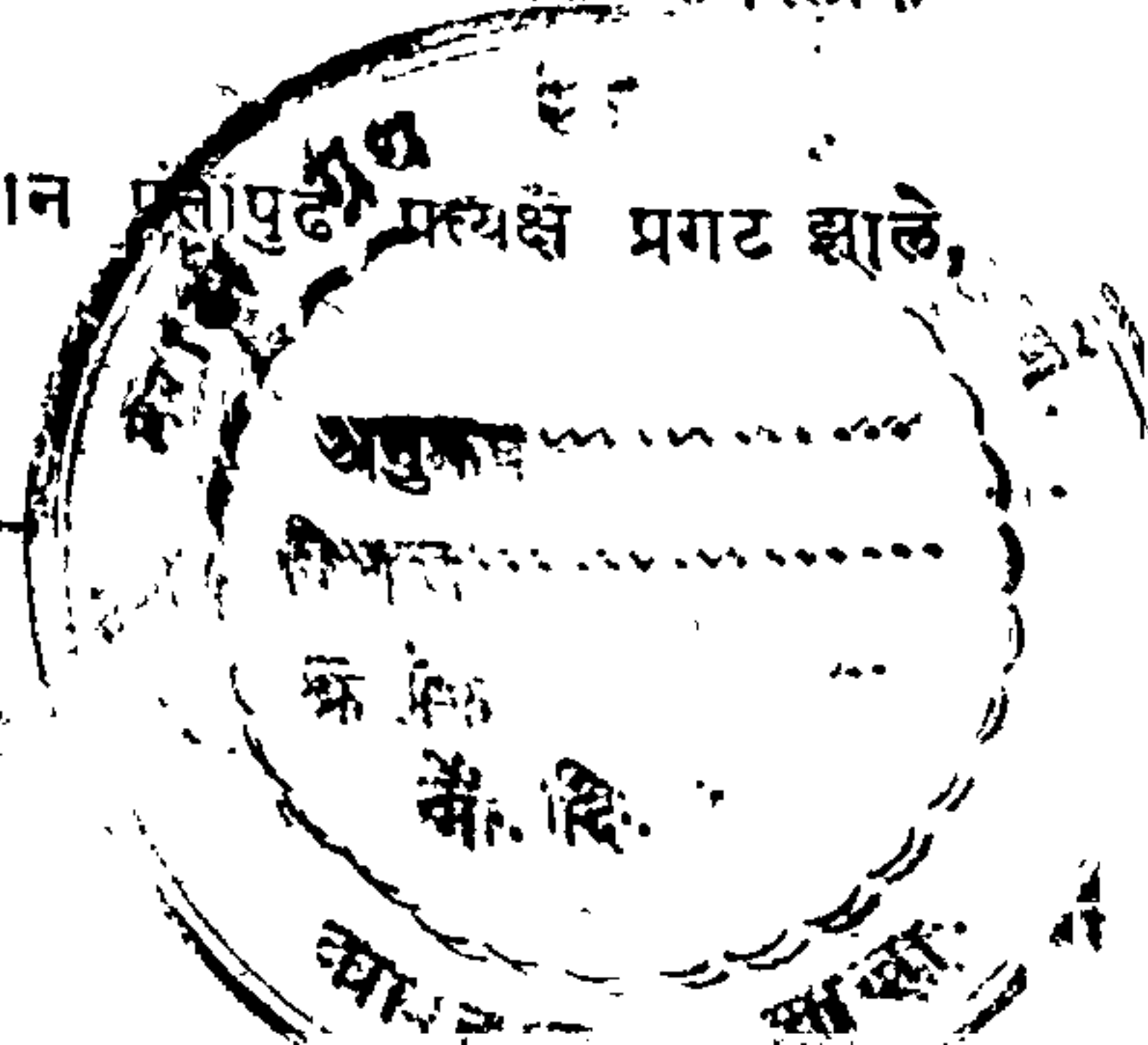
च. ३. कवि—(१) काव्य रचणारा; (२) मुस्वर काढणारा. (सं. कु- to Sound; to cry as a bird to coo).

याप्रमाणे दोन पक्षी अर्थछटा (श्लेष) हातान.

श्लेषामुळे मोरोपंत कवि हाच कोणी मरपक्षा असे सर्वश्लोक-व्यापी रूपक सूचित होते.

केकावलि रचल्यानंतर श्रीभगवान पंतांपुढे प्रत्यक्ष प्रगट झाले, अशी आख्यायिका आहे.

२०२२



शुद्धि आणि सुधारणा

[पानांचे आकडे प्रस्तावनेचे नसून मुख्य ग्रंथाचे आहेत.]

पा. ९ ओ. १३	एकवार	यापुढे	लवकर	हा शब्द पाहिजे
१२	१९ उण	ऐवजी	उणें	पाहिजे
११	११ कां	११	कां ?	११
१५	९ तुमचे	११	तुमचा	११
११	१३ पायांचा	११	पायाचा	११
११	१५ आपले	११	आपलें	११
११	१६ पाय	११	पाऊल	११
२८	२२ [यमराजनैऋत्या]	११	पुढे चाल	
	आघाडीस चालणाऱ्या	११	करून येणाऱ्या	११
३१	१२ नवसुधानवद्या	११	नव सुधानवद्या	११
३७	२० निगमस्तुता	११	निगमस्तुता !	११
४२	११ हो ! बावरें	११	हो बा ! वरें	११
४२	१२ वा वरें	११	बावरें	११
४३	१७ शभो	११	शंभो	११
४७	४ सकळांस ही	११	सकळांसही	११
४८	२ मोत्यांच्या	यांच्यापूर्वी	अपूर्व	शब्द पाहिजे
४९	६ [आज्ञानरूपी]	एवजी	[विषयवासनारूप]	पाहिजे
५१	१२ ०रत्नाकरा !	११	०रत्नाकरा	११
५६	२४ अथा	११	अर्थात	११
५७	५ आग्ही	यापुढे	कधीहि	शब्द पाहिजे
५७	६ [उलट]	११	पुष्कळ	११
६३	२४ (असें म्हणणें असेल)	ऐवजी	[असे म्हणणें असेल]	पाहिजे
७२	२ जना	११	जनां	११
११	१९ सुखोपभोगाच्या	११	इंद्रियोपभोगाच्या	११
७३	१२ पाप.	११	संचित कर्म	११
७५	३ आध्यात्मिक	यापुढे	(पर्क्षां हवा, जमीन	हा
			आणि पाणी यांच्या	मजकूर
			उष्णतेपायून होणाऱ्या)	पाहिजे
११	४ असहाय	ऐवजी	अज्ञानी	पाहिजे

विस्मय इ० भावांचें द्योतक बायकांच्या तोंडीं आढळतें, त्यांचें 'अगइ' हें संक्षिप्त रूप होय, असें वाटतें.

च. ४. न घालिन भिडेस—मी भीड घालणार नाही; गळ घालणार नाही; फार आग्रह करणार नाही.

अर्थसंगति व अर्थसौंदर्य—“.....भस्मीभूतांगसंगेन स्वर्याताः सगरात्मजाः । किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः ॥ (भागवत ९-९-१३) या पुराणवचनांत म्हटल्याप्रमाणे मोक्षापर्यंत सर्व पुरुषार्थ देण्याचा इतका थोर जिचा अधिकार त्या गंगेनेच जेथे उद्धरण्या-विषयी हात टेकले तेथे दुसऱ्या देवतांचा काय पाड ? ही गोष्ट गंगेचें उदा० निवडून पंतांनी ध्वनित केली आहे. ’ (प. ४१)

पंतांनी 'केकावलि' आपल्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं रचिली असावी असें अनुमान काढण्यास प्रस्तुत श्लोक हें मोठें प्रमाण आहे. 'मला न्याहाळून पाहिल्यानंतर गंगेने माझा अव्हेर केला' असें यांत म्हटलें आहे, त्यावरून पंत यापूर्वी गंगातटाकीं राहून आले होते, असें सबळ अनुमान होतें. पंत आपल्या आयुष्यांत प्रथमच शके १७१० सालीं तीर्थयात्रेला गेले, ते प्रयाग, काशी करून, काशीस चातुर्मास-वास करून शके १७१२ सालीं बारामतीस परतले. तेव्हापासून शके १७१६ च्या प्रारंभीं त्यांचा अंत होईपर्यंत सुमारे तीन वर्षांच्या अवकाशात केव्हा तरी हें काव्य लिहिलें असावें.

“ 'कन्या' असें न म्हणतां 'कन्यका' असें जें गंगेला म्हटलें आहे त्यांत फार खुबी आहे. सर्व देवतांत श्रेष्ठ असूनहि जी आपला उद्धार करण्यास समर्थ झाली नाही ती कशाची खरोखर समर्थ असें मनांत आणून कवीने 'कन्यका' (पोरगी) या शब्दयोजनेने गंगेच्या सामर्थ्याचें न्यूनत्व दर्शविलें. तसें पुढे तिला भय वाटून तिने जो अभिनय केला आहे तो एखाद्या लहान भिऱ्या पोरीलाच साजण्यासारखा आहे. ” (प. ४१, ४२.)

च. २, ३. 'अगइ' हा उद्गार व कानावर हात ठेवणें, डोळे मिटून घेणें, या क्रिया स्त्रीस्वभावानुरूप असून त्या भीतिग्रस्त स्त्रीचें चित्र डोळ्यासमोर उभें करतात.